

ЕДВАРД ЛУКАС

НОВА ХОЛОДНА ВІЙНА

ЯК КРЕМЛЬ ЗАГРОЖУЄ
І РОСІЇ, І ЗАХОДУ

ЕДВАРД ЛУКАС

НОВА ХОЛОДНА ВІЙНА

ЯК КРЕМЛЬ ЗАГРОЖУЄ
І РОСІЇ, І ЗАХОДУ

З англійської переклав Петро Тарашук

Видавництво «Темпора»
Київ 2009

ББК 66.4 (2 Рос+4)

УДК 327

А-84

А-84 Лукас Е. Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу. — К.: Темпора, 2009. — 488 с.

ISBN 978-966-8201-60-8

У своїй книзі відомий британський журналіст Едвард Лукас називає нинішні стосунки Росії та Заходу «ною холодною війною», у якій Росія використовує в ролі зброї не лише спритну дипломатію, а й нафту та газ. Чи достатньою мірою європейський світ усвідомлює реальну небезпеку цієї війни? Що може протиставити Європа імперським амбіціям Росії, щоб зберегти свої демократичні цінності? Над цими та іншими актуальними питаннями сучасної міжнародної ситуації розмірковує автор.

Видання буде цікавим для широкого кола читачів.

Видання здійснено в рамках видавничих проєктів «ЕСЕМ Медіа Україна».

Редактор — *І. Давидко*

Комп'ютерна верстка та макет — *Ю. Жарков*

Переклад з англійської — *П. Тарашук*

ISBN 978-966-8201-60-8

© Едвард Лукас. Текст, 2009.

© Петро Тарашук.

Переклад, 2009.

© ЕСЕМ Медіа Україна,
2009.

© Темпора, 2009.

Copyright © 2008 by Edward Lucas «The New Cold War».
Maps by John Gilkes.

Присвячую Кистині

Газова дилема Європи

Головні європейські газогони

..... Наявні

Заплановані (Росією)

..... «Північний потік»

----- «Південний потік»

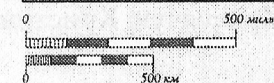
———— «Блакитний потік»

Заплановані (Європою)

———— «Набукко»

----- Транскаспійський

ПІВНІЧНИЙ ЛЬОДОВИ

АТЛАНТИЧНИЙ
ОКЕАН

Передмова Нормана Дейвіса

Недавній напад Росії на Грузію заскочив зненацька багатьох лідерів західних країн. Він породив коментарі про «новий поворот російської політики», про несподівану кризу відносин між постсоветським Сходом і Заходом, про «небажане повернення до методів советської доби». Коли російські танки вдерлися на територію сусідньої демократичної держави, з'явилися думки про тверду відповідь Заходу і — не дуже оригінальні — про нову «холодну війну». Припущення, здається, полягало в тому, що президент Медведєв дотримується твердішої та жорсткішої лінії ніж та, якої дотримувалися протягом попереднього десятиліття за президента Владіміра Путіна.

Проте, хоча більшість коментарів мали критичний характер, у західних засобах масової інформації не бракувало оцінок, які правили за відлуння заяв самого Кремля. Росію, мовляв, спровокували. НАТО втручалося в «належні Росії угіддя». Російські війська послано тільки для захисту російських громадян. «Справжній агресор» — неврівноважений і безвідповідальний грузинський

президент Міхаїл Саакашвілі. А Росія мала абсолютне право на «самооборону».

Проводили численні паралелі між діями Росії і її ставленням до Грузії та політикою Заходу щодо Косово. Найпоширенішу думку можна підсумувати словами «око за око». НАТО бомбардувало Сербію, одну з приятельок Росії, й запропонувало визнання бунтівним антисербським сепаратистам у Косово. Тож Росія тепер напала на Грузію, одну з приятельок НАТО, й запропонувала визнання бунтівним антигрузинським сепаратистам в Абхазії та Південній Осетії. Що може бути простішого. Нехай чума впаде на ті обидва дома. Гра в звинувачення взяла гору. А розважливий аналіз випурхнув у вікно.

Незважаючи на те, що безпосередньою темою була російська політика на Кавказі, мало хто з коментаторів подумав провести набагато промовистішу паралель із сумною долею Чечні. Десять років після краху Советського Союзу Росія грала в ката й мишку з мусульманськими чеченськими сепаратистами, батьківщина яких міститься за пару клітинок від Осетії на кавказькій шахівниці. Потім, після першої чеченської війни, яка не дала остаточного результату, президент Путін почав другу війну й використав величезну перевагу в силі, щоб задушити звіра в його лігві. Загинули десятки тисяч людей. Сотні тисяч людей пішли у вигнання. Столицю Чечні Грозний сплюндрували. Накинули маріонетковий режим. Висновок мав би бути очевидним. Коли сепаратисти наважуються діяти в межах російських кордонів, їх треба нещадно винищити. А коли вони з'являються на території

російських сусідів у так званому ближньому зарубіжжі, а надто поблизу важливих трубопроводів, їх треба заохочувати.

Грузинська криза знову продемонструвала, що російські урядовці – неперевершені майстри політичних словесних ігор, і мало хто з західних лідерів здатний конкурувати з ними. Президент Медведєв нахабно заявив, що Росія має обов'язок захищати російських громадян у Південній Осетії. І більша частину світу не запитуючи погодилася, що осетинська меншина в Грузії якимсь чином має бути росіянами. Насправді осетини не менш далекі від російськості і слов'янства, ніж грузини. Осетини – нащадки стародавніх аланів і розмовляють мовою, близькою до мови фарсі в Ірані, їх, як і решту Кавказу, Російська імперія завоювала в ХІХ ст. Осетини навернулися до православного християнства, щоб відрізнити себе від сусідніх мусульман: інгушів і чеченців. Відколи Грузія стала суверенним членом ООН, їх можна було б найкраще охарактеризувати як грузинських громадян осетинської національності. А от президент Медведєв і в гадці не мав пояснити, як, унаслідок якого крутіського процесу ці грузинські громадяни отримали після прибуття 1992 р. російських «миротворців» російські паспорти. А тепер ретельно дібраних керівників оцих іранських власників російських паспортів вишколили, щоб вони, не скривившись, благали Москву про допомогу. Цей фінт руками виконали з майстерністю, яка мала багато прецедентів у російській історії, хоча мало хто з громадян Західного світу коли-небудь помічав її. Адже його супроводила демонстрація праведного гніву, яка навряд чи

була б грандіозніша, якби Грузія напала на Росію, а не Росія на Грузію.

Інтервенційні війська, які вночі з 7 на 8 серпня ринули через Рокський тунель на грузинську територію, виконували, як і можна було передбачити, «миротворчу» місію. Їх послали рятувати підтримувану Росією південноосетинську міліцію, що першою почала стрілянину й наставила пастку президенту Саакашвілі. Російські інтервенти, мабуть, не могли б діяти так швидко, якби їхню операцію не підготували заздалегідь. Як вигадливо пояснив президент Медведев, їх послали, щоб «примусити грузинів до миру». Але війська, виконавши це задеклароване завдання, не зупинилися. Невдовзі вже бачили, як вони плаундрують важливий нафтовий порт Поті, топлять грузинські кораблі, руйнують важливі шосейні й залізничні мости й займають грузинські міста далеко за межами бойових дій. І раптом, — о диво! — задовго до того, як можна було б скликати міжнародну зустріч і обговорити майбутнє Абхазії й Південної Осетії, Москва притьмом визнала бунтівні республіки. Її південноосетинська маріонетка заявила, що його країна невдовзі ввійде до складу Росії.

Звісно, не досить ані скласти хроніку поєднання сили та ошуканства, з допомогою яких звичайно здійснювали російську політику, ані нарікати на відродження в недавні роки політики советського стилю. Хоча Владімір Путін символічно стояв на місці Сталіна на святкуванні шістдесятої річниці переможної «Великой Отечественной войны», він — аж ніяк не новий Сталін. Путін, дарма що охарактеризував крах СРСР як «найбільшу

катастрофу», навряд чи прагне відродити цілком советську партію-державу. Для розуміння теперішніх подій треба ретельно проаналізувати чимало чинників, які беруть участь у грі. І тут дослідження Едварда Лукаса «Нова холодна війна» стає в неоціненній пригоді. Автор, опублікувавши його на початку 2008 р. після докладного аналізу піднесення Путіна до влади, вкрай уважно і витончено розглядає принципові питання й доходить висновку, що за нового очільника путінського режиму Російська Федерація й далі буде вдосконалювати свої стратегічні та регіональні розв'язки.

Скажімо, не маючи ніяких ілюзій щодо готовності Москви використати при нагоді брутальну силу, Лукас не вірить, що танки підуть широким фронтом і численні країни будуть поглинені цілком або що Росія напружить ядерні м'язи. Радше Росія, стверджує він, буде залякувати й підточувати своїх сусідів, здійснюватиме інфільтрацію, обеззброюватиме кібернетичними атаками та підривною діяльністю всередині країни, душитиме енергетичною залежністю і взагалі оплутуватиме павутинням, де за кожну нитку смикатиме Росія. Зрештою, як і Фінляндія за советської доби, вони опиняться в ситуації, коли будуть номінально незалежні, а насправді підпорядковані. Грузія після свого недавнього випробування буде щаслива, якщо бодай половина країни лишиться бодай наполовину вільною.

Так само й на внутрішньому фронті Лукас не прогнозує відродження ані сталінського тоталітаризму, ані централізованої командної економіки. Навіть якщо зародкову російську демократію вже

розтоптаню, Росії однаково треба бути відкритою до світу, щоб керувати обраними інструментами своєї трубопровідної політики й авторитарного капіталізму. Тому Кремль намагатиметься зберігати маску нормальності, вдаватиметься до «зловісної гри», буцімто від силових методів минулих років відмовилися назавжди. Іншими словами, краще вбивати вряди-годи журналіста або вбити когонебудь в атмосфері сенсаційної публічності, ніж починати кампанію боротьби з усіма дисидентами. Погрози можуть діяти ефективніше за постріли. Зрештою, Росія гостро потребує іноземних інвесторів і партнерів у глобальній торгівлі, тож навіряд чи станеться щось аж надто страхотливе, щоб схапудити коней.

А втім, деякі риси насправді не змінилися. Одна з них — хижачка за своєю сутністю природа російської державності, яка завжди віддавала перевагу вичавлюванню іноземних країн, а не терплячому будівництву на батьківщині. Ще одна риса — легковірність та вбогість уяви, характерні для дуже багатьох керівників західних держав.

У цьому аспекті Лукас не вдається до риторики. Він подає реальні пропозиції, яку доречну відповідь Росії може дати світ. Він наголошує на необхідності спільної мети в Європі та Америки, а також в усіх окремих членів ЄС і НАТО. Водночас привертає увагу до крайньої вразливості країн на передовій європейського фронту. Вкрай важливо послідовно підтримувати балтійські держави, Україну й кавказькі республіки, а також пильно стежити за розвитком напруг у Середній Азії. Захід по-дурному переконали втратити пильність,

коли років двадцять тому проголосили «кінець історії». Настала пора знову стояти на сторожі й бути готовими до дій. Адже Росія аж ніяк не відмовилася від свого Богом даного права контролювати «близьке зарубіжжя». А те, що ми називаємо Близьким Сходом, з погляду Москви завжди було «Близьким Півднем» Росії.

Едвард Лукас уперше опублікував своє дослідження ще до того, як спалахнула криза в Грузії, але всі поодинокі питання, які тепер хаотично носяться по світових засобах масової інформації, викладено в цій книжці на основі ретельних і логічних аргументів. Ті, хто не читав першого видання книжки Лукаса, багато втратили. На щастя, завдяки новому виданню вони мають змогу легко надолужити згаяне і краще підготуватися до наступного раунду й наступної «несподіванки».

Норман Дейвіс

Оксфорд, 30 серпня 2008 р.

Передмова до українського видання

Для мене велика радість написати кілька слів передмови до українського видання «Нової холодної війни» — це вже сімнадцята іноземна мова, якою переклали мою книжку. Але ця радість змішана зі смутком: смутком, що моя головна теза про загрозу і Росії, і Заходу з боку екскагебістського режиму в Кремлі виявилася слушною. Коли в серпні 2007 р. я подав рукопис, думка, що Росія може використати військову силу проти якоїсь сусідньої країни, багатьом іще видавалася неймовірною. В очах багатьох людей неймовірною видавалася й думка, що Росія скористається зі своєї енергетичної зброї і припинить постачати газ експортним споживачам. Хоч як прикро, обидві думки виявились правдою.

Так само, як і дві інші провідні тези цієї книжки: фатальна політична слабкість країн Східної Європи і нездатність Заходу діяти щодо Росії чесно й рішуче.

Справжню історію Грузинської війни ще треба написати. Проте зрозуміло, що політичне планування і кризовий менеджмент на найвищому

рівні були ганебно хаотичні. Росія безперечно раз по раз провокувала Грузію. Реакція Росії на військове втручання Грузії в Південній Осетії безперечно була вкрай непропорційною. Усе свідчить, що Росія наставила пастку. Але друзі Грузії — і самі грузини — повинні визнати, що керівники країни, кепсько спланувавши свою військову авантюру, кожного довели до поразки.

Те саме і в Україні. Помаранчева революція полонила уяву світу. Був шанс швидко поставити Україну на євроатлантичний шлях. Ніщо не могло бути важливішим у великій боротьбі з метою чинити опір екс-кагебістському режимові в Росії та підточувати його. Якби Україна стала не тільки вільною, а й заможною і стабільною, то спростувала б головний постулат чекістської ідеології, мовляв, Росія — унікальна країна, якій історично судилося бути авторитарною імперією. Тому хаос і втрата ілюзій на Україні — добрі новини для Кремля. Корумповані політики, які чубляться між собою і змарнували спадщину Помаранчевої революції, не тільки зрадили своїх прихильників. Вони близько підступили до того, щоб покласти край неминучому, як здавалося колись, політичному процесові, який дасть свободу не тільки колишнім уярмленим народам, а й самій Росії.

Але найсуворішу критику я адресую Заходу. Саме наша слабкість дає змогу екс-кагебістському режимові в Кремлі залякувати сусідів, маніпулювати Західною Європою і тримати російський народ у кайданах шовінізму й корупції. Країни НАТО спартачили Бухарестський саміт у березні 2008 р., зробивши війну в Грузії майже неминучою.

Квола реакція ЄС після війни не лишила в Кремля сумнівів, що Європа не має бажання протестувати навіть проти збройної агресії і грубих порушень міжнародного права. Давня нездатність ЄС використати свій арсенал правових засобів проти російських енергетичних монополій підготувала сцену для «газової війни» 2009 р. Неспроможність ЄС запропонувати Україні перспективу членства зробила це прикрішою політичну слабкість вашої країни.

Велике питання тепер полягає в тому, якими будуть наслідки економічної кризи. Для народу таких країн, як Україна, труднощі, на жаль, — не новина. На початку 1990-х років можна було звинувачувати комунізм. У кінці темного тунелю економічних реформ був шанс на процвітання і стабільність. А нині магнетична сила західної моделі зменшилася. Політики, які керували посткомуністичними країнами від 1991 р., постають тепер у сліпучому світі економічних провалів. Вердикт публіки, напевне, буде нещадним.

Ідеться про долю всього устрою, сформованого після 1991 р. Чи збережуться політичні свободи, верховенство права і євроатлантична орієнтація? Рік тому це питання видавалося б химерним. А нині воно страхотливо актуальне. Звісно, правда, що й Росія постає перед економічними труднощами. Але це не конче добра новина: якщо екскагебістська клептократія погрожувала, коли була багата, як вона поведеться у стані відчаю? Від цього питання залежить майбутнє не тільки Росії, а й України і багатьох інших європейських країн.

Едвард Лукас

Вступ

Моторошно бачити ім'я друга в списку померлих.

Це сталося 7 жовтня 2006 р. Я мав намір зателефонувати Євгенії Альбац, відважній російській колезі-журналістці, відколи кілька днів тому побачив її прізвище на одному екстремістському веб-сайті¹. Одна сторінка (тепер уже зникла) цього сайту — www.russianwill.org — характеризувала як «ворогів народу» декого з найкращих активістів, адвокатів і журналістів країни — усі вони гаряче критикували Кремль Владіміра Путіна². Там були подані їхні адреси й номери телефонів, дати народження — і лиховісні знаки запитання замість дат смерті; фактично то було безцеремонне спонукання до вбивств.

Але Євгенія перша зателефонувала мені й повідомила, що нашого спільного друга Анну Політковську щойно застрелили в під'їзді її будинку. Політковська — не тільки найвідважніший репортер Росії, передусім вона була критиком³ дикунства, до якого вдавався Кремль, придушуючи повстанців у Чечні, що заявила про свою незалежність, і нещадно викривала авторитаризм,

жорстокість і марнотратство, які стали притаманні її країні за Путіна. Вбивство скоїли на п'ятдесят четвертий день народження президента, чимало друзів Політковської вважали, що це несвітський подарунок на іменини. Хоча такий збіг і дивував, Євгенію лихо обминуло. Політковська, як і вона, теж була в чорному списку екстремістів. Хто наступний? Офіційна реакція була ще моторошніша за сам злочин. Убивство Політковської мало б стати національною трагедією, але жоден з кремлівських можновладців не пішов на її похорон, а Путіну знадобилося три дні, щоб прокоментувати її смерть; хоч і засудивши вбивство, він зневажливо висловився про Політковську як про особу «маргінального значення»⁴.

Убивство Політковської увиразнило загрози, які постають перед тими, хто критикує владу в Росії, і занепад свободи преси в цій країні. Та не минуло й кількох тижнів, як дзвін на сполох бамкнув і для Заходу⁵, і то в самісінькому серці Лондона. 1 липня рідкісним радіоактивним ізотопом — полонієм-210 — отруїли Олександра Литвиненка, колишнього офіцера сил внутрішньої безпеки Росії — ФСБ⁶, що посварився з керівництвом і втік до Лондона. Після трьох тижнів тяжких страждань у Лондонській центральній лікарні він, промовивши останні слова, прямо звинуватив Путіна у своєму вбивстві⁷. Це вбивство, безперечно, було незвичайним. Майже весь полоній у світі виробляють у Росії, і там, як і в кожній країні, великі кількості цього елемента підлягають суворому, визначеному законом контролю⁸. Полоній швидко розпадається. Звичайні злочинці ніколи б

не мали шансу купити смертельну дозу полонію на чорному ринку. Британські урядовці дійшли переконаності, що саме ФСБ — по-новому названий варіант внутрішньої галузки колишнього КГБ — причетна до цього вбивства. Але Росія глузувала зі звертань по допомогу, зневажливо перешкоджала слідству, яке провадила британська влада, а потім відкинула вимогу екстрадиції підозрюваного вбивці — ще одного колишнього службовця ФСБ Андрій Лугового⁹. І до, і після вбивства він зустрічався з російськими урядовцями, які працюють у Лондоні, і лишив слід полонію під час своїх поїздок із Росії до Британії й назад¹⁰. Луговой заперечує свою причетність, але незалежно від того, чи справді він скоїв убивство, цей злочин свідчить про ядерний тероризм у серці Лондона, що призвів до смерті англійського громадянина і поставив під загрозу життя сотень інших громадян.

Обидва вбивства і кремлівська реакція на них правлять за наочні ілюстрації теми цієї книжки: прямої загрози, яку Росія тепер становить не тільки для своїх громадян, а й для інших людей. Через двадцять років по тому, як Міхаїл Горбачов став руйнувати комунізм, Росія знову і в країні, й за кордоном удається до суто советських дій і так само зневажливо нехтує західні норми. Проте зовнішній світ неуважний і поблажливий до неї — почасти внаслідок пожадливісті та видавання бажаного за дійсність, а почасти через серйозні проблеми в інших частинах світу. І західна громадська думка, і західні політики не здатні зосередитися більше ніж на одній чи двох проблемах водночас. Цю нездатність доводять і тяжкі помилки 1930-х

років¹¹, коли, нехтуючи союз Сталіна й Гітлера, Захід вважав Советський Союз за корисний бастион, а зрештою за головного союзника в боротьбі з фашизмом.

А нині до такої самої помилки призводить війна з тероризмом. Після нападів на Америку 11 вересня 2001 р. Путін поквапився запропонувати співпрацю, і Захід з удачністю прийняв цю пропозицію, мало зважаючи на ціну: свободу дій для Кремля, коли він закручував гайки у країні й залякував сусідів за кордоном. Росія виграла ще й в іншому аспекті: війна з тероризмом ослабила Атлантичний союз. Європейські країни так зосередилися на своїй нелюбові до президента Джорджа В. Буша, що майже не помічали напряду, в якому Путін веде Росію. Навіть ті, хто був готовий стояти на боці Америки, приєднатися до «коаліції добровольців» в Іраку й дозволити «надзвичайну видачу» підозрюваних терористів, невдовзі вже прагнули відступити. Катастрофічні й криваві наслідки інтервенції в Ірак, правова чорна діра в затоці Гуантанамо, нелюдське ставлення до в'язнів у тюрмі Абу-Грейб та систематичні катування їх в інших місцях не просто були непопулярні серед громадськості на Заході та в інших частинах світу. Ці надужиття та грубі помилки стали наймогутнішою пропагандистською зброєю Кремля проти Америки та її союзників. У 1990-х роках таку російську позицію годі було б уявити: після перемоги в «холодній війні» Захід мав дуже високий моральний авторитет, натомість антизахідна позиція Советського Союзу видавалася сміховинним історичним пережитком. Та коли цей період минув, публічна риторика Росії

ставала дедалі ядучіша. У лютому 1907 р. Путін розкритикував Америку як «згубну» силу світової політики. 9 травня під час параду перемоги в Москві він навіть опосередковано порівняв американську зовнішню політику з політикою гітлерівського третього рейху.

Для стислої характеристики нової доби незатишної конфронтації між Заходом і Кремлем я пропоную термін нова «холодна війна». Незважаючи на всі погані новини з Росії, відколи Путін узяв владу, цю характеристику несамовито заперечують ті, хто вважає її за перебільшену, безглуздо провокаційну або історично хибну. І справді, чимало тих, хто стверджує, ніби є експертом з російських питань, відкидають її як відверту дурницю. За їхніми словами, вони мають слушність. Адаже кожному, хто пам'ятає перші десятиріччя старої «холодної війни» та роки крижаної розрядки після них, навіть найбурхливіші суперечки з путінським Кремлем видаються дрібними сварками. Зрештою, то була пора глобальної конфронтації, коли держави Варшавського пакту, несподівано рушивши в наступ із використанням звичайної зброї, могли б за три дні дійти в Європі до Рейну і змусити Захід вибирати між принизливою капітуляцією і початком ядерної війни. Половина континенту перебувала під крижаним ковпаком комунізму, і навіть найменші людські контакти були скуті атмосферою страху. В самому Союзі Комуністична партія і КГБ контролювали майже кожен аспект повсякденного життя — від забезпечення житлом до робочого місця, від планів на відпустку до навчання, від кожного

опублікованого слова до найбанальніших громадських організацій чи товариств. Дотримання релігійних обрядів було ризикованим, гомосексуалізм — забороненим. Приватне підприємництво перебувало поза законом, кожне робоче місце належало від держави. Зовнішня торгівля була рідкісним і пожаданим привілеєм, а не правом. Для тих, хто не належав до номенклатури¹², цього зачарованого кола комуністичної держави, спроби з'ясувати, що відбувається насправді, зводилися до ретельного аналізу свинцевої прози таких облудно названих пропагандистських листків, як «Правда» та «Известия».

Адже попри всі залякування та маніпуляції, про які згадано в цій книжці, Росія вже перестала бути закритим суспільством. Ті, хто надумав кинути виклик владі, ризикують стягти клопіт на свою голову, але здебільшого люди можуть казати й читати, що хочуть¹³. Якщо їм не подобається життя в Росії, вони (майже завжди) можуть легко виїхати за кордон. Більшу частину XX ст. такі запобіжні клапани видавалися б свободами, про які годі навіть помислити. Парадоксальна річ: тепер вони є, але великої потреби в них немає. На відміну від Советського Союзу, для Росії не характерні економічне невдоволення та невдачі. Навпаки, в країну течуть інвестиції, а рівень життя зростає. Більшість росіян ніколи не мали такого заможного життя, і рівень схвалення Путіна незмінно становить понад 80%¹⁴. Росіяни задоволені й наступником, якого дбайливо дібрав собі Путін, і обіцянкою Путіна не відмовлятися від своєї позалаштункової ролі.

Не є Росія і глобальним супротивником, незважаючи на її дедалі міцніше утвердження на міжнародній арені. І справді, вона часто скидається на партнера. Росія — член і «великої вісімки», цього клубу могутніх і багатих західних держав, і Ради Європи — говорильні, яка, крім того, стежить за дотриманням на континенті конвенцій про захист прав людини. Росія входить до четвірки держав, які намагаються виконувати роль посередників, щоб забезпечити мир на Близькому Сході, і стверджує, ніби є союзником у стримуванні ядерних амбіцій Ірану; намагається протверезити одержимих манією величі керівників Північної Кореї. Росія бере участь у миротворчій діяльності в колишній Югославії. Кільканадцятьом своїм сателітам Росія дозволила вступити не тільки до Європейського Союзу (ЄС), а й до НАТО. Нарікання Кремля на розширення НАТО на схід багато людей сприймають як цілком зрозумілу геополітику, а не як неоімперіалістичний реваншизм. Чи сподобалося б Америці, якби історія пішла іншим шляхом, якби Советський Союз виграв «холодну війну» й переконав штати Нової Англії проголосити незалежність і приєднатися до Організації Варшавського договору? Саме це, стверджує дехто, дуже скидається на те, що сталося з Росією, яка за три роки опустилася від статусу наддержави до немічного державного обрубка.

Навіть за нового режиму в Кремлі, що знов утверджується на міжнародній арені, Росія не стала воєнною загрозою для Заходу. Вона не здатна навіть скорити остаточно рештки бійців-сепаратистів у Чечні — республіці, в якій навряд чи

живе 600 000 чол. і площу якої дорівнює території Корнуолу. У відсталій, п'яній, деморалізованій армії раз по раз стаються випадки знущань і глуму. Щомісяця пересічно дванадцять російських солдатів накладають на себе руки. Російські найновіші військові літаки дуже маневрені, підводні човни надтихі, торпеди страшенно швидкі, проте Росія ще не здатна масово виробляти цю блискуче спроектовану зброю. А тієї зброї, яка є у військових частинах, не досить. Тільки стратегічний ядерний арсенал дає Росії право називати себе військовою наддержавою. Проте дві третини її ракет застарілі. Здатність Кремля завдати першого ядерного удару по НАТО, який позбавить цю організацію можливості діяти, зникла в підручниках історії. Так само і його здатність поширювати свою військову могутність на всю планету і навіть здатність здійснити з допомогою звичайної зброї нищівний напад на Європу. Оскільки ядерна загроза існує й далі, параноя й некомпетентність Росії можуть призвести до випадкового спалаху війни.

Залишився в минулому й давній ідеологічний конфлікт. Московське радіо вже не транслює лекцій із марксизму-ленінізму: аж ніяк не прагнуть подолати капіталізм, Росія запроваджує його. Жаргон і догми комуністичної ідеології замінила власне кремлівська, стулена з різних клаптів філософія «суверенної демократії» (див. розділ 5). Головна мета — не світова революція, а самовиправдання: передусім треба пояснити, чому величезна політико-економічна влада Кремля — елемент природного порядку, а не відхилення від головного напрямку розвитку Європи. Така схильність

до виправдань, мабуть, більше пов'язана з психологією — з укарбованим принципом меншовартості щодо Заходу, — ніж із політичною філософією. Принаймні в головних інгредієнтах нової ідеології немає нічого незвичайного: загострене чуття національної долі, надання переваги стабільності, а не свободі, велика нелюбов до західного лицемірства та обмеженості. Таких поглядів дотримуються і в багатьох інших країнах, крім Росії, незвичайним є їхнє поєднання та інтенсивність.

Це все й справді так, тож тільки фантаст міг би стверджувати, буцімто після 1991 р. нічого не змінилось. Стара «холодна війна» справді скінчилася: я пам'ятаю її, коли вона ще точилася, і був присутній на її похороні. Я виріс у родині оксфордських викладачів, щиро відданий сприянню свободі думки за «залізною завісою». Мій батько контрабандно доставляв Платонову «Державу» і Новий Заповіт грецькою мовою в комуністичну Чехо-Словаччину колегам-філософам, яких позбавили роботи, змусивши працювати кочегарами та мийниками вікон. На початку 1980-х років я агітував за польську профспілку «Солідарність». Я вивчав німецьку мову в поділеному Берліні, польську — в комуністичній Польщі. Я робив репортажі для Бі-бі-сі про передсмертні корчі так званої НДР (насправді окупованої союзними військами зони Німеччини). 1989 р. я був єдиним західним журналістом, що жив у комуністичній Чехо-Словаччині й спостерігав, як «оксамитна» революція змела той похмурий, сірий режим. Коли балтійські держави намагалися відновити свою незалежність, КГБ депортував мене з Союзного Союзу, бо я, мовляв, «незаконно» заїхав до Литви

з першою візою, виданою відродженою, але невідомою владою у Вільнюсі¹⁶. Коли в Советському Союзі розцвіли та зав'яли перестройка і гласність Міхаїла Горбачова, я бачив, як розпалася скалічена країна. Тиждень краху імперії зла був одним з найщасливіших у моєму житті. Невдовзі настав день, коли останні залишки окупаційної Червоної армії нарешті покинули балтійські держави, куди вона вдерлася півстоліття тому.

Отже, стара «холодна війна» не повернеться, і аналогії з нею анахронічні й застарілі. Але не повернуться й рожеві сподівання, які прийшли їй на зміну. Найзгубнішою помилкою, яку скоїв Захід після 1991 р., було припущення, ніби Росія мало-помалу стає «нормальною» країною. З цієї Панглосової позиції будь-які проблеми, що виникають, — просто вибоїни на дорозі, які лишаться позаду в ході невблаганного поступу до свободи й законності західного типу. Ця ідея завжди видавалася оптимістичною, але після нападу на Грузію скидається на просто фантастичну, і ті, хто й далі обстоює її, дурять самі себе і тих, хто слухає їх.

Похмурі ознаки з'явилися ще за Бориса Єльцина, першого демократично обраного керівника Росії, який у деяких аспектах був величніший за Горбачова, що поклав край советському терору і в своїй країні, й за кордоном. Кілька коротких місяців після невдалого перевороту 1991 р. влада КГБ справді видавалася зламаною, а Росія без ніяких «якщо» і «але» засвідчувала ознаки такої вкрай потрібної їй інтеграції до цивілізованого світу. Хоча Комуністична партія ніколи не повернулася до влади, шкода, якої вона заподіяла за

минулі сімдесят років, виявилася надто тяжкою, сили мороку в Росії — надто сильними, а завдання, перед яким постав Єльцин і його союзники — надто великими. «Реформатори» попри весь свій розум, чарівливість і відвагу виявилися некомпетентними, слабкими і зрештою продажними; коли вони зазнали невдачі, Росія потрапила до рук тих, хто керувався егоїстичним жаданням грошей і влади, а не ідеалістичним прагненням зробити країну заможною та вільною. Ці хвалькуваті магнати назвали себе олігархами¹⁷. У великою мірою беззаконному середовищі сформувалася фінансова та політична корупція, колосальні багатства можна було здобути за кілька місяців. Служби розвідки та безпеки почали знову виповзати з затінку, утверджуючи свої вартості й звичаї, сформовані ще за советської доби: авторитаризм і ксенофобію. Засоби, до яких удалися Єльцин і його радники задля збереження влади, були згубними для спроб Росії утвердити давно сподівану систему, зіптерту на законність і свободу. 1993 р. Єльцин використав артилерію для розгрому ще советських у душі прихильників твердої лінії, які засіли в російському парламенті. Далі відбувся фальсифікований референдум про нову конституцію¹⁸, до якого 1996 р. дорівнялися президентські вибори, коли тяжко хворий Єльцин переміг свого суперника-комуніста лише завдяки кричущим маніпуляціям засобами масової інформації та підрахунком голосів. Зажерливість і торгівля впливом, характерні для кліки, згуртованої навколо Єльцина, дискредитували прозахідну політику, багатопартійну систему й ринкову економіку.

З огляду на даліші події єльцинські роки видаються тепер не такими вже й поганими. Хоча страшенно бракувало довіри до держави, її принаймні не боялися. 1990-ті роки розподілили владу і багатство з хаотичною несправедливістю, але ніхто не мав цілковитого контролю ані над владою, ані над багатством. Російські керівники були недосконалі, але їх принаймні всякчас критикували, інколи дуже дошкульно. На телебаченні висвітлювали всі точки зору, і навіть тоді, коли радники спонукали Єльцина вдарити по засобах масової інформації, він відмовився. Заборонили тільки повернення до тоталітарного врядування. У регіонах та республіках Росії місцеві лідери, на лихо чи добро, робили все, що їм заманеться. Але після страхітливого фінансового краху в серпні 1998 р., коли Росія визнала свою неспроможність виплатити значну частину боргів і девальгувала рубль, відчуття провалу, яке витало навколо єльцинської кліки та її прихильного до магнатів урядування, стало абсолютним. Банківська система розвалилася за один день, і новий середній клас позбувся своїх заощаджень. Росію висміювали як «хворого Європи», який начебто мав вижити завдяки переливанням західних кредитів і досвідченості. Ввійшло в моду таке слово, як африканізація¹⁹. Коли Дума, нижня палата парламенту, тоді ще галасливий і могутній орган, почала вживати енергійних заходів, члени президентської «родини» заходилися шукати якийсь вихід.

Вони віддали перевагу маловідомому бюрократові: спокійному, ефективному, а передусім лояльному. Він видавався ідеальною гарантією дальшого

збереження їхнього багатства і безпеки. Путін і справді дотримався цієї частини угоди. Та коли влітку 1999 р. Єльцин несподівано призначив його прем'єр-міністром, мало хто уявляв собі, що новий прем'єр невдовзі спровадить на цвинтар політичні свободи Росії. Засоби були прості: Путін поєднав огиду населення до хаосу й зажерливості єльцинських років зі страхом перед безпосереднім майбутнім. За лічені тижні загадкові вибухи в житлових кварталах у Москві та інших містах схилили симпатії наляканих людей на користь більшої безпеки й меншої свободи. У Чечні знову спалахнула війна. Рейтинги Путіна злетіли вгору, перетворивши його за чотири місяці з нуля в кордебалеті у національного героя. Водночас більшості людей ті вибухи видавалися справжніми звірствами терористів, безперечним наслідком колишньої слабкості Росії у ставленні до сепаратистів і бойовиків. Ретроспективно ці вибухи видаються цинічною змовою з метою панічним страхом спонукати населення підтримувати нових керівників країни — колишніх кагебістів.

Коли 1999 р. напередодні Нового року Єльцин відійшов від влади, Путін автоматично піднявся вгору як виконувач обов'язків президента. Росіянам подобалися його чіткі, ділові манери, тверезість і добра фізична форма, здатність наполегливо працювати й пишна аура ветерана елітної зовнішньої розвідки Советського Союзу. Але питання «Хто такий Путін?» і далі лишалося нагальним і без відповіді. Як пояснено в другому розділі, і росіяни, й закордонні спостерігачі невдовзі пізнали його трохи краще, коли за кілька місяців

почався політичний тиск на зарозумілих магнатів, беззаконних регіональних баронів і безконтрольних бюрократів, які процвітали наприкінці ельцинської доби. Безперечно існувала велика потреба в певному очищенні, але Путін зрікся й позитивної спадщини ельцинських років: прихильності Росії до дружби з Заходом, плюралізму в політиці та засобах масової інформації, утримання колишнього КГБ у певних рамках, якомога далі від вершин влади. Бундючна кліка ельцинської доби пішла з посад неоплакана, але відкрила шлях новому панівному класові: спокійним і сивочолим ветеранам КГБ, здебільшого з Санкт-Петербурга. У політичному лексиконі з'явилося незграбне нове слово: «ефесбефікація». ФСБ, наступниця внутрішнього крила КГБ, знов узялася до роботи²⁰. За Єльцина вона була просто однією урядовою установою серед багатьох інших і використовувала свої повноваження підслухати й шантажувати головно для самозбагачення. А тепер, коли Путін, її колишній голова, опинився в Кремлі, ФСБ справді почала керувати країною.

Така тенденція мало що обіцяла. Але Путін став украй популярний у Росії і, принаймні на початку, за кордоном. Спершу росіяни раділи, що після вражаючого безладдя й моральної порожнечі ельцинських років хтось нарешті утвердив порядок у країні. Як і під час фашистського врядування Беніто Муссоліні в Італії, люди були втішені подобою стабільності й не дуже пильно придивлялися до свавільного застосування влади, прихованого тією подобою. Адже Кремль і підпорядкована йому могутня державна бюрократія користалися

правом у своїх інтересах, проте не вважали, що воно зобов'язує їх. Як я покажу в цій книжці, Росія спершу мовчки, а потім відкрито відмовилася від мети стати «нормальною» — розвиненою індустріальною країною, де є політична свобода і верховенство права, де народ може почуватися нарівні з народами Західної Європи і Америки. На думку теперішніх російських керівників, за єльцинської доби спробували утвердити західні вартості, але з'ясували, що вони неадекватні. У щонайкращому разі вони просто не годяться для місцевих умов. У щонайгіршому — були елементом підступної змови з метою ослабити Росію і посприяти західній гегемонії. Нині, на лихо чи на добро, Росія шукає власного шляху, спираючись на контрольовану політичну систему, міцну президентську владу і тверду позицію щодо зовнішнього світу. Результатом стала загроза і Росії, що має тепер небагато шансів уникнути тривалого занепаду, і Заходові, що намагається дати раду кремлівській пихатості, залякуванням і хабарам.

У 1990-х роках будь-яка така спроба знайти власне майбутнє була б наперед приречена на поразку внаслідок економічної слабкості Росії, залежної від мільярдів доларів зовнішніх позик і грантів, щоб оплачувати імпорт і долати державний дефіцит. Коли наприкінці 1990-х років до небесні відсотки привабили потік «гарячих» грошей на ринок державних облігацій, та ситуація лише увиразнювала принизливу вразливість економіки до будь-яких утрат довіри з боку зовнішніх інвесторів. Але червоне чорнило нині почорніло. Російська економіка бурхливо розвивається.

Найголовнішою причиною є високі ціни на нафту, газ та інші сирові матеріали — найкраща можлива кон'юнктура для країни, багатої на природні ресурси. Це привело до крутого зростання податкових і експортних надходжень. Другою причиною є політична стабільність. Інвестори, закордонні й місцеві, можуть вважати, що російські закони для бізнесу суворі. Але, на відміну від ельцинської доби, ці закони досить сталі. У більшості галузей економіки умови аж ніяк не змінюють за одну ніч. У результаті цього несподіваного економічного процвітання Кремль може дозволити собі чинити все, що йому заманеться. Він уже не боїться закордонних кредиторів, бо повернув їм гроші. Він уже не боїться ринків капіталу, бо інвестори стоять у черзі, щоб купити пакети акцій, позичити гроші й започаткувати бізнес. Пожадливість узяла гору над страхом. Оптимісти сподівалися, що фінансова безпека дасть Путіну впевненість, потрібну для лібералізації політики. Навряд чи вони могли помилитися ще більше. Адаже не тільки зупинилися обмежені економічні реформи ранніх років Путіна, а й Кремль зайняв непоступливі позиції і в Росії, і за кордоном. Значну частину своїх несподіваних прибутків Росія марнує через брак реформ (як я доведу в четвертому розділі), натомість необмежено використовує гроші для придушення критики за кордоном.

Найбільшими жертвами стали свобода слова і об'єднань. Кількість незалежних засобів інформації скоротилася, зокрема телебачення майже цілком опинилося під контролем влади. Головна тактика — примусова зміна власності, а новий

закон про екстремізм залякує решту. Критикам Кремля не просто заткнули рота в засобах масової інформації, — їх скували на виборчих дільницях. Нові виборчі закони означають, що незалежні кандидати й дрібні партії практично цілком вилучені з процесу парламентських виборів. Але справжній критерій політичної свободи — не вибори, а те, що відбувається між ними. І вердикт тут пригнічує. Заблоковано майже кожен можливий канал для нарікань і незгоди. Досить багато індивідуальних активістів зазнали судових і бюрократичних цькувань, а також фізичних погроз, які стримали всіх, крім найсміливіших, від виступів або участі. Мої друзі дедалі більше не хочуть навіть розмовляти по телефону. Іноземцям, яким уже траплялося критикувати Кремль, дуже важко отримати візу. Навіть нечисленні опозиційні демонстрації змушені долати виснажливі бюрократичні перешкоди. Мітинги, які все-таки відбуваються, жорстоко розганяють міліція й сили безпеки. Путін та інші урядовці публічно критикують неприбуткові організації як прикриття для іноземного шпигунства. Короткий флірт судової влади з незалежністю скінчився. Послання зовнішнім критикам просте: «Путін популярний. У Росії все гаразд. Майте свій клопіт».

Паралельно з репресіями в країні відбувалась агресія за кордоном. Росія почала призупиняти дію угод про контроль за озброєнням і стала посиляти свої військові літаки для перевірки повітряного простору країн НАТО: і такої близької, як Естонія, і такої далекої, як Британія. Росія заявила про амбіційні плани переозброєння, зокрема про

поновлення своєї військово-морської присутності в Середземному морі. Росія відновила практику советської доби — постійне перебування в повітрі стратегічних бомбардувальників (здатних пускати ядерні ракети). Вона загрожує націлити свої ядерні ракети на європейські країни, хоча від цієї практики відмовилися ще за років Горбачова. Такі військові маневри можуть нагадувати конфронтацію старої «холодної війни». Проте справжня загроза має зовсім інший характер. Коли доходить до військової могутності, Росія й далі надто бідна і надто слабка, щоб робити щось більше, крім позувань: ядерний арсенал і звичайні збройні сили — радше фоновий психологічний чинник, ніж матеріальний. Замість погрожувати другій стороні ефективною вибухівкою, гартованою сталлю і збагаченим ураном нову «холодну війну» провадять, спираючись на гроші, природні ресурси, дипломатію і пропаганду.

Гроші — ось де ключ. Для тих, хто ладен іти на ризик, платити хабарі та нехтувати бруд, Росія — спокусливе ділове середовище. Західні громадяни в Росії принаймні попервах відчують, ніби опинилися в більшому, зухвалішому, яскравішому варіанті своїх рідних країн. Прибутки колосальні, а люди з дрібкою отруйного слов'янського чару видаються напрочуд енергійними та підприємливими. Дуже легко не звернути уваги на безтурботну зневагу, з якою нові російські друзі ставляться до зовнішніх обмежень. Іноземцям важко зчиняти галас із приводу питань про права людини, якщо ці питання, здається, не цікавлять місцеве населення. Російський патріотизм може бути колючим

та ірраціональним, проте розважливий іноземець не дозволяє таким міркуванням ставати на перешкоді прибуткам. А це короткозорість, бо Росія — аж ніяк не звичайний торговельний партнер. Нова «холодна війна» — це певною мірою боротьба за частку ринку. Росія збільшує свій тиск як постачальник енергоресурсів і водночас диверсифікує базу своїх споживачів. У наступні роки Європа й навіть Північна Америка відчуватимуть дедалі більшу залежність від дефіцитного й дорогого російського газу, але матимуть украй мало шансів знайти альтернативні поставки. Росія використовує енергетичну зброю, щоб залякувати своїх ворогів і давати хабарі союзникам, і вдається до фінансового тиску, щоб купувати друзів і вплив. Колись великою стратегічною проблемою була здатність советського військово-морського флоту заблокувати морські шляхи Європи. А тепер це здатність «Газпрому» заблокувати європейські газогони. Колись про слабкість Заходу повідомляли удари кремлівських танків по Афганістану, а тепер це кремлівські банки, що б'ють по лондонському Сіті.

А за лаштунками дії Росії ще більш конфронтаційні. Представники Кремля в таких міжнародних організаціях, як Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), Організація з безпеки та співпраці в Європі (ОБСЄ) та Програма розвитку ООН, і далі демонструють звичайні спалахи роздратування. Вони блокують програми в країнах, яких не люблять, і вимагають за свою згоду величезних винагород і поступок. Російське шпигування сягнуло висот, не бачених навіть у розпалі старої «холодної війни».

Лінії фронту нової «холодної війни» стають дедалі виразніші: Америка, Британія і деякі європейські країни, здебільшого экс-комуністичні, намагаються стати проти Кремля. Посередині перебувають такі країни, як Німеччина, які прагнуть інтенсивних ділових стосунків із Росією, але сподіваються, мабуть, марно, зберегти політичну дистанцію. Близькими приятелями Кремля є галерея держав-парій: Сирія, Венесуела та Іран, плюс жменька кепсько керованих колишніх советських республік, як-от Білорусь і Таджикистан. Дедалі більшою мірою Росія має спільні позиції з Китаєм, з ним її пов'язує організація безпеки, що набирає дедалі більшого значення — Шанхайська організація співпраці. Хоч і дорогим коштом, ця організація, якщо розвиватиметься далі, надасть Росії глобальної ваги, не баченої від 1950-х років.

Навіть досвідчені спостерігачі Росії, які кривляться, чуючи про географічні та історичні конотації нової «холодної війни», все-таки погоджуються, мовляв, діється щось досить погане, і їхнім улюбленим висловом є «гострий стратегічний конфлікт». Як і стара «холодна війна», нова точиться здебільшого в Європі, хоча цього разу бойовища посунулися на схід, на колись поневолені країни, які містяться між Росією і багатою частиною континенту. Росія не робить таємниці зі свого прагнення мати *droit de regard*, право нагляду, у своїй колишній імперії, хоче знати все, що відбувається, і мати силу зупинити те, що їй не подобається. Це означає боротьбу в Центральній Європі, на Балканах і на Кавказі, а надто в балтійських державах: Естонії, Латвії та Литві. Ці країни — колишні советські

сателіти, на втрату яких Кремль нарікає з найлютішою злобою. Їхні квітучі економіки та живі, відкриті суспільства становлять постійний і різкий контраст з авторитарним «кумівським» капіталізмом за кордоном. Росія чинить енергетичний тиск на балтійські держави, припиняючи постачання нафти до Латвії та Литви²¹. Вона підбурювала до заворушень в естонській столиці Таллінні²². Росія відмовилася від єльцинської політики історичного примирення. Кремлівська лінія тепер полягає в тому, що окупація балтійських держав 1940 р. — частина угоди між Гітлером і Сталіним — була законна. Це й не повинно дивувати нас: адже Путін, кажучи, мовляв, крах Советського Союзу — «найбільша геополітична катастрофа» ХХ ст., вважає, ніби підручники історії, написані за років Єльцина, зображують минуле в надто похмурому освітленні. А втім, балтійські країни, хоч і мають нечисленне населення²³, — члени, і то вірні й активні, і НАТО, і ЄС. Захід поки що віддано захищав їх. Коли в травні 2007 р. Естонія зазнала нападу, містер Буш одразу запросив її президента на зустріч високого рівня в Білому домі. Десь як і Західний Берлін за часів старої «холодної війни», балтійські держави у військовому аспекті безборонні, проте символічно важливі: якщо вони піддадуться російському тискові, хто буде наступним? Але це не стримало Кремль, що вирішив не тільки поділити їх, а й ізолювати. Укладаючи одна за одною двосторонні угоди з рештою європейських країн, він промовисто натякає, що зарозумілі й морочливі балтійські держави перешкоджають взаємовигідним (і незмірно прибутковішим) зв'язкам.

Що на менший опір натрапляє Росія, то з більшою силою утверджує свою політику. Зринають слова і дії, що їх раніше, здавалося, навіть годі було уявити, і з'являються спершу як те, на що можна не звертати уваги, бо вони, мовляв, призначені тільки для внутрішнього вживання. Потім їх вважають за гідний жалю виняток. А невдовзі світ уже зникає до них. Межі стерпного постійно змінюються, і то тільки в одному напрямі. Незатишне й неминуче питання полягає в тому, куди це заведе. Якщо Росія отримає те, чого прагне, на Кавказі або на Балтиці, Балкани й Центральна Європа будуть наступними жертвами. А що далі? Арктика? Західна Європа? Кремль шматок за шматком збільшує сферу свого впливу.

Російська тактика може мати й витонченіший характер. Кремль прагне збільшувати свій вплив не тільки на Захід, а й на Заході. Дедалі численніші ділові лобі, пов'язані з Росією, репрезентують могутню п'яту колону, і то різновиду, ще не баченого під час останньої «холодної війни». Тоді лише комуністичні профспілки з наказу Кремля підточували Захід. А тепер прокремлівські банкіри та політики зраджують свої країни за тридцять срібних рублів. Західні інвестиції в Росію вже створили лобі на користь добрих відносин із Кремлем у Лондоні, в німецькому великому бізнесі та в енергетичній промисловості всієї Європи. Це лобі зміцнюють і мільярди доларів російських інвестицій, що течуть у Західну Європу та Північну Америку. Якщо російські магнати — які нині керують своїм бізнесом з наказу Кремля — володіють великими пакетами акцій у найбільших західних компаніях, вони

вже не чужі, а свої. Росія стає гігантським, устаткованим ядерною зброєю варіантом Саудівської Аравії — країни, такої багатой і могутньої, що навіть пряма підтримка тероризму з її боку не породжує неприхильності Заходу.

Ідеологічне зіткнення за фасадом цих подій змінило свій характер, але не зникло. Замість виразної суперечки між марксистами-ленінцями і прихильниками капіталізму загального добробуту обидві сторони, здається, підтримують однакову капіталістичну модель. Проте було б хибно вважати, ніби Кремль просто мавпує Захід. Саме таку помилку Росія скоїла в 1990-х роках, коли намагалася запровадити в цілісній формі стандартні шаблони ринкової економіки та політичної свободи, і ці намагання видаються тепер, принаймні з позиції Росії, катастрофічними. Аж ніяк не копіюючи західних правил гри, вона переписує їх. Перше й найпростіше правило таке: Кремль завжди має слухність. Будь-який виклик і будь-який опір у країні придушать брутальною силою грошей і важелями державної влади. Не зарадять жоден суд, ніякий закон, ніяка апеляція до добрих манер або моральних принципів: як житель лісової пущі знає, що не треба ставати між ведмедем і його обідом, так і кожен, хто має справу з Росією, знає, що не треба ставати між Кремлем і його прибутками. Російські олігархи затямили цю гірку науку. Так само й навіть наймогутніші західні інвестори, зокрема такі нафтові гіганти, як «BP» і «Shell».

Відмінність між російською і західною моделями капіталізму може бути оманлива, бо повага до права посідає таке провідне місце в західному

підході до життя, що чимало тих, хто виграє від безпеки та прогнозованості, які є наслідками цієї поваги, навряд чи думають про неї. А загалом ідея, що договорів треба дотримуватися, суддів не можна підкупити, а постанови суду слід виконувати, становить частину повсякденного життя. Але не така ситуація в Росії. Право там — інструмент у руках сильного проти слабкого. Покликання на правові норми відкидають як просто замаскований політичний тиск. Поділ на гілки влади, моральний кодекс, договори про захист прав людини та багатосторонні зобов'язання — не що інше, як зручні вигадки, які легко змітають убік, коли йдеться про реальні міркування. Якщо Захід покликається на них у суперечках, у вухах росіян це звучить лицемірно й нещиро. Хіба західні країни не порушують права, утверджуючи свої національні інтереси? Хіба їхні політики не беруть хабарів? Хіба їхні урядовці не допомагають своїм приятелям у бізнесі?

І справді, на жаль, допомагають. Але така поведінка не править за основоположний принцип західної системи, а плямує її. Багатосторонність відносин зазнає шкоди внаслідок егоїзму та створення винятків, але й досі становить провідний принцип правового устрою світу. Зокрема ЄС (дивуючи багатьох росіян) справді функціонує як складний багатосторонній інститут, у якому загальні норми та інтереси беруть гору над національними. Такий самий характер, проте меншою мірою, має й Світова організація торгівлі у своєму заснованому на нормах підході до міжнародної торгівлі та інвестицій. (Росія ще не приєдналася до

ції організації). А коли десь викривають корупцію, — принаймні в більшості західних країн, — за неї штрафують і карають. Натомість у Росії не буде великим перебільшенням стверджувати, що хабарі й корупція — не частина системи, а *сама* система. Багатство провідних політиків вимірюють мільярдами доларів. Кремлівські урядовці за сумісництвом керують державними підприємствами. Ніхто не скаржиться й не запитує про конфлікт інтересів. Найпромовистішим показником корупції є не низька позиція Росії в корупційних рейтингах, що їх публікують такі організації, як «*Transparency International*» (див. розділ 3), а брак суспільного обурення нечесністю урядовців. Жоден можновладець не потрапить до суду, якщо спершу не розсварився зі своїми політичними господарями. Ідеологічний конфлікт нової «холодної війни» пролягає між беззаконним російським націоналізмом, який не керується правом як таким, і відкритістю Заходу, у якому панує верховенство права.

Найдивнішим у цьому всьому є небажання Заходу визнати, що діється. Тільки почасти воно є наслідком дій проросійського бізнесового лобі, яке ввело в оману відповідальних за зовнішню політику урядовців у таких країнах, як Німеччина. Ще однією причиною є небажання боротися з неприємними наслідками нового курсу Росії. Урядовці й політики безпорадно запитують: «Якщо Росія знову становить політичну загрозу, що в біса ми маємо робити?» Стара «холодна війна» зобов'язувала країни Західної Європи до вимогливого режиму духовної і моральної твердості. Вони знали: якщо

вони не триматимуться вкупі, їх повішають поодиноці. А тепер головна тактика Кремля «поділяй і владарюй» майже не знає стриму. Західна безпека спирається на багатосторонні угоди, тобто ідею, що колективний суверенітет, спільна безпека і спільне ухвалення постанов — найкращий спосіб захистити вільні суспільства. Але пам'ять про цей життєво важливий принцип згасла, і відданість йому зникла. Греція і Кіпр безвідмовно лобіюють на користь Росії. Сільвіо Берлусконі, прем'єр-міністр Італії, колись зайшов так далеко, що охарактеризував себе як «адвоката» Росії в ЄС.

Під час старої «холодної війни» жоден член НАТО і в думці не мав би укласти окремі угоди з Кремлем: будь-які спроби примирення з боку Советського Союзу ретельно перевіряли, і мало хто серед західних урядовців робив собі кар'єру на основі доброго ставлення до советського блоку. Кожен бізнесмен, що заробляв на угодах із комуністичними країнами, миттю ставав мішенню підозр і ризикував зазнати ostracizmu. А під час нової «холодної війни» такі угоди стали звичайною річчю: Австрія (що не є членом НАТО, зате належить до ЄС) плюс Болгарія, Греція, Італія, Кіпр, Латвія, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Угорщина, Франція, Туреччина і Словаччина, якщо назвати лише кілька країн, — усі вони різною мірою піддалися в останні роки спокусі бути «особливим другом» Кремля. Інколи це ставало наслідком ефективних лестоців, накидання думки, мовляв, стриманість інших країн спирається на короткозорий та упереджений погляд на справжню Росію. Інколи відіграють роль приватні комерційні

інтереси провідних політиків та урядовців. Як правило, першим етапом є визнання залежності від постачання газу по контрольованих Росією газогонках. Далі йде дозвіл російським енергетичним гігантам купувати активи, скажімо, нафтопереробні заводи та компанії з розподілу. Невдовзі це призводить до створення могутнього місцевого лобі на користь добрих відносин із Росією та небажання захищати країни, яких залякують і яким погрожують. Скажімо, Німеччина вирізняється своїм небажанням обстоювати Грузію та балтійські країни. Наслідки такої політики для решти країн-союзників — а в далекій перспективі й для власної безпеки — навряд чи беруть до уваги.

Страх перед Советським Союзом цементував не тільки взаємну солідарність у Західній Європі, а й Атлантичний союз із США. Хоч як дехто із західноєвропейців не любив Річарда Ніксона, зневажав Джимі Картера або здригався від ковбойської риторики Рональда Рейгана, головне було зрозумілим: саме американська ядерна гарантія зберігала для всіх європейців безпеку і свободу. Підтримка тону цих психологічних м'язів після кінця старої «холодної війни» багатьом видалася надто обтяжливою. Самовдоволеність набагато затишніша, ніж пильність. Довіра краща за підозру. А пам'ять про похмурі сірі дні минувшини тяжка. Спогади про Росію тепер сформовані оптимізмом, властивим для кінця «холодної війни», а не реалізмом попередніх чотирьох десятиліть.

Але ті давні рефлекси були б тепер у великій пригоді. Путін — спадкоємець (див. розділ 1) страхітливої і навряд чи пам'ятної постаті

з советського минулого — Юрія Андропова, колишнього голови КГБ, що ненадовго взяв владу до своїх рук, коли 1982 р. нарешті помер старий і німецький Леонід Брежнєв. Як і Андропов, Путін вважає, що нещадна дисципліна — ключ для піднесення економіки. Як і він, надає великої уваги використанню таємної поліції — і для збору інформації, і для залякування опонентів та відступників. Як і він, вважає, що Захід і слабкий, і лицемірний, і його можна легко повалити, поєднавши погрози з вибірковим викручуванням рук. Доба Андропова була приречена на поразку: він намагався відродити країну, знівечену прагненням Комуністичної партії здійснювати тотальний контроль, що призвів до зашкарублості кожної сфери життя і обмежив новації. Коли Андропов очолив владу, Советський Союз уже стогнав під тягарем витрат, зумовлених збереженням статусу військової наддержави, і той тягар ставав ще важчим унаслідок безглуздої економічної системи, успадкованої від Леніна і Сталіна. Центральне планування споживало колосальні обсяги сировинних матеріалів і забезпечувало населенню жалюгідно низький рівень життя. Країна, де презервативи були такі грубі, що їх називали калошами, де контрацептивні пігулки, джинси та гігієнічні пакети належали до предметів розкоші, де зовнішня торгівля була неймовірним привілеєм, правила за маяк тільки для найсхильніших до мазохізму соціалістів. Советський спосіб життя був поєднанням економічної відсталості й репресій у країні й за кордоном. Таку суміш важко було продати зовнішньому світові.

А тепер Кремль припинив марнувати час, гроші й людей на спроби змусити працювати калічну економічну систему та на реалізацію нездійснених утопічних політичних ідей. Натомість убрався в шати західної системи — закони, вибори і приватну власність, — щоб приховати беззаконну, брутальну і зажерливу реальність. Це проблема не тільки росіян. Хоча країна й досі надто слабка у військовому та економічному аспектах і надто залежна від зовнішнього світу, щоб ужити проти Заходу брутальну силу, вона використовує чимало інших, не менш ефективних тактик. Передусім Росія може погрожувати й підточувати слабкі й дрібні сусідні постсовєтські країни. Для них Росія — немов бандит на милицях, що не становить загрози для здорових людей, але однаково може лякати тих, хто сидить в інвалідній колясці. Росія використовує як могутню зброю найважливішу спадщину Совєтського Союзу — монопольну власність на газо- і нафтогони, які біжать зі сходу на захід, — щоб шантажувати своїх колишніх сателітів і давати їм хабарі. Натомість Захід не тільки не підтримує своїх союзників, а й сам піддається тискові. Кремль використовує свою обмежену економічну та дипломатичну вагу з метою паралізувати процеси ухвалення постанов у опонентів, граючи надзвичайно успішно в гру «поділяй і владарюй». Розумне маневрування і позування виявилися напрочуд ефективними супроти нерішучих опонентів. Як і за совєтської доби, Кремль використовує дезінформацію для камуфляжу своєї політики й дискредитації опонентів. Але найбільшою слабкістю Заходу є передусім гроші. Скинувши баласт

ідеології, колишні катебісти в Кремлі верховодять на російському Клондайку, що є джерелом нездоланних спокус для пожадливих іноземців. А коли всі інші методи не зараджують, Росія використовує методи терористів і гангстерів — убиває іноземних громадян, а в травні 2007 р. здійснила злочинний напад на Естонію в кіберпросторі.

Одне слово, Захід програє нову «холодну війну», бо навряд чи помітив її початок. Путін і його кремлівські союзники захопили владу в Росії, кинули чорну тінь на східну половину континенту і створили міцні плацдарми в головних європейських країнах. А готовність чинити їм опір видається тривожно слабкою. Саме це й спонукало мене після понад двадцятирічної праці журналістом у тому регіоні написати цю книжку.

Я почав із пояснень, як Путін і його колеги з колишнього КГБ захопили виснажену економічними збуреннями країну, що сповнилась огиди до корупції і прагнула сильного й компетентного керівництва. Відбувся цинічний путч із використанням засобів, які дуже скидалися на масові вбивства, щоб створити серед населення паніку, потрібну для загарбання влади. У другому розділі показано, як після невпевненого старту Путін зміцнив свій контроль над Росією. Там пояснено, як він створив собі політичну базу серед переможців і невдах останніх п'ятнадцяти років і напав на найнепопулярніших людей країни — олігархів. У третьому розділі зображено результати: лиховісний ганебний стан, коли за незгоду карають арештом, примусовим

психіатричним лікуванням і бюрократичним шантажем, коли вибори фальсифікують, політиків приборкують, засобам масової інформації затикають рот, а державні інституції звалащують. У четвертому розділі досліджено російську економіку — зовні могутню, а як глянути глибше — слабку. У п'ятому розділі розглянуто найпоширеніше серед іноземців нерозуміння сучасної Росії — твердження, буцім вона не має ідеології. Пояснено, що «суверенна демократія» — це й інтенсивна критика західних вад, і виправдання ксенофобного та авторитарного стилю врядування в Росії. У шостому розділі йдеться про поки що головне бойовище нової «холодної війни» — посткомуністичні країни Східної Європи. Слабкі й кепсько керовані, вони становлять легку поживу для кремлівського поєднання хабарів і залякувань. У сьомому розділі розказано про наймогутнішу зброю Кремля — енергію. Пояснено, як ще советська монополія на прокладені зі сходу на захід нафто- і газогони дає змогу Росії диктувати умови споживачам і карати тих, хто чинить опір. У восьмому розділі йдеться про військові аспекти і безпеку за нової «холодної війни». Доведено марність намагань Кремля стати військовою наддержавою, а водночас показано, яку незмірно більшу шкоду і загрозу можуть становити активний продаж російської зброї та розбудова стратегічних зв'язків із Китаєм. І, нарешті, в дев'ятому розділі пояснено, як Захід може виграти нову «холодну війну»: по-перше, відновити колективну безпеку, щоб протидіяти російській тактиці «поділяй і владарюй»; по-друге, відновити моральну впевненість, що живила нашу перемогу 1989 р.

1.

**Сходження Путіна до влади: як КГБ
захопив владу в Росії**

Владімір Путін навряд чи видавався вартим примітки до політичної історії Росії, коли 9 серпня 1999 р. хворий президент Єльцин призначив його прем'єр-міністром. П'ятий прем'єр-міністр менше ніж за рік¹, він скидався на пересічного російського бюрократа — тупого і непривабливого, і мав, здається, стати ще однією жертвою некерованих економічних проблем країни і хаотичної політики. Спершу про нього майже нічого не знали — і в особистому, і в професійному аспектах. Він любив дзюдо й розмовляв німецькою мовою². Попрацювавши офіцером КГБ у колишній Східній Німеччині, повернувся до рідного Санкт-Петербурга³ і спокійно піднімався щаблями бюрократичної драбини. З університетського факультету зовнішніх відносин перейшов до роботи з закордонними інвесторами⁴, а потім у Кремль, де працював у відділі президентського майна — величезній імперії бізнесу, заснованій на активах

колишньої Комуністичної партії. Після короткого періоду нагляду за зв'язками з регіонами Росії Путін очолив ФСБ⁵.

Але ще тоді пильніший погляд давав змогу припускати, що призначення Путіна було важливішим, ніж здавалося. У Союзі кар'єра в КГБ була полум'яною міткою. Окрім самого керівництва Комуністичної партії, КГБ був найобізнанішою, найефективнішою і найпривілейованішою організацією країни. Він не тільки приваблював найяскравіших людей, а й дбав про їхню ґрунтовну підготовку й забезпечував їх неперевершеною мережею контактів. Кагебістам було властиве чуття великої переваги над убогим, нудним і непоінформованим життям звичайних громадян. Багатьом це чуття прищеплювали особливою психологічною підготовкою: їх навчали, як маніпулювати незнайомими людьми, здобувати їхню довіру та долати їхній опір. Результатом став радше культ, ніж державна бюрократія — всезнаюча, всюдисуща і всемогутня. В певному збоченому розумінні офіцери КГБ почувалися майже як світське духовництво. Маючи напрочуд добру позицію, щоб бачити вади комунізму, чимало їх переховували глибоко в душі потаємні сумніви в його ефективності. Ці сумніви вони компенсували палким патріотизмом і неситною вірністю колегам-офіцерам.

Утвердження будь-якого ветерана КГБ на чолі уряду було б украй значущим, але Путін — не звичайний офіцер КГБ. Він служив за кордоном. Перший відділ КГБ, що опікувався закордонним шпигуванням, був елітою серед еліти. Його службовців спеціально добирали й готували, щоб вони

опиралися спокусам, що їх зазнаватимуть під час поїздки за кордон, які в закритому суспільстві Советського Союзу видавалися майже неможливою розкішшю. І досі невідомо, що саме робив Путін, перебуваючи в Дрездені. Документи східнонімецької таємної поліції «Штазі»⁶ напрочуд уривчасті у висвітленні його тамтешньої кар'єри. Дехто вважає, ніби він був офіцером контррозвідки невисокого рангу, чия робота полягала в перевірці куди блискучіших оперативних співробітників, які працювали на передовій. Інші гадають, що йому доручили важливе завдання забезпечити збереження мереж советської розвідки, коли комунізм у Німеччині почав руйнуватися, але він не впорався з цим. Обидва варіанти можуть бути правдою. Хай там як, Путіна дібрали за його відданість, розум і твердість.

Перша ознака того, як попередня діяльність Путіна могла вплинути на його поведінку на політичній посаді, з'явилася під час його короткого перебування прем'єр-міністром, коли він промовляв до своїх колишніх колег: «Група оперативних співробітників ФСБ, яким доручили працювати під прикриттям в уряді Російської Федерації, успішно виконує своє завдання»⁷. Тієї пори чимало людей вважали, що то пісний жарт. Ретроспективно це твердження видається дуже близьким до правди. Після 2000 р. ветерани советської розвідки та служб безпеки захопили контроль не тільки над Кремлем і урядом, а й над засобами масової інформації й командними висотами в економіці. Ольга Криштановська, соціолог із Російської Академії наук, вважає⁸, що три чверті найвищих посад

у Росії займають силовіки (цим терміном, який не піддається перекладові, позначають теперішніх і колишніх офіцерів служб розвідки і безпеки)⁹.

Прихід до влади Путіна та його приятелів — випадкова або навмисна кульмінація процесу, що зародився на початку 1980-х років, коли КГБ розчарувався геронтократією, утвердженою навколо дедалі немічнішого Леоніда Брежнєва й керівництва Комуністичної партії. За комунізму навіть КГБ не був усемогутнім. Він не мав дозволу шпигувати за советською військовою зовнішньою розвідкою — ГРУ або за Комуністичною партією, що дивилася на свій «щит і меч» із сумішшю шанобливого страху і зневаги. Як і його попередники, які виконували функції таємної поліції й наганяли страх, — НКВД, ОГПУ, ЧК, а ще до них — царська «Охранка» і навіть опричники Івана Грозного, ті ченці в чорних каптурах, — КГБ тероризував безвладних, а можновладцям міг тільки радити; він не мав самостійної політичної влади.

Така ситуація мало не змінилася в листопаді 1982 р., коли Брежнєв помер, а генеральним секретарем замість нього обрали голову КГБ Андропова. П'ятнадцять місяців КГБ перебував на вершині влади. Суворий, страхітливий Андропов намагався реставрувати советську систему і в економіці, і в політиці. Він мав небагато успіху, почасти тому, що врятувати Советський Союз уже не було змоги, а ще й тому, що хворі нирки Андропова відмовили через кілька місяців по тому, як він узяв владу. Після смерті Андропова знову повернулася стагнація, коли його наступником стала недоумкувата комуністична шкапа на ймення Константин

Черненко, що протягла всього одинадцять місяців. Змирившись із неминучістю змін, КГБ став тоді енергійно підтримувати реформи Михайла Горбачова — принаймні до миті, коли виникло враження, що вони ведуть до розпаду країни.

Це може видаватися парадоксом. Безперечно, головною метою багатьох лібералів і реформаторів у провінціях Советського Союзу було перехитрувати інституції центральної влади: Кремль, збройні сили, бюрократів, що більш-менш (або вкрай не ефективно) керували плановою економікою, а передусім незворушних і сивих людей із КГБ. Обидва головні важелі советської влади — економічне планування і однопартійна поліційна держава — видавалися, власне, чимось єдиним. Тоді ще ніхто не усвідомлював, що крах державного планування невдовзі дасть шанс найтямущішим людям колишнього Советського Союзу — екс-шпигунам — перемогти Захід у його власній грі — капіталізмі. Політична свобода і права людини, які, здавалося, мають бути в основі громадського життя, були просто необов'язковими додатками. Їх позбулися — а потім узагалі обійшлися без них.

Саме Андропов, а не Горбачов правив за рольову модель для Путіна. У липні 1999 р., ще будучи на чолі ФСБ, Путін поклав вінок на його могилу. Згодом він відновив меморіальну дошку на стіні однієї з давніх штаб-квартир КГБ — Луб'янки — й вихваляв Андропова як «видатного політичного діяча». Відколи Путін здобув владу, ФСБ досягла того, чого ніколи не мав КГБ: її теперішні й колишні працівники керують країною. Відмінність між цими двома типами здебільшого косметична. 1999 р.,

невдовзі по тому, як став прем'єр-міністром, Путін заявив по російському телебаченню, що «немає такої речі, як колишній чекіст»¹⁰. Віктор Черкесов, близький союзник Путіна, що 1988 р. як голова Ленінградського КГБ видавав накази про останні політичні репресії в Советському Союзі, а тепер керує Федеральною службою з контролю за обігом наркотиків, писав 2004 р.: «Ми [силовики] повинні розуміти, що ми — єдине ціле. Історія звеліла, щоб тягар підтримки Російської держави ліг на наші плечі. Я вірю в нашу здатність, коли ми відчуємо небезпеку, відкласти вбік усе незначуще й бути вірними нашої присязі»¹¹.

В опублікованій 2004 р. книжці з дзюдо, спів-автором якої був Путін¹², він раз по раз повторює думку, що успіху досягають із «мінімальним зусиллям, максимальним ефектом». Це провідна риса і зовнішньої, і внутрішньої політики Путіна. Намагання контролювати все, як чинили його комуністичні попередники в Кремлі, робить владу німічною. Отже, набагато ефективніше зосередитися не на грубому придушенні опонентів, а на виведенні їх із рівноваги, щоб вони стали вразливі до вправного удару або підважування ліктем. Хоча ФСБ справді здійснила успішний путч, відтворивши напівавторитарну політичну систему, вона цурається тотального контролю. Натомість зберегла зовнішню подобу політичного плюралізму, і то так, що це й досі дуриє невтаємничених зовнішніх спостерігачів і любителів видавати бажане за дійсне.

На перший погляд, історія видається простою. Коли Путін став прем'єр-міністром, у Росії вже

панувало страхітливе безладдя. Потім низка вбивчих і загадкових терористичних актів, які забрали десь три сотні життів, довели країну до стану національної паніки. Відповідь Путіна, що полягала в жорстких словах і ще жорсткіших діях, за кілька тижнів зробила його найпопулярнішим політиком країни. Отже, він був логічним і популярним варіантом вибору, щоб стати наступником Єльцина на посаді президента. Відтоді Путін поклав край надуживанням єльцинських років і зробив Росію сильною та заможною. Для багатьох росіян і зовнішніх спостерігачів це й досі становить сутність останніх семи років. У наступних розділах ми розглянемо надуживання влади. Проте засоби, якими скористався Путін на своєму шляху до президентства, повинні розвіяти будь-які ілюзії про справжній характер його вже утвердженого режиму.

Історія почалася з туманного повідомлення у випусках новин, яке навряд чи передавали десь за межами Росії. У серпні 1999 р. бойовики з бунтівної Чеченської республіки здійснили рейд у село сусіднього Дагестану¹³. Через кілька днів, 31 серпня, в Москві стався начебто не пов'язаний із тими подіями вибух в одному з підземних торговельних пасажів — пишна назва для низки кіосків коло входу до станції метро. Одна людина загинула, сорок дістали поранення. Багато людей добачали за вибухом боротьбу мафіозних кланів, хоча доти невідома анархістська група лишила листівку і взяла на себе відповідальність. Ще більшим було обурення 4 серпня, коли в дагестанському місті Буйнакську від вибуху бомби, захованої в автомобілі коло будинку військовослужбовців, загинуло

шістдесят чотири чоловіки й десятки дістали поранення. Росія звинуватила сепаратистів із Чечні. Путін віддав наказ про боротьбу, за його словами, з тамтешніми «незаконними збройними формуваннями». Але тільки через чотири дні, коли закладена в підвалі потужна бомба висадила в повітря дев'ятиповерховий будинок у південно-східній частині Москви, вбивши 94-х чоловік і поранивши 150, росіяни стали думати, що на них постійно нападають терористи. Це враження підтвердили ще два масових вбивства. 13 вересня, у день жалоби по жертвах, у восьмиповерховому будинку вибухнула ще одна бомба, теж у південній частині Москви, вбивши 118 чоловік і поранивши 200. Через три дні від автомобільної бомби у Волгодонську на півдні Росії загинуло ще сімнадцять чоловік.

Атмосфера, створена цими постійними напандами, межувала з психозом. Упочі групи пильних громадян патрулювали московські вулички. Чеченці здавна були найменш популярною етнічною меншиною Росії, а ті вибухи ще більше демонізували їх. Путін одразу наказав почати військову операцію проти «терористичної» республіки. Росія, сказав він, *«будет мочить»* злочинців навіть *«у сортирах»*. То був разючий зразок бандитського жаргону, що його жоден попередній керівник Росії навіть у думці не мав би використати публічно¹⁴. Дехто з освічених росіян скривився, але ті слова передавали настрій країни. Час бути лагідним минув. Але незрозумілі питання лишилися. Адже чеченці, як відомо, ніколи не нападали на такі цілі й не використовували таких засобів. Бомби були вправно закладені в будинках,

конструкція яких робила їх найвразливішими до вибухів. Тільки військові фахівці мають таку обізнаність (і легкий доступ до ефективної вибухівки). Доти не було ніяких ознак, що чеченці мають достатній організаційний вплив, потрібний для здобуття великих кількостей вибухівки, і знання, як можна використати її отак професійно¹⁵. Бомбові напади були добре сплановані, можливо, за кілька місяців до того, натомість війна в Дагестані спалахнула недавно. У минулому тактика чеченських терористів полягала в тому, щоб брати заручників і висувати практичні вимоги: звільнити полонених або провести переговори з Кремлем. Цього разу ці начебто виконавці не мали ніяких мотивів. Неминучим результатом тих вибухів стала б війна, під час якої їхню вже й так сплюндровану республіку ліквідували б.

Справжній виграш від тих подій мали тільки в Москві. У російській столиці мало не цілий рік поширювалися чутки, мовляв, провідні постаті в єльцинському Кремлі планують удатися до насильства, щоб запобігти своєму, як видавалося, неминучому падінню. Борис Березовський, наймогутніший магнат-політик країни, перебував під слідством за привласнення валютних прибутків національної авіакомпанії «Аэрофлот». Суперечки виникли й навколо Павла Бородіна, керівника справ президентської адміністрації. Він доручив сумнівній швейцарській фірмі «Mabetex» здійснити вкрай дорогий ремонт¹⁶ історичних будівель Кремля. У вересні 1999 р. родина Єльцина знову опинилася в центрі уваги, коли швейцарські слідчі заявили, що знайшли документи, які підтверджують, що

компанія «Mabetex» заплатила 15 млн. доларів хабарів, зокрема дала кредитні картки президентові і його двом донькам. Родина Єльцина знай заявляла про свою невинність¹⁷.

У відповідь на це все Кремль удався до брудної гри. Генеральний прокурор Юрій Скуратов був змушений піти у відставку, коли по телевізору в найпопулярніший час показали відеокадри дуже схожого на нього чоловіка, який розважався з двома повіями. Тільки кричущий підкуп депутатів перешкодив спробі Думи домагатися імпичменту Єльцина. Видавалося безперечним, що рано чи пізно станеться ще одна спроба. Юрій Лужков, впливовий мер Москви, застосував увесь свій політичний і фінансовий вплив і став підтримувати Примакова як кандидата в президенти. Вибори мали відбутися 2000 р., але їх могли провести й раніше, якби Єльцину оголосили імпичмент. Призначення Путіна на посаду прем'єр-міністра й надання влади «чекістам» і справді стало останнім відчайдушним ходом єльцинської камарильї. Низка вибухів і війна в Чечні надали цьому жестові ще більшої сили: увага громадськості перейшла від чуток про корупцію офіційних осіб до похвально суворой реакції влади на терористичний напад на Росію. Мало хто висував прямі звинувачення, але каскад вибухів безперечно виявився напрочуд доречним збігом.

Такі теорії, мабуть, лишалися б майже за межами дискусій, якби не «бомба», яка не вибухнула. Вночі 22 вересня Олексій Картофельников побачив білий автомобіль, припаркований коло його дванадцятиповерхового будинку № 14/16

на вулиці Новоселів у Рязані, за двісті кілометрів від Москви. На диво спостережливий чоловік, він помітив, що номерний знак підмальований так, щоб здавалося, ніби автомобіль має місцеву реєстрацію. Придивився пильніше й побачив трьох людей, які заносили мішки до підвалу. Зателефонував до міліції. Фахівці придивилися до того, що видавалося бомбою, і забрали мішки, детонатор і таймер, виставлений на половину шостої ранку. Евакуювали сотні людей, які жили поблизу, зрештою відкрили ближній кінотеатр, щоб дати їм притулок. Юрій Ткаченко, фахівець місцевої міліції з вибухових речовин, використав газоаналізатор для вивчення вмісту мішків: жовтуватих гранул, схожих на макаронні вироби. Апарат визначив їх як гексоген, потужну вибухівку. Детонатори були справжні і як слід приєднані. Міліція негайно виставила контрольно-пропускні пункти на головних шляхах. Знайшли автомобіль, що його бачив Картофельников: він виявився краденим.

Увечері 23 вересня Александр Жданович, голова відділу ФСБ із відносин з громадськістю, з'явився в провідному розмовному шоу «Герой дня». Хоч і радий приписати своїй службі заслугу за запобігання вибухові, він, здавалося, був страшенно збентежений тим, що сталося: можливо, тому, що його кепсько інструктували, а може, з якої іншої причини¹⁸. Владімір Рушайло, міністр внутрішніх справ, промовляючи наступного дня на прес-конференції, майже через дві доби після знайдення «бомби», критикував правоохоронні органи за брак пильності і хвалив за пильність населення. Того ж таки дня, 24 вересня, Путін вихваляв

повітряні удари по столиці сепаратистів Грозному. Про Рязань він сказав:

«Якщо мішки, що, як виявилось, містять вибухівку, помітили, це означає, що тут є й позитивний бік навіть якщо це тільки факт, що громадськість правильно реагує на події, які відбуваються тепер у нашій країні. Я б хотів... подякувати громадськості... Це абсолютно правильна реакція. Ніякої паніки, ніякої симпатії до бандитів. Із таким настроєм треба боротися з ними до самого кінця. Аж поки ми переможемо. А ми переможемо»¹⁹.

На цій стадії ані Путін, ані жодне інше офіційне джерело не згадували, що знайдені мішки свідчать не про ще один терористичний замах, а про щось інше. Але потім голова ФСБ Ніколай Патрушев приголомшив Росію, заявивши, що вся та подія — звичайне навчання. Він привітав жителів Рязані за їхню «пильність». У мішках був лише цукор, той епізод — один з елементів навчань.

Рязанський відділ ФСБ розгнівано відреагував на новину, що бомба фіктивна. У своїй заяві він стверджував:

«Поширилось повідомлення, що підкладання 22.09.99 макету вибухового пристрою було елементом міжрегіональних навчань, які тоді відбувалися. Ця заява стала для нас несподіванкою і з'явилася тієї миті, коли... ФСБ знайшла місце проживання в Рязані людей, причетних до підкладання вибухового пристрою, і приготувалася затримати їх»²⁰.

Однією з причин гніву Рязанського відділу ФСБ було те, що вночі, коли підкладали «бомбу», Надія Юханова, телефоністка з Рязані, повідомила, що підслухала підозрілий фрагмент міжміської

розмови, яку вона з'єднувала: дзвонили до Москви, і чоловік повідомив, що його групу виявили і їм треба чимшвидше вибратися з міста. Йому відповіли: «Розбийтеся, і нехай кожен виходить із міста самостійно». Коли місцевий відділ ФСБ простежив, куди телефонували, виявилось, що то штаб-квартира ФСБ в Москві. Патрушев стверджував, мовляв, його люди «були серед мешканців, що покинули будинок, у який начебто підклали вибуховий пристрій. Вони брали участь у процесі складання фотороботів і провадили розмови з працівниками правоохоронних органів». Насправді було не так. Рязанська служба безпеки арештувала двох підозрюваних, які показали посвідчення ФСБ. Зі штаб-квартири служби в Москві приїхав високопоставлений офіцер й забрав їх²¹.

Навіть відповідно до незграбних норм російської бюрократії, початкове пояснення видавалося непереконливим. Газета «Новые Известия» уїдливо поставила під сумнів версію Патрушева, дивуючись, чи то він сплутав мундири, чи то не впізнав споріднену службу. Інші запитували: а може, ті бомбові напади — справа не терористів — ворогів Росії, а влади, яка цинічно намагається маніпулювати громадською думкою. Видавалося неймовірним, щоб рязанські фахівці помилково сприйняли цукор за гексоген. А якщо в мішках був тільки цукор, чому їх притьмом повезли для «фахового аналізу» до Москви? Може, щоб забрати з Рязані речові докази? ФСБ ще збільшила плутанину, заявивши, що речовину, яка була в мішках, «випробували» на артилерійському полігоні, й виявилось, що вона інертна. Чому хтось завдав собі клопоту перевіряти

цукор, підкладений під час офіційних навчань? Чому на цих навчаннях використали крадений автомобіль — усупереч усім нормам, — для імітації навчальних вправ, коли цю саму роль незгірше б виконав який-небудь автомобіль самої служби?

ФСБ, здавалося, докладає всіх зусиль, щоб довести: рязанська подія справді була одним з низки запланованих навчань. Відбулися десятки інших «перевірок», які здебільшого мали такий аматорський характер, що зганьбили б навіть такого кіногероя, як інспектор Клузо. (У Москві офіцери ФСБ підкинули пакунок, позначений як «бомба», у відділ міліції, де його знайшли через два дні). Ніхто не пояснив характеру й масштабу навчань, які начебто відбувалися в Рязані²². На зустрічі з мешканцями будинку керівники ФСБ намагалися пояснити, що, власне, відпрацьовували під час тих «навчань»; чому не поінформували місцеву владу; чому ніяк не підготувалися до піклування про евакуйованих жителів. Інші деталі приголомшують ще більше. Той будинок був дивним варіантом вибору для перевірки пильності, бо в ньому містився супермаркет, що працював усю ніч, тож завезення товару не пробудило б великих підозр. Натомість аби як змурована цегляна споруда була б ідеальним варіантом для терористичного нападу; маючи таку саму конструкцію, як і будинок, висаджений у повітря в Москві минулого тижня, вона не тільки миттю завалилася б, а й руїни покотилися б схилом униз і, напевне, пошкодили б і сусідні будинки.

У березні 2000 р. один офіцер ФСБ розповідав у телевізійному інтерв'ю, що він та інші офіцери

випадково знайшли в Рязані незамкнений підвал, купили на місцевому ринку кілька мішків цукру, рушничний патрон у зброярні, а потім навмисне підклали оту начебто бомбу, щоб перевірити пильність місцевих жителів. Геннадій Зайцев, старший офіцер ФСБ у відставці, повідомив, що апарат, використаний для перевірки «вибухівки», дав хибний результат, бо був брудний, і за це службовці, які користувалися ним, тепер покарані. Ці розповіді начебто мали прояснити ситуацію, проте результат спантеличував ще більше. Може, офіцер справді помилився у своєму твердженні, але така нібито невинна діяльність, як купівля цукру на ринку та патрону в зброярні, видається дивним способом перевірки громадської пильності. Й навіть їхати аж із Москви в краденому автомобілі, щоб лишити три мішки цукру в підвалі без охорони? Навпаки, проти Ткаченка не вживали ніяких дисциплінарних заходів; його і ще одного колегу офіційно винагородили за сміливість, так само як і телефоністку Юханову за пильність. Якщо хто й заслуговував покарання, то тільки особи, відповідальні за таке напрочуд непродумане, кецько сплановане й нікчемне навчання²³.

Влада обурено реагувала на будь-яке припущення про причетність офіційних осіб. Путін заявив, що «аморально» навіть порушувати таке питання. І справді, було б нерозважливо покладатися лише на російські засоби масової інформації: вони помиляються, як і репортери в інших країнах. Вороги Путіна могли розпустити чутки й дезінформацію. Всі причетні російські урядовці несамовито заперечували будь-які протиправні дії

й наполягали, мовляв, їхні політичні опоненти вигадали теорію змови. Прихильники теорії, що за вибухами стояли органи влади, можуть подати вагомі опосередковані докази, проте нічого такого, що могло б безпосередньо вплатити Путіна, провідних урядовців і його політичних союзників. Кремль міг би легко прояснити ситуацію. Замість цього він опечатав усі матеріали, пов'язані з рязанськими подіями, на сімдесят п'ять років і раз по раз перешкоджав слідству, яке намагалися провести незалежні депутати Думи²⁴. Два депутати, що розслідували цю справу, — Сергій Юшенков і Юрій Щекочихін — згодом загинули за підозрілих обставин²⁵. Отто Лауца, журналіста, пов'язаного з їхнім розслідуванням, тяжко побили. Згодом він загинув в автомобільній катастрофі. Юрист слідчої комісії Міхаїл Трепашкін потрапив до в'язниці за звинуваченням у порушенні державної таємниці, організація «*Amnesty International*» бореться за його звільнення, стверджуючи, що ті звинувачення вигадані.

Найпереконливіші аргументи Кремля, якби він дбав про те, щоб подати їх, мали б полягати в тому, що російські урядовці просто перевершили себе у своїй звичайній схильності до недбальства в роботі й таємничості. Можливо, планування того навчання було просто неправильним, примітивним і некомпетентним. Можливо, належних документів ніхто не видав або ж їх не читали. Замість признатися в цьому, Кремль заперечує, що рязанські події порушують поважні питання, і надто вже зосереджується на зображенні тих, хто наполегливо запитує й далі, як креатур Березовського, здібного

пропагандиста, зацікавленого в паплюженні путінського Кремля. Але ж альтернативну версію підтримують не тільки запеклі вороги Путіна, а й заяви та дії десятків незалежних свідків і учасників, що не мають ніякої причини зображувати своїх урядовців як маніакальних убивць і подеколи йдуть на великий ризик, обстоюючи свої розповіді. Офіційна версія не пояснює жодної з дивних деталей: людей, «бомби», автомобіля, евакуації та першого офіційного пояснення. Жменька «злочинців», яких зрештою зловили, судили та оголосили їм вирок за вибухи, не мають переконливої пов'язаності з тими злочинами.

Найвагоміша причина не вірити в теорію змови з приводу рязанських подій полягає в тому, що її енергійно обстоював Березовський, цей — принаймні за його власними словами — архіворозвід Путіна. З огляду на суперечливу біографію Березовського (див. с. 95), що протягом 1990-х років перебував у центрі влади в Росії, причини, які він любить називати, безперечно заслуговують ретельного та обережного вивчення. Його аналіз російської політики цікавий, але має егоїстичну забарвленість. Такий аналіз ніколи не слід приймати за чисту монету. Але теорія може мати сумнівних прихильників і однаково бути істинною. А Березовський досить тямущий, щоб не обстоювати версії, яку легко спростувати як вигадку. Сукупність доказів поки що підтримує найпохмурішу інтерпретацію: вибухи були нещадно спланованим трюком, щоб створити атмосферу паніки і страху, за якої Путін швидко став би безперечним лідером країни, яким він і справді став. За показник зміни громадської

думки править те, що теорія змови перестала бути химерною гіпотезою і в неї вже вірять такі поважні опозиційні політики, як Григорій Явлінський²⁶, лідер головної ліберальної партії «Яблоко». Це однаково, якби головні претенденти на посаду президента США від Демократичної партії під час виборчої кампанії публічно підтримували твердження, що терористичні напади 11 вересня 2001 р. були внутрішнім завданням, яке організував віцепрезидент Дік Чейні. Можливо, ще страшнішим за саму змову з метою вбивств є припущення, ніби громадська думка Росії так легко призвичаїлася до офіційної брутальності й надуживання влади і відчула таку полегкість, коли країну очолила сильна людина, що воліє не перейматися тим, що сталося насправді.

Водночас більшість російського населення відкидає будь-які теорії про причетність влади до вибухів. Напередодні президентських виборів, які мали відбутися наступного, 2000 року, Путін став набагато популярнішим за решту претендентів. Він був прямий і суворий, вочевидь розважливий і добре організований; найосвіченіший і найобізнаніший зі світом російський керівник після Леніна. Він був молодий, якщо порівняти з одним із конкурентів — німечним на вигляд колишнім міністром закордонних справ Євгенієм Примаковим. І, на відміну від ще одного конкурента — лідера комуністів Геннадія Зюганова, — був не обтяжений советським політичним багажем. І, чого годі було сказати про третього претендента — мера Москви Юрія Лужкова, — не був пов'язаний публічно ні з якими не зовсім чистими

діловими обладками. І, можливо, найголовніше — твердо бив по ворогах Росії.

Мовчазна компетентність Путіна видавалася ще більшою в порівнянні з його попередником, що фактично вже грав роль «кульгавої качки» (lame-duck)*. В останні роки свого президентства Єльцин був найнепопулярнішим політиком Росії, його вважали за ганебного пияка, чия шахраювата родина й приятелі-магнати цинічно грабують країну. Саме перегар, яким несло від нього, створював враження, що російська політика цілком некерована. Але п'ятнадцять років тому, ще в СРСР, Єльцин мав незвичайну популярність. Цей схожий на ведмедя комуністичний партійний бос із Свердловська, великого міста на Уралі (яке тепер повернуло собі свою докомуністичну назву — Єкатеринбург), спершу енергійно підтримував реформи Горбачова. Він переїхав до Москви і став керівником міської парторганізації, але 1988 р. зіткнувся з советським лідером, згодом відкинув комуністичну ідеологію і став земним політиком-популістом. Обраний на посаду президента Росії — тоді ще не справжньої держави, а лише однієї з п'ятнадцяти республік країни²⁷, — він став головним критиком і суперником Горбачова. Росіяни захоплювалися його чесністю та відвертістю, хоча зовнішній світ тривожився, що він надто націоналістичний, надто непрогнозований і (як нашіптував дехто) надміру п'є. Балакучий і нерішучий Горбачов, може, й має свої вади, визна-

* Так називають політиків, що залишають посаду і втрачають вплив. — Ред.

вали іноземні дипломати й політики, але підточувати його позиції внаслідок підтримки невідомого суперника було б божевіллям²⁸.

Ці сумніви розвіялися, принаймні на якийсь час, протягом кількох годин у серпні 1991 р., коли світ прокинувся й почув, що Єльцин очолив опір прихильникам твердої лінії, які організували путч, повалили Горбачова й намагаються відновити диктатуру советського типу. Єльцин, що кинув виклик снайперам і виліз на захоплений танк поряд зі своєю адміністративною спорудою — московським «Білим домом», — утілював сподівання й росіян, і всього світу на майбутнє, вільне від страху. За кілька місяців він розпустив Советський Союз і Комуністичну партію, поставив КГБ під цивільний контроль, проголосив, що Росія буде багатопартійною демократією, і призначив до уряду команду радикальних економічних реформаторів. Наміри були гідні захвату: Єльцин щиро прагнув зробити Росію не менш заможною, ніж великою, й підточував і руйнівні доктрини економічного планування, і вбивчі методи держави, де всім заправляє таємна поліція. Але труднощі були ще більші за ці сподівання. Людська, матеріальна та економічна спадщина імперії зла зберігалася і всюди отруювала те, що проростало серед її руїн, надто в Росії. Комунізм був укарбований набагато глибше, ніж у поневолених країнах Центральної Європи і Балтії, де верховенство права, капіталізм, а подекуди навіть політична свобода були ще живою пам'яттю. А якщо якісь літні росіяни влітку 1991 р. й мали дитячі спогади про недовговічний Тимчасовий уряд Олександра Керенського 1917 р.,

вони аж ніяк не мали змоги діяти, спираючись на свої спогади.

За президентства Путіна, а також серед закордонних критиків єльцинської доби 1990-ті роки тепер зневажливо характеризують як період суцільних невдач. Проте важко уявити собі якогось російського лідера, що міг би тоді досягти успіху. Навіть найкраща політика у світі, запроваджена в ідеальній послідовності заходів, і то з необмеженою зовнішньою підтримкою, не могла б дати ради жахливим проблемам, перед якими постали російські керівники. Єльцин, безперечно, коїв грубі помилки. Не знаючи, на превеликий жаль, економіки, не знаючи світу за межами Росії і маючи звичай просувати бандитів і шахраїв, він поглибив наслідки трьох украй непопулярних, але неминучих процесів: зникнення заощаджень, тяжких порушень функціонування економіки і дедалі ширшої прірви між багатими й бідними.

Усупереч поширеній серед населення думці втрата заощаджень передувала президентству Єльцина. В місяці, коли Союзний Союз зазнавав краху, центральний банк на аж червоних друкарських машинах невпинно випускав гроші, знецінивши рубль, що сповз від номінального паритету з фунтом стерлінгів спершу до 30 рублів за стерлінг на чорному ринку (на початку 1990 р.), а потім до 300 (середина 1991 р.). Коли інфляція злетіла вгору, а обмінний курс покотився вниз, гроші почали втрачати свою функцію. Товари зі сміховинно низькими цінами, що їх визначили планувальники економіки, просто не потрапляли до крамниць, а для щасливих іноземців це означало, що за пачку

рублів, варту кількох пенсів, можна було придбати пару грубих бігових лижв або гуркотливий, зате ефективний кавовий млинок. А якщо ви мали звичайну родину, яка потребувала таких необхідних для повсякденного життя товарів, як ковбаси чи мила (а наприкінці навіть хліба), ви дивилися на порожні полиці, годинами вистоювали в черзі, домагалися чиясь прихильності, щоб дістати потрібне, або платили, як здавалося тоді, астрономічні ціни на чорному ринку. Розважливі советські громадяни почали заощаджувати гроші в твердій валюті і, якщо мали змогу, обмінювали свої рублі, хоч і цьому перешкоджали жорстокі трюки, як-от скасування за Горбачова банкнот із найвищими номіналами. Чимало людських заощаджень існували тільки як цифри в банківських документах у банках, які не мали реальних активів, щоб підтримати свої зобов'язання. Більшість людей вважали, що ті «дефіцити» мають тимчасовий характер: тількино ціни повернуться до «нормальних», вони матимуть змогу витратити свої заощадження. Така ситуація створила те, що економісти називають надлишком грошей: величезну масу грошей, якими не можна скористатися. Коли на початку 1992 р. уряд Єльцина слушно, але запізно звільнив ціни, в продажу з'явилися товари, спершу на тротуарах і неофіційних ринках, де їх притьмом розбирали, потім у саморобних кіосках і зрештою в крамницях. Рубль знову став грішми. Але товари продавали за цінами набагато вищими, інколи в сотні разів, ніж за советських днів. Мільйони родин зненацька усвідомили жалюгідну безвартісність своїх заощаджень. Чимало росіян ніколи не простили цього Єльцину

і його команді молодих економістів-реформаторів, хоча свій гнів громадяни мали б насправді спрямувати проти Горбачова і його давно забутих колег — передусім за друк зовеликої кількості грошей. Після кількох років дедалі більшої, проте хиткої стабільності девальвація грошей у серпні 1998 р. підлила лою у вогонь. Натомість за Путіна номінальна вартість рубля супроти всіх західних валют лишалася нескитною, мов скеля, крім того, він мав і високу реальну вартість. Банківська система відродилася. Російські родини вже вважають рубль за справжні гроші. Попри всі чесноти Єльцина, тако-го він ніколи не домігся.

Порушення функціонування економіки в 1990-х роках теж було неминучим. За советської системи гігантські підприємства виконували величезні замовлення за вказівками бюрократів із Москви. Марнотратство було колосальне, якість — у край низька, увага до побажань споживачів — невідома. За межами планової економіки більша частина виробленої продукції була гіршою, ніж безвартісна: товари коштували менше, ніж сировина, використана для їхнього виробництва. За словами польського економіста Яна Вінецького, «советська корова пила більше молока, ніж давала»²⁹. Такі дисципліни менеджменту, як розвиток продукту, збут і маркетинг, були невідомі. Чимало підприємств мали незмірні соціальні зобов'язання. Повільно і впевнено почали діяти ринкові покарання та стимули. Російська економіка стала модернізуватися, попервах скорочуючи робочу силу і припиняючи виробництво безвартісних товарів. Але ціною цих змін стали роки труднощів і непевності для багатьох

людей. І тут знову створювалося враження, ніби це провина Єльцина: саме під час його перебування на посаді економіка скорочувалась, а безробіття зростало. Дуже мало людей думали про справжніх винуватців: Леніна, Сталіна і Брежнєва. А за Путіна (див. розділ 4) економіка зростала місяць у місяць понад сім років. Росіяни оцінили цей факт, і мало хто запитує, як велося б Путіну, якби йому дісталися зруйнована советська економіка й низькі ціни на нафту, або наскільки кращим видавався б Єльцин, якби очолив Росію на десять років пізніше.

Більшість росіян не мали належних знань, щоб судити про політику Єльцина. Ринкова економіка була таємницею, і то такою, яку їм довелося розгадувати майже за одну ніч. Ніщо в минулому житті не готувало населення до швидких економічних змін. Мистецтво виживати за советської доби полягало здебільшого в стоїцизмі, який робили стерпнішим алкоголь і тютюн. І раптом стали потрібні енергійність, ініціативність і адаптивність. Чимало звичайних росіян, які подалися в бізнес, з'ясували, що життя суворе: продаж на жалюгідних базарчиках убогого асортименту вже вживаних товарів міг забезпечити в щонайкращому разі кишенькові гроші, та аж ніяк не засоби прожиття. А чимало навіть не намагалися братися до підприємництва. В їхній душі ще жеврів марксистський погляд, що прибуток однієї людини — це неодмінно втрата для іншої. Для багатьох людей середнього віку і старших було вже пізно вчитися нових звичаїв. Ще гіршим було те, що знавці нових правил були кепськими послами капіталізму, бо становили когорту різноманітних спекулянтів, шахраїв та відвертих бандитів,

і їхні прибутки більше залежали від безсоромної кмітливості, ніж від таланту, зусиль і винахідливості. Для тих, хто довгі роки бідував і не мав упевненості в майбутньому, було невеликою втіхою, що інші схопилися за можливості, які трапляються — буквально — раз у житті. Жваві комерційні стосунки і хижацька конкуренція видавалися не менш огидними, ніж смикання поворозок і лицемірство попереднього режиму. «Все, що вони розповідали нам про комунізм, було брехнею, але все, що казали про капіталізм, виявилось правдою», — ось яким було загальне нарікання. Рівень життя тих, хто працював у державному секторі, покотися вниз.

У надто тяжкій ситуації опинилися робітники фізичної праці. За комунізму вони мали надійну і відносно добре оплачувану працю, а часто ще й привілеї, як-от дешеві відпустки на Чорному морі, а інколи — й пожадані поїздки до Болгарії. За лінощі й некомпетентність не карали, так само як не винагороджували талант і тяжку працю. Неофіційним советським гаслом на робочому місці були слова: «Ми вдаємо, ніби працюємо, а вони вдають, ніби платять нам». А тепер життя практично миттю з прогнозованого стало непевним. Адже державні підприємства забезпечували не тільки зайнятість, а й житло, опалення, освіту та охорону здоров'я. Коли падало материнське підприємство, обвалювалось і все інше. Коли різко виріс рівень безробіття, чимало робітників фізичної праці середнього віку запитували себе, чи коли-небудь вони ще знайдуть собі роботу. А нова робота означала суворих господарів і їхню сваволю. Соціальні виплати були просто мізерні, дуже часто їх виплачували з запізненням.

Хаотичній економіці не поступалася й хаотична політика. Хоча Єльцин прагнув, щоб Росія стала сучасною, заможною, індустріалізованою країною, він мав лише найтуманніші уявлення, що це зумовлює на практиці. Його трьома несхитними принципами були свобода слова, дружба з Заходом і недопуск комуністів до влади. Це були добрі речі, але недостатні для належного керування країною. Скажімо, Віктор Геращенко, пережиток совєтської доби, що керував центральним банком до 1994 р., просто не вірив, що друк грошей спричинив інфляцію. Джефрі Сакс, економіст із Гарвардського університету, заявив: «Він, напевне, найгірший в історії керівник центрального банку в будь-якій великій країні». Держава була майже безвладна, могла лібералізувати, але не могла регулювати. Закони та інституції, потрібні для ринкової економіки, як-от податкова адміністрація, земельний реєстр, контроль за банківською діяльністю й суди, або взагалі не існували, або існували лиш у викривлених і неадекватних совєтських варіантах. Реформи теж були уривчасті та неповні, бо Єльцин ніколи не мав надійної парламентської більшості: адже протягом більшої частини 1990-х років законодавча влада перебувала в руках людей, сповнених рішучості придушити зміни, а не підтримувати їх. Легкий обхідний шлях полягав у підкупі законодавців. Це давало результат, — але коштом прищеплення ідеї, що політична влада — товар, який купують і продають, а не відображення волі народу. Кремль за єльцинської доби ставав дедалі сморіднішою ілюстрацією заяложеного прислів'я, що риба починає гнити з голови. Сам

по собі не дуже загребущий³⁰, Єльцин виявився цілком нездатним керувати клікою родичів і друзів, що згуртувалася навколо нього. Їхня зажерливість і хвальковитість стали символом невдач його врядування.

На час фінансової кризи 1998 р. багатопартійна система і ринкова економіка, а також особиста репутація Єльцина були глибоко дискредитовані (див. наступну сторінку). Росіяни говорили про «дерьмократію» (лайнократію) і «прихватування» замість демократії і приватизації. Бідні люди прагнули вчасної виплати зарплат і пенсій, бізнесмени прагнули стабільності. Патріоти прагнули, щоб їхню країну поважали. Майже кожен прагнув, щоб приборкали олігархів. То були чудові декорації для тихого путчу, здійсненого руками спадкоємців КГБ³¹. Спершу гіпотетично, потім спираючись на факти, а невдовзі з упевненим ентузіазмом про Путіна заговорили як про майбутнього президента. Відтоді провідним мотивом Путіна стало те, що він репрезентує виразний розрив із минулим. На відміну від попереднього президента, стиль його врядування мав добру хореографію й дисципліну. Політика Путіна теж зовсім інша. Проте лишається фактом, що він уперше піднявся до високої посади за доби, яку тепер оплакує, почавши як безробітний екс-шпигун, а закінчивши посадою керівника наймогутнішої державної установи. Хоч як прихильники Путіна не люблять такої думки, але він — продукт єльцинської доби, постать, яку ретельно добирали єльцинська «родина» та її приятелі-магнати³².

Похмурі росіяни

*Хто найефективніше і найшвидше
відновить тепер порядок у Росії?*

	%
Путін	41
Комуністи Зюганова	14
Збройні сили	9
«Отечество — Вся Россия»	8
Єльцин	1

*Як би ви охарактеризували політику
в сьогоднішній Росії?*

Розвиток анархії	63
Розбудова демократії	9
Стара система, нові назви	8
Наближення диктатури	6

*Яке слово найкраще характеризує
політичну ситуацію в нинішній Росії?*

Напружена	60
Критична, вибухова	29
Спокійна	3
Добра	0

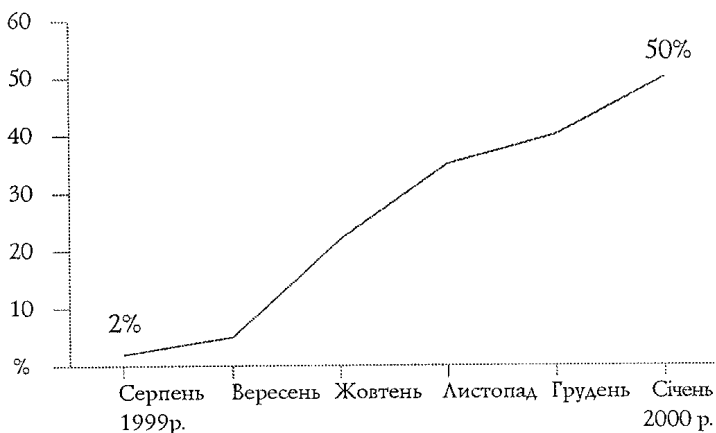
Якій економічній системі ви віддали б перевагу?

Державне планування і розподіл	48
Приватна власність і ринок	35

*Чи було б краще, якби країна лишилася такою,
якою була до 1985 р.?*

Так	58
Ні	27

Джерело: ВЦІОМ, жовтень 1999 р.
© The Economist Newspaper Ltd.

Від «нуля» до «героя»

Рейтинги популярності Путіна в перші місяці його публічного життя.

Коли Путін гладенько перейшов до виконання обов'язків президента, а в березні 2000 р. виграв президентські вибори, великим питанням стало не те, чи він здійснюватиме владу, а яку і над ким. Існували три можливості. Путін міг стати мишкою, яка несміливо спостерігає, але насправді не впливає на функціонування грошей і реальної влади в російській політиці. Він міг стати давно сподіваним чарівником, що знову запроваджуватиме реформи, модернізуватиме Росію й допоможе їй нарешті вийти з її постімперської тіні. Або ж міг стати монстром: автократом, що керуватиме, спираючись на страх, і поверне Росію до її ксенофобної та авторитарної минувшини.

2

**Путін при владі:
переможці та невдахи нового режиму**

На початку перебування Путіна на чолі влади важко було сказати, хто постраждає, а хто виграє. Оскільки Путін був витвором і креатурою єльцинського Кремля, видавалося невірогідним, що він буде здатним змінити систему, яка пустила коріння в 1990-х роках. Як він зможе приборкати олігархів, що завдяки своїм приватним службам безпеки та дедалі повнішим сейфам були могутніші за більшість державних інституцій? І як центр упокорить могутніх племінних ватажків, бандитських князів, мафіозних донів, дрібних диктаторів і військових командирів, що керували багатьма російськими регіонами? Спершу важко було побачити, як Путін зможе запровадити зміни: здавалося, просто мишка бігає по безкінечних кремлівських коридорах. Внутрішнє коло нового президента було нестравною сумішшю «родини» — Єльцинових приятелів, які привели його до влади, і двох санкт-петербурзьких

кланів — силовиків і економістів-реформаторів. Президент нерішуче совався між трьома групами і, здається, погоджувався з кожним, хто радив йому останнім. Поширилися так звані анекдоти про Путіна, більшість їх були досить непристойні¹. Як не брати до уваги ретельно дібраних офіційних фото, керівник Росії на людях був непоказний: драгувався, лихословив і не пробуджував симпатій. Якщо виникали якісь проблеми, він зникав. Коли «Курск», один з найновіших човнів російського атомного підводного флоту, затонув після невдалого пуску торпеди, Путін відпочивав цілий тиждень. Коли один американський тележурналіст нарешті запитав його, що сталося насправді (командири російського військово-морського флоту звинувачували всіх і все, тільки не власну некомпетентність), Путін, здавалося, був нездатний виявити співчуття, горе чи каяття. Скривився і просто кинув: «Він потонув»². Успіхи на чеченській війні були мізерні, кількість жертв приголомшувала. Популярність Путіна, здається, почала падати не менш швидко, ніж зростала.

Але мишка полюбляла чари. Путін енергійно обстоював економічну реформу, розповідаючи про свої прагнення, щоб Росія за десять років досягла португальських стандартів процвітання. 2001 р. його уряд запровадив 13-відсотковий, рівний для всіх податок; як і в інших країнах, де випробували цей захід³, — результати були разючі. Його міністри говорили про запровадження «єдиного вікна» для реєстрації малого бізнесу, щоб замінити виснажливу й дорогу біганину між різними державними установами, яка чекала на відважних

майбутніх російських підприємців. Але спливали місяці, і путінський мишачий писк обернувся в рев. Спершу шпортаючись, а згодом ідучи набагато твердішою ногою, він заходився душити незалежні джерела політичної та економічної влади. Для тих, хто гадав, ніби переможці та невдахи 1990-х років вирізьблені з каменю, настав час змінити свою думку.

Краєвид російського суспільства нині позначений трьома періодами його недавньої історії: советською добою, коли на найвищому місці стояла політична лояльність; горбачовсько-єльцинською добою, коли цінували талант і здатність пристосуватися, і теперішньою путінською добою, коли карають лише незгоду. Кожен період мав своїх переможців і своїх невдах. Основою успіху Путіна є те, що дуже мало людей втратили і дуже багато виграли. До переможців належать і ті, хто вважав, що в минулому їм жилося важко, і ті, кому добре велося протягом усіх трьох періодів. За советської влади найбільшими переможцями безперечно були представники номенклатури. Завдяки поєднанню родинних зв'язків, розуму та опортунізму вони здобували, здебільшого досить пізно в житті, найкраще, що міг запропонувати Советський Союз: розкішні заміські дачі, доступ до спеціальних крамниць, де західні товари продавали за вкрай низькими цінами, автомобілі з особистим шофером, охорону здоров'я і повій. Обмежували тільки контакти з іноземцями: недовіра так міцно вкарбувалась у советську систему, що навіть еліті не можна було вільно спілкуватися з ворогом і відчувати вплив його спокус.

Крах однопартійної держави і планової економіки раптом знецінив ідеологічну чистоту і партійні зв'язки, натомість талант і гнучкість набули поваги. Здібні представники старих владних структур рушили вперед, відкинувши вірність комуністичним поглядам разом із сірими пластиковими туфлями і нейлоновими сорочками советського гардероба. Дехто пішов у приватний сектор, створивши забезпечені добрими зв'язками банки або експортно-імпортний бізнес. Інші лишилися на державній службі, як-от молодий Путін, що опікувався муніципальними зовнішніми відносинами в Санкт-Петербурзі — місті, що, як сподівався дехто, може навіть затьмарити Москву своїм значенням, якщо Росія знову відкриє своє європейське коріння. Чимало службовців КГБ перейшли до «активного резерву», працюючи в приватному секторі, але зберігаючи контакти з колишніми колегами та однокурсниками — про всяк випадок.

Для цих здібних апаратчиків, як називали представників комуністичного істеблішменту, або ж *аппарата*, прихід Путіна до влади став найкращою можливою новиною. Советське минуле забезпечило їх контактами й довірою до них, а нові умови пропонували шанс перетворити цей набуток у гроші. За найкращі приклади править верхівка Кремля: Сергій Іванов, кагебістський шпигун-професіонал, що тепер перший заступник прем'єр-міністра, став головою ради директорів нової державної Об'єднаної літакобудівної корпорації УАБС. Ігор Сечин, заступник голови президентської адміністрації з кадрових питань (чия робота за советської доби як «військового

перекладача» в Африці дає змогу обґрунтовано припустити, що він працював у військовій розвідці ССРСР – ГРУ), працював разом з Путіним у Санкт-Петербурзі, а тепер очолює компанію «Роснефть». Завдяки низьким цінам, за якими ця компанія придбала активи, вона тепер – найбільша нафтова компанія Росії. Сергій Наришкін, заступник прем'єр-міністра⁴, що швидко піднімався кар'єрними щаблями і був колегою Путіна в Санкт-Петербурзі, а ще давніше в КГБ, очолює велику суднобудівну компанію. Віктор Іванов, ветеран КГБ і найстарший урядовець у Кремлі, очолює ради директорів «Аэрофлота» і гігантської компанії з виробництва систем протиповітряної оборони «Алмаз-Антей». Подібні до цих постатей люди керують міністерствами економіки, транспорту, природних ресурсів, телекомунікацій і культури або займають у них впливові посади. Принаймні чверть керівників «Газпрому» складається з колишніх ветеранів КГБ. Алексій Громов, кремлівський речник, чия праця в советські часи за кордоном дає підстави припускати, що він починав у КГБ, засідає в раді директорів одного з головних телевізійних каналів. Залізничну монополію, другу найбільшу компанію Росії після «Газпрому», очолює Владімір Якунін, колишній дипломат і офіцер КГБ⁵. Натомість советські апаратчики, нездатні здійснити перехід, вимерли, як динозаври. Їхнім останнім криком «ура» був невдалий путч проти Горбачова. Вони навряд чи могли уявити собі світ без інституцій советської влади, а ще менше – діяти в ньому. В країні, де середня тривалість життя чоловіків стала меншою

за шістдесят років, чимало людей дотримувалися комуністичної ідеології до могили. Мало хто оплакував їх. Нові керівники Росії зневажливо поглядали на стару гвардію, що не вміла керувати Советським Союзом і перетворила його з наддержави в оцупок без рук і ніг.

З інших причин стару советську керівну касту зневажали й ті, хто найбільше програвав протягом комуністичної доби: примарний середній клас принципових і добре освічених людей, що були позбавлені життя, яке вони б мали в капіталістичних країнах. Просування в будь-якій сфері праці обмежували для тих, хто не був готовий проковтнути, за словами польського поета Чеслава Мілоша, лауреата Нобелівської премії, «пігулки Мурті-Бінга»⁶. Дехто став ученим або інженером, ці професії здебільшого були не засмічені комуністичною ідеологією. Але багатьох професій, що характерні для середнього класу і забезпечують основний масив зайнятості в розвиненій капіталістичній економіці, не існувало. Примарний середній клас не міг керувати малим бізнесом, бо не було ніякого. Такі професійні сфери, як медицина і викладання, мали набагато нижчий статус, ніж у західних країнах. Життя духу було скуте системою, яка перешкоджала поїздкам за кордон і значно обмежувала доступ до культур та ідей зовнішнього світу. Той, хто наважувався висловитись, — про таке майже годі було помислити, — ризикував накликати на себе суворе покарання: думка, що тебе присилують перебратися до комунальної квартири й ділити кухню та ванну з галасливими алкоголіками, звичайно стримувала достатньою

мірою. Результатом була внутрішня еміграція. Люди відступали в пияцтво, у відчай та в міцну дружбу у своєму приватному житті, коли у вузькому колі довірених друзів вони могли — так вони сподівалися — принаймні вільно розмовляти.

Єльцинські роки були добрими для багатьох представників цього примарного середнього класу, принаймні спочатку. Відкрився доступ до професій. Російський бізнес потребував фахівців із торговельного права; російські жінки прагнули косметичної хірургії та гідної гінекології й акушерства; кожен прагнув опанувати англійську мову. Журналістика з галузки советської пропаганди, яка перебувала під пильним наглядом, стала професією, відкритою для кожного, хто має вправне перо і гострий розум. Як гриби, виникали професії, невідомі в Советському Союзі: туристичний агент, агент із нерухомості, торговельний агент і бухгалтер з оподаткування. Маловідомі хобі перетворились у фаховий бізнес. Завдяки цьому з'явилися позитивні зміни, поїздки за кордон з розкоші, про яку годі мріяти, стали за кілька років частиною нормального життя. Люди, що давніше знали Лондон тільки зі сторінок Діккенса й Конан-Дойля, могли бачити його на власні очі за ціну квитка на туристичний автобус. Черги за візами до консульств західних держав подовшали — спершу ганебно, а потім обурливо. В задрипаних і неоковирних советських квартирах почали робити євроремонт, і вони засяяли, хоч інколи вирізнялися кричущим несмаком. Змінилася дієта: продаж горілки впав, а споживання вина і пива зросло. Росіяни накупили автомобілів, і то стільки, що

у великих містах просто годі проїхати. Дехто забезпечив своїм дітям приватне навчання.

Єльцинські роки були добрі й для другої групи невдах советської системи: комерційно талановитих. Планова економіка пропонувала мало шляхів для амбіційних, кмітливих, а інколи менш принципових людей, що мали б становити хребет капіталістичної системи. Дехто з них працював у сфері зовнішньої торгівлі СРСР, звичайно в тісній співпраці з КГБ. Для інших єдиним місцем застосування їхніх талантів був чорний ринок. Їх викривали як «спекулянтів» і суворо карали, якщо ловили, вони ховалися на периферії суспільства, а інколи їм діставалися великі винагороди, якщо КГБ трохи попускало їм в обмін за інформацію про їхніх клієнтів⁷.

Пропонуючи обом групам незрівнянні можливості, капіталізм водночас створив кілька дратливих перешкод. У хаотичних 1990-х роках навіть найвитонченіші представники інтелектуальної та культурної еліти країни були змушені тертися серед народу, до якого раніше ставилися зі страхом і огидою. Березовський, респектабельний математик за советської доби, почав з автомобільного бізнесу і став одним з найбагатших людей Росії. Владімір Гусинський, директор театру, використав усі свої заощадження – 1000 доларів, – і відкрив крамничку з продажу жіночої білизни й мідних браслетів. Через десять років він мав найбільший бізнес у сфері засобів масової інформації в Росії. Александр Смоленський після років боротьби з советською владою з приводу своєї напівлегальної ділової активності створив один

з перших кооперативів у будівельній промисловості, а невдовзі й банк. За п'ять років він став одним із найбагатших людей Росії. Інші обрали набагато пряміший шлях до багатств. Запеклі злочинці стали природною основою для народжуваної російської мафії, чия нещадність і згуртованість узяли гору над міліцією, що завжди покладалася на тепер зниклу політичну підтримку та допомогу КГБ. Мафіозний бізнес охопив широкий діапазон: від грабунку державного майна, створення монополій і картелів до звичайного вимагання.

І нечесні, і гідні люди мали найшвидші прибутки від товарів, які можна було транспортувати й легко продати, як-от від цінних сирових матеріалів⁸. Кожен, хто перетинав колишній советський кордон і заїздив до Польщі, бачив уздовж узбіч плакати, які пропонували купити кольорові метали. Лукаві посередники почали скуповувати найпожаданіші продукти державних заводів і ливарень, сплачуючи номінальну ціну номінальному власникові, плюс чималу суму, щоб «підмастити» керівникові, а потім продавали ті товари на відкритому ринку. За умов зародкової постсоветської правової системи годі було зрозуміти, чи ті обладунки незаконні. Ще фантастичніші прибутки мали ті, хто міг керувати не тільки підприємствами, а й цілими секторами врядування. Найуспішніші магнати стали олігархами, нагромадивши багатомільярдні багатства завдяки скуповуванню державних активів за інколи, як здавалося, сміховинними цінами, тоді як більшість росіян тяглися з останнього, щоб нагодувати і вдягнути свої родини. Ці розпродажі зі скидкою

державного майна були, можливо, не такі погані, якими видавалися згодом: у середині 1990-х років, коли здавалося, ніби Комуністична партія от-от повернеться до влади, мало хто взагалі хотів купувати ті компанії. Проте аукціони проводили дуже дивно, а нові власники, почавши керувати, воліли радше грабувати активи та дурити решту акціонерів, ніж розвивати справжній бізнес. Найбагатші посилали своїх нащадків до найвидатніших англійських шкіл, як-от до Ітонського та Вінчестерського коледжів, і купували собі кубельця в найшикарніших районах Лондона. Російські повії стали цуратися іноземних клієнтів, за якими колись так ревно уганяли, бо винагорода, якщо пощастить «зняти» багатого співвітчизника, була незмірно вищою.

Магнати створили установи, які вони називали банками, але їх було б краще охарактеризувати як поєднання особистих скарбничок, пірамідних схем і *bureau de change* (пунктів обміну валют). Нудний бізнес, що полягав у розважливих позиках надійним позичальникам або в конкуренції за гроші ощадливих людей, пропонуючи їм зручність та добре обслуговування, провадили тільки з косметичних міркувань. Під час фінансового краху 1998 р. ці «банки» здебільшого зникли разом зі своїми депозитами. Народжуваний російський клас ще раз утратив свої заощадження: 1991 р. — внаслідок інфляції, а цього разу — шахрайства та некомпетентності.

Єдиним найбільшим досягненням Путіна є те, що ця криза — всупереч тодішнім численним сподіванням — була тільки тимчасовою перешкодою.

Попри всі свої напади на решту свобод Путін зберіг ті свободи, про які найбільше дбали «нові росіяни». Росіяни більшою мірою, ніж будь-коли давніше, можуть планувати своє життя: заощаджувати, діставати освіту, подорожувати й виховувати дітей, як їм заманеться; купують усе, що можуть дозволити собі, володіють майном і на батьківщині, й за кордоном; мають (здебільшого) свободу віровизнання; читають майже все, що подобається; живуть відповідно до своїх сексуальних уподобань (навіть якщо не завжди публічно). Хоча росіянам бракує свободи обирати своїх представників, організовуватися публічно з метою впливу на уряд або зміни політичної системи, ще ніколи в російській історії стільки росіян не жило так добре й так вільно. Тут є чим пишатися, і навіть ті, кому не подобається теперішній шлях Росії, повинні чесно визнати цей факт.

Найважливіші зміни відбулися в головних сферах, якими переймається середній клас: турпоїздах, освіті та розвагах. Приватні автомобілі в ССРСР вважали за предмет розкоші. 1993 р. на тисячу чоловік припадало п'ятдесят дев'ять автомобілів. Відтоді ця цифра зросла вп'ятеро. Приблизно 15% усіх росіян хоч раз були за кордоном, — таке навіть годі було уявити за советських часів. І справді, у сфері туризму росіяни стали дев'ятими за витратами грошей у світі. Сотні тисяч приїждять до Європи купувати, навчатися й відпочивати. 2006 р. росіяни здійснили 1,47 млн. подорожей до Туреччини, 900 000 до Єгипту (в обох країнах візи дають росіянам після прибуття). Росіяни відчують таку пов'язаність із зовнішнім світом, якої

ніколи не мали їхні советські попередники. Якщо колись виліт міжнародного рейсу з московського аеропорту Шереметьєво був святощами для еліти, нині десятки аеропортів в усій Росії пропонують дешеві й часті подорожі за кордон кожному, хто може дозволити їх собі.

У ССРСР для всіх, окрім найобдарованіших, доступ до доброї освіти залежав від зв'язків батька-матері. Попри егалітарну риторику комуністичної системи надто вища освіта була вкрай елітарною, бо менше третини вісімнадцятирічної молоді йшло до вищих навчальних закладів. А тепер число тих, хто навчається після вісімнадцяти років, становить майже 80%. У солідних університетах поширена корупція — і щоб вступити до них, і щоб отримувати добрі оцінки. Політичні зв'язки (як-от праця в прокремлівських рухах молоді) можуть означати, що вищу освіту можна отримати безкоштовно або ж досягти до неї буде набагато легше. Для тих, хто не має таких зв'язків, вартість навчання в найкращих університетах дуже висока. У деяких закладах вивчення права чи бізнесу може коштувати, як в Америці: 40 000 доларів. В інших закладах якість навчання часто набагато гірша, ніж за советських часів. Пропозиції спеціальностей нагадують хитрощі Міккі-Мауса: наприклад, дипломи з «маркетингу та міжнародного PR-у», які здебільшого передбачають часткове відвідування занять. Але двері до вищої освіти не закриті нікому.

Життя духу й далі обмежене політикою, але тільки почасти. Путін не відгороджував середній клас, що народжувався, від зовнішнього інтелектуального

життя. Звісно, правда, що внутрішня пропагандистська машина Кремля поглинає більшість зовнішніх впливів, але це відображає тільки власні вподобання росіян. Інтернет лишається здебільшого безцензурним⁹ для кожного росіянина, що має час мандрувати в ньому (7% дорослих росіян щодня використовують його, 17% — раз на тиждень і 22% — принаймні раз на місяць; за останні два роки кількість російських громадян, які мають доступ до комп'ютера вдома, зростає від 14% до 25%). Ті, хто прагне чути закордонні радіостанції, й далі може слухати їх, принаймні через тріскотливі й незграбні короткохвильові приймачі¹⁰ або в Інтернеті. Якщо в книгарнях немає політично суперечливих видань, їх можна замовити на сайті ozon, російському еквіваленті www.amazon.com. Газети й журнали з невеликим обігом і досі пишуть здебільшого те, що хочуть, радіостанція «Эхо Москвы», єдина незалежна російська радіостанція, лишається символічним здобутком свободи засобів масової інформації.

Буржуазія, яка тішиться цим способом життя, нечисленна за нормами розвинених капіталістичних країн, де більшість населення звичайно характеризує себе як середній клас, але безперечно зростає. За підрахунками Кремля, кількість людей, яких він називає середнім класом (тих, хто заробляє щомісяця 900–1100 доларів), 2010 р. становитиме 35% російського населення. Це очевидне зростання в порівнянні з 20% 2006 р. і 16,5% людей, які ототожнювали себе з цією категорією 2003 р. Зміцнення середнього класу створює соціальну силу, дарма що поки пасивну, якої Росія ще ніколи не мала у своїй історії, і її майбутня політична

поведінка — найважливіше питання, перед яким постає країна. Численний середній клас — може, й недостатня умова політичної свободи та плюралізму, але, здається, необхідна. Поки що нова російська буржуазія твердо підтримує статус-кво, та коли (або якщо) її почне дратувати беззаконня, корупція та інші лиха, вона може вимагати більше свободи й толерантності. А тим часом є свідчення, що існує кореляція між процвітанням і тим, що можна було б назвати «поміркованим націоналізмом»: кількість людей, які хочуть, щоб «Росія була для етнічних росіян», найвища в найрозвиненіших і найзаможніших містах — Москві й Санкт-Петербурзі. «Що багатші стають росіяни, то дужче вони потребують чогось більшого, крім грошей, щоб мати повагу, і, здається, шукають цієї поваги в етнічному статусі», — стверджує фахівець з опитування громадської думки Дмитрій Поліканов.

Якщо середній клас стає заможнішим, робітникам теж ведеться непогано. Адже не тільки подвоївся реальний прибуток після сплати податків, — безробіття, це страшне прокляття росіян у перші п'ятнадцять років перехідного періоду, зменшилося до здебільшого фіктивних 7%. Працедавці нарікають на нестачу робочої сили. Не буде перебільшенням сказати, що кожен росіянин, який не є пияком (і навіть деякі пияки), може знайти роботу. Це подобається «старим росіянам» — невдахам 1990-х років, дарма що вони старші віком, мають менші прибутки й відсталий світогляд. Їхні зарплати та пенсії виплачують пунктуально. Працедавці змушені пропонувати кращі умови, ніж будь-коли давніше. Роздутий

державний сектор пропонує безпечне, невимогливе й дедалі краще оплачене життя тим, хто ладен проковтнути необхідні політичні компроміси. Для таких росіян життя здійснило повне коло після советської доби, і вони вдячні за це.

Російський капіталізм — не західний капіталізм: зв'язки мають більше значення, а закони — менше. Удосконалення до розпаду повільні та уривчасті. Чимало обіцянок першого президентського терміну Путіна не виконані. Не так із щедрості, як зі страху уряд тільки трохи підправив безладну й не-ефективну мережу соціального забезпечення, скажімо, будівництво субсидованого житла. Малий бізнес і далі чекає свого «єдиного вікна». Взаємодія з правовою системою радше загрожуює нормальному життю, ніж гарантує його. Незважаючи на косметичні зміни і паперові реформи, бюрократія й далі є величезним тягарем для родин і бізнесу¹¹. Державна власність зростає, а не зменшується. Але за ці вади невдоволені росіяни не схильні звинувачувати Путіна. Опитування громадської думки свідчать: більшість росіян вважають, що уряд погано виконує свої функції, натомість забезпечують високі схвальні рейтинги президентів.

Попри все сучасна Росія — це країна, де пересічний громадянин може мріяти про самореалізацію завдяки розумові й тяжкій праці. Обіцянки заможного й цивілізованого життя почали давати ще за Горбачова та Єльцина, але для багатьох росіян вони стали реальністю тільки за Путіна. У результаті навіть найсвідоміші сучасні «нові росіяни» пишаються своєю країною і дивляться на критику здебільшого з сумішшю дратливості та

подиву. Звісно, це, мабуть, лише західне невігластво й лицемірство, кажуть вони. Чому вони не хвалять нас за наш прогрес, а тільки допикають за вади? Адже Росія попри всі грубі помилки Заходу постійно простягала руку дружби. Вона співпрацювала з НАТО в боротьбі з тероризмом і закрила російські військові бази, створені під час «холодної війни» у В'єтнамі й на Кубі. Існують чудові відносини не тільки з багатьма європейськими країнами (наприклад Німеччиною) — Росію поважають і захоплюються нею в усьому світі за її здатність прокласти свій власний зовнішньополітичний курс. Така критика говорить більше про самих критиків, ніж про російську дійсність. Якщо відносини з Америкою прохолодні, у цьому винен здебільшого Вашингтон, а не Москва. Це провина американців, що вони спонукають свої держави-маріонетки Естонію, Грузію та Польщу діяти Росії на нерви. Це провина Британії, якщо вона дає притулок зрадникам, терористам і шах-раям. Росіяни з сучасним мисленням шкодують про інколи прикрі епізоди в зовнішній політиці своєї країни, але не вважають їх за надто серйозні. Зрештою, міркують вони, Захід по-справжньому переймається тільки бізнесом, і в цьому аспекті Росію вже не можна довго нехтувати.

Отже, ми розповіли про переможців путінських років. А як щодо невдах? Однією виразно окресленою категорією є мафія. Вона вже відступала наприкінці ельцинської доби. Тепер із бізнесу, що полягав у вимаганнях, її випхала по-новому впевнена держава. Гангстери-аматори вже не рівня тим, що мають за собою могутність офіційних

органів влади. Малий бізнес і далі змушений платити гроші за свою захисну «*крышу*», але її роль тепер, найімовірніше, перебрав собі впливовий місцевий політик або урядовець, а не грізний бандит у тренувальному костюмі або шкіряному жакеті. Розумні гангстери стали тепер респектабельними бізнесменами або державними урядовцями. А дурні — відступили на периферію економіки. Ця зміна робить життя прогнозованішим, але не конче зручнішим для законного підприємництва. Замість комісійних від прибутків нова державна мафія може вимагати частки в бізнесі. Якщо власник відмовляється, він миттю може втратити все. Власникам великого бізнесу путінський Кремль радше загрожував, ніж винагороджував їх. Процвітання означало більший пиріг — але тільки тоді, якщо ви маєте право на шматочок. Ціна невдачі тепер — в'язниця, вигнання або вбивство, а виживання гарантує лише цілковита покора Кремлю. Мудрий магнат ніколи зображує себе як добре оплачуваного слугу національного багатства, а не як його власника. За перший приклад тут править Олег Дерипаска, що 1990 р. припинив вивчення фізики й подався в бізнес, став мільярдером у страшенно конкурентній алюмінієвій промисловості Росії й одружився з близькою родичкою Єльцина. «Якщо держава скаже, що нам треба віддати, ми віддамо, — сказав він у середині 2007 р. — Я не відокремлюю себе від держави. Я не маю ніяких інших інтересів».

Першою жертвою кремлівського тиску став Владімір Гусинський, найбільший медіа-магнат Росії. Його імперія продукувала більшу частину найякіснішої ефірної журналістики Росії, хоч

і під сумнівним редакторським контролем згори. Гостро протестуючи проти першої чеченської війни, Гусинський згодом у своїх випусках новин твердо підтримував президента Єльцина під час виборів 1996 р. То була пора, коли нещодавно визволені російські засоби масової інформації продали свою душу: вважаючи, що вкрай важливо не допустити до влади стару комуністичну гвардію, перше покоління незалежних журналістів в історії Росії виробило — майже без керівництва з центру — блискавичний наступ у сфері відносин із громадськістю, вартий найпалкішої радянської пропаганди. Хоч і тяжко хворий, Єльцин позбувся своєї начебто безнадійної непопулярності й переміг комуністичного конкурента — Зюганова. Справа була начебто шляхетна. Засоби майже не мали значення. Через два роки головний рупор Гусинського — телевізійний канал НТВ — знову поміняв фронт, лаючи єльцинський Кремль за слабкість і корупцію, й підтримував Лужкова, що замірявся стати президентом. (Енергійний і практичний підхід московського мера до утвердження муніципального капіталізму спонукав декого вважати, що він навряд чи буде оборонцем чистого врядування). Жвава недільна підсумкова політична програма НТВ «Итоги» вражала іноземців, призвичаєних до західних політичних радіо- й телепередач, обурливою упередженістю та сентенційністю, хоч і далі була обов'язковим елементом тижня для кожного, хто цікавився політикою. Висвітлення ділових новин по НТВ, здається, коливалося залежно від того, хто платить (або хто відмовляється платити). Хоча було б завеликою розкішшю назвати

цей канал незалежним у повному розумінні цього слова, він принаймні не був залежним від Кремля. Тим, хто оптимістично дивився в майбутнє Росії, канал НТВ видавався найімовірнішим кандидатом, щоб розвинутися кінець кінцем у поважний канал, де професійні журналісти передаватимуть безсторонні новини.

Медіа-імперія Гусинського не любила Путіна від самого початку, проте мало хто думав, що вона постане перед важкими проблемами. Її сатиричне лялькове шоу «Куклы» висміювало його¹², але так само й решту політиків Росії, зокрема і Єльцина. Коментатори лаяли Путіна з приводу реакції влади на загибель «Курска», а журналісти розслідували рязанські події. Але в країні, де держава сім десятиріч утверджувала монополію на всю інформацію, свобода навіть недосконалих засобів масової інформації була неоціненна. Саме вона становила одну з нечисленних і завжди похвальних рис президентства Єльцина. Тож, мабуть, і за президента Путіна влада й далі буде обережна, маючи справу з провідною незалежною телевізійною станцією країни? Анітрохи. Кремль не тільки наказав «Куклам» припинити глузувати з глави держави, — навесні і влітку 2000 р. в офісі Гусинського раз по раз робили рейди різні правоохоронні установи з приводу звинувачень, що видавалися як добре підібраними, так і вигаданими. 13 червня Гусинського заарештували, і він провів кілька днів в одній з найжакливіших в'язниць Москви. Через місяць він уклав угоду з урядом, згідно з якою продавав свою медіакомпанію «Газпрому». Потім Гусинський переїхав до Ізраїлю, де зрештою створив супутниковий

канал НТВ+, що тепер — для тих, хто може його бачити, — є єдиним незалежним телеканалом Росії. Дехто з найкращих журналістів НТВ пішов з роботи, декого вигнали, дехто став перекинчиком. Деякі втікачі з НТВ перебралися на два невеличкі незалежні канали ТВ-С і ТВ-6, але протягом двох наступних років їх обидва закрили. Чимало їх працює тепер на РЕН-ТВ, каналі з обмеженими можливостями трансляції, що зберіг певну незалежність. НТВ тепер видає здебільшого ту саму суміш аполітичних розваг і кремлівської пропаганди, що і його начебто конкуренти.

Березовський, цей маніакальний маніпулятор російською політикою, був другою мішенню. Для багатьох росіян він символізував пограбування й торгівлю впливом, характерні для єльцинської доби. Почавши, здається, з нічого, він придбав нафтову компанію, телевізійний канал і контролював прибутки в іноземній валюті російської національної авіакомпанії «Аэрофлот». Наприкінці 1990-х років він був такий могутній, що якийсь час мав кабінет поряд із Черномірдіним, тодішнім прем'єр-міністром. Близький приятель родини Єльцина, він відіграв вирішальну (й досі нез'ясовану) роль, допомігши підвестися Путіну до влади. Влітку 2000 р. Путін теж нацькував на нього прокуратуру. Березовський дав тверду відповідь, заявивши, що насувається диктатура. Мало хто хотів його слухати. За кілька місяців він утратив свої найважливіші активи. Його телевізійний канал — ОРТ — знову опинився під державним контролем. Слідчі та бухгалтери вивчали гросбухи «Аэрофлота». Його контроль над власною

нафтовою компанією «Сибнефть» скоротився. Березовський переїхав до Лондона, де отримав політичний притулок. Дехто дивувався, чому британський уряд дозволив такій суперечливій постаті оселитися у своїй столиці; це питання стало ще гострішим, коли російська влада почала вимагати його екстрадиції. Найімовірніша відповідь — це була плата за те, що 1998 р. Березовський доклав зусиль і домогся звільнення двох британських громадян, викрадених у Чечні.

До Березовського важко проїнятися великою симпатією. З погляду журналіста він був чудовим джерелом, бо часто охоче розмовляв швидкою, шиплячою російською мовою або впевненою, але ексцентричною англійською у своєму сміховинно розкішному приватному клубі в центрі Москви. Але не можна приховати, що в кожній компанії, до якої він доторкнувся, решта акціонерів, службовців і клієнтів проклинали його ім'я. Він казав, що розсварився з монстром, який поєднав політичні амбіції й зажерливість у бізнесі, використовуючи брудні трюки зі світу розвідки. Якщо це так, не з меншим правом можна було б стверджувати, що то був монстр, якого він сам створив і якого символізував. Тільки-но Березовський перебрався за кордон, його містика випарувалася. Публічні заяви Березовського ставали дедалі гостріші. Він став політично отруйним: зв'язок із ним міг означати трохи додаткових грошей, але віщував прокляття кожному, хто хотів собі в Росії якогось політичного майбутнього.

Інші олігархи почали шукати прикриття, виголошуючи надмірні політичні компліменти Путіну

і присягнувши цуратися всякої участі в політичній опозиції. Тільки Міхаїл Ходорковський, засновник і головний акціонер нафтової компанії «Юкос», був готовий чинити опір Кремлю. Його компанія мала найкращі результати серед усіх російських ділових імперій. Він мав суперечливий і навіть (як казав дехто) кривавий старт. Іноземні акціонери, що купили невеликі пакети акцій підпорядкованих їй підприємств, гнівно нарікали, що їх обдурено. Збори акціонерів призначали у віддалених місцях і дуже пізно оголошували про них, а порядок денний і голосування фабрикували так, щоб ухвалювати вкрай несправедливі постанови. Дехто говорив і про брутальніші засоби: один мер і один директор нафтопереробного заводу, які перешкоджали розвитку компанії, загинули дочасною смертю (в обох випадках Ходорковський несамовито заперечував свою причетність). Але найцікавішим у питанні про компанію «Юкос» є не її історія — аж ніяк не виняткова за російськими нормами, — а напрям, у якому вона стала розвиватися. Після краху 1998 р. компанія почала наводити лад у бухгалтерських документах, запросила іноземних менеджерів та незалежних директорів рад і замінила незграбні й марнотратні советські методи і технологію найсучаснішим іноземним досвідом і обладнанням. На вершині свого розвитку сама компанія «Юкос» забезпечувала 2% світового видобутку нафти. В порівнянні з іншими російськими компаніями вона була взірцевим корпоративним громадянином. 2000 р. «Юкос» заплатила 1,9 млрд. дол. податків — більше, ніж коштувала вся компанія під час приватизації п'ять років

тому. Ходорковський жертвував величезні суми на доброчинність у Росії й за кордоном — від Омська до Оксфорда. Для тих, хто вважав, що злочинські барони Росії за одне покоління перейдуть від бандитизму до респектабельності, Ходорковський, найбагатша людина Росії і шістнадцята за багатством у світі, був яскравим прикладом¹³.

Його силу підточила надмірна впевненість. Ходорковський не тільки публічно не погоджувався з Кремлем у таких питаннях, як Іракська війна (яку він підтримував) і дружні відносини з Америкою (те саме). Його доброчинність, офіційна й неофіційна, почала створювати загрозливий політичний вплив. Сотні членів обох палат парламенту плюс старші урядовці та міністри — всі вони під час ухвалення постанов перебували під могутнім впливом уважної щедрості імперії Ходорковського. За нормами минулих років, у цьому не було нічого особливого. Кожен багатий росіянин мав платіжну відомість, і що більшими були його скрині, то вагомішу допомогу він купував. Але ж настала нова доба: Путін не хотів терпіти жодного конкурента в боротьбі за владу, і аж ніяк не такого, що має великі плани в енергетиці й зовнішній та внутрішній політиці. Плани Ходорковського збудувати незалежний експортний трубопровід загрожували життєво важливій кремлівській монополії на експорт нафти. Останньою краплею міг стати план Ходорковського злитися з «Сибнефтью», ще одним російським нафтовим гігантом, а потім привести в нову фірму як великого стратегічного інвестора одну американську енергетичну компанію. Такі дії забезпечили б не тільки спеціальні

знання й комерційний вплив, а й вагомі політичні гарантії з боку Америки. Якби ці наміри пощастило здійснити, Ходорковський наблизився б до невразливості. Кремль почав давати попереджувальні постріли, заарештувавши близького приятеля Ходорковського й засвідчивши непомильні ознаки свого невдоволення. Ходорковський відповів добре розрекламованим туром для зустрічі з регіональними лідерами сходу Росії. Кремль зрозумів його як оголошення війни. То була боротьба, в якій Ходорковський міг тільки зазнати поразки.

25 жовтня 2003 р. приватний літак Ходорковського приземлився поновити запаси пального в Новосибірському аеропорту. Замасковані агенти ФСБ взяли штурмом літак, конфіскували зброю охоронців і заарештували самого Ходорковського. Його забрали до в'язниці в Москву і звинуватили в шахрайстві та ухилянні від сплати податків. Для акціонерів «Юкосу», зокрема багатьох західних громадян, казкові прибутки минулих років обернулися лихом. Ціна акцій компанії покотилася вниз, коли її пограбували підтримані державою конкуренти, а головні активи продали, щоб оплатити гігантські податкові рахунки. Хоч як швидко компанія «Юкос» намагалася зібрати гроші, влада збільшувала суму, виставляючи неможливі останні терміни. Скажімо, 14 квітня 2004 р. влада наполягала, щоб «Юкос» заплатив 3,5 млрд. дол. несплачених податків до кінця дня¹⁴. Потім судові пристави заморозили акції «Юкосу» в компанії «Юганскнефтегаз», її головній виробничій одиниці. Активи «Юкосу» за сміховинними цінами продали компаніям, близьким до Кремля. Скажімо,

19 грудня російська влада виставила на аукціон частку 76,79% в компанії «Юганскнефтегаз», щоб отримати тепер уже начебто 28 млрд. дол. несплачених податків. Західні компанії бойкотували цей аукціон, бо «Юкос» оголосила в Америці про своє банкрутство й пообіцяла, що позиватиме кожного, хто візьме участь у загарбанні її активів. А в аукціоні взяли участь тільки дві компанії: одна фірма, залежна від «Газпрому», і доти невідома компанія «Байкалфинансгруп». Ця друга компанія виграла, запропонувавши близько 9,4 млрд. дол., що становило десь половину від 17 млрд. дол., у які оцінили компанію «Юганскнефтегаз» раніше того самого року. Компанію «Байкалфинансгруп» зареєстрували лише за два тижні до аукціону, її акціонерний капітал становив 10 000 рублів (358 доларів), і вона містилась у невеличкому офісному приміщенні одного провінційного міста. Незважаючи на це, вона мала змогу позичити 1,7 млрд. доларів у «Сбербанка», державної фінансової інституції, щоб оплатити депозит, потрібний для участі в аукціоні. Через чотири дні її купила компанія «Роснефть».

У травні 2005 р. Ходорковського засудили до дев'яти років ув'язнення¹⁵ за шахрайство та інші правопорушення, і він відбуває покарання в одній з найдалших в'язниць країни неподалік від китайського кордону на сході Росії, за вісім годин їзди від найближчого аеропорту¹⁶. Блискавичний продаж активів «Юкосу» тривав далі. Інколи це відбувалося за змовою з міжнародними енергетичними компаніями, які подавали заявки для участі, але не вигравали або вигравали якийсь актив тільки на те, щоб продати його «Газпрому». Коли

йшлося про невеликі активи, фальсифікації мали геть кричущий характер. Скажімо, в липні 2007 р. «Роснефть» придбала підпорядковані «Юкосу» транспортні підприємства, які володіли головню договорами на використання залізничних нафтових цистерн плюс насосними станціями й трубопроводами. Єдиною іншою компанією на аукціоні була невідома компанія з назвою «Бенефіт», що вийшла з аукціону після першої пропозиції «Роснефти». Наступного місяця ще одна невідома компанія — «Промнефтестрой» — хапонула за 306 млн. дол. заокеанські активи «Юкосу» на аукціоні, в якому брала участь тільки ще одна компанія, не менш невідома. «Роснефть» сказала перед аукціоном, що пов'язана з компанією «Промнефтестрой», а згодом заявила, ніби подала хибну інформацію й не має зв'язку з цією компанією. Якщо ті, хто брав участь у цих подіях, і непокоїлися, що аукціони можуть видаватися фіктивними, вони докладали невеликих зусиль, щоб розвіяти такі підозри.

Натомість будь-яка компанія, що купує активи «Юкосу» без дозволу Кремля, шукає клопоту на свою голову. Тут за спасенний приклад править крах компанії «Русснефть» (назва хоч і близька, проте ця компанія не має ніякого зв'язку з «Роснефтью»), нафтовидобувного підприємства під контролем Михайла Гуцерієва, піонера російського бізнесу на початку 1990-х років, що мав тісні зв'язки з Чечнею. Після того, як «Русснефть» опосередковано придбала деякі активи «Юкосу», суд заморозив усі акції компанії; Гуцерієв став об'єктом кримінальних переслідувань, проте

енергійно обстоював свою невинність. Влаштували так, щоб його компанію, вартістю до 9 млрд. дол., купив десь за 4,5 млрд. дол. Дерипаска, улюблений кремлівський олігарх, що, мабуть, передасть її «Роснефти». У мить відвертості Гуцерієв розкритикував «безпрецедентне цькування» його з боку російської влади, яке полягало в регулярному шантажі компанії, в податкових розслідуваннях і кримінальних звинуваченнях. «Вони зробили мені пропозицію покинути нафтовий бізнес, — покинути на добрих умовах. Я відмовився. Потім вони затисли лежачого», — нарікав він. Але за кілька годин він покався, забрав із веб-сайту компанії сторінку зі своїм протестом і наполягав, що продає свою компанію цілком добровільно. Коли його син загинув у незбагненній автомобільній катастрофі, Гуцерієв утік за кордон.

Тієї пори здавалося, ніби цей напад на права власності дискредитує путінський стиль російського капіталізму в очах іноземців. Але відбувся лише спалах. У боротьбі між пожадливістю і страхом перемогла пожадливість. Коли російський акціонерний ринок відновив свій бурхливий розвиток, туди знову полилися прямі та опосередковані закордонні інвестиції. «Юкос» був «винятком», пояснювали втомлені спостерігачі Росії. Це сталося з компанією, власник якої кинув прямий політичний виклик Кремлю; вже ніхто не буде таким дурним, щоб робити це в майбутньому. Олігархи, звичайно, були заслуженою мішенню, і в минулому Ходорковського повно запитань без відповіді. Проте напад на компанію «Юкос» був обурливо вибірковий. Її схеми ухиляння від

сплати податків, зіперті на використання податкових пільг, що їх ухвалили регіони, намагаючись привабити інвестиції, безперечно були вигадливі. Будь-який уряд був би виправданий у своїх намаганнях ретельно вивчити їх і, можливо, негайно ліквідувати. Проте інші компанії використовували такі самі схеми, не породивши офіційного невдоволення. А обрахунки несплачених податків були просто астрономічні. Сума, якої вимагали за 2003 р., становила, на думку компанії «Юкос», 111% всіх прибутків компанії. Натомість компанії, до яких Кремль прихильний, здається, лишаться безкарні, сплачуючи набагато менші податки: «Газпром», скажімо, 2003 р. мав 28 млрд. дол. прибутку, а податків сплатив лише 4 млрд. дол. По-друге, російська держава мала інші засоби забезпечити, щоб громадяни знову отримали втрачене під час пограбувань і хаосу 1990-х років. Вона могла ренаціоналізувати імперії олігархів і виплатити компенсації або запровадити суворий прибутковий податок, коли ціни на нафту поповзли вгору. Інвестори б нарікали, але б не верещали про вбивство. Натомість Кремль використав правову систему, щоб дістати об'єкт своїх пожадань, і послав подвійний сигнал: ось наші вороги, а ось засоби, які ми вживемо для нападу на них.

Отже, до 2004 р. Путін уже мав під своїм контролем і засоби масової інформації, і бізнес. Проте інші сектори влади були ще поза межами кремлівських лабетів. Обрані голови російських регіонів та республік¹⁷ і далі могли покликатися на власний виборчий мандат у суперечках із «центром». Їхній вплив зародився в 1990-х роках, коли

Єльцин якось пообіцяв російським провінціям «стільки суверенітету, скільки вони можуть проковтнути». Цей експеримент з ультрафедералізму обернувся лихом: якщо в сильній західній країні, наприклад, Канаді або Німеччині, сильні регіони, як-от Квебек або Баварія, можуть розважливо керувати своїми справами, то в Росії прагнення урядовців мати додаткові приватні та офіційні прибутки збільшувалося з кожним рівнем урядування. Єдиний ринок став балканізованим, кожен регіон ухвалював власні закони та норми. Під час криз, скажімо, після краху 1998 р., деякі регіони навіть обмежували «експорт» до решти Росії. На Уралі точилися навіть балачки про окрему валюту, яка начебто буде надійніша за рубль. Більші й могутніші республіки, скажімо, Татарстан, почали відкривати за кордоном «посольства».

Путін був свідком цих подій — і страшенно не любив їх, коли працював у єльцинському Кремлі. Як президент він швидко заходився відновлювати політичний авторитет центру, напруживши сухожилки влади: прокурорів, ФСБ, податкову поліцію та внутрішні війська. Після 2002 р. жоден регіональний лідер уже не кидав виклику верховенству Путіна. Зате вони могли й далі нехтувати його. «Росія велика, а цар далеко» — давнє російське прислів'я. Здавалося, ніби тільки за тоталітаризму Кремль міг би розважливо сподіватися, що твердо контролюватиме життя провінцій. Але все змінилося у вересні 2004 р., коли Росія зазнала одного з найстрашніших терористичних нападів. Бойовики, заявляючи про підтримку незалежності Чечні, взяли в заручники сотні дітей,

їхніх батьків-матерів і вчителів у школі в Беслані в Північній Осетії. Російські війська, проводячи антитерористичну операцію, вбили 334 заручників, зокрема 186 дітей. У деяких країнах такий страхітливий результат спонукав би владу до низки тривожних самокритичних аналізів. Чечню вочевидь не «замирили», як стверджував Кремль. І чому влада виявилася такою некомпетентною? Вона була нездатна, наприклад, навіть виставити як слід належний кордон навколо школи. Чимало свідків запевняють, що бачили, як танки випускали набої по школі, збільшуючи масштаби вбивства: вибухових засобів, що їх мали з собою бойовики, очевидно, не досить для пояснення заподіяних руйнувань. Складається враження, що влада була не готова гасити вогонь, який лютував у будівлі, коли її взяли штурмом. Найбільше дивує, що напад почали *після* досягнення угоди між тодішнім лідером чеченських повстанців Асланом Масхадовим і північноосетинською владою на переговорах із метою покласти край облозі. До цих запитань, що їх ставили лише приглушені голоси ліберальної опозиції й поодинокі журналісти, як-от Політковська, ніколи не прислухалися. Закрижанілий і гнівний Путін виголосив промову, яка чи не найбільше розкриває його єство. Він почав із виливу ностальгії:

«Ми живемо за часів, що настали після краху великої й могутньої держави, держави, яка, на жаль, виявилася нездатною вижити у світі, що швидко змінюється. Але, незважаючи на всі труднощі, ми змогли зберегти ядро того, що було колись великим Союзом, і назвали цю нову країну Російською Федерацією».

Далі він став порівнювати терористів із зовнішніми «ворогами» Росії — не тільки на Сході, а й — уперше — на Заході.

«Наша країна, колись захищена наймогутнішою системою оборони вздовж своїх зовнішніх кордонів, миттю стала беззахисною і на сході, і на заході... Ми показали, що ми слабкі. А слабких б'ють. Дехто хотів би відірвати від нас «ласий шматок пирога». Інші допомагають їм. Вони допомагають, думаючи, що Росія й далі — одна з найбільших ядерних держав світу, а отже, становить загрозу для них. Тому вони і вважають, що цю загрозу слід усунути»¹⁸.

Невдовзі Путін оголосив про нові заходи централізації, — заплановані ще раніше, — згідно з якими місцевих керівників уже не обиратимуть прямо, а призначатиме він сам, а потім їх затверджуватимуть місцеві збори. Кожен з окремих договорів, які підписав Єльцин із сорока з вісімдесяти дев'яти російських регіонів, був скасований.

Надто нервується Кремль із приводу двадцяти химерних республік, що є номінальними батьківщинами тубільних неслов'янських народів країни. Він пам'ятає, як «націоналізм» у балтійських та інших країнах розірвав Советський Союз. Десятиріччя сепаратистського конфлікту в Чечні пробудило привид сепаратизму в інших частинах Російської Федерації¹⁹. Багато меншин країни мають етнічних родичів за кордоном, більшість яких — історичні чи навіть теперішні противники Росії. Скажімо, татари та інші тюркські меншини поглядають на Туреччину, колись наддержаву, територія якої сягала глибин Середньої Азії. Фінно-угорські меншини в таких республіках, як

Комі, Марі-Ел, Карелія і Мордовія, мають культурні та мовні зв'язки — від міцних до залишкових — з Естонією (що її багато росіян називають головним ворогом своєї країни), Фінляндією та Угорщиною. Всі ці народи і кожен поміж них можна легко вважати за п'яту колону. Багатий на нафту Татарстан, батьківщина другої найбільшої етнічної групи після самих росіян, був запровадив латинську абетку замість кириличної, щоб писати своєю мовою, тісно спорідненою з турецькою. Ця зміна мала лінгвістичний сенс (кирилиця добра для багатих на приголосні слов'янських мов, проте нівечить майже всі інші мови). Але Путін притримом заборонив латинську абетку²⁰. Лише 2007 р., після тривалого й дорогого лобювання, Татарстан відвоював якусь символічну автономію. Жменька інших республік може отримати тепер той самий статус: обмежене самоврядування в обмін на несхитну лояльність. В інших республіках місцеві активісти сподіваються тільки дальших репресій і злиття з іншими самоврядними, яке лише далі розмиватиме їхню вже й так розмиту етнічну та мовну ідентичність. Отже, прокремлівські місцеві керівники в більшості цих територіальних утворень урізають навчання рідною мовою, відоходують від зв'язків з етнічними родичами за кордоном і придушують кожного, хто прагне бодай найм'якшої форми автономії. Як і за советських часів, росіяни вважають свою мову за браму до світової культури для тих нещасних, що виростили, гергочучи казна-якою говіркою з далекої глушини. Мало хто пам'ятає геноцидні наслідки російського врядування, коли два століття тому воно

поширилося на схід; не пам'ятають люди і особливої нещадності сталінських репресій проти меншин Советського Союзу.

Така історична амнезія — ознака підходу Путіна і частина таємниці його привабливості. Він подобається і «новим росіянам» з народжуваного середнього класу, і «старим росіянам» з тих секторів суспільства, які лишилися позаду внаслідок різючих змін останніх двох десятиріч. Хоча ностальгія Путіна за Советським Союзом приголомшує багатьох людей за межами Росії як украй образливе почуття, чимало росіян вважають, ніби епоха Советського Союзу була порою видатних національних досягнень, і їх приголомшує, коли хто-небудь заперечує цей факт. (Навіть серед російської молоді понад 60% згодні зі своїм президентом, що крах СССР був катастрофою). Коли росіяни бачать, як їхній президент жорстко поводить з Заходом, то відчують гордість.

Можна стверджувати, мовляв, це все було необхідним. Тільки жорсткий лідер може керувати Росією. Після анархії ельцинських років настала пора дисципліни. Російському народові потрібний час, щоб звикнути до ринкової економіки, й не менш важливо, щоб він ототожнив її з підвищенням рівня життя і стабільністю, а не з грабунками й хаосом 1990-х років. У сфері зовнішньої політики Захід не може сподіватися, що Росія всякчас буде приязна і йтиме на поступки. Путін повинен був діяти жорстко, принаймні задля створення належного враження у своїй країні, але на ці дії можна не звертати уваги як на просте позування: адже в усіх життєво важливих

питаннях, як-от боротьба з ісламським екстремізмом і поширенням ядерної зброї, Захід і Росія на одному боці. Одне слово, якщо Путін і зрізав певні кути, то тільки задля доброї справи. До 2008 р. російська політична система буде «зміцнена». Путін зійде з трону, і його замінить вільно обраний наступник у повній згоді з російською конституцією. Але ті кути були зрізані задля не доброї справи, а лихої. Адже не тільки виборча кампанія 2008 р. не засвідчила бодай найменших ознак відкритого, справедливого і вільного змагання. У наступному розділі ми докладно розглянемо занепад політичної свободи в путінські роки й пояснимо механізм розвитку Росії від анархії до авторитаризму — і дальший напрям цієї траєкторії.

3

Зловісна гра: використання Кремлем державної влади для боротьби з незгодою

Особиста популярність Путіна — безперечно найважливіша риса російської політики. Ця популярність одразу сягнула високого рівня й відтоді перебуває на ньому. Жоден російський політик ніколи не мав так довго такої значної суспільної підтримки. З огляду на моторошні демографічні показники країни (середня тривалість життя чоловіків становить п'ятдесят дев'ять років), президент, якому в жовтні 2007 р. виповнилося п'ятдесят п'ять років, перебуває в чудовій формі й радий роздягтися до пояса, щоб показати свій засмаглий торс на відпочинкових фото з ретельно дібраними позами, або з'явитися у військовій формі, або в процесі таких чоловічих спортивних розваг, як катання на лижвах. На відміну від більшості російських чоловіків він непитуший і вірний дружині. 2002 р. жіноча поп-група з назвою «Поющие вместе» виконала пісню, що стала шлягером і містила

такі промовисті рядки: *«Такого, как Путин, чтобы не пил¹, / Такого, как Путин, чтоб не обижал, / Такого, как Путин, чтоб не убежал»*. Хоча культ особи помітний усюди, він витончений і офіційно від нього віддохочують. Щоденні дії Путіна, може, й визначають вечірні новини, але висвітлення здебільшого оцінкове, а не відверто запопадливе². Навіть тепер, через вісім років по тому, як Путін уперше здобув політичну владу, жодна його статуя не прикрашає російських площ, жодну вулицю чи корабель не названо на його честь³.

Путін стверджує, ніби він демократ, і порівнює себе, начебто без іронії, з Махатмою Ганді. Путін, безперечно, схожий на індійського лідера в одному аспекті: тішиться своєю популярністю, вдаючи скромність. Але схожість на цьому й закінчується. Політична система Індії пустила після незалежності глибоке коріння, і то не тільки у формальній роботі справедливого підрахунку голосів на виборах, де кандидати вільно змагалися між собою, а й у розбудові інституцій і звичаїв, які забезпечують те, що в країні є верховенство права, а її керівники підзвітні. Натомість спроба Росії створити щось подібне до цього перетворилась у жахливе ошуканство. Російська система — це не відверта диктатура. Опозиційним партіям дозволено існувати, хоч і на периферії політичної системи. Їм дуже важко провести демонстрацію. Вони не мають вільного доступу до засобів масової інформації. У вільній, підпорядкованій праву країні виконавча влада зусібіч має стримування й противаги: з боку обраних представників, засобів масової організації, державних організацій і судової влади. Всі ці

інституції — майже все, що могло б обмежити владу Кремля, — зламані або залучені на свій бік. Так само й два найголовніші політичні права: свобода слова і свобода об'єднань індивідів. Їх гарантує російська конституція, і вони процвітали в 1990-х роках, проте за Путіна скоротилися.

Найбільше вражає така форма репресій, як примусове ув'язнення критиків у психіатричних лікарнях. Разом із ГУЛАГом, системою таборів рабської праці, надуживання психіатрії було ознакою деградації советського ладу й залякування власного народу⁴. Нині воно потай вертається назад. Влада дедалі частіше вважає незгоду за симптом порушення психічного здоров'я: якщо більшість людей задоволені своїм життям і загалом вважають, ніби Путін — мало не посланий Богом керівник, то, безперечно, тільки божевільний кидатиме йому виклик, — чи, власне, системі, яку він очолює? Альберт Імендаєв, місцевий політик із Чебоксар, міста на Волзі, планував висунути свою кандидатуру на місцевих виборах 2005 р. Але за день до того, як він мав реєструвати свою кандидатуру, його заарештували й послали до психіатричної лікарні на «обстеження». Коли через дев'ять днів випустили, вже пізно було реєструватися. Інколи влада поєднує правове залякування з психіатричним ув'язненням. Ігор Моляков, ще один політик із Чебоксар, 2004 р. відсидів півроку у в'язниці за наклеп. Ще з в'язниці його послали до психіатричної лікарні на тій підставі, що, мовляв, його часті нарікання на корупцію зробили його патологічно похмурим. 23 березня 2006 р. міліція, висадивши двері, вдерлася до будинку активістки захисту

прав людини Марини Трутко, їй силоміць зробили ін'єкцію галоперидолу — ліків, які використовують для невідкладного лікування шизофренії, і забрали до психіатричної лікарні, де вона пробула шість тижнів; їй щодня робили ін'єкції й напихали препаратами для лікування, як казали лікарі, «параноїдального розладу особистості». Її вже втретє лікували силоміць. Першого разу це сталося 2002 р., коли її ув'язнили в лікарні після сварки з суддею в залі суду.

Анонімна москвичка, яку називали «Єлена», допустилася помилки, зателефонувавши додому депутатці Думи Светлані Савицькій і попросивши її електронну адресу⁵. Савицькій не сподобалася ця наука про обов'язки представницького врядування, і вона сказала, що скаржитиметься міліції або направить співрозмовницю до психіатричної лікарні. Не злякавшись, «Єлена» лишила книжку Джорджа Сороса і компакт-диск із тибетською музикою в консьєржа будинку, де мешкала Савицька. Потім зателефонувала їй, щоб пересвідчитися, чи їй доставили пакунок. Савицька знову скаржилася на телефонний дзвінок. Згодом «Єлена» намагалася передати інші матеріали, зокрема вирізки з преси та свої власні думки про КГБ і Сталіна. Коли залунав дзвінок у двері, Савицька звеліла охоронцям викинути її з будинку. І далі дотримуючись дій, які можна було б назвати дивними, а то й просто набриданням, «Єлена» написала листа Тетяні Дмитрієвій, головному лікареві російської провідної лікарні психіатричної медицини, розповіла про досвід свого спілкування з Савицькою і просила про зустріч. Їй відмовили. «Єлена» раз по раз

посилала електронні листи, а зрештою спромоглася зателефонувати Дмитрієвій додому. Та поскаржилася до міліції, яка навідала «Єлену» й застерегла, щоб вона припинила свої спроби. Кримінальної справи проти неї не порушили. Поки що, мабуть, усе гаразд: важливі персони всюди не люблять, коли їм надокучають люди, й можуть навіть поскаржитися до поліції. Та коли «Єлена» спробувала підійти до Дмитрієвої на публічних зборах, її забрали до «гострого відділу» психіатричної лікарні. Вона сказала лікареві, що опинилася в лікарні всупереч своїй волі, але судова постанова була не на її користь, і наступні десять тижнів вона провела за ґратами в лікарні. «Єлена» цілком могла порушити закон. І справді, Дмитрієва стверджувала, ніби «Єлена» намагалася напасти на неї. Але ув'язнення та примусове лікування скидалися за застосування советських покарань у ХХІ ст.

Найтривожніший з недавніх випадків стався в середині 2007 р. у Мурманську, де примусово ув'язнили та лікували активістку опозиції Ларису Арап. Вона не тільки була членом «Об'єданого громадянського фронту», опозиційної групи, яку очолював шаховий чемпіон Гарі Каспаров, а й провадила кампанію проти сексуальної наруги над неповнолітніми в психіатричних лікарнях. Арап хотіла поновити своє посвідчення водія, і — річ звичайна в російській керованій бюрократією системі — їй треба було отримати медичну довідку з підтвердженням, що вона в доброму фізичному та психічному здоров'ї. Та коли лікар у місцевій лікарні побачив її прізвище, то запитав, чи не вона написала статтю, опубліковану в місцевій опозиційній

газеті, стверджуючи, що пацієнтів психіатричних лікарень гвалтують. Коли Арап підтвердила, він викликав міліцію, яка завезла її до психіатричної лікарні за сто шістдесят кілометрів від її рідного міста. Їй силоміць давали медичні препарати, і вона почала голодний страйк. Через сорок шість днів після енергійної кампанії, яку провадили товариші Арап у Росії й за кордоном, її випустили.

Правові норми, які визначають використання психіатрії в правозастосуванні, зазнали небезпечних змін. Проводити психіатричну експертизу дозволено тільки психіатрам, належним до спеціального затвердженого державою реєстру. Права тих, кого силоміць запроторюють до психіатричних лікарень, обмежили. Допити людей із незвичними релігійними переконаннями, що їх проводить ФСБ, дедалі більшою мірою супроводить присутність психіатрів, і опитування схоже на складання анамнезу. Московська гельсінкська група, найвідоміша правозахисна організація в Росії, стверджує, що «все на місці» для повернення до советської каральної психіатрії. Поки що надуживання психіатрії — ще не ретельно калібровані репресивні заходи, як за советської доби. Місцеві урядовці та медичний персонал категорично заперечують будь-яку політизацію своїх дій і стверджують, ніби лікування в кожному з названих випадків було виправдане на підставі медичних критеріїв. Але навіть якщо до такої практики повертаються тільки принагідно, це страхітливе відлуння ганебної минувшини.

Набагато частішим є використання інших форм державної влади проти людей, які критикують

державну політику. 1988 р. Горбачов визволив останніх советських політичних в'язнів, започаткувавши добу свободи, яка тривала навряд чи десять років. Тепер Росія має принаймні дванадцять політичних в'язнів. Найвідоміший серед них — Трепашкін, юрист і колишній офіцер ФСБ, що сміливо, але нерозважливо намагався розслідувати вибухи в житлових будинках у вересні 1999 р. Першого разу він став об'єктом публічної уваги разом з Литвиненком у групі невдоволених співробітників ФСБ, які з'явилися на телебаченні наприкінці 1998 р., скаржачись на корупцію та змови з метою вбивств, характерні для тієї організації. Почати розслідування його попросив Сергій Ковальов, колишній дисидент-праведник, що став найвідомішим оборонцем прав людини в російському парламенті. Трепашкін дійшов переконання, що свідчення, пов'язані з вибухами, відпрепарували так, щоб відвернути увагу від справжніх винуватців — ФСБ. Але 22 жовтня 2003 р., за тиждень до того, як він мав оприлюднити свої знахідки, його заарештували, а 2004 р. засудили до чотирьох років ув'язнення за розкриття офіційних таємниць. Організація «*Amnesty International*» оголосила його в'язнем сумління⁶. 2007 р. Трепашкіна звільнили.

До інших політичних в'язнів належать двоє людей, засуджених за шпигунство: Ігор Сутягін і Валентин Данілов. Вони обидва — вчені, що передали інформацію іноземцям. У випадку Сутягіна то була темна і вже зникла установа, яка працювала в найманому приміщенні в Лондоні, й існувала велика ймовірність, що вона правила

за ширму для якоїсь іноземної розвідки. Проте в жодному випадку не довели, що будь-які з переданих матеріалів таємні. Сутягін не приховував, що передавав інформацію, яка полягала в підготованих оглядах преси про військові та зовнішньополітичні справи. Після закритого судового процесу його засудили до п'ятнадцяти років примусової праці. Данілов передав інформацію, що перестала бути таємною 1992 р. Він отримав чотирнадцять років. Обома випадками опікується «*Amnesty International*», а також інші міжнародні організації захисту прав людини в усьому світі. Якщо про те, чи слід вважати Ходорковського за політичного в'язня, точаться дискусії⁷, переслідування Светлани Бахміної, юриста, що колись працювала на нього, обурює до глибин душі. Цю матір двох дітей віком два і шість років заарештували рано-вранці 7 грудня 2004 р. і засудили до семи років ув'язнення в колонії суворого режиму за привласнення грошей. Компанія, яку вона начебто обікрала, тоді була підпорядкована «Юкосу» й заявила, що не має ніяких нарікань на її дії.

На відміну від советських часів, Кремль не має потреби садити до в'язниць усіх своїх ворогів. Описані вище випадки лякали й відохочували. Розмовляючи з іноземцями, будьте обережні: ви ризикуєте, що вас звинуватять у шпигунстві. Якщо ви працюєте на компанію, яка розсварилася з Кремлем, мерщій переходьте на другий бік, бо інакше можна скінчити, як Бахміна. Чимало випадків шантажу пов'язані з арештами, після яких ніколи не висуюють звинувачень, або дрібними штрафами за «хуліганство» та інші правопорушення.

Скажімо, в середині квітня 2007 р. активісти опозиції намагалися провести в Москві й Санкт-Петербурзі Марш незгодних. Влада відповіла тим, що обмежила сполучення між обома містами і рух транспорту в самих містах, силою припинила протести й затримала сотні учасників. Заарештували й журналістів, тридцятьох побили. Через два місяці суд у Москві оштрафував одного з організаторів — Гарі Каспарова — за «ходу у складі великої групи людей і вигукування антидержавних гасел». Ще за два тижні влада конфіскувала 52 000 примірників спеціального випуску опозиційної газети, присвяченого протестам.

У березні 2007 р. невеличка група захисників прав людини і довкілля намагалася провести марш незгоди в третьому найбільшому місті Росії — Нижньому Новгороді⁸. Серед їхніх гасел були такі: «Поверніть Нижній Новгород народові!»; «Поверніть нам свободу слова». Влада спершу заявляла, ніби марш незаконний. Коли це не подіяло, заявила, що марш буде правопорушенням. Потім до організаторів стали заходити додому й телефонувати урядовці та невідомі люди, вимагаючи скасувати марш. Журналісти теж отримали телефонні дзвінки з засторогою не висвітлювати марш і вимогою розповісти владі про всі відомі їм подробиці. Люди роздавали листівки з повідомленням, що марш скасовано. Декого ув'язнили на кілька днів і загрожували їм, що вкинуть до камер зі звичайними злочинцями, які скалічать їх. Студентів і викладачів місцевих вишів застерігали не брати участі в марші⁹. З погляду влади, ці заходи спрацювали. Прийшло зо дві сотні людей, що

побачили на призначеному місці десь три тисячі бійців внутрішніх військ, ще більша кількість солдатів патрулювала виїзди з міста. Арешти почалися негайно, учасників виривали з юрби і запихали до міліційних автобусів, що чекали неподалік. Серед затриманих були й іноземні журналісти. Але протести зовнішнього світу приглушили так, що їх годі було почути. Каспаров, маргінальна постать, яка навряд чи становить поважний виклик будь-якому кандидатові, що має кремлівську підтримку, знову розсварився з владою, коли намагався очолити протест на саміті Росії з Європейським Союзом у травні 2007 р. Йому і його помічникам не дали змогу поїхати туди, і то з тієї цікавої причини, що їхні авіаквитки могли бути фальшиві. Каспаров, мультимільйонер, що багато років жив в Америці, негайно запропонував купити нові квитки. Але цього не дозволили. Натомість конфіскували паспорти. Їх повернули тільки тоді, коли вилетів останній літак.

Такого простого бюрократичного цькування часто буває досить, щоб припинити протести і стримати учасників. Але наймогутнішою зброєю в кремлівському арсеналі є звинувачення в «екстремізмі». Пародіюючи верховенство права в інших країнах, Росія постійно розширює правову основу державного насильства. 8 липня 2006 р. Дума ухвалила закон, який проголошував кримінальним злочином екстремізм, зокрема надавав президентові повноваження потай наказувати ФСБ вбивати «екстремістів» у країні й за кордоном. Але що таке «екстремісти»? Це люди, «які спричиняють масові заворушення, вдаються до

хуліганства або актів вандалізму»; створення та поширення «екстремістських» матеріалів є кримінальним злочином. Таку саму природу мають і «наклеп на офіційних осіб Російської Федерації», «перешкоджання законній діяльності державних організацій», «припинення національних гордо-щів». Це корисний інструмент, щоб змусити замовкнути й індивідів, і засоби масової інформації, які висвітлюють їхні дії. За друге порушення закону про екстремізм засоби масової інформації втрачають свою ліцензію. Новий варіант цього закону, ухвалений 2007 р., закидає сіті ще ширше, додавши злочини, спричинені «політичною, ідеологічною або соціальною ненавистю». Тількино організації були охарактеризовані як «екстремістські», засоби масової інформації не можуть навіть згадувати про них, не додавши інформації про заборону. Дуже зручна річ: навіть тим, кого лише підозрюють в екстремізмі, заборонено висувати свою кандидатуру на державні посади.

Простір для дій, що його надає цей закон урядовцям, які прагнуть залякати критиків Кремля, величезний. Радіостанція «Ехо Москви», дарма що її власник — «Газпром», і далі зберігала свій сварливий журналістський тон. Алексей Венедіктов, її редактор, запевняє, що вижене будь-якого співробітника, побачивши, що він удається до самоцензури. Ця радіостанція транслює інтерв'ю з такими неупередженими постатями, як Томасом Гендріком Ілвесом, президентом Естонії, що дістав освіту в Америці, та лідерами опозиції, скажімо, Каспаровим. Це притулок для журналістів із незалежним мисленням, які навряд чи можуть знайти

ефір деінде, скажімо, для Альбац і Юлії Латиніної. Але лише за два місяці 2007 р. ця радіостанція отримала п'ятнадцять листів від прокурорів, які покликалися на закон про екстремізм. Чому станція провадила інтерв'ю з такими провокаційними постатями? Чому коментарі Латиніної такі провокаційні? Навіть такий відважний редактор, як Венедіктов, схожий на хіпі працеголік із палкою вірою в свободу преси, не може довго витримувати цього величезного тиску¹⁰.

Зрештою, відвага перед лицем погроз може бути марною. Влада може втручатися й набагато безпосередніше, заохочуючи власників засобів масової інформації міняти редактора. 2007 р. банк «Аброс», що має тісні зв'язки з Кремлем, купив контрольний пакет акцій РЕН-ТВ, невеличкого, але незалежного каналу, і швидко поставив нового редактора, що раніше працював у ВГТРК (Всероссийской государственной телерадиокомпании)¹¹. Друковані засоби масової інформації зберігають більшу свободу, принаймні видання з невеликим тиражем, як-от «*New Times*» Євгенії Альбац і часом схильний до скандалів двотижневик «Новая газета», для якого часто писала Політковська¹².

Така атмосфера страху погана для інституцій і ще гірша для індивідів. Андрій Пйонтковський — один з найвідоміших у Росії коментаторів, палкий критик Путіна з украй неприхильним ставленням до Березовського, Касьянова та більшості провідних постатей російського бізнесу та політики. Він регулярно батожить Буша, лідерів Європейського Союзу і багатьох інших політиків. Але він не

просто гедзь. Пйонтковський — один з нечисленних справжніх російських фахівців із питань ядерної стратегії, обізнаний зі складними пунктами договорів про контроль за озброєнням і технологічними труднощами протиракетного захисту. Він красномовний, дотепний і добре обізнаний, тож у будь-якій західній країні його миттю впізнавали б як солідну публічну постать (і він регулярно бере участь як приїжджий колега в роботі американських «мозкових центрів»). Важко уявити собі яку-небудь вільну країну, що не цінувала б його участі в громадському житті. Проте в середині 2007 р. він отримав два листи від прокурорів, які запрошували його для «пояснювальної розмови». Влада Краснодарського краю на півдні Росії, знову-таки покликаючись на закон про екстремізм, звинуватила місцевий осередок «Яблока», головної ліберальної опозиційної партії, в екстремізмі. Віктор Шендерович, винахідник «Кукол», — мабуть, найвідоміший сатирик Росії. Як і багато інших співробітників НТВ, він знайшов собі притулок на радіостанції «Эхо Москвы» й започаткував успішний блог в Інтернеті. 2007 р. до нього теж прийшли з візитом прокурори й застерегли, що він «породжує ненависть».

Теоретично друковані засоби масової інформації й досі вільні. Можна без великої бюрократичної тяганини заснувати газету і спробувати продавати рекламні оголошення і примірники. Але не маючи могутнього спонсора, газета невдовзі не зможе існувати. Візьмімо, наприклад, «*New Times*»¹³, єдиний справді незалежний тижневик, що лишився в Росії. Серед її засновників були

дві останні провідні постаті поважної російської журналістики: Альбац, письменниця, яка найкраще в країні провадить журналістські розслідування, і Раф Шакіров, звільнений із посади редактора «Известий», колись провідної російської щоденної газети, за нещадне висвітлення невдалої антитерористичної операції в Беслані. Наприклад, на веб-сайті цієї газети містяться кадри, як кремлівські здоровила б'ють учасників опозиційної демократії — російське телебачення навряд чи передало б таку інформацію. Видавцю цього тижневика Ірині Лесневській (що раніше допомагала заснувати РЕН-ТВ) один високий кремлівський урядовець сповістив, що залучення Альбац було «помилкою». Майже будь-який інший журнал у Росії заквапився б виправляти цю «помилку». Лесневська ввічливо відмовила. Результатом стало те, що в цій газеті ніхто не хоче поміщати рекламних оголошень. Такий вчинок є комерційним самогубством у діловій атмосфері, де офіційна неласка означає цькування з боку кожної державної установи, далі звичайно йде банкрутство¹⁴.

Найкраще поінформовані журналісти зазнають найбільшого ризику, якщо відступають від лінії. Єлена Трегубова, журналістка, яка близько знала Кремль і писала про нього, опублікувала дві сповнені чуток книжки, де подала не дуже приємні зображення Путіна і його найближчих помічників. Вона насилу unikнула замаху на своє життя й перебралася 2007 р. до Лондона. Так само й такі помітні постаті, як Шендерович і Пйонтковський, теж можуть сподіватися на гостинне прийняття в Лондоні, Вашингтоні чи Брюсселі, якщо

потребуватимуть притулку. Натомість для не дуже видатних людей боротьба з владою означає професійне самогубство — а то й гірші речі.

Серед країн, які претендують на статус найрозвиненіших індустріалізованих країн світу, Росія — одне з найнебезпечніших місць для журналістів. Від 1992 р. загалом убито сорок сім журналістів. За Путіна ця тенденція ослабла; за даними Комітету захисту журналістів¹⁵, що міститься в Нью-Йорку, вбито чотирнадцять журналістів, вісім підозрілих випадків перебувають на стадії розслідування. Смертей у ельцинські роки було більше, проте вони мали не такий систематичний характер. Незадовго до своєї смерті в липні 2003 р. Щекоцихін писав: «Не розповідайте мені казок про незалежність суддів... доки ми не матимемо справедливих судових процесів, документи знищуватимуть, свідків залякуватимуть або вбиватимуть, а тих, хто намагатиметься розслідувати, теж цькуватимуть»¹⁶. Два співробітники газети отримали погрози, що їм заповідують смерть, відколи вони взялися розслідувати вбивство Політковської. Іван Сафронов, ще один журналіст, був, напевне, найвідомішим репортером Росії про військові справи: наполегливим, ретельним і добре поінформованим. Колишній полковник стратегічних ракетних військ, він розповів про неодноразові невдалі запуски найважливішої нової російської ракети «Булава» й розслідував корупцію в державній компанії з експорту зброї. 2 березня він розбився на смерть, випавши з вікна своєї квартири. Влада притримом оголосила, що йдеться про звичайне самогубство.

Друзі й колеги Сафронова не бачили причини, чому людина в розквіті літ, щаслива і вдома, й на роботі, має накладати на себе руки. Найімовірніша причина смерті, казали вони, — великий скандал із приводу продажу зброї до Ірану та Сирії, який розслідував журналіст.

До інших жертв належить В'ячеслав Іфанов, оператор незалежної місцевої телевізійної станції в Сибіру. Скалічене тіло журналіста знайшли в його гаражі 5 квітня 2007 р., і влада заявила, що то самогубство. Пола Клебнікова, американського репортера, що відповідав за російськомовне видання журналу «*Forbes*», застрелено 2004 р. Євгенія Герасименка, репортера, що висвітлював бізнес і провадив журналістське розслідування, вбито в Саратові на півдні Росії 2006 р. Його голову зав'язали в целофанову торбину, а тіло було побите. У злочині звинуватили неназваного безпритульного, і справу закрили. Іллю Зіміна, тележурналіста, що працював на НТВ, вбито 26 лютого 2006 р. після, як здається, запеклої боротьби¹⁷. Фатіма Тлісова була репортером «*Associated Press*» та інших агентств новин на Кавказі. За її репортажі її раз по раз били і намагались отруїти, крім того, цькувала влада. Вона розповідала, що люди, які видавали себе за працівників ФСБ, гасили запалені сигарети об кожен палець її правої руки, кажучи, мовляв, це для того, «щоб ти краще писала». 2006 р. її шістнадцятирічного сина заарештували, бо він симпатизував чеченським бунтівникам. Згодом разом зі своїм колегою Юрієм Багровим вона успішно отримала статус утікача в США.

Ідея, яку несуть у собі ці всі події, — «сиди тихо». Якщо ви набридаєте багатим і могутнім, вам загрожує побиття або смерть. Навіть якщо Кремль не причетний безпосередньо, його реакція на переслідування журналістів посиляє виразний сигнал: якщо ви ображаєте могутніх, не сподівайтесь, що право захистить вас. Майже в усіх випадках слідство було не менш безрезультатним і млявим, ніж після вбивства Політковської¹⁸. Коли незалежні голоси стихають, офіційний погляд починає панувати ще більше. У національному телебаченні, що, за словами 90% росіян, є для них головним джерелом новин, редактори отримують щотижня, а то й щоденно вказівки з Кремля, якої «треба дотримуватися лінії», висвітлюючи головні події¹⁹. Переважна частина ефірного часу присвячена розвагам, спорту й безневинним фільмам і розмовним програмам. Критика влади дозволена — але в певних межах. Путін полюбляє приписувати вади некомпетентним політикам та урядовцям, натомість сам лишається бездоганим.

Найпромовистішим наслідком такої політики є не те, що Путін посідає таке помітне місце, а те, що не видно його конкурентів. Президентська партія «Единая Россия» (відома як партія влади) — єдина, яка має значення. Це обдертий варіант Комуністичної партії Советського Союзу (КПСС), модифікований відповідно до нових умов вдаваного політичного плюралізму. Її камуфляж дає змогу припустити, ніби влада йде знизу, проте її справжня мета — передавати владу вниз. До цієї партії належить більшість урядовців високого рівня. Вона виграє майже кожні вибори,

в яких бере участь, але на відміну від КПСС, чию «керівну роль» записали до конституції, її владу забезпечують неформальними і бюрократичними засобами.

Без вільних виборів і справжнього аналізу російських керівників та їхньої політики було б надто нерозважливо вважати згоду громадськості за очевидність. Адже перетворення громадської думки в політичні результати вимагає системи, яка дає змогу опозиції кидати виклик наявній владі. Російська політика настроєна так, що забезпечує, аби такого не сталося. Виборча система послідовно дискримінаційна щодо нових партій і рухів. Зміни, запроваджені влітку 2001 р., унеможливили не пов'язаним із партіями індивідам та неформальним групам брати участь у виборах і забезпечили значно суворіші критерії реєстрації партій. Замість десяти тисяч членів партії тепер повинні мати п'ятдесят тисяч з організаціями з кількістю п'ятсот і більше членів принаймні в сорока п'яти з вісімдесяти п'яти російських регіонів. Новий закон скасував одномандатні округи на виборах до Думи й підняв поріг обрання від 5% до 7%. Ці заходи майже унеможливили життя дрібних партій, надто тих, які не мають багатих спонсорів. Якщо влада хоче, щоб якийсь кандидат не висунув своєї кандидатури, підписи «перевіряють», і можна оголосити недійсними достатню кількість підписів, щоб створити «порушення закону»²⁰. Найтяжчий такий випадок стався недавно під час регіональних виборів у березні 2007 р., коли кандидатів від «Яблока» викреслили з виборчих бюлетенів у Санкт-Петербурзі, найбільш

європейському місті Росії. Це сталося там, де партія мала найкращі шанси здобути кілька депутатських мандатів, а влада вочевидь не мала наміру миритися з цим.

Проте «Яблоко» та інші партії не заборонені. Якщо їхніх активістів арештовують, то за дрібні порушення громадського порядку, а не державну зраду. Щонайбільше вони проводять ніч у камері у відділі міліції, а не десять років у трудових таборах. Найбільша слабкість цих партій полягає не в тому, що їх придушує влада, а в тому, що вони передусім не мають популярності. З технічного погляду вибори добре організовані. Проте вони ані вільні, ані справедливі. Головні іноземні спостерігачі сказали, що президентські вибори 2004 р.

«неадекватно відображують принципи, необхідні для здорового демократичного виборчого процесу; бракує головних... критеріїв демократичних виборів, як-от жвавого обговорення політичних питань і справжнього плюралізму. Виборчий процес не забезпечує виконання важливих зобов'язань, пов'язаних із висвітленням кандидатів у державних засобах масової інформації на недискримінаційній основі»²¹.

Ця обтічна бюрократична мова навряд чи точно відображує незвичайну шараду російської виборчої системи. Путін здобув приголомшливу перемогу, отримавши 71,2% голосів, і то після своєї величної відмови брати участь у звичайній виборчій кампанії. Він не мав у цьому потреби: адже використали всі механізми державного апарату, щоб відохотити опонентів, пропагувати його образ і забезпечити максимальний результат, який

не суперечить подобі респектабельності. Два реальні претенденти — незалежний ліберал Ірина Хакамада і націоналіст-лівак Сергей Глазьев — з'ясували, що місцеві бюрократи раз по раз втручаються в їхні передвиборчі мітинги. Типова тактика полягала в несподіваних заявах про підкладену бомбу, припиненні подачі струму та інших вигаданих питаннях безпеки. Але ці обоє начебто конкурентів насправді підтримували Путіна. Один з них, спікер верхньої палати парламенту — Ради Федерації, — пояснював висування своєї кандидатури так: «Коли лідер, якому довіряють, іде в битву, його не можна лишати самого. Треба стояти поряд із ним». Партія «Яблоко» взагалі бойкотувала вибори, кажучи, що то фарс.

Мабуть, найнебезпечнішим із погляду Путіна кандидатом був Іван Рибкін, колишній спікер Думи, якого підтримував вигнаний з Росії Березовський. Рибкін почав свою кампанію з оголошення на всю сторінку в діловій щоденній газеті, яке викривало Путіна як «найбільшого російського олігарха». Він стверджував, що Кремль — осередок кримінальної змови, в якій Роман Абрамович, один з укритих найгустішою пільгою російських магнатів, керує дедалі ширшими діловими інтересами Путіна. Варто повторити, що було б нерозважливо вважати Березовського або його друзів за оборонців політичної свободи і честого врядування, а система, яку вони викривають, — це система, що її, як можна довести, вони допомогли створити. Але порушені питання однаково цікаві. Якими є ділові інтереси Путіна і його родини? Було б дивно, якби він просидів 1990-ті

роки на високій посаді, не зібравши чималого багатства²². Не подано жодного остаточного доказу ніякого правопорушення, тож цілком може бути, що суворий публічний образ Путіна доповнює його приватна чесність. Ясно тільки одне: жодне з'ясування, що їх кожна західна держава принаймні намагається застосувати до фінансів своїх керівників, не застосовне до Путіна. Засоби масової інформації ретельно нехтували звинувачення Рибкіна. Про них повідомили дві газети, що належать Березовському, і «Новая газета». Кремль навіть не завдав собі клопоту заперечити ті повідомлення, вже не кажучи про спростування їх. Так само знехтували ЗМІ й поважні звинувачення Хакамади, що влада приховує свої провальні дії під час звільнення заручників 2002 р. в Москві в театрі на Дубровці. Як і багато інших інцидентів, що породили паніку серед населення, а отже, піднесли владу й авторитет Путіна, випадок із виставою «Нордост», коли влада використала анестезійний газ, щоб убити і бойовиків, і заручників, оповитий запитаннями, відповідати на які влада анітрохи не схильна.

Те, що сталося далі з Рибкіним, скидається радше на політичний трилер із недоладним сюжетом, ніж на епізод виборчої кампанії. Запланованим головним елементом його кампанії мала бути війна в Чечні. Після однієї невдалої спроби переговорів із проводом повстанців у одному московському аеропорту 2001 р. Кремль дотримувався думки, що загони сепаратистів можна розбити тільки силою. Рибкін прагнув розповісти про вартість війни для Росії й додати до цих пояснень дедалі більше

невдоволення призовом і черстве ставлення до ветеранів. Він виїхав з Росії для зустрічі з чеченськими лідерами, які перебували в підпіллі. Перша зустріч мала відбутися в українській столиці Києві, але по дорозі туди Рибкін щез. Він з'явився через п'ять днів, украй збентежений, і спершу стверджував, ніби брав коротку відпустку, а потім розповідав, ніби брав участь у важких переговорах. Але в Лондоні він розповів помічникам Березовського, що його нашпигували наркотиками й розбудили через чотири дні, показавши відеозаписи з ним, що їх «виготовили збоченці». Невдовзі по тому він зняв свою кандидатуру. Друзі повідомили, що йому дали психотропний наркотик СП-117, елемент спорядження КГБ, який використовували для шантажу під час «холодної війни». Прокремлівські журналісти швидко охарактеризували цей випадок як трюк дискредитованого невдахи з метою привернути до себе увагу. Але Рибкін, здається, скористався ним не на те, щоб збільшити свої шанси. Насправді виникло враження, ніби він узагалі не хоче повертатися до Росії. Якби Березовський хотів підтримати виборчу кампанію свого кандидата фабрикацією якоїсь удаваної загрози, то міг би знайти набагато ефективніший метод²³.

Радше ніж іти на ризик і дозволити існування справжньої опозиції Кремль віддає перевагу чомусь керованому. На регіональних виборах у березні 2007 р. він підтримав нову опозиційну партію — «Справедливую Россию». На перший погляд, створювалося враження, ніби ця партія провадить запеклу боротьбу з власною партією Кремля «Единой Россией». Безперечно, кандидати

від обох партій прагнули виграшу, бо плоди перемоги незмірні. Існувала і реальна світоглядна відмінність. «Справедливая Россия» за своїм світоглядом спрямована проти бізнесу, відверто соціалістична й націоналістична. Але правда полягає в іншому. «Справедливая Россия» — аж ніяк не серйозний претендент на владу, а спосіб перетворити потенційно ламку монополію в стабільнішу диполію. Її справжня вартість потрійна. По-перше, ця партія відбирає людей у справжньої опозиції, ослаблюючи підтримку Комуністичної партії Росії, головного лівого опозиційного угруповання. По-друге, Кремль не любить ніяких сильних політичних інституцій, навіть тих, які сам створив, тож конкуренція з боку «Справедливой России» не дає «Единой России» стати надміру впевненою. Дозволивши «Справедливой России» брати цілком поважну участь у виборах — і виграти жменьку місць у «Единой России», — Кремль послав сигнал партійним баронам: ви можете бути багаті, але однаково можете програти. Крім того, це ще й сигнал будь-яким регіональним політикам, які мають плани на майбутнє: подай заяви до однієї з двох головних партій або ж замовляй квиток до політичного забуття. Цей загальний сигнал напрочуд зрозумілий. У середині 2007 р. «Единая Россия» здобула майже стільки голосів, скільки всі її конкуренти разом.

У цьому незграбному підході дивує те, що Кремль насправді не має ніякої серйозної опозиції. Ліберально настроєні лідери опозиції можуть мати уважну аудиторію в Брюсселі та Вашингтоні, проте в Росії їхні партії здебільшого вважають за

безладне збіговисько невдах, авантюристів і диваків. Навіть у єльцинські роки партія «Яблоко», дарма що мала справедливі шанси на виграш, не мала ніяких здобутків. Комуністи, єдина партія з претензією на реальне масове членство, стала жалюгідним залишком колись грізної своєї попередниці. Некомпетентні й продажні керівники партії постійно зраджують своїх літніх і озлоблених прихильників.

Парадокс полягає в тому, що багато росіян, здається, прагнуть жити за системи, яка обмежує їхні свободи. Як ми бачили, рівень схвалення Путіна досяг стратосферних висот, а труднощі, яких зазнають опозиційні партії, мають виразне схвалення з боку населення. За даними опитувань громадської думки, поданими 2007 р. в одній урядовій газеті, менше 50% відсотків респондентів згодні, що Росія взагалі потребує політичної опозиції; менше 30% вважають, що опозиція має право обстоювати альтернативну політику або брати політичну владу. Ціла третина вважає, що саме висловлення опозиційних поглядів становить «екстремізм»²⁴. Ці цифри, може, й перебільшують тенденцію (вони, безперечно, відображують сподівання Кремля, як повинні думати люди), але аж ніяк не вигадані цілком. На думку багатьох росіян, погляди, які свідчать про незгоду, та різноманітні меншини — це не вкрай важливий компонент політичного плюралізму, а підривна, непатріотична загроза, яку в щонайкращому разі невдоволено терплять, а в разі потреби придушують.

Іноземцям, мабуть, важко зрозуміти такі почуття, але вони мають сенс, коли зважити на

російську історію. Якщо решта Європи пережила Ренесанс, Реформацію і Просвітництво, Росія й далі погрузала у феодалізмі, а керували нею химерні тирані. Короткі спазми реформ і бунтів навряд чи надшербили самодержавство царату. Лише кілька місяців 1917 р. Росія мала якесь наближення до парламентського врядування, поки його ліквідував більшовицький путч, що згодом став відомий під назвою Жовтневої революції. Хоча політичний плюралізм єльцинської доби тривав кілька років, а не місяців, він теж не пустив справжнього коріння. Чимало росіян вважають, ніби багатопартійна політика підвела їх у 1990-х роках, а їхні державні інституції надто слабкі та корумповані, щоб їм можна було довіряти. Мабуть, ще на глибшому рівні перебуває їхня невіра, що інші росіяни голосують розважливо. Передача влади єдиному сильному лідерові — може, й не найкращий спосіб керувати Росією, але, певне, не найгірший: принаймні довіру, увагу та критику легше сфокусувати на одному чоловікові, ніж на зграї пожадливих та егоїстичних політиканів і бюрократів. Цей аргумент має гандж, та поки російська економіка процвітає, його важко спростувати.

Атрофувалися не тільки політичні партії, а й державні інституції, які мають тримати під контролем виконавчу гілку влади. Скажімо, кремлівські інституції з захисту прав людини рідко задають собі клопоту в конкретних випадках, але сприяють правам людини абстрактно. Владімір Лукін, ліберальний депутат на пенсії й колишній посол, слушно критикував притаманну Росії етнічну та релігійну нетолерантність. Коли 2007 р. стало

відомо про випадок застосування, як видавалось, каральної психіатрії проти Арап у Мурманську, він відправив для розслідування групу незалежних психіатрів. Його штат публікує доповіді про права дітей-інвалідів та інші подібні до цього питання. Він навіть прямо критикував владу з приводу, скажімо, бюрократичних перешкод, яку вона ставить на шляху публічних протестів. Проте його доповідям дають мало ефірного часу, влада відповідає чемно, а то й узагалі мовчить. Нічого не змінюється. Ще одну організацію, помпезно названу Президентською радою зі сприяння розвитку інституцій громадянського суспільства й прав людини, очолює поважна активістка захисту прав людини Елла Памфілова. Третім органом є Громадська палата — консультативна рада, що складається з осіб, призначених волею президента, і представників недержавних організацій (НДО). Такі організації найкраще слід вважати за запобіжні клапани. Скажімо, Громадська палата може втрутитися, організувати слухання і погрожувати пальцем, коли громадська думка справді обурена, як-от у випадку скандальної поведінки офіційних автомобільних кортежів — низок чорних джипів та лімузинів, що мчать із шаленою швидкістю, виявляючи кричущу зневагу до решти учасників руху, і часом убивають тих, хто мав нещастя опинитися на їхньому шляху. Проте вона не пропонує законопроектів і не притягує до відповідальності міністрів.

Цю роботу в будь-якій вільній, підпорядкованій праву державі, гідній цієї назви, має виконувати законодавчий орган. Для тих, хто пам'ятає добу перестройки, Дума є прикритим розчаруванням.

У 1989–1991 рр. її советський попередник – З'їзд народних депутатів – являв собою галасливу, вражаючу картину політичного плюралізму в дії. Спостерігати її роботу означало дивитись, як на ваших очах падає тоталітаризм. Мільйони советських громадян припиняли роботу, щоб слухати дебати на з'їзді. Натомість видовище Думи (або верхньої палати) за роботою – нудьга, яка не просто паралізує, а сповнює зневіри. Процедура – здебільшого звичайнісінький фарс. Головний інтерес депутатів Думи полягає в їхніх щедро субсидованих пільгах та у величезних можливостях для хабарів. Вони існують, бо російські урядовці вимагають хижацької ренти від кожної часточки людської діяльності від колиски до могили – через експорт, імпорт, податки та безкінечні державні інспекції²⁵. Генеральний прокурор нещодавно оцінив загальну суму щорічних хабарів у 240 млрд. доларів, що майже дорівнює національному бюджетові. Мати на своєму боці депутата – ефективний шлях навпрошки крізь цю бюрократичну гущавину, але за таку допомогу він сподівається відповідної винагороди.

Жменька незалежних депутатів, скажімо, довготелесий Владімір Рижков, дотрималися до виборів, які відбулися в грудні 2007 р. і на яких путінська «Єдина Россия» здобула блискучу перемогу. Нині важко знайти депутата, що мав би свою позицію в якомусь принциповому питанні. Кожен депутат законодавчого органу Росії (він або рідше – вона) завдячує своїм кріслом кремлівській примсі. Через те депутати й танцюють під кремлівську дудку. Їхнє завдання полягає в тому, щоб достатньою

мірою скидатися на парламент задля підтримки претензії, нібито Росією керує законодавчий орган, що має реальну владу. Депутати правлять за резонатор, вимагаючи, наприклад, економічних санкцій проти «фашистської» Естонії чи будь-якої іншої країни, яка не подобається Кремлеві. Вони можуть виконувати роль запобіжного клапана. Наприклад, 2005 р., серед скандалу з приводу дітей, яких усиновили іноземці, а потім уже як їхні нові батьки-матері вбивали їх або чинили над ними наругу, депутати закликали до мораторію на іноземне усиновлення. Вони ухвалюють закони — але тільки відповідно до запропонованого сценарію. Кожен закон, який підтримує Кремль, проходить через парламент. Жоден, що не подобається йому, не має шансів.

Органи влади, здається, не справляють враження на російський народ. Опитування громадської думки, проведені 2007 р., засвідчують, що рівень схвалення Думи становить 27% (несхвалення — 52%). Тільки 5% вважають, що депутати Думи працюють із метою поліпшити життя населення; тільки 3% можуть назвати якісь позитивні риси і 44% стверджують, що пожадливість — головна причина домагатися обрання. Перспективи поліпшення ситуації мізерні. 45% опитаних заявили, що не думають, що парламентські вибори, які мали відбутися в грудні 2007 р., відображуватимуть волю народу; тільки 8% вважали, що голоси будуть пораховані цілком чесно; кожен третій стверджував, що не вважатиме новообрану Думу за легітимну.

Визначення демократії варіюються в такому широкому діапазоні, що майже втрачають

значення²⁶, проте основа свободи — справедливість. Попри всі надуживання і несумлінну працю, які спотворюють західні розвинені індустріальні країни, чесні судді й належна правова процедура забезпечують остаточну опору, підтримуючи право й трансцендуючи політику. Але не в Росії. Незважаючи на деякі спазматичні реформи, система правосуддя²⁷ перебуває під контролем Кремля. Російські суди можуть забезпечити справедливий судовий процес, але тільки тоді, коли ніхто з можновладців не має в цій справі свого інтересу. В інших випадках суди просто механічно затверджують вердикт влади. Проблема полягає не просто в нечесних суддях і нахабних бюрократах, а починається на верхівці. Поки сам Кремль стоїть над законом, справедливість для будь-кого іншого — просто претензія. Міжнародна асоціація адвокатів, Організація з економічної співпраці та розвитку, Міжнародна комісія юристів, американський Держдепартамент і антикорупційна група «*Transparency International*» — усі висловили турботу з приводу долі правової системи за Путіна. Незалежних суддів спроводили у відставку, шириться корупція. Навіть один з головних суддів Росії — суддя Конституційного суду Валерій Зоркін — каже, що «хабарництво в судах — один з найбільших корупційних ринків у Росії». Одне опитування громадської думки 2007 р. засвідчило, що 40% росіян не вірять, що Росія — держава, де існує верховенство права (30% вірять); 38% не вірять судовій владі і тільки 26% кажуть, що довіряють їй. Борис Йордан, нащадок родини російських емігрантів з Америки, що став у Москві

одним з найбільших професіоналів і посереднім ентузіастом банкіром-інвестором, на одній конференції у вересні 2007 р. висловився дуже відверто: «Можливо, єдина найтяжча річ, від якої страждає тепер бізнес у Росії, — те, що насправді годі сподіватися на належне судове слухання»²⁸.

Найслабшим місцем системи правосуддя є не самі суди, до яких мало хто з росіян звертається і ще менше довіряє їм, а прокурорська служба. Цей нереформований сталінський пережиток — машина державного беззаконня²⁹. Прокурори можуть заморозити ваш банківський рахунок, припинити ваш бізнес, можуть ув'язнити вас у зараженій хворобами пекельній дірі, сфабрикувати свідчення, які триматимуть вас там десятиліттями, можуть залякувати будь-яких свідків, адвоката захисту і навіть суддів, які намагатимуться зупинити їх. За кількома героїчними винятками, прокурор — найкращий приятель авторитарного бюрократа і бандита з добрими зв'язками. Найганебніша тактика — залякування адвокатів захисту, як-от Бориса Кузнецова, чії клієнти належать до списку кремлівських жертв і противників. Він представляв родину Політковської, родичів членів екіпажу підводного човна «Курск», Сутягіна (вченого, ув'язненого за звинуваченням у шпигунстві) й багатьох інших. У середині 2007 р. він утік з Росії задля своєї безпеки після того, як його звинуватили у витоку державних таємниць. Його «злочин» полягав у тому, що він поскаржився до Конституційного суду на незаконне прослухання з боку ФСБ телефонних розмов одного клієнта. Інші адвокати, які опікувалися не менш гучними

справами, кажуть, що і їх цькували отак, тож це все дуже нагадує ставлення до адвокатів дисидентів за советської доби. Прокурорська служба попросила Московську асоціацію адвокатів ужити дисциплінарних заходів проти Карини Москаленко, адвоката захисту Ходорковського, що виграла двадцять сім справ у Європейському суді з прав людини³⁰.

Залякування адвокатів, які хочуть і здатні захищати справу в міжнародному суді, — лиховісний знак. Для росіян тепер найкращий шанс домогтися справедливості — не в судах своєї країни, а за кордоном, вони, як не дивно, становлять найбільше число позивачів у Страсбурзі. 2005 р. Європейський суд із прав людини отримав аж 8781 скаргу від росіян. Тільки у двох справах зі 110, взятих для розгляду того року, не виявлено ніякого порушення. 2006 р. кількість скарг росіян зросла до 10 569, з яких 151 проголосили прийнятними для розгляду; лише в п'яти справах не виявлено порушень³¹. Одна недавня неpolітична справа пов'язана з чотирма людьми з Череповця, міста на Волзі в Центральній Росії: життя його жителів стало нестерпним унаслідок забруднення довкілля з боку металургійного комбінату. Суд постановив, що забруднення порушило їхнє «право на повагу до приватного і родинного життя». Держава мала заплатити їм відшкодування і або зробити так, щоб металургійний комбінат дотримувався законів про захист довкілля, або перевести його в інше місце. Російський уряд заплатив відшкодування, але більше не робив нічого. Найтиповішими є судові справи з Чечні. Внаслідок їхнього розгляду російська держава була змушена заплатити мільйони

євро відшкодувань і зазнавала повторних публічних принижень за грабунки, тортури, безпідставне ув'язнення, зґвалтування і вбивства, скоєні від її імені. Мабуть, не дивно, що Росія постійно блокувала пропозиції — підтримані майже кожною іншою країною — спростити процедури цього суду й полегшити громадянам доступ до його послуг³².

Отож забудьте індивідуальні та колективні протести, засоби масової інформації, вибори, політиків і суди. Лишається тільки «громадянське суспільство» — цим терміном характеризують нахнених громадянським духом людей і організації³³, що у вільних країнах становлять політичну основу. Саме їхні протести і схвалення — і то більшою мірою, ніж заяви політичних партій, — зосереджують увагу людей, відповідальних за ухвалення постанов, на справах суспільної ваги. До них належать геть усі, починаючи від рибальських товариств (могутніх лобістів за чисті річки) і закінчуючи велосипедистами (безпека на дорогах), батьками-матерями (освіта, призов), пенсіонерами та інвалідами. Така діяльність здебільшого відбувається десь за межами офіційних сфер: звичайні люди завдають собі клопоту звертатися до державних органів тільки тоді, коли їм справді щось дуже дошкуляє. Навпаки буває вкрай рідко; у вільному суспільстві тільки тоді, коли, скажімо, до мечеті прокралися терористи або група з захисту прав тварин удається до насильства, якийсь офіційний орган починає втручатися в діяльність добровільних організацій. Одним з найпозитивніших явищ у Росії в 1990-х роках був розвиток отакого громадянського духу. Він відбувався, звичайно, лише

де-не-де, а інколи був опортуністичний і пожадливий, — тому й викували термін грантоїди для назви тих активістів, які мали великий досвід радше випрошування грошей на модні справи, ніж добрих справ. Але однаково це був величезний крок уперед, порівнюючи з советським минулим, коли всяка незалежна громадська діяльність була заборонена³⁴. Це була бажана реакція на крайні індивідуалізм і матеріалізм, яким посприяв крах комуністичного контролю. Візити до крихтних, але натхненних добродійних товариств і різних рухів, якими керували за кухонним столом віддані ентузіасти, були однією з найочевидніших ознак, що Росія повільно посувається до головної течії розвитку Європи.

Але нині громадянське суспільство в Росії скорочується. Не тільки будь-який політичний виклик владі миттю вважають за підозрілий. Навіть непряму критику або придушують, або приписують екстремістському насильству. Коли, скажімо, в травні 2007 р. в Москві скінхеди, виспівуючи «Смерть гомосексуалістам», нападали на борців за права геїв, поліція підкреслено трималася поодаль. Головна зброя — посилення бюрократичного тягара; закон із тупою назвою «Про поправки до деяких законодавчих актів Російської Федерації», підписаний рукою Путіна 10 січня 2006 р., запроваджує суворі норми реєстрації та моніторингу для недержавних організацій. Навіть давно створені організації зі штаб-квартирами за кордоном мали до середини жовтня перереєструватися в Міністерстві юстиції; до необхідних документів належали домашні адреси й телефонні номери засновників. Як

і в багатьох російських законів, текст цього закону такий туманний, що годі бути впевненим, що означає дотримання його. До організацій можуть звертатися з проханням надати все листування з індивідами, що не є її членами, а також іншими організаціями за останні кілька років, подати докладний бюджет своєї теперішньої діяльності з поясненнями будь-яких відхилень від щорічного «робочого плану». Серед організацій, яким довелося тимчасово припинити свою діяльність, опинилися «*Human Rights Watch*» і «*Amnesty International*».

Такі заходи і справді дають владі змогу ліквідувати, не пояснюючи причин, кожен групу, яка їй не сподобається. Скажімо, в січні 2006 р. Міністерство юстиції вирішило закрити Російський дослідний центр прав людини — широку організацію, до якої входять деякі найвидатніші групи, зокрема Московська гелсінкська група. Ніхто серед урядовців, здається, недовбачає іронії: начебто вільна країна тепер переслідує людей, які протистояли навалі советського тоталітаризму. Якщо героям дисидентського руху часів «холодної війни» доводилося мати справу з советським кримінальним кодексом, нова кремлівська тактика полягає в пошуках дрібних правопорушень: щодо організацій із захисту прав людини, то вони, скажімо, неналежно оформили звіти за свою діяльність за минулі п'ять років. Російській філії ПЕН-клубу, найшановнішої міжнародної організації, яка бореться за свободу письменників, заморозили банківський рахунок, начебто за несплату податків. (Росія — майже унікальна країна за нещадністю, з якою вона ставиться до питань оподаткування

НДО, трактуючи їхні надходження від іноземних донорів по суті як комерційний прибуток). Цю саму тактику використали проти Центру міжнародного правового захисту. Він допомагає росіянам позивати свою країну в Страсбурзі. Ба навіть гірше: його очолює пані Москаленко, адвокат Ходорковського.

Будь-яка організація, яка намагається репрезентувати етнічні меншини Росії, може сподіватися на особливо жорстке ставлення. Організації з мусульманських регіонів, як-от Татарстану, негайно таврують як екстремістські й терористичні. Кожен, хто виявляє бодай найменшу симпатію до Чечні, ризикує своєю свободою — якщо не життям. Борис Стомахін, борець за незалежність Чечні, отримав 2006 р. п'ятирічний термін ув'язнення за роздмухування ненависті проти армії. Товариство Російсько-чеченської дружби закрили, коли його голову Станіслава Дмитрієвського звинуватили в розпалюванні расової ненависті. Таке звинувачення негайно дало владі змогу скористатися правовою нормою, що проголошує незаконною кожну недержавну організацію, яку очолює людина, звинувачена в кримінальному злочині. Це товариство тепер зареєстроване у Фінляндії. Не дуже важливі справи, що мають етнічне забарвлення, зумовлюють не менш мстиве ставлення. Скажімо, шістсоттисячна марійська меншина — залишок фінно-угорських племен, чії землі колись простягалися від Сибіру до Балтики. На відміну від естонців та фінів марійці ніколи не мали своєї держави. Близько половини їх живе в республіці Марі-Ел за 880 км на схід від Москви. Після короткого національного

відродження в 1990-х роках марійці стали тепер мішенню ганебної низки шовіністичних репресій, на чолі яких стоїть президент республіки Леонід Маркелов. Головна мета марійського руху — зберегти свою мову, що в теорії офіційно захищена, але нині збереглася переважно серед літніх людей і по селах (близько 20% тих, хто називає себе марійцями, признається, що зовсім не знає марійської мови). Влада, здається, сповнена рішучості прискорити її вмирання. Відділ марійської мови в республіканському Міністерстві освіти закрили. Телевізійні програми марійською мовою скоротили, публікують лише нечисленні книжки. Освіта марійською мовою уривчаста і здебільшого зупиняється на початковому рівні. Лідерів марійського руху критикують як «націоналістів» і «сепаратистів». Використання таких термінів має намір пов'язати їх із ненависними чеченськими терористами і з такими бунтівливими національними республіками, як Литва і Грузія, що, як вважає чимало росіян, з якоїсь незбагненої невдячності розвалили Советський Союз.

Для декого такий офіційний осуд означає фізичне насильство. У лютому 2005 р. невідомі напасники по-звірячому побили Владіміра Козлова, редактора головної марійської газети. Згодом цього самого року скінхеди з групи, пов'язаної з прокремлівським керівництвом республіки, напали на групу марійських музик і побили їх. Фільм про марійський пісенний фестиваль заборонили. Особливим джерелом підозр є марійські зв'язки з Естонією. Жменька марійських студентів, а також студенти з інших територій із такими самими

етнічними зв'язками отримали стипендії для навчання в Естонії. Ця держава — штаб-квартира світового фінно-угорського руху, що є в очах Кремля пропагандистом широкої реваншистської змови з метою розвалити Росію, хоча насправді ним керує кілька добровольців у обшарпаному офісі з двох кімнат.

Будь-яка група, що брала гроші з якого-небудь іноземного джерела, постає перед тяжкими звинуваченнями в шпигунстві або зраді. Й усе-таки однією з добрих речей, що їх зробив зовнішній світ у Росії в 1990-х роках, було роздавання грошей кожному, хто намагався створити бодай наполовину гідну довіри громадську організацію. Звісно, правда, що такі дії часто зводилися до марнотратства. Інколи доходило навіть до цинізму: західні держави використовували такі організаційні одиниці як спосіб збору інформації про Росію, ба навіть впливу на події в ній. Але Кремль перебільшував поширеність цих явищ і поглядав на ті організації з параноїдною підозрою. Скажімо, за доби, коли Росія не могла гарантувати безпечно-го збереження ядерних відходів, таким сусіднім країнам, як Норвегія, мало сенс допомагати групам із захисту довкілля висвітлювати це питання. Це було добре не тільки для Норвегії, а й для Росії. Але відповідно до кремлівської логіки з нульовою сумою виграшу все, що добре для іноземних країн, має бути поганим для Росії. Жертвами цієї невблаганної логіки одразу стали фінансовані державою закордонні організації, що не мають дипломатичного імунітету. Підхід влади вкрай вибірко-вий. Скажімо, німецький *Goethe Institute*

може функціонувати без труднощів, так само як і *Instituto Servantes* та *Institut Français*. Натомість *British Council*, організація, що більше улавила своєю гречністю, ніж підривною діяльністю, переживає надто скрутні часи. До її московських офісів здійснює рейди податкова поліція — під приводом, що здійснюване там вивчення мови — комерційна діяльність, пов'язана з ухилянням від сплати податків. У грудні 2006 р. її офіс у Санкт-Петербурзі закрили, бо він порушив якісь неназвані «норми безпеки». У липні 2007 р. Британська рада була змушена відмовитися від своїх приміщень у Єкатеринбурзі на тій підставі, що вона не є справжнім відділом Британського посольства. Цькування іноземних культурних організацій було прикметою старої «холодної війни». Його повернення — разюча риса нової «холодної війни». З огляду на те, що найважливіші НДО Росії інколи в 1990-х роках брали закордонні гроші, майже всі вони під підозрою. Навіть найаполітичніші й найневинніші організації відчувають тепер на собі холодний подих офіційної неласки.

2007 р. фонд «Освічені медіа», що від 1996 р. навічив 15 000 російських журналістів, був змушений закритися. У січні його голова Манана Асламазян випадково порушила закон, завізши до Росії трохи більшу за дозволену суму валюти, і звичайно за таке правопорушення не карають. Щонайбільше за нього стягують невеликий штраф, бо влада передусім переймається вивозом незадекларованої валюти. Але відтоді фонд Асламазян почали цькувати частими рейдами міліції й стали загрожувати судовим переслідуванням за відмивання грошей,

тож вона втекла до Парижа. Скрутне становище фонду спонукало дві тисячі журналістів, зокрема й десятки тих, хто працював у державних засобах масової інформації, написати на знак протесту петицію Путіну. Той не відповів³⁵. Справжнім злочином фонду була не сума валюти, яку неправильно порахувала Асламазян, і навіть не технічні бухгалтерські помилки, що їх начебто виявили слідчі, а те, що протягом років американський уряд надав йому підтримку сумою десь 8 млн. дол. В очах Кремля це було однаково, що державна зрада. Путін часто повторює, що фінансовані з-за кордону недержавні організації — не що інше, як ширми для іноземного шпигунства і шкідництва.

Такі випадки — аж ніяк не поодинокі приклади бюрократичної неблаганності. Вони являють собою модель. Видаливши реальну політику, Кремль тепер заповнює пусту шкаралуцу. Цей новий феномен іронічно охрестили аббревіатурою ОДНДО — організовані державою недержавні організації. Деякі з них — це ветеранські рухи та релігійні групи, які працюють у тісному союзі з владою. Але найтривожнішим фактом є поява фальшивих народних рухів, які замінюють справжню політичну активність. Їхня головна роль — запобігти будь-якому повторенню в Росії події, яка за останні десять років виявилася надиром кремлівського впливу в колишній імперії: українській Помаранчевій революції. Вона почалася в листопаді 2004 р. з масових протестів проти президентських виборів, позначених корупцією, залякуванням і безсоромними фальсифікаціями. Десятки тисяч фотогенічних молодиків та дівчат у помаранчевих шарфах

розташували наметове містечко в центрі української столиці Києва³⁶, вимагаючи політичних змін. Після інтенсивного дипломатичного втручання з боку країн НАТО, які посприяли укладанню угоди, протистояння скінчилося поразкою прокремлівського кандидата і тріумфом його суперника — Віктора Ющенка. Святкування виявилися трохи передчасними³⁷, але ті протести глибоко стривожили Кремль. Наметове містечко видавалося спонтанним і безперечно презентувало чималий сегмент української громадської думки, надто в центрі й на заході країни. Тоді мало хто запитував, хто платив за намети, прапори, харчі й акустичні системи. Правда полягала в тому, що Помаранчева революція принаймні почасти була результатом докладного планування та енергійного навчання з боку зовнішніх активістів, які набули досвіду, проводячи такі самі компанії в Словаччині та Сербії. Попервах зневажливо оцінене Кремлем як нікчемна дурниця, поєднання молодості, ідеалізму й західної політичної технології стало потенційно смертельною зброєю проти корумпованих і авторитарних режимів.

Небезпека такого народного повстання в Росії, може, тепер відступила, але кремлівські урядовці й далі переконані, що американські та європейські мозкові центри, спираючись на щедру підтримку своїх урядів, планують щось подібне до тих подій і рано чи пізно спробують діяти. Головна мета кремлівських масових рухів — задушити будь-яку таку спробу. Тим часом, як «кольорові революції» живило ідеалістичне ставлення до західних ідеалів, Кремль вважає, що такі російські

національні вартості, як патріотизм, шаноба і дрібка ксенофобії, забезпечать ще могутнішу відповідь. Найчисленніша з-поміж цих організацій — «Наши», якими керує Кремль, а фінансово підтримує пов'язаний із ним бізнес, зокрема «Газпром». Ця організація дуже швидко може вивести на вулиці тисячі молодиків в уніформі. Вона налічує принаймні 120 000 членів — від ідеалістів до збуджених, від хуліганів до опортуністів. «Наши» та споріднені з ними організації — почасти запобіжний клапан, який створює принаймні подобу збудження справжньої політичної кампанії: подорожі, нові друзі й згуртованість навколо спільної мети. Та хоч як «Наши» намагаються видаватися здоровими й патріотичними, їм властиве ще й інше відлуння. Вони нагадують характерний для комсомолу принцип обміну привілеїв за лояльність. Бездумний націоналізм та уславлення Путіна спонукали декого назвати цю організацію *Путинюгендом*, згадавши про *Hitlerjugend* нацистської Німеччини. 2007 р. у літньому таборі «Наших» на березі озера Селігер за 350 кілометрів на північ від Москви десять тисяч табірників носили з собою електронні жучки, щоб організатори могли перевірити, чи відвідують вони приписані лекції та семінари. Тих, хто ухилявся, відраховували. Деякі риси табірної життя були дивні: молоді розповідали, що мамонти загинули внаслідок слабкості статевого потягу, й попереджали, що таке лихо може статися і з Росією. Дівчат заохочували відмовлятися від трусиків-ниточок, які начебто призводять до безпліддя, і вдягати взамін широкі труси. Інші заходи були просто огидні. На одній виставці демонстрували паплюжні

матеріали про естонських політиків (зображених як фашистів) та опозиціонерів (зображених як по-вій). Масовий рух із вимогами свободи і справедливості в Україні і Грузії охарактеризували як сплановані Америкою трюки, не згадавши про ідеалістичні мотиви, що надихали ці рухи, і авторитарні, корумповані й бюрократичні режими, проти яких вони були спрямовані. У маніфесті «Наших» прозирає блювотина советської пропаганди, росіян комуністичної доби уславляють за сміливість, дисципліну і силу. Так звана «служба безпеки» «Наших» провадить, готуючись до виборів, спільні навчання з міліцією. Контрдемонстрація «Наших» та інших подібних до неї організацій може затопити геть усе, що здатна виставити роздрібнена російська опозиція. Як і вівці в романі Джорджа Орвела «Звіроферма», що співають «Чотири ноги добре, дві — погано», вони можуть залякати своїм галасом і численністю.

Двоє чоловіків, що тієї пори були провідними кандидатами для президентських виборів 2008 р., — Сергій Іванов і Дмитрій Медведев — заїхали до табору, щоб відповісти на запитання і схвалити цілі та діяльність руху. Згодом обрані представники «Наших», а також інших близьких до них організацій ходили на аудієнцію до самого Путіна. Керівники «Наших» наполягають, мовляв, їхній єдиний зв'язок з офіційними органами — вірність президентові, гроші надходять від спонсорів, а самі лідери — незалежні патріоти. Але ця організація, здається, дуже тісно пов'язана з владою. У червні 2006 р. британський посол сер Ентоні Брентон розлютив Кремль, відвідавши

мітинг опозиції. Потім його кілька місяців цькували групи «Наших», уриваючи його промови, не даючи зайти до будівель та вийти з них і освистуючи та вигукуючи лайки, тільки-но він з'явиться де-небудь³⁸. Але як вони знали наперед про його пересування? Російська влада знає способи здобути таку інформацію, але годі повірити, що звичайнісінький неофіційний рух молоді може бути так добре поінформованим.

Проте в порівнянні з іншими підтримуваними Кремлем групами «Наши» видаються цивілізованими й рідко бувають причетні до відвертої ксенофобії та расизму. Влітку 2007 р. організація під назвою «Местные» почала роздавати листівки, закликаючи москвичів бойкотувати неросійських шоферів таксі. На листівках був зображений молодий білявий етнічний росіянин, що відмовляється їхати зі смаглявим похмурим водієм, і видніло гасло: «Нам не по пути!»³⁹ У вересні 2007 р. члени цього угруповання організували операцію «підсадна качка», щоб піймати нелегальних іммігрантів: людям, які скидалися на іноземців, пропонували щедро оплачувану роботу на ринку на Ярославському шосе в північно-східній частині Москви, то було улюблене місце робітників-мігрантів, що шукали принагідної роботи. Тих, хто клював на пропозицію, везли не до обіцяного будівельного об'єкта, а до відділу міграційної служби для перевірки документів, сімдесят двох людей затримали за порушення імміграційних норм. Така неофіційна ксенофобія дорівнює офіційній позиції. Скажімо, 1 квітня указ, що його вочевидь підтримав Путін, заборонив іноземцям торгувати на

російських роздрібних ринках. Неофіційна та нелегальна міграція — безперечно, велика проблема в Росії; за деякими оцінками, в Росії нелегально працює до 12 млн. чоловік, тоді як легально працює лише один мільйон мігрантів. Інші країни, зокрема Америка, постають перед такими самими проблемами. Проте годі було б уявити, що рух молоді, підтримуваний Білим домом, закликатиме американців бойкотувати небілих водіїв таксі або що американська влада заборонятиме негромадянам доступ до цілого сектора ділового життя.

Тих, хто сподівався, ніби перше покоління росіян, яке виросте без спогадів про тоталітаризм, буде ліберальним, спіткало гнітюче й прикре розчарування, бо всі ознаки свідчать про якраз протилежне. Хоч екстремістські та расистські групи мають відверту підтримку лише нечисленних поодиноких постатей, підтримка расистських почувань зростає дуже швидко. Такі гасла, як «Росія для [етнічних] росіян», що їх у 1990-х роках підтримувало не більше третини населення, тепер мають підтримку половини населення. За недавніми оцінками, 2007 р. 500 000 молодих росіян належало до екстремістських груп молоді⁴⁰. Найтривожнішим є те, що найосвіченіші молоді росіяни, аж ніяк не ставши толерантними космополітами, як прогнозували західні мислителі, що видавали бажане за дійсне, мають напрочуд тверді, застарілі погляди. Результати опитування, проведеного для московського Карнегі-центру⁴¹, засвідчують, що серед російської молоді антиамериканські погляди найбільшою мірою властиві чоловікам-москвичам з університетською освітою. Поки що

такі почування й далі плекають у рамках офіційних громадських організацій. Проте небезпека навчання людей політичної агітації полягає в тому, що вони можуть вирішити вдаватися до неї самостійно. Спонсоруючи «Наших» та подібні до них рухи, Кремль може нагромадити те, що не завжди зможе контролювати⁴². Свідченням того, як легко ксенофоби виходять з-під контролю, стали події в серпні 2006 р. в Кондопозі, нічим не прикметному містечку на північному заході Росії. Дрібна сутичка, в якій загинули двоє росіян, зібрала з далеких околиць екстремістів, що влаштували погром і побили, інколи вкрай жорстоко, осіб кавказької зовнішності (тобто смаглявих) та вигнали їх із міста. Екстремісти спалили крамниці та кіоски, що належали «чужинцям». Такі самі рухи в Москві й Санкт-Петербурзі стають дедалі нахабніші, їхні учасники нападають на вулицях на темношкірих людей. Міліція, сумнозвісна власними кампаніями цькування і вимагань, здається, не переймається цим насильством, що спонукає до гострих протестів посольства африканських та інших країн. Десь такі самі події відбулися в середині 2007 р. в Ангарську, сибірському місті, де захисники довілля протестували проти місцевого підприємства з переробки урану. Група скінхедів, озброєних палицями і довбнями, напала на табір учасників протесту, забивши одного чоловіка до смерті.

Якщо всі внутрішні стримування Кремля зникли, яка ситуація з зовнішнім тиском? Реакція Кремля на вбивство Литвиненка 2006 р. свідчить, як мало російське керівництво зважає на зовнішній світ. Литвиненко на перший погляд навряд чи

міг стати героєм міжнародного інциденту. Він був типовою постаттю в темному просторі між російським бізнесом, організованою злочинністю і службами безпеки. Його часто хибно називають агентом КГБ; насправді він був ветеран збройних сил, що став офіцером ФСБ із забезпечення правопорядку: постаттю, ближчою до спеціального агента ФБР США або британського Агентства боротьби з тяжкою організованою злочинністю, ніж до співробітника ЦРУ чи Таємної розвідувальної служби Британії. Протягом 1990-х років він утратив ілюзії внаслідок дедалі тіснішого поєднання ФСБ і організованої злочинності. Зокрема його стривожив намір убити Березовського — людину, яку він трохи знав. Литвиненко оприлюднив свої нарікання — разом із Трепашкіним та деякими іншими офіцерами ФСБ на дивній прес-конференції в Москві 1998 р. Невдовзі по цьому його звільнили зі служби, а потім ненадовго ув'язнили. Звільнившись, він утік із Росії, скориставшись фальшивим паспортом, і прибув до Британії через Туреччину. Британська влада радше неохоче надала йому притулок.

Литвиненко не був дисидентом у звичайному розумінні цього слова і, власне, не був і перекиначком. Коли його отруїли, його вплив видавався мінімальним, а перспективи — жалюгідними. Він жив неспокійним життям на периферії російської емігрантської громади в Лондоні, інколи виконував приватні послуги безпеки, дедалі несамовитіше критикував Путіна й тісно заприятелював з чеченським лідером у вигнанні Ахмедом Закаєвим⁴³. Його місячну стипендію від Березовського зменшили. Британська влада нітрохи не цікавилася

ним. Обмежене знання англійської мови і крайні погляди тримали його в ізоляції. Він мав роботу, пишучи саркастичні статті для веб-сайту «Чеченпресс», а влітку 2006 р. викрив Путіна як педофіла⁴⁴. Литвиненко був співавтором книжки⁴⁵, яку спонсорував Березовський і в якій ФСБ звинуватили в організації 1999 р. вибухів житлових будинків. Але результатом тієї колективної праці став компактно написаний текст, важкий навіть для фахівця. Всі подробиці стосунків Литвиненка з Березовським невідомі й досі. З погляду російської влади Литвиненко був зрадник, що отримав справедливо засуджений в'язничний вирок за виказування офіційних таємниць, а потім утік за кордон, де працює на злочинця і зв'язався з терористами. Його захисники, як-от (справжній) перекинчик і колишній офіцер КГБ Олег Гордієвський, каже, що він був герой, який із прозрілою ясністю бачив загрозу, яку становить путінський Кремль.

А от у чому немає сумніву, так це в тому, що Литвиненка вбили мудрованим, але некомпетентним способом. Полоній-210, здається, обрали тому, що за звичайних умов його годі виявити. Цей рідкісний радіоактивний ізотоп випускає α -частинки, а не більш поширену γ -радіацію, яку можна виявити з допомогою стандартного радіологічного обладнання. Якби Литвиненко помер бодай на день раніше, британська влада могла б ніколи не з'ясувати причини його хвороби, і саме на це, мабуть, сподівалися вбивці. Кремль справді видавався досить збентеженим (на відміну від своєї поведінки після вбивства автомобільною бомбою в Катарі

2004 р. чеченського лідера у вигнанні Зелімхана Яндарбієва⁴⁶), коли спростовував звинувачення, що він наказав убити Литвиненка. І наполегливо пропихав протилежне пояснення: отруєння неславить Росію, тож його, напевне, організували її вороги, найімовірніше Березовський. Кремль перешкоджав слідству. Британським детективам не дозволили безпосередньо допитувати Лугового — головного підозрюваного. Російська влада не запропонувала ніякої допомоги в з'ясуванні інших елементів таємниці. Натомість дотримувалася тактики, знайомої з часів останньої «холодної війни»: «Нічого не визнавати, все заперечувати, висувати контрзвинувачення». Чому Британія не видала терориста Закаєва і шахрая Березовського⁴⁷, запитувала російська влада. Проте видача їх обох у кремлівські пазури була неможлива. Ставлення Росії і до чеченських повстанців, і до некерованих магнатів виразно з'ясувало, що ані Закаєв, ані Березовський не можуть сподіватися навіть на подобу справедливого суду, якщо їх вишляють назад до Росії.

Утративши терпець, британська влада почала зосереджуватися на ФСБ. Вона тихенько вигнала деяких лондонських росіян, що перебували в прямому контакті з Луговим. Але російська пишномовність не вщухала, і тоді британська влада вдалася до публічних кроків, оголосивши чотирьох неназваних російських «дипломатів» *persona non grata*. Ці службовці насправді були офіцерами СВР, яким, схоже, доручили допомагати здійснювати операції ФСБ у Британії. Росія відреагувала тим, що вислала чотирьох співробітників британського посольства в Москві. Міжнародна

підтримка британської позиції була вочевидь млява. Американський держсекретар Кондоліза Райс порадила обережність. Німецькі офіційні особи приватно зауважили, що Британія виявила «надмірну реакцію». Кремль теж удався до галасливої спроби відмовити ЄС від вияву будь-якої підтримки Британії. Александр Грушко, заступник міністра закордонних справ, застеріг: «Британія закликає ЄС до солідарності. Ми сподіваємося, що в ЄС переможе здоровий глузд і його члени не піддадуться спробам перетворити відносини Росії і ЄС в інструмент реалізації односторонніх політичних цілей. Вони не мають нічого спільного зі справжніми партнерськими інтересами ЄС і Росії»⁴⁸. Оскільки Британія наполягала, Росія призналася у своїй приголомшеності: «Я не розумію позиції британського уряду, — сказав речник міністра закордонних справ. — Він ладен пожертвувати нашими відносинами у сфері торгівлі та освіти задля одного чоловіка»⁴⁹. Ці твердження, здається, найяскравіше охарактеризувало прірву між кремлівським поглядом на світ і тим, що вважають за нормальні вартості в Британії. Литвиненко, можливо, — не герой. Можливо, він був псих, шахрай або паскуда. Але він мав право на правовий захист. Британія втратила його, але не забуде. Тим часом Луговой став чимось на кшталт знаменитості в засобах масової інформації в Москві, і йому надали друге місце у виборчому списку ліберал-демократів, однієї з кількох партій, яким дозволено конкурувати за мандати на парламентських виборах у грудні 2007 р.

Ці події доводять, яким слабеньким став зовнішньополітичний вплив. Сигнал, даний справою

Литвиненка, означає, що Росія може безкарно скоїти вбивство — у переносному чи навіть прямому розумінні, а відповідь зовнішнього світу полягатиме в стишуванні суперечок і сподіванні в недалекому майбутньому на покращення відносин. Такий стан відображує не тільки західне боягузтво, а й зникнення останньої дрібки зовнішнього впливу на Росію — грошей. Протягом 1990-х років фінансова слабкість Росії і відчайдушна потреба в інвестиціях створювали принаймні шанс на заохочення законності та свободи. Світовий банк і Міжнародний валютний фонд намагалися наполювати на доброму врядуванні та реформах як на умові надання мільярдів доларів, які вони позичали, щоб заповнити діри в російських фінансах. Ті позики дратували росіян, які пригадують (можливо, перебільшуючи), буцім Міністерство фінансів отримувало написані англійською мовою факси з Вашингтона з указівками, які треба негайно виконати. Навіть якщо та політика мала слухність, її ціна була зависока: багато позичених грошей миттю грабували, і вони знаходили собі шлях до офшорних банківських рахунків на Кіпрі і в Латвії (для дріб'язку) або у Швейцарії та Британії (де відбувається солідне відмивання грошей). Але приватні інвестори, спершу довірливі, теж почали кусатися. Кремль знав, що іноземці будуть іти на ризик і робитимуть бізнес серед російських обставин тільки тоді, як стане очевидним бодай невеличкий прогрес у сфері прав власності та виконання договорів. Бажання сподобатися іноземним акціонерам і власникам облігацій спонукало такі компанії, як «Юкос», ошляхетнювати

свої темні методи, очищати керівний апарат корпорацій і подавати належну бухгалтерську документацію. А тепер це все змінилося. Коли нафта коштувала 10 доларів за барель, Росія була жалюгідно слабка. При ціні 75 дол. вона бундючиться, мов наддержавка. Страхітливі, принизливі борги, які сковували єльцинські роки, були виплачені. У російських бухгалтерських книгах тепер не просто є баланс, — вони роздимаються. Іноземні компанії зі шкіри пнуться, щоб відкрити підприємства, які виробляють геть усе — від автомобілів до зубної пасти. Навіть компанії «BP» і «Shell», у яких Кремль 2007 р. вирвав неоціненні газові родовища, смиренно сподіваються, що їм дозволять підібрати бодай кілька крихт.

Крім того, багатство дає Росії впевненість нехтувати інші норми. Майже десять років вона намагалася вступити до Світової організації торгівлі, яка визначає правила глобальної торгівлі. То був би великий крок, принаймні потенційно, що сприяв би вступові Росії до підпорядкованого праву міжнародного устрою. СОТ спонукає своїх нових членів прорубувати гущавину протекційного законодавства, яке захищає їхні національні галузі. Це мало б великий ефект у Росії, сумнозвісній своїми і митними, і немитними бар'єрами, що їх спорудили забезпечені добрими зв'язками внутрішні виробники, щоб не мати закордонної конкуренції. Крім того, вступ до СОТ пропонує правовий шлях для скарг тим іноземцям, чий бізнес зіткнувся з хижими або політизованими митниками. Це мало б сенс і в Росії, де митна адміністрація — величезна імперія організованих державою вимагань. Членство

в СОТ спонукало б Кремль з'ясувати свої відносини з маріонетковими державами, які він створив на своїх кордонах. Такі сепаратистські державки, як Південна Осетія та Абхазія (обидві теоретично становлять частину Грузії) і Придністров'я (регіон Молдови), мають безмитний доступ до Росії з великим потенціалом контрабанди і відмивання грошей. Вступ до СОТ мало що дає сировинним галузям. Але він став би доброю новиною для імпортерів споживчих товарів і для російських виробників, що постають перед каральними тарифами на деяких найпривабливіших світових ринках. Те, що членство в СОТ стало таким невисоким пріоритетом, править за очевидний знак, де перебуває влада в Кремлі, й за прикмету ментальності, сформованої енергетичним багатством Росії: вступ до цієї організації став би потужним ударом для найгірших і найменш конкурентних елементів російської економіки і стимулював би виробництва, які й далі зароблятимуть гроші для держави, коли запаси нафти і газу зменшаться. У принципі Росія й досі намагається вступити, але 2007 р. переговори, здається, посуваються черепашачою ходою.

Новонабуте багатство Росії означає, що зовнішній економічний тиск на Кремль мінімальний. Ринки капіталу заповнені грішми, і Росія платить високі прибутки. Російські компанії можуть прийти на лондонську фондову біржу й зареєструвати свої акції, незважаючи на те, чи їхні активи вкрадені або погано керовані. Зовнішні інвестори просто затикають носи й пояснюють, що не можуть дозволити собі не придбати акцій. А Росія може платити за всі державні інвестиції та

витрати, які хоче. Одне слово, в порівнянні з 1990-ми роками ролі тепер помінялися. Якщо Захід колись намагався використати свої гроші для прискорення реформ у Росії, Кремль тепер використовує свій фінансовий вплив, щоб підточувати та ослаблювати політичні системи інших країн. Ось що писала американська вчена Джулі Андерсон в одній статті 2007 р.⁵⁰:

«Чекісти спроможні стати надзвичайно багатими завдяки не тільки економічній політиці, яка сприяє їхнім особистим приватним інтересам, а й протиправним загарбанням активів інших людей... з цим незмірним багатством вони можуть тепер і собі використовувати значні фінансові ресурси та міжнародні контакти для проникнення в іноземні уряди, і то не тільки через рекрутування агентів із допомогою грошей та інші традиційні методи збору розвідувальної інформації, а й через набуття громадянства, заснування політичних партій та приєднання до них, висунування своїх кандидатур на політичні посади в тій або тій країні. Цей метод політичного впливу поєднується з економічним проникненням чекістів у спілці не тільки з громадянами та політиками закордонних країн, а й організованою злочинністю, і то в кожному регіоні світу, і це дає їм змогу інфільтруватись і здійснювати вплив на кола еліти».

4

**Чому гроші — найбільша сила Росії
і наша найбільша слабкість**

Росіяни стали приблизно вшестеро багатші за період між призначенням Путіна на посаду прем'єр-міністра і кінцем його другого президентського терміну в березні 2008 р. Наприкінці 2007 р. ВВП, за планом, мав становити 1,3 трлн. дол., тобто в 6,4 більше, ніж 1999 р. Це означає більше грошей у кишенях російського народу: коли в серпні 1999 р. Путін став прем'єр-міністром, середня місячна зарплата становила жалюгідні 65 доларів, 2007 р. вона стала більшою за 540 доларів¹. Тоді майже кожен третій жив за межею бідності, нині цей показник опустився до кожного шостого². У порівнянні з іншими країнами російська економіка вже не слабка. 1999 р. вона була двадцять другою у світі, а 2006 р. — одинадцятю; 2008 р., за прогнозами МВФ, вона буде на дев'ятому місці. Банкіри-інвестори говорять про країни БРІК — Бразилію, Росію, Індію та Китай — як про нові наддержави світової економіки.

Навіть найпалкіші прихильники Путіна не приписують заслуги за це лише йому. Ціна на нафту, коли він став прем'єр-міністром, становила лише 18 дол. за барель, за такої ціни видобуток значної частини російської нафти навряд чи був прибутковим або ж давав самі збитки. Наприкінці 2007 р. ціна на нафту наблизилася до 100 дол. Від 1999 р., коли Путін став президентом, нафтові прибутки Росії зросли більше ніж ушестеро, піднявшись від 30 млрд. дол. до понад 180 млрд. дол. 2006 р. Цього самого 2006 р. Росія була найбільшим видобувачем газу у світі і лише трохи відставала від Саудівської Аравії за видобутком нафти. Вуглеводні забезпечують близько двох третин російського експорту, половину державних прибутків і десь третину ВВП. Ціни на інші товари теж підскочили вгору. Загалом за минулі сім років Росія заробила 700 млрд. дол. за експорт сировинних матеріалів. Це дає змогу мати пухкий гаманець для реалізації внутрішньої і зовнішньої політики. Російські запаси іноземної валюти — приблизно 400 млрд. дол. — треті в світі після Китаю і Японії. Росія виплатила борги свого державного сектора: від страхітливих 150% ВВП 1998 р. вони опустилися до менше 8% 2007 р. Держава має ще й колосальний стабілізаційний фонд, створений після 2004 р. з додаткових прибутків за нафту й газ. Цей фонд не пройшов незалежного аудиту, але, за даними російського уряду, він становить понад 120 млрд. дол. За минулі вісім років Кремль визволився від зовнішнього примусу та втручання. Якщо іноземці колись набридали Росії за несплачені борги, то тепер стоять у черзі за місце коло

подівниці. Росія — один з найприбутковіших ринків у світі, більший за ринки всіх інших центрально- і східноєвропейських країн укупі, має такий самий розмір, як ринок Бразилії, і трохи більший за ринок Індії. Відколи Путін обійняв владу, вартість російських акцій зросла приблизно на 1 трлн. дол. Рекламний ринок Росії — дванадцятий у світі і з великим відривом найшвидше розвивається в Європі. 2007 р. його вартість становила 8,7 млрд. дол., за три роки, якщо збережуться теперішні тенденції, вона зросте вдвічі.

Це запаморочливо добре, надто для тих, хто пам'ятає хуртовини поганих новин, характерні для більшої частини 1990-х років. Іноземні інвестиції, спрямовані на задоволення внутрішнього ринку та експорт сирових матеріалів, течуть річкою. 2006 р. вони становили майже 29 млрд. дол. — увосьмеро більше, ніж 1999 р. За даними компанії «*Economist Intelligence Unit*», 85% іноземців — керівників компаній сподівалися 2007 р. на зростання прибутків із двозначною цифрою. Західні інвестиції не відігравали такої великої ролі в Росії від кінця 1920-х років, коли такі компанії, як «*General Motors*» і «*Ford*», ринули в Советський Союз, щоб скористатися привабливими умовами, які запропонував далекий попередник Путіна в Кремлі Йосиф Сталін. «*General Motors*» продає так багато гримотливих маленьких позашляховиків, які випускає її спільне підприємство зі створеним ще за советської доби «Автовазом», що нині будує за 115 млн. дол. автомобільний завод поблизу Санкт-Петербурга, поєднавши «Форд», «Нісан», «Тойоту» і «Фольксваген» у цьому російському

«Детройті». За оцінками бухгалтерської фірми «Pricewaterhouse Coopers» («PwC»), Росія 2011 р. стане найбільшим автомобільним ринком Європи, обсяг продажу зросте до 96 млрд. дол.

Західні інвестори дають не тільки гроші, а й уявлення про менеджмент, уміння керувати, норми звітності та бухгалтерського обліку. Як і управителі в інших країнах, керівники російських компаній прагнуть зменшити вартість свого капіталу. Це прагнення означає переконувати банки позичати гроші під невеликі відсотки, доводити власникам облігацій, що їхні гроші в безпеці, й робити акції привабливими для іноземців. Отож різноманітні російські компанії прикрашають свою діяльність. Вони розширюються за кордон, створюють підпорядковані фірми й намагаються бути схожими на звичайні міжнародні компанії у своєму корпоративному керуванні та бухгалтерському обліку. Але забезпечити поверхову фінансову прозорість досить легко, набагато важче знайти справді незалежних керівників і прозорі структури власності. Багатим бути легко, набагато важче стати респектабельним. Амбіційні російські менеджери прагнуть поважного ставлення до себе й не хочуть, щоб із них глузували, як із перекупників у костюмах. Кремль аж ніяк не сприяє цьому процесові, щедро роздаючи гроші з державного бюджету обраним компаніям. Проте не може зупинити його цілковито.

Найкращі сподівання для Росії якраз і полягають у тих амбіційних, глобально конкурентних нових компаніях, не залежних від держави і доступу, який вона забезпечує до природних ресурсів. Група «IBS» Анатолія Карачинського — компанія

світового класу з виробництва програмного забезпечення. Компанія «Kaspersky Labs», яку заснували Євгеній Касперський, колишній шифрувальник КГБ, і його дружина Наталя, створює відомі антивірусні програми. Це, мабуть, найвідоміша торговельна марка, що йде з нової Росії. Аркадій Волож заснував компанію «Yandex», що є російським варіантом компанії «Google» (і в деяких аспектах краща від неї). Проте жодна з цих компаній не перебуває навіть у другому ряду найбагатших компаній Росії. Хоча після 2000 р. експорт програмного забезпечення зріс у понад десять разів, він і досі не сягає 1,5 млрд. дол. Увесь інформаційно-технологічний сектор становить лише 1,5% ВВП, порівнюючи з 5% в Америці і 12% в Ірландії. Дослідження й розвиток забезпечують лише 1,2% ВВП, тобто менше половини від середнього показника для розвинених індустріалізованих країн. Росія й досі має виграш від застарілої, але справді світового класу наукової спадщини, що лишилася від ССРСР: у країні є 3500 науково-дослідних інститутів та університетів, які випускають щороку 200 000 фахівців із дипломами науковців та інженерів. Але технологічний геній не завжди поєднується зі скромнішими здібностями: вмінням керувати часом, грошима, простором, речами, людьми і проектами. Закони про інтелектуальну власність недосконалі, а суди безнадійно недосвідчені, щоб розбиратись у цій сфері, тож якщо ви маєте добру ідею, найкраща порада — не тільки запатентувати її за кордоном, а й розробляти там. Програмне і музичне піратство (і контрафакція фармацевтичних препаратів) — і досі великий бізнес, що стягує

на себе дуже мало (а то й ніякого) офіційного невдоволення³. Така ситуація навряд чи сприяє місцевим новаціям у цих галузях.

Андрій Ілларіонов, жвавий оригінальний економіст, прихильний до ринкової економіки, що був економічним радником Путіна і найкращою рекламою готовності Кремля здійснювати реформи, в грудні 2005 р. подав у відставку, сказавши, мовляв, «працювати в почасти вільній країні — це одне, а працювати там, де політична система змінилася, а країна перестала бути вільною і демократичною — річ зовсім інша»⁴. Відтоді він став несамовито критикувати Росію. З безпечних приміщень Інституту Катона у Вашингтоні він стверджує, що Росія страждає від синтезу економічних помилок, запозичених в інших країнах, що й зумовлює неправильну макроекономіку, політичне втручання та викривлення, спричинені силовими галузями⁵. Одним з компонентів такого стану є «голландська хвороба», яку пережили Нідерланди в 1970-х роках, коли зростання прибутків від нафти й газу призвело до завищеного обмінного курсу і роздутих державних витрат. Висока інфляція і стабільний рубль означають, що реальний обмінний курс російських грошей майже подвоївся від краху 1998 р., витискаючи експортерів промислових товарів і підтримуючи бум у сфері імпорту. Експорт енергетичних ресурсів звичайно становив десяту частину ВВП, а тепер становить уже п'яту частину, а нафтова частка промислового виробництва — яка мала б збільшуватись, якби Росія диверсифікувала виробництво, — скорочується. Росія, крім того, вдається до

втручань у функціонування промисловості, скидаючись на Аргентину минулих десятиріч. Кремль — інстинктивний протекціоніст і хронічний партач, коли доходить до податкових режимів, імпорتنих мит, спеціальних економічних зон та інших правових привілеїв для обраних галузей і компаній. Це створює величезні можливості для відкатів та аж ніяк не сильні, глобально конкурентні компанії. Оскільки реформи 2003 р. майже остаточно зупинилися, приватний сектор затьмарило зростання політичної та економічної могутності держави. За даними Європейського банку з реконструкції та розвитку, частка валового національного продукту, створюваного приватними компаніями, 2006 р. насправді впала від 70% до 65%. Ілларіонов стверджує, що Росія перетворюється на «суспільство в пошуках ренти, де слабкі, бездіяльні люди вимагають субсидій і протекціонізму (й отримують їх), а найталановитіші, найосвіченіші й найпідприємливіші шукають можливостей розподіляти й перерозподіляти ренту». Якщо 1997 р. 78% росіян хотіли б здійснювати кар'єру в приватному бізнесі, нині ця частка зменшилася до 42%. Кар'єру у сфері державної адміністрації і права тоді обирало 30% людей, а тепер цей шлях обрав би 51%⁶.

Ще одним поганим латиноамериканським впливом є президент Венесуели Уго Чавес, союзник Путіна і енергійний антиамериканець, що з галасливим завзяттям націоналізував найважливіші промислові підприємства країни. Історія підказує, що оподаткування іноземних компаній звичайно пов'язане з меншими спокусами для корумпованих урядовців, ніж намагання безпосередньо

керувати підприємствами. Російські агітатори полюбляють повторювати, що втручання в нафтову й газову галузі становить своєрідний виняток. Зрештою, хіба Саудівська Аравія та решта багатих на енергетичні ресурси країн не наполягають, щоб їхні ресурси розробляли національні нафтовидобувні та газові компанії? Це правда. Але приватна власність схильна прияти ефективнішому менеджменту. 1999 р. 90% російської нафтової промисловості перебувало в приватних руках. Інвестиції текли невпинним потоком, і видобуток на виснажених російських нафтових родовищах, якими за совєткої доби вкрай погано порядкували і які на початку 1990-х років належали державі, почав круто підніматись угору. То була добра тенденція, але її зупинили. Після нападу на «Юкос» модернізація припинилася, щорічний приріст видобутку нафти зменшився від 13% до 2%. Такі державні гіганти, як «Роснефть», витрачають гроші на цікавіші речі: політику і придбання. Коли ця компанія захопила «Юганскнефтегаз», головний актив «Юкосу», об'єднаний видобуток обох компаній насправді зменшився: то був випадок, коли $1 + 1 = 1,8$. Можна припустити, що це не тільки наслідок поганого керування, бо геологічні умови теж стають дедалі несприятливіші. Ефективних незалежних видобувачів газу поглинув державний монстр «Газпром»; зростання обсягів його виробництва за минулі вісім років становить крихітні 0,6%.

Прихована ренаціоналізація стала однією з найгостріших економічних тенденцій під час другого президентського терміну Путіна. 2004 р. держава контролювала 11% голосів у двадцяти найбільших

компаніях Росії, нині вона контролює 39%. Інколи власники добровільно відступають за низьку ціну свої акції людям, яких призначив Кремль, бо сподіваються принаймні мати змогу лишитися в бізнесі. В інших їх просто відбирають. Податковий кодекс і справді дозволяє незворотну ренаціоналізацію кожної компанії, якої зажадає влада або якою вона невдоволена. Податківцям досить лише заявити, що власність колись передали в приватні руки з шахрайськими намірами. Результатом стало викривлення економіки: гігантські прибутки, що їх пропонує Росія тим, хто вміє використати політичну владу для особистих інтересів, неминуче відтягують інвестиції і таланти до держави та компаній, пов'язаних із нею, і геть від галузей, зіпертих на науку, які пропонують передову технологію і складні послуги.

Кремль визначив як «стратегічні» не тільки вуглеводні, а й тридцять дев'ять інших галузей. Скажімо, в банківській справі збільшувана державна частка стримує модернізацію і вкрай потрібне збільшення кредитів малому й середньому бізнесу. Державна компанія з експорту зброї захопила найбільший автомобільний завод. Держава фактично ренаціоналізувала авіаційну промисловість, об'єднавши успішні малі компанії з неефективними ще советськими в гігантську корпорацію, де 75% акцій перебуває в державних руках. «Газпром» купив найбільшу машинобудівну компанію держави. Таке державне втручання прирікає, що машинобудівна промисловість Росії слабка за світовими стандартами. Всі десять найбільших компаній Росії належать до галузей, які перебувають у тісній

залежності від волі Кремля; здебільшого це енергетичні та гірничі компанії і дві телекомунікаційні, залежні від доступу до радіочастот, які надає держава. Хоча такі великі компанії тримаються добре, малий і середній бізнес, ця основа розвиненої економіки, насилу виживають. 2000 р. 1200 компаній виробляли 80% російського ВВП. 2006 р. цю частку виробляли менше ніж 500 компаній. В Америці 60% ВВП виробляють підприємства малого й середнього бізнесу. В Японії — 74%. У Росії — лише 17%⁷.

Аргументи Кремля у відповідь на це все полягають у тому, мовляв, минулі п'ятнадцять років показали, що політична свобода погана для бізнесу, натомість теперішнє авторитарне, але стабільне врядування забезпечує набагато кращі результати. На перший погляд таке твердження видається правдою, але воно вимагає ретельного аналізу: як велося б Путіну, якби він постав перед проблемами Єльцина — і цінами на нафту 1990-х років? Наскільки іншими могли б бути результати Єльцина, якби він успадкував економіку, де приватна власність уже вкоренилася, де промисловість швидко змінює структуру, щоб сподобатися іноземним інвесторам, і де девальвація й високі ціни на нафту стимулюють зростання? Самі бізнесмени кажуть, що чуття політичної та економічної стабільності було великим добром. Почасти це неправда, бо справді стабільна система ще й прозора, тож люди, не причетні до політики, легко можуть побачити, що відбувається. В Росії ухвалення політичних постанов повиває запинало таємниці, а раптові зміни — як-от призначення у вересні 2007 р. прем'єр-

міністром невідомого Віктора Зубкова — спонукають до гарячкових міркувань про справжні наміри Кремля. Російська стабільність непрогнозована ще й по-іншому: вона приховує свавільні й хижацькі дії держави. Проте чимало підприємців вважають, що навіть це краще, ніж несамовиті повороти і тьмянний хаос єльцинських років. Основні принципи капіталізму — конвертовані гроші, права власності та підтримка виконання договорів — інколи, може, й порушують на практиці, але в принципі їх ніхто не заперечує.

Безперечне тільки одне: острівці процвітання та сучасності, невеликі в порівнянні з іншими країнами, й досі розкидані в океані відсталості. Хоча загальна сума закордонних інвестицій у середині 2007 р. становила солідні 150 млрд. доларів, тільки близько половини цієї суми — прямі інвестиції, решта — в цінних паперах, як-от акціях та облігаціях, їх можна продавати. Обсяг прямих закордонних інвестицій становить скромні 7% ВВП у порівнянні з 19% в Україні, 25% в Польщі, 42% в Грузії і нечуваними 59% в Естонії⁸. Якщо не брати до уваги інвестицій в енергетику, успіхи Росії видаються ще скромнішими. Дуже мало компаній, якщо взагалі є такі, відкривають крамниці в Росії, бо прагнуть виробляти там речі на експорт. Бюрократія і страхітливо погана транспортна система роблять вартість підприємницької діяльності надто високою. Це становить гострий контраст з іншими великими народжуваними економіками: Китаю, Бразилії та Індії. Економіки цих країн — майстерні світу, натомість Росія ще має знайти собі якусь нішу у виробництві на експорт

промислових товарів, окрім зброї та літаків, бо виробництво їх і досі ще має вигоду від інвестицій та інтелекту советської доби⁹.

Росія — і досі суворий край, щоб жити в ньому: в показнику людського розвитку ООН вона займає 65-те місце серед 177 країн, оцінених 2006 р., одразу після Лівії. Від 1991 р. близько 10 млн. людей покинули країну¹⁰. Економіка й досі вкрай контрольована державою і неефективна. Цілих три чверті власності в Росії (головно земля) належать державі. 70% сільськогосподарських робітників заробляють менше визначеного законом мінімуму (тут слід розуміти, що це селяни, які ведуть нетоварне господарство). До середнього класу належати легше, коли людина самотня, родинам із дітьми жити набагато сутужніше. Вони більше залежать від жахливих державних служб Росії та вразливі до колосальної інфляції цін на ринку житла. Найяскравішою ознакою прихованої слабкості Росії є те, що внаслідок десятиріч кепського врядування країна має одні з найгірших демографічних показників у розвиненому світі, її населення старіє майже найшвидше в Європі (інші экс-комуністичні країни, скажімо, Болгарія і Грузія, перебувають у такій самій скруті)¹¹. На кожну тисячу росіян припадає 16 смертей і всього 10,6 народжень. У наступному десятиріччі населення Росії скорочуватиметься майже на мільйон чоловік за рік; із такими темпами, стверджує ООН, до 2050 р. воно може зменшитися на третину. Але найгостріша демографічна проблема — не показник народжуваності, а вкрай високий показник смертності, надто серед чоловіків

працездатного віку: двадцять другий у світі. Він піднявся від 10,76 смертей на тисячу чоловік 1989 р. до 15,45 на тисячу 2001 р. Відтоді він трохи опустився — до 14,65 2006 р. (У США цей показник становить 8,26, у Великобританії — 10,13). Причини розмаїті: росіяни курять і п'ють більше, ніж майже будь-який інший народ в індустріалізованому світі. Серед молоді ширяться вживання наркотиків і сексуальний проміскуїтет. Це зменшує народжуваність, так само як і забруднення довкілля та досі вкрай поширене застосування абортів як засобу контролю за народжуваністю¹². Але існує план, яким хвалиться уряд. Він хоче платити підвищені виплати матерям малих дітей, збільшити витрати на охорону здоров'я (і підняти зарплати, й побудувати нові лікарні), забезпечити субсидовані іпотечні кредити, будувати більше державного житла, заснувати два нові університети й пропонувати більше стипендій.

Хоча брак грошей уже не є обмеженням (у вигляді податків та інших надходжень держава бере лише 22% ВВП, а бюджетний надлишок становить десь 6%, тож Росія займає одну з найсильніших фінансових позицій серед економік світу), процес відбудови інфраструктури та вдосконалення державних служб страшенно повільний. Росія, скажімо, має найгіршу охорону здоров'я в індустріалізованому світі. Хронічна неефективність і марнотратство означають, що великі проекти страждають від тієї самої повільності й перевитрат коштів, що і їхні советські попередники. Російська економіка безперечно має високий потенціал — можливо, навіть достатній, щоб люди почувалися досить

оптимістично і знову народжували дітей. Та поки економіка зазнає пожадливого й некомпетентного втручання Кремля, вона не має змоги реалізувати його. Перекручена політична економія — не просто сумне марнування потенційної вигоди російського народу. Адже вона — як і фундаменталістський феодалізм Саудівської Аравії — має згубний вплив і на іноземців, пов'язаних із нею. Західна торгівля та інвестиції в Росію створили могутнє прокремлівське лобі, яке викривляє зовнішній погляд на те, що відбувається всередині країни. Як і тоді, коли ділові кола мають справу з Саудівською Аравією (або Китаєм чи Нігерією), питання про справедливість і свободу в Росії відсувають убік. Щоразу, коли Кремль показує своє справжнє обличчя, іноземний бізнес лобіює свої уряди, щоб вони не виявляли «надмірної реакції». Західні бізнесмени не соромляться йти за своїми гаманцями. У 1980-х роках до Росії приїздили голови комуністичних профспілок і викривали Маргарет Тетчер і Роналда Рейгана як «паліїв війни» та вихваляли «миролюбне» советське керівництво. А тепер попутниками стали вже не комуністи, а капіталісти. Саме британські промислові магнати в червні 2007 р. злетілися до Санкт-Петербурга, щоб вихваляти сприятливу для бізнесу політику Кремля і критикувати «емоційні спалахи» Тоні Блера, що лише кілька днів тому в одній зі своїх останніх заяв на посаді прем'єр-міністра застеріг інвесторів від політичного ризику мати надто багато ділових зв'язків із Росією.

Російських деспотичних керівників та їхніх бізнесових спільників вихваляють за стабільність,

яку вони репрезентують, тоді як їх годилося б критикувати за зневагу до західних норм. Західні банкіри в Росії виводять компанії на міжнародні ринки капіталу, розповідаючи їм, скільки лиску їм доведеться надати, щоб привабити гроші іноземців. Провідні бухгалтерські фірми світу надають гробухам презентабельності, найсолодкомовніші іноземні компанії, що спеціалізуються з «піару», ширять похвали, а відомі міжнародні консалтингові фірми поліпшують менеджмент. Інституційні інвестори в Лондоні, Франкфурті, Токіо та Нью-Йорку купують акції та облігації. Як колись комуністичні профспілки в усьому світі прикидалися сліпими, не помічаючи страхітливого ставлення до робітників у ССРСР, так тепер іноземні капіталісти не помічають, як Кремль топче права власності й російських, і закордонних бізнесменів. Фактично вони не просто не звертають уваги, а беруть участь у цьому. Придивімося, наприклад, до приголомшливої ролі одного з «четвірки великих» аудиторів у світі — компанії «РwС» — в процесі надання пристойності нападові Кремля на «Юкос».

а ае век екДехто дивувався пожадливісті, яку виявила компанія «РwС», погодившись провести аудит «Юкосу» ще 1995 р., коли репутація цієї компанії була такою ж лихою, якою тільки може бути репутація російської нафтової компанії. Але, як можна було б стверджувати, рішучий намір засновників «Юкосу» очистити свою діяльність виправдав ту згоду. 2003 р. «Юкос» мав найпрозоріші рахунки серед усіх російських нафтових компаній (скажімо, кращі, ніж «Газпром», що, тішаючи акціонерів великими прибутками, проливає тільки

мінімум світла на деталі своїх витрат, зарплат, придбань і прибутків). Але в червні 2007 р. компанія «РwС» заявила, буцім помилилася, і скасувала свої звіти про аудит за минулі десять років. «РwС» тепер вважає, що інформація та документи, подані... колишнім керівництвом «Юкоосу», могли бути неточні», — сказано в заяві¹³. Цей висновок був несподіваним благом для Кремля, який скористався ним як ще одним підтвердженням своєї заяви, що «Юкос» — російський еквівалент компанії «Enron», а Ходорковський привласнив десятки мільярдів доларів із фінансів компанії. Мета полягала в тому, щоб оголосити Ходорковському ще один вирок про тривале ув'язнення за шахрайство, перше ніж він матиме змогу заговорити. Проте лише кілька місяців тому компанія «РwС» твердо опиралася тискові Кремля, наполягаючи, що дотримується своїх звітів про аудит¹⁴. Така позиція зумовила суворе покарання. В березні 2006 р. міліція та представники інших слідчих органів здійснили рейд на офіс компанії й конфіскували комп'ютери та документи. Її звинуватили в неповній сплаті податків та в сприянні «Юкоосу» в тому, що влада називала схемою ухиляння від сплати податків. «РwС» заявила про свою невинність¹⁵ і подала апеляцію на вирок. Слідчі згодом сказали, що фірма не скоїла ніяких правопорушень. Тиск наростає, тож влада, здається, вирішила покласти край здатності «РwС» працювати в Росії. Найменший вияв офіційного невдоволення — поганий знак для бізнесу в Росії. Деякі компанії, прагнучи засвідчити Кремлеві свою вірність, відмовилися від послуг «РwС» як свого аудитора. Виникало враження, що

навіть прибутковий договір компанії провести аудит «Газпрому» опинився під сумнівом.

Компанія «РwС» виправдовує зміну своєї позиції двома причинами. По-перше, керівництво «Юкоосу» ввело її в оману з приводу реального стану справ у компанії в 2002–2004 рр. Тільки в середині 2007 р., стверджує компанія, вона отримала нову інформацію, що три торговельні фірми, які продавали продукцію «Юкоосу», насправді перебували у власності акціонерів материнської компанії. Вигнане керівництво компанії заперечує це твердження, а схеми, що їх тепер критикує російська влада, були розроблені в тісній співпраці з «РwС», щоб забезпечити їхню відповідність і російським, і міжнародним стандартам бухгалтерського обліку, наполягають вони.

«РwС» заперечує будь-які правопорушення і будь-які припущення, нібито вона піддалася урядовому тиску¹⁶. Може, це й справді так, хоча лишається без відповіді питання, як начебто шахрайські схеми «Юкоосу» пройшли перевірку тодішніх аудиторів. Якщо добре підготовані й високо оплачувані люди, які працюють в одній з провідних бухгалтерських фірм світу, не виявили такого кричущого порушення норм, що регулюють трансакції компанії, яку вони перевіряють, їх можна звинуватити в недбальстві. А якщо вони знали про порушення, але не заявили про них, то, мабуть, через те, що відчували: їх можна звинуватити, що вони допомагали цій компанії ухилятися від сплати податків.

Якщо схеми «Юкоосу» насправді не означають ухиляння від сплати податків, а є, як стверджувала «РwС», цілком законними (принаймні відповідно

до туманних норм російського права), таке пояснення тривожить ще більше. З нього випливає, що Кремль залякав компанію «РwС» і вона доконала свого клієнта. Останній абзац заяви компанії «РwС», коли вона вже позадкувала, безперечно містить дивне відлуння такого припущення:

«Крім того, постанова «РwС» відмовитися від своїх звітів була продиктована фактом, що деякі колишні акціонери та керівництво «Юокосу» й далі спонукають інших людей покладатися на звіти про аудит, проведений «РwС».

Важко зрозуміти, чому бухгалтерській фірмі бодай найменшою мірою має не подобатися, що колишнє (або теперішнє, або майбутнє) керівництво якоїсь компанії спонукає інших людей «покладатися» на звіти про аудит, проведений цією фірмою. Звіти про аудит мають бути надійні. Ось чому — принаймні в нормальних країнах — вони є необхідною документацією для відкритих акціонерних компаній.

Але тут ідеться не тільки про гроші: якщо аргументи Кремля проти «Юокосу» фальсифіковані, тоді невинні люди й досі сидять у в'язниці, і дехто з них може там померти. Одна річ, коли влада корумпованої країни зловживає правовою системою, щоб загартувати активи та ув'язнити опонентів. Але було б справді жахливо, якби їй опосередковано допомагали в цьому ті, що мають бути міжнародними охоронцями фінансової чесності.

Ще більше дивує те, коли іноземні бізнесмени самі стають співучасниками поганого ставлення до себе. Кожен із фінансованих Заходом нафтових і газових проектів, розроблених у 1990-х

роках, Кремль чи його союзники цілком або почасти вже видерли собі. Але навряд чи пролунав бодай писк протесту. Компанії «Shell» і «BP» стали жертвами кремлівської ідеї, що іноземний капітал і досвід — добро, а от іноземний контроль, а надто репатріація за кордон значних прибутків — ні. У грудні 2006 р. компанія «Royal Dutch Shell» продала «Газпрому» свій мажоритарний пакет акцій у гігантському газовому проекті «Сахалін-2» після того, як російський уряд подав на неї позов на 30 млрд. дол. за «шкоду, заподіяну довкіллю». Компанія отримала 7,5 млрд. дол. грішми та акціями — набагато менше справжньої вартості. ЄБРР тихо відступив від цього проекту. Проте Джероен ван дер Веер, керівник компанії «Shell», подякував Путіну за розв'язок проблеми і сказав, що його компанія й далі робитиме інвестиції до Росії. Західні енергетичні компанії так відчайдушно прагнуть якоїсь частки — будь-якої частки — вуглеводневих запасів Росії, що робитимуть геть усе, але не скаржитимуться. Навіть найбільші американські компанії — не виняток. Компанія «Exxon» — найбільший акціонер украї успішного сусідського проекту на Сахаліні, але теж розсварилася з Кремлем. 2006 р. її апеляційну скаргу з приводу подовження терміну ліцензії на видобуток не задовольнили. 2007 р. Кремль заблокував свої плани продавати газ Китаю. Підпорядкована «BP» російська компанія ТНК мала ліцензію на розробку газового родовища Ковикта з запасами 2 трлн. м³ газу в Східному Сибіру. Ця ліцензія зобов'язувала її видобувати 9 млрд. м³ щороку, близько третини газу мали брати місцеві споживачі, а решта була

призначена для експорту до Китаю. Але «Газпром», що має монополію на експортні газогони, заблокував цей проект. «ВР» була змушена продати свої майже 63% акцій, варті багатьох мільярдів, десть за 800 млн. дол.¹⁷ І знову, компанія «ВР» подала цю новину як позитивну. Тепер вона стала «стратегічним партнером» Газпрому і, якщо вона допоможе російській стороні зробити міжнародні інвестиції, їй дозволять відкупити 25% акцій у тому проекті.

Можливо, найвитонченіша іронія полягає в тому, що одному з найбільших захисників Кремля не тільки заборонили в'їзд до Росії, — він постав перед податковим розслідуванням, яке може запроторити його до в'язниці, якщо він приїде. Чарівливий, красномовний і динамічний, Вільям Браудер, британський громадянин, народжений в Америці, захищав Росію на незліченних інвестиційних конференціях та інших зустрічах. Він переконливо аргументував, що іноземці не мають бути нетерплячими, що економічна модернізація настане тоді, коли російські компанії підвищать свої стандарти, щоб задовольнити іноземних інвесторів. Його метод інвестицій — украй успішний — полягав у купівлі акцій російських компаній, а потім у початку галасливої і здебільшого ефективно метушні з приводу поганого менеджменту. Переважно це приводило до принаймні косметичних змін, а часто й до суттєвих. «Браудерове лікування», може, й було «жорстким корсетом», але результатом для жертв майже завжди ставала вища ціна на акції. До його мішеней належали наймогутніші компанії Росії, як-от «Газпром» і «Сбербанк»,

контрольований державою банківський монстр. Безперечно, інвестори в його фірму — «*Hermitage Capital*» — були втішені. Відколи Путін став президентом, її вартість збільшилась усемеро, і вона тепер є найбільшим інвестиційним фондом Росії. Щасливим інвесторам величезні витрати на менеджмент видавалися більш ніж виправданими. Інвестиції, які Браудер привабив до Росії, мала б зробити його там національним героєм, але в листопаді 2005 р. його вернули з московського аеропорту Шереметьєво з неояснених причин національної безпеки: його кампанія боротьби з кумівством і за права інвесторів вочевидь наступила на чийсь могутні пальці. Промовиста річ: Браудер і далі наполягав, що Росія — ельдорадо для інвесторів, а його власна скрута — просто непорозуміння. Прихильно екстраполюючи цифри зростання, він вважав, що Росія тепер на шляху до статусу однієї з найзаможніших країн світу. Навіть коли влітку 2007 р. двадцять п'ять слідчих удерлися до московського офісу Браудера й конфіскували документи та комп'ютери, це анітрохи не стримало його, він стверджував, що цей напад «політично мотивований». Кілька його провідних службовців похапцем виїхали з Росії. Іноземцєві, не знайомому з парадоксальним світом російської бізнесової етики, такий захист із боку Браудера міг би видаватися дивним. Якщо провідного закордонного інвестора можуть із «політичних» міркувань публічно принизити правоохоронні органи, це безперечно свідчить про наявність чогось українського у відносинах політики і системи кримінального правосуддя.

Моральна короткозорість — не тільки лихо для правди, справедливості й чесності в самій Росії. Вона ослаблює й зовнішній світ. Скажімо, західні держави запізно усвідомили, яка небезпека криється в тому, що вони дозволяють Росії купувати такі кінцеві газові активи, як мережі розподілу. В поєднанні з владою Кремля над усіма газогонами зі сходу на захід це ще більше зміцнить потенційний енергетичний зашморг Росії. Угода «Газпрому» з «E.ON Ruhrgas», найбільшою енергетичною компанією Німеччини, надала йому великого політичного впливу в цій країні. Сподіваючись уникнути тієї самої долі, британський уряд намагався відохотити «Газпром» від спроб придбати найбільшу газогінну компанію країни — «Centrica». Але як він зможе відохотити від таких спроб, якщо їх підтримує «BP», власний енергетичний гігант Британії? Це однаково, якби жертва зґвалтування спершу подякувала гвалтівникові за те, що він був не дуже брутальний, а потім почала працювати разом з ним. В особистих стосунках таке припущення було б можливе тільки у світі, де мораль і самоповага втратили всяке значення. Великою мірою саме це й сталося з іноземним бізнесом, який працює з Росією. Скажімо, «Роснефть» — справжня внутрішня нафтова компанія Кремля. Сечин, її керівник — один з найвпливовіших людей Росії. «Роснефть» за копійки загарбала активи «Юкосу» на низці начебто аукціонів. Та коли 13% своїх акцій вона виставила на Лондонській фондовій біржі, то заробила 10,4 млрд. дол. Такі фінансисти, як Джордж Сорос, спонукали західні інституції бойкотувати цей продаж, Ілларіонов назвав

його «злочином проти російського народу». Якби якийсь російський шахрай виринув на поверхню й намагався продати на вулицях лондонського Сіті вкрадені яйця Фаберже, фінансові магнати в елегантних костюмах навряд чи ставали б у чергу, щоб мати з ним бізнес: адже продаж украдених речей — тяжкий кримінальний злочин. Але це не перешкодило інвесторам купувати акції «Роснефти», банкірам — просувати їх, а брокерам — продавати. Їх непокоїло — мабуть, слушно — лише те, що політичні дружки і ставленики у вищому керівництві компанії, здається, не дуже тямлять, як треба керувати гігантською нафтовою компанією.

Гроші, як і вода, мають тенденцію текти вниз. Нині в Лондоні пропонують свої акції понад двадцять великих російських компаній із сукупною ринковою капіталізацією близько 625 млрд. дол. Дев'ять із них прийшли 2007 р. Натомість на Нью-Йоркській фондовій біржі, де норми допуску вищі, зареєстровано лише п'ять російських компаній. Лондон — це ще й центр продажу облігацій російських компаній, 2007 р. за них отримано понад 33 млрд. дол., тоді як 2003 р. — лише 11 млрд. дол. Британія — друге за потужністю джерело прямих іноземних інвестицій у Росію, а обсяг двосторонньої торгівлі, становлячи 2006 р. 16,3 млрд. дол., від 2001 р. збільшився майже втричі. Принаймні вплив російських брудних грошей у Британії обмежений, бо існує дуже багато інших спокус. Російські мільярди невтаємниченим можуть видаватися колосальними, але вони маліють у порівнянні з впливом грошей з інших місць: Китаю, країн Перської затоки, розвиненого світу. Хоча

російські компанії видаються великими, більшість їх продає в Лондоні лише дрібку своїх акцій.

Натомість у Німеччині вплив компанії «Кремль Інк.» пропорційно видається більшим. Росія — торговельний партнер, значення якого швидко зростає: експорт до Росії зріс від 15 млрд. євро 2004 р. до 23,4 млрд. євро 2006 р. Проте Герхард Шредер — лише через кілька місяців, як пішов із посади федерального канцлера, — став, наполягаючи, ніби діяв цілком етично, головою проекту газогону «Північний потік», що мав іти по дну Балтійського моря (див. розділ 7). Під час «холодної війни» західні політики та урядовці, які брали гроші в Кремля, ризикували професійною ганьбою і навіть кримінальним переслідуванням. А тепер бізнес — це бізнес¹⁸.

Такий підхід може давати добрі результати в контексті зростання прибутків та вартості акцій у наступному фінансовому році. Але в далекій перспективі він проблематичний: якщо ви вірите, що капіталізм — це система, за якої гроші важать більше, ніж свобода, ви приречені, коли люди, які не вірять у свободу, нападають, використовуючи гроші. Росія помітила, що найслабша ланка в західному підході до життя — неувага до моральної та етичної основи капіталізму: якщо важать тільки гроші, тоді чому кремлівські гроші гірші за чийсь інші? Ті самі західняки, які вважають Росію за майданчик, де політичний ризик «у ціні», були б приголомшені, якби таку саму зневагу до прав власності й громадського добра виявляли в їхніх рідних країнах. А втім, цей день не за горами. Створення міцних і ліквідних енергетичних ринків — один

з найкращих способів протидіяти кремлівському енергетичному зашморгові в Європі. Енергетичні підприємства Німеччини твердо опираються за-пропонованій ЄС лібералізації почасти тому, що вона похитне їхні затишні картелі, а почасти тому, що Росія, їхній найближчий торговельний та інвестиційний партнер, чинить затятий опір тій пропозиції. Німецький уряд теж твердо підтримує таку лінію. Якщо ця підтримка зруйнує плани ЄС, це означатиме меншу безпеку, вищі ціни, а зрештою менше свободи для громадян Європи — і вищі прибутки та більший політичний вплив Кремля.

Було б хибно вважати такий стан за тріумф самого опортунізму. Кремлівський підхід до Заходу, почасти цинічний, почасти ворожий, спирається на дедалі послідовніший погляд на світ: одне слово, на ідеологію. Чимало людей вважали, ніби вона вмерла разом із Советським Союзом. Як доведено в наступному розділі, вони помилялися.

5

**«Нове самодержавство»:
що надихає проводирів Росії?**

Коли крах СССР поклав край старій «холодній війні», ідеологія, здавалося, померла разом з нею. Внаслідок семи десятиріч комунізму росіяни почали з у край великими підозрами ставитися до грандіозних проектів і виснажили свої зусилля спробами реалізувати їх. Радіопередачі з уславленням марксистсько-ленінських ідей і переваг центрального планування в кожному закутку планети вщухли ще за Горбачова, а з навчальних програм зникла дурманна розумова гімнастика діалектичного матеріалізму, колись обов'язкового для кожного студента. Хоча Ленін, Сталін та Хрущов і далі були вкарбовані в національній свідомості як видатні вожді минувшини, спогади про Міхаїла Суслова — сіру постать, яка три десятиріччя відповідала в Політбюро за ідеологію, зникли, наче туман над річкою Москвою. А причина проста: комуністична ідеологія виявилася цілковитим провалом, натомість прагматичний західний капіталізм

загального добробуту видавався незрівнянно кращим. Порожні поліції советських крамниць дорівнювали порожнечі ідей. Якщо суттю системи було покращення долі робітників, чому вони живуть набагато гірше, ніж їхні начебто уярмлені колеги, які животіють у капіталістичному пеклі? Лише трохи більші успіхи советська ідеологія мала за кордоном, впливаючи на тих, хто не відчув її безпосередньо¹. Після 1991 р. навіть ті російські комуністи, які збереглися, цурались ідеології, наголошуючи в своїх маніфестах на ностальгії, соціальній справедливості й порядку та викриваючи зажерливість, нечесність і хаос. Хоча вони використовували символи й гасла минувшини, мало хто, якщо взагалі хто-небудь, казав, що він справді прагне відновити планову економіку й однопартійну державу.

У результаті такої відмови від ідеології протягом 1990-х років Росія була політичним базаром, де імпровізовані ятки пропонували геть усе — від розбавленого комунізму до ультранаціоналізму, поклавши між ними теократію, радикальний лібералізм і прагматичну політику, зорієнтовану на західноєвропейську модель. Прихильники цієї моделі взяли собі ліберальну, консервативну, християнську і соціал-демократичну етикетки своїх західноєвропейських колег. Але ці зародкові партії західноєвропейського типу майже не мали членів, а їхні ідеї пустили в Росії лише неглибоке коріння. Переважна частина інших партій була фан-клубами конкретних постатей. Гроші йшли від «спонсорів» — впливових бізнесменів або заможних обраних урядовців. І все-таки ці організації називали себе політичними партіями,

рекламували себе (звичайно надмірно) як політичні партії і брали участь у виборах як політичні партії. Опитування громадської думки засвідчували, що їхня популярність зростає і падає. Вони мали дивні назви, скажімо, «Наш дом Россия»².

Невдовзі з'ясувалося, що політику західного стилю пересадити в Росію важко. Ба навіть неможливо. Годі було зрозуміти, які політичні ідеї обстоювали ті партії. Більшість партій були прихильні до більш «соціальної політики» (річ неважка, коли мільйони літніх людей животіли на жалюгідну пенсію, яку видавали пізно, а то й узагалі не виплачували). Політичну суміш збагачували різні дози ядучості та ксенофобії, бо російське населення мало-помалу втрачало свій початковий наївний захват перед усім західним і дедалі більшою мірою звинувачувало у своїх економічних та соціальних негараздах «іноземців»³. Але навіть після побіжного погляду ставало зрозуміло, що ті партії насправді вірять тільки в боротьбу за посади і намагання зберегти їх. Під час грудневих виборів 1993 р. до Думи на сцену вийшла перша партія нового типу – «ліберал-демократи» Владіміра Жириновського, які здобули приголомшливі 23% голосів. Вони не були ані лібералами, ані демократами. Їхні публічні погляди були екстремістські, а інколи ще й безглузді. Жириновський обіцяв роздавати безкоштовно горілку, коли його оберуть, і пропонував будувати гігантські вентилятори, щоб гнати радіоактивні відходи на балтійські держави. Згодом він патякав, що американському держсекретареві Кондолізі Райс піде на користь, якщо її згвалтують «хором» російські солдати⁴. Важко було збагнути,

хто є Жириновський — брутальний блазень, справжня загроза, загребущий опортуніст, а чи це все вкупі. Хоча публічні погляди Жириновського вкрай суперечливі, його парламентські депутати майже завжди віддавали свої голоси на підтримку Кремля. Дехто гадав, ніби ця партія — витвір ФСБ, інші припускали, що ця служба просто стала підтримувати того, хто найбільше обіцяв. Хай там як, головна роль Жириновського — випадково чи навмисне — полягала в розбиванні табу: більшість інших політиків у порівнянні з ним видавалися розважливими.

Незважаючи на партію чи етикетку, всі російські політики боролися з тією сумішню гордоців і сорому, яку й має пробуджувати советське минуле. Вислів самої лише огиди видавався квитком до миттєвого політичного забуття, а знайти щось для уславлення було важко. Дехто знайшов утіху в простій ностальгії, звинувачуючи Горбачова та Єльцина в зраді та некомпетентності, які зруйнували наддержаву. Таке добре проходило зі старшими й менш освіченими виборцями, але продавати ці погляди іншим було важко. Дореволюційна Росія видавалася очевидною альтернативою: фотознімки Романових і символи православ'я множились, як гриби. Але царська доба відлунювала багатьма дисонансними і суперечливими нотками: що робити — сентименталізувати царя Ніколая II чи перетворювати в кумирів його безнадійно неефективних демократичних опонентів? Феодальна й відстала, Росія тієї пори була, безперечно, не така погана, як казали комуністи. Без війни та більшовизму вона, напевне, розвинулася б у щось

краще: можливо, конституційну монархію, вочевидь вільнішу та заможнішу, ніж трагічний експеримент, що повалив її. Годилось украй напружити волю, щоб вірити, ніби нещадне й некомпетентне царювання Ніколая II було бодай у чомусь гідне захвату.

Ця дилема була відлунням дискусій понад сторічної давності. Сучасна Росія підбирає нитки традицій слов'янофілів XIX ст., отих напівмістичних патріотів, що паплюжили західний матеріалізм та ідеалізм, чи раціоналістичних «західників», які прагнули, щоб Росія запровадила все найкраще, що може запропонувати їй зовнішній світ? Серед цієї плутанини прагнення советського відродження конкурувало з трохи наївним прозахідним лібералізмом, напівперетравленою ностальгією за царатом і найрізноманітнішими далекосяжними ідеями про нереалізовану духовну та євразійську долю Росії. Російський пантеон незграбно простягався від Романових до Андрія Сахарова⁵, вмістивши й космонавта Юрія Гагаріна⁶, і Леніна. Цей діяч і далі лежав непохований і бальзамований, мов світський святий, у своєму мавзолеї під Кремлем; він був, як сказали б більшість росіян, трохи не таким поганим, як Сталін. Жертви ГУЛАГу могли розповідати про свої злигодні, але гіді в Музеї ФСБ в Москві наполягали, що й таємна поліція страждала за сталінізму. Пишні фрази про економічні досягнення СССР зникли, але ще жевріла гордість за його наукові й технологічні здобутки.

Плутанину накладали на плутанину, бо й погляд самого СССР на своє минуле був украй

суперечливий: і в тому, як треба ставитися до масових убивств та їхніх виконавців, і в тому, як трактувати російський націоналізм. У 1920-х роках офіційна комуністична лінія полягала в тому, що російський імперіалізм був поганою річчю, так само як і російський капіталізм. Неросійські культури й мови, як-от татарська, марійська, комі та ін., набули офіційного статусу й тішилися кількома роками скромного культурного відродження⁷. За Сталіна все швидко змінилося. Советський комунізм і російський шовінізм майже годі було розрізнити. Слова першого куплету советського державного гімну 1944 р. украй промовисті:

Союз нерушимый республик свободных
Навеки сплотила Великая Русь!
Да здравствует созданный волей народов
Единый могучий Советский Союз!⁸

За Горбачова Росія почала критичніше поглядати на своє минуле. За кілька місяців такі теми, як Сталін, ГУЛАГ і великий голод в Україні, перестали бути табу, і їх палко обговорювали. В аспекті готовності говорити про історію сформувалася виразна ієрархія. Про страждання росіян можна було говорити без обмежень, а от інших народів — ні. Проте різноманітних болючих тем аж ніяк не бракувало. Червоний терор, який розпалили більшовики після 1917 р., убив, напевне, півмільйона людей⁹. Колективізація в 1928—1933 рр. вирвала з корінням до 4,5 млн. селян. До 5 млн. людей в Україні та інших місцях померли з голоду. Сталінські чистки в 1937—1938 рр. дали до 1,7 млн. жертв, з них понад 700 000 стратили

без суду. Під час війни приблизно 1 млн. етнічних німців і 1,5 млн. чеченців, кримських татар та інших народів — усі вони були советськими громадянами — депортували під приводом, буцімто вони симпатизують нацистам. Після війни до 1 млн. людей перейшли просто з нацистських таборів для військовополонених до ГУЛАГу.

Від репресій у країні не відставала агресія за кордоном. Більшовицька революція швидко задушила короточасну незалежність держав Закавказзя: Грузії, Вірменії та Азербайджану. Сімдесят років вони не могли приєднатися до родини держав. Унаслідок цинічної змови з Гітлером 1939 р. советське керівництво поділило Східну Європу на сфери впливу. Коли нацисти напали на Польщу, дець через два тижні до них приєднався і Сталін. Коли Польщу поділили і стерли з карти світу, 22 000 польських офіцерів розстріляли в Катині та інших таборах. Після війни Кремль придушив будь-які спроби відновити свободу в країнах, які він начебто визволив. Запровадивши brutальні та руйнівні системи однопартійного врядування і планової економіки, він придушив народні повстання в Східній Німеччині (1953 р.), Угорщині (1956 р.) і Чехо-Словаччині (1968 р.). 1979 р. СССР удерся в Афганістан і почав війну, від наслідків якої та країна страждає й досі.

Якщо чесно розповідати про таку історію, це було б нестерпно, а намагання приховати її призводять до незнищеного двоїстого ставлення і до минулого, і до теперішності. Сталіністське минуле й досі отруєє політичне життя в постсоветській Росії, правлячи за джерело і ксенофобії

Кремля, і його авторитаризму. Гасло Міністерства інформації в романі Джорджа Орвела «1984 рік»¹⁰ навряд чи могло бути доречнішим: «Той, хто контролює минуле, контролює майбутнє, а той, хто контролює теперішнє, контролює минуле». Збільшуючи свою владу над громадським життям, Кремль собі на догоду переписує минуле. Хоча розгалужень багато, а деталі складні, сам принцип навряд чи може бути простішим. Росія надає пристойності найтяжчим сторінкам своєї історії, тоді як інші країни з історією тоталітаризму та імперії схильні оплакувати їх. Скажімо, в Німеччині *Vergangenheitsbewältigung* вкарбоване в громадське життя країни. Буквальний переклад цього слова означає «подолання минувшини», хоча здебільшого його тлумачать як «намагання змиритися» з нею. Німеччина намагається змиритися зі своєю тяжкою минувшиною, відколи окупаційні війська союзників у західних зонах переможеного третього рейху зігнали населення в кінотеатри проглядати документальні стрічки про концентраційні табори. Намір окупаційної влади, підтриманий цівкою автомата, полягав у тому, щоб ніхто не мав змоги сказати, буцім він «не знав» про масові вбивства мільйонів або що тоді «було не так уже й погано».

Той захід спрацював. Каяття з приводу минувшини стало відтоді символом німецької політики. Федеративна Республіка виплатила щедрі репарації Ізраїлю і країнам Східної Європи¹¹. Підручники історії в західнонімецьких школах нещадно сфокусовані на нацистській добі, її походженні, злочинах і лиху, яке вона заподіяла Німеччині.

Антинацистський опір ушлявлено, Віллі Брандт, що воював на боці союзників, став федеральним канцлером¹². Але принаймні Німеччина має давати раду лише дванадцятьом рокам нацистської диктатури. Їм можна протиставити набагато привабливіші історичні періоди: створення 1848 р. континентального лібералізму, *Zollverein*, перший відомий на континенті митний союз, а також багато інших видатних культурних, літературних і наукових досягнень у XVIII і XIX ст. А от у минулому Росії знайти моменти слави набагато важче. Історична свідомість Німеччини, може, незвичайно (і то слушно) чутлива, але з західноєвропейського погляду почуття провини з приводу минулого — майже норма. Кожна велика європейська країна мала імперію, інколи (а то й завжди) кепсько керувала нею і шкодує про це, інколи, можливо, навіть надмірно. Британська провина внаслідок імперських різанин та експлуатації так укарбована в шкільну програму, що учні щиро дивуються, почувши кого-небудь, хто каже, що імперія мала й риси, які почасти спокутують її провину. Американці та австралійці відчують суміш прикрих емоцій із приводу того, як їхні предки ставилися до тубільців тих континентів. Білі на Заході відчують провину через расизм у своїх країнах. Політичні лідери вибачаються від імені своїх країн за дії, які сталися десятки, а то й сотні років тому, за давні й недавні злочини й вади. В'єтнам, апартеїд, рабство, союзні бомбардування Німеччини — все стає предметом найретельнішого вивчення з боку найвидатніших істориків, романістів і драматургів. Нитки — інколи сплутані — провини, чутливості,

відповідальності й сорому так густо пронизують західний погляд на інші країни та культури, що ми майже не помічаємо їхньої присутності.

Звичайно, й досі існують сліпі точки: донедавна обговорення у Франції уряду Віші було дуже обачним; погляд Австрії на свою історію вагається між докорами сумління за ентузіазм, з яким у цій країні привітали нацизм, і наполяганням, що то був імпортований продукт і країна стала першою жертвою Гітлера. Чимало людей у Британії й досі лише туманно усвідомлюють, що роль їхньої країни під час війни аж ніяк не полягала в чистій славі, принаймні з погляду поляків або індійців¹³. Але ці сліпі точки, коли йти на схід, стають величезними. На відміну від Федеративної Республіки Німеччини на заході належна до советської зони окупації Східна Німеччина не спонукала свій народ зазирнути у вічі минувшини: адже фашизм, мовляв, накинули Німеччині зовні (здебільшого капіталісти). Народ «НДР» був антифашистами, і його советський союзник визволив його, а не завдав поразки. Ці тези не допомагали східним німцям любити гвалтівників і грабіжників Червоної армії, але поклали край їхній надмірній занепокоєності тим, що було заподіяне євреям, чиї страждання в офіційних історіях відійшли в тінь, поступившись нацистським звірствам щодо комуністів і членів профспілок.

Нове ставлення Росії до советської минувшини підсумував Путін ганебною заувагою у своєму зверненні до нації 2005 р., сказавши, що розпад Советського Союзу був «найбільшою геополітичною катастрофою» XX ст.¹⁴ Дехто з його прихильників намагався надати цьому твердженню

позитивного глянцю: великий вождь мав, звичайно, на увазі втрату смуги історичних територій, як-от України, Середньої Азії та Кавказу, плюс соціально-економічні збурення. Саме вони, безперечно, були особистою катастрофою для багатьох людей, які пережили крах СРСР. Проте швидке порівняння з Німеччиною дає змогу зробити зі слів президента дивовижні висновки. Крах гітлерівського третього рейху теж означав утрату німецьких історичних територій, як-от Східної Пруссії та Сілезії. Він завдав колосальних — ба навіть катастрофічних — страждань усьому німецькому народові. Проте жоден розважливий німецький політик не набрався б духу назвати його катастрофою: по-перше, тому, що то був неминучий наслідок безумної політики Гітлера; по-друге, тому, що страждання Німеччини не можна розглядати окремо. Падіння Гітлера означало визволення для поневолених країн Європи, а зрештою й для самої Німеччини.

Слова Путіна аж ніяк не були принагідною увагою, на яку можна не звертати уваги з огляду на велику плутанину в Росії з приводу її історії. Кремль утверджує новий підхід до минулого, який уславоює Советський Союз, паплюжить Захід і зображує єльцинські роки як період ганебної слабкості й хаосу, від якого нині врятована Росія. Отже, підручники історії, написані тієї пори, мають ганджі, не останньою мірою тому, що опубліковані з участю іноземців. «Чимало шкільних підручників написали люди, які працюють задля іноземних грантів. Вони танцюють „польку-бабочку“¹⁵, за яку платять інші. Ці книжки, на жаль, потрапили

до шкіл та університетів», — бідкався Путін улітку 2007 р.¹⁶ Він вимагав нових підручників історії, які «спонукають наших громадян, надто юних, пишатися своєю країною», і наполягав, що «нікому не слід дозволяти накидати нам почуття провини». Такі підручники написали, а ті, які він критикував, повилучали зі шкіл.

Найкраща ілюстрація нового підходу — характер висвітлення Сталіна і сталінізму. Зовнішні спостерігачі — надто ті, чиї країни постраждали від советських рук за сталінської доби — можуть розважливо сподіватися, що сучасна Росія, країна, як сама вона стверджує, дружня й цивілізована, дистанціюється від варварства минувшини. Уявіть собі скандал у Нідерландах, Польщі чи Ізраїлі, якби німецька програма з історії змальовувала Гітлера й третій рейх як щось інше, ніж ганебну пляму на минулому Німеччини. Проте «Новейшая история России. 1945—2006 гг. Книга для учителя»¹⁷, новий посібник з історії для вчителів, що має схвалення Путіна, намагається втиснути найбільшого масового вбивцю в Європі минулого сторіччя в рамки знайомої, але непідходящої ролі: великого керманіча, змушеного обставинами до жорстких постанов. Цей опус заслуговує докладного вивчення.

Передусім там стверджено, що найбільшими жертвами тиранії Сталіна були не патріоти, селяни, інтелігенти, вірні й ті, хто був пов'язаний зі старим режимом, а керівники Комуністичної партії:

«Практично всі... члени Політбюро, обрані після XVII з'їзду партії [1934 р.] тією або тією мірою постраждали від репресій... Керівний клас був першою жертвою репресій 1930–1950-х років».

І це все задля доброї справи:

«Метою була мобілізація керівництва, щоб зробити його ефективним у процесі індустріалізації... політичні репресії... використовували для мобілізації не тільки рядових громадян, а й керівної еліти».

Чистки створювали, стверджує посібник,

«новий клас керівників, здатних розв'язувати завдання модернізації за умов дефіциту ресурсів, вірних верховній владі і бездоганних із погляду виконавчої дисципліни...»

Іншими словами, проголошує посібник, Сталін був не гірший за Отто фон Бісмарка, німецького канцлера, що об'єднав країну *Blut und Eisen* (залізом і кров'ю). Посібник, правда, згадує про страхітливе надуживання влади, характерне для сталінської доби, але тільки поставивши цього вождя поряд з іншими керівниками Росії:

«З російської історії добре відомо, як псує довге перебування на чолі влади. Це доводять біографії таких видатних керівників, як Пётр І і Єкатерина ІІ... Сталін дотримувався логіки Пьотра І: вимагай неможливого... щоб отримати максимум можливого».

Отож найгірше, що можна сказати про Сталіна, — те, що він «суперечливий»:

«Його вважають за одного з найуспішніших керівників СССР. Територія країни досягла меж колишньої Російської імперії (а подекуди навіть вийшла за них). Перемога в одній з найбільших війн була здобута, індустріалізація економіки і культурна революція пройшли успішно, і результатом стала не тільки масова освіта, а й найкраща освітня

система у світі. ССРСР став однією з провідних країн у науці, безробіття практично ліквідували».

Успіх Сталіна, коли брати найгрубіші критерії індустріалізації та перемоги у війні, безперечний. Але книжка не згадує про колосальну людську вартість: мільйони людей на примусовій праці, знищення цілих соціальних класів, голоди — і навмисні, і спричинені недбальством. Нехтує вона й факт, що Друга світова війна — здебільшого провина Сталіна. Якби він не змовився з Гітлером у 1930-х роках, нацистська Німеччина не мала б змоги нападати. А якби параною Сталіна не спонукала його вбити найкращих командирів Червоної армії та нехтувати застереги про неминучий нацистський напад, Гітлерова війна на сході була б менш успішна. Після краху радянського тоталітаризму наприкінці 1980-х років такий підхід до історії завжди видавався б не просто хибним, а лихвісним. Нині Сталіна трактують як голий історичний факт, яким годують російських школярів. Сталін помилявся, — ну то й що? Дуже багато людей помиляються.

«У нашій історії є проблематичні сторінки, — визнав Путін у середині 2007 р. Але: — Ми маємо їх менше, ніж деякі країни. І наші не такі страшні, як сторінки деяких інших країн». Крім того, він гостро заперечує будь-які спроби поставити два грандіозні масові вбивства ХХ ст. на одну основу: «Я не можу погодитися з тим, що Сталіна порівнюють із Гітлером. Так, Сталін, безперечно, був тиран, і багато хто називає його злочинцем, але він не був нацистом», — сказав він 2005 р. в одному

спільному інтерв'ю з тодішнім німецьким керівником Шредером, який — промовистий факт — не піддав сумніву це твердження. Путін пішов ще далі, порівнявши советські та західні злочини проти людства. Він порівняв великий терор 1937 р. зі скиданням американської атомної бомби на Хіросіму¹⁸. Це порівняння дивне. Можна висунути переконливий аргумент, що скидання цієї бомби поклало край війні і врятувало життя незліченної кількості людей, зокрема багатьох невинних неяпонців, які найменше заслуговували смерті. Цілком можна стверджувати, що Франклін Д. Рузвельт і Гарі Трумен помилилися, бо були черстві чи беззглядні, надміру квапилися завдати Японії поразки, не бажали розглядати інших способів закінчити війну, не знали про великі небезпеки, що їх становить ядерна зброя. Але, на відміну від Сталіна, вони не були прямою причиною смертей мільйонів людей унаслідок страт, депортацій, голодомору й колективізації.

Уживаючи слова «*Что касается...*», Путін, усвідомлено чи ні, знову використовує улюблену зброю советських пропагандистів. Коли їх запитували про Афганістан, вони згадували В'єтнам. Коли їх критикували за тяжке становище советських євреїв, вони з солодковою ширістю нарікали на дискримінацію американських негрів¹⁹. Кожній плямі на советській репутації протиставили щось — справжнє чи вигадане — скоєне руками Заходу. Угорщина? Суец! Військовий стан у Польщі? Підтримувані Америкою диктатури в Латинській Америці! Але ці контрасти навіть тоді були абсурдні. Коли американська адміністрація коїла грубі

помилки у В'єтнамі, сотні тисяч людей протестували в центрі Вашингтона. Влада не схвалювала, але не намагалася ув'язнити їх. У кількох випадках поліція або Національна гвардія вдавалися до надмірних дій у відповідь, що спричиняло обурення. Вбивство чотирьох студентів Кентського університету в травні 1970 р. стало причиною страйку мільйонів студентів — були закриті сотні університетів — і лишилося в історії Америки скандалом, про який згадують досі. Та коли восьмеро незвичайно сміливих советських дисидентів намагалися протестувати на Червоній площі проти інтервенції в Чехо-Словаччину 1968 р., їх миттю заарештували. Більшість їх засудили до вигнання або заборотили до психіатричної лікарні. Їхні імена майже забуті²⁰. Єдиною людиною, що публічно протестувала проти війни в Афганістані, був Сахаров.

Росія тепер рідко згадує навіть шкоду, яку вона заподіяла собі, вже не кажучи про страждання, завдані іншим народам. Нічого й близького до американського величного й гідного В'єтнамського меморіалу не існує в Москві для десятків тисяч советських солдатів, що загинули в Афганістані. Єдиний російський музей, який розповідає про всі жахіття ГУЛАГу, справді чудовий, але міститься в Пермі, в далекій провінції за півтори тисячі кілометрів від Москви. Кілька музеїв у Москві, які намагаються висвітлити советське минуле, не те що не мають підтримки, — зазнають офіційних цькувань і шантажу. Це не просто промовиста тиша. Навіть якщо просто порушити питання про історичні страждання, скажімо, поляків чи балтійських народів, це миттю породжує сердиту

невротичну реакцію. Тепер відмовилися навіть від неохочих поступок, зроблених за часів Єльцина і Горбачова. «Российская газета», офіційний орган російського уряду, та інші провідні засоби масової інформації навіть відродили советську брехню, що вбивство польських офіцерів у Катині — насправді нацистський злочин²¹. Для поляків, що пам'ятають поєднання масових убивств і офіційного приховування злочинів як один з найтяжчих і найприкріших епізодів минулого сторіччя, це однаково, що офіційно санкціоноване заперечення голокосту.

Іноземці, чуючи ці історичні аргументи, часто не здатні їх зрозуміти. Більшість західноєвропейців поділяють думку Генрі Форда, що «історія — це двоярусне ліжко»: туманне нарікання на вади своєї країни *de rigueur*, обов'язкове, а от балачки про давні історичні нарікання — це табу, своєрідна примітивна мстивість, якої в політиці дотримуються здебільшого лише крайні праві сили. Тож коли країни Східної Європи кажуть, що російський ревізіоністський варіант історії такий страшний, що загрожує самому їхньому праву на існування, їхні союзники звичайно відповідають чемним подивом або відвертою дратливістю.

Хіба це повинно мати якесь значення, якщо Росія заявляє, наприклад, що Советський Союз законно анексував Естонію 1940 р.? Хіба має значення, що територія Молдавської ССР містила смужку землі, що історично була (чи не була) частиною Росії? Як погано поводитися грузини в Абхазії 1991 р.? Кому насправді належить Нагорний Карабах? Які історичні та інші права на Крим

мають татари, росіяни та українці? Але оці начебто темні питання були справою життя і смерті для країн та народів і, можливо, ще будуть. Вони становлять частину центрального фронту в новій ідеологічній війні Росії: прагненні переписати історію і далекого, й недавнього минулого.

Осередок проблеми полягає в тому, що сталіністська версія Другої світової війни стала тепер найважливішим міфом у розповіді сучасної Росії про себе. Святкування Дня перемоги — головна подія російського патріотичного календаря. Щоб зрозуміти одержимість росіян *«Великої Отечества́нной войной»* (як називали в СРСР 1941–1945 рр.), нам може допомогти спроба уявити собі вкрай концентрований варіант англійської ностальгії за битвою за Британію і духом Дюнкерка, поєднаний із найрожевішими поглядами Америки на героїзм на узбережжі Нормандії й під час битви за Гуадалканал, плюс народні спогади кожної континентальної європейської країни про спільний опір нацизму, і це все злите в один масив. Ця одержимість нагадує про ідеалізований світ, коли прості національні цінності солідарності та самозречення завдали поразки ворогові, що втілював зло. І вказівки на цьому тлі сентиментальних почувань і міфів, що та війна — переважно провина Сталіна, що Червона армія поводитися лише трохи краще за вермахт і що країни між Німеччиною і Росією хотіли не бути «визволеними» в 1944–1945 рр., а тільки повернути свою довоєнну незалежність, вражають багатьох росіян як блюзнірство²². Ідеалізація сталіністського воєнного міфу,

неспровокованої агресії, надзвичайних жертв і тріумфальної перемоги звільняє росіян від будь-якої провини, відповідальності й навіть чутливості до подій, які відбувалися до війни, під час війни й після неї. Скажімо, таємні протоколи пакту Молотова-Ріббентропа вважають за виправданий тактичний маневр, а не за велику причину для сорому²³. Історія рідко буває такою простою, як видається, тож було б цілком доречно обговорювати й інші тиски на советську політику — як-от страх перед війною з Японією — і помилки, що їх скоїли Британія і Франція. Історик-ревізіоніст міг би висунути аргумент, що угода Сталіна з Гітлером була не гірша за британську зраду Чехо-Словаччини в Мюнхені 1938 р. Але про цю зраду можна говорити тільки з огидою, а не виправдовувати її. А в теперішньому російському підході бракує таких вирішальних нюансів. Росія звинувачує Захід, що він не лишив Сталіну ніякого виходу, крім укласти угоду з Гітлером. А практичні наслідки цього пакту для його жертв нехтують.

У повоєнні роки Захід і Советський Союз вважають за моральні еквіваленти: СРСР «окупував» Східну Німеччину не більшою мірою, ніж США «окупували» Федеративну Республіку. Членство країн Східної Європи в НАТО нині можна порівняти з роллю Організації Варшавського договору в минулому. Таке твердження на перший погляд видається збалансованим, а фактично руйнує всю основу, на яку спирається не тільки повоєнна історія Європи, а й теперішня політика Європейського континенту. Якщо «холодна війна» в Європі перестала бути боротьбою між свободою і тиранією,

а перетворюється натовість у старомодну геополітичну суперечку, тоді вартості й побажання виборців нічого не варті. Колишні сателіти були не поневоленими країнами, уярмленими лихою ідеологією, а простими пішаками на шахівниці. Те, що американці субсидували антикомуністів профспілки «Солідарність» у Польщі, — моральний еквівалент советської допомоги сандіністам у Нікарагуа. Одне слово, комунізм як ідеологія був безвихіддю, а планова економіка — катастрофою, проте кремлівські *raison d'état*, державні міркування, зберігаються: як і будь-яка велика країна, Росія має право визначати майбутнє своїх сусідів. А вони не мають права нарікати на це.

Історичний ревізіонізм Кремля прагне оплутати колишні держави-сателіти подвійним путем. По-перше, сталінська доба була не така вже погана: якщо ті країни страждали, страждали й мільйони росіян, що, крім того, несли на собі головний тягар війни з Гітлером. По-друге, хіба героїчна Червона армія не визволила Східну Європу від фашистського ярма? Будь-який відступ від цієї думки означає, що ті країни не просто невдячні, а нестримані егоїсти, реваншисти й приховані нацисти. Під час галасу 2007 р. із приводу советського воєнного меморіалу (див. розділ 6), на плакатах «Наших», виставлених поряд з естонським посольством, назву країни подавали як «эССтония», а прізвисько її президента — як «томаСС ілвеСС». Думку, що естонці можуть мати слушні підстави вважати советських «визволителів» за ще одну окупаційну армію, вважають за безсоромний історичний наклеп²⁴.

І справді, Естонія тепер — одна з двох гарячих точок нової «холодної війни» (друга — Грузія, про неї ми поговоримо згодом). Естонія — точка, де зіткнулися російські геополітичні амбіції, економічні м'язи та історична амнезія. Крім того, це країна, сповнена рішучості захищати себе. З цієї причини на неї варто поглянути пильніше. Якщо Кремль може роздушити Естонію, шанси решти Східної Європи видаються слабенькими. Хоча на перший погляд важко добачити, чому Росія має завдавати собі клопоту через Естонію. Населення Естонії становить одну соту від населення Росії. Її економічне значення мізерне — менше 0,2% ВВП єврозони. Яке-небудь велике польське місто, скажімо, Катовіце, набагато важливіше. Для росіян вважати Естонію за поважного ворога — щось близьке до неврозу²⁵. Але Росія має слушність, сприймаючи Естонію поважно, і зовнішній світ теж повинен сприймати її так. Ця країна може бути малою, але має символічне значення і для Росії, і для Заходу. Естонія — найкращий приклад історії посткомуністичного успіху, де є чистий і сучасний державний сектор, високотехнологічні галузі й розвинена сфера послуг, що становить гострий контраст із російською вуглеводневою економікою і важкою промисловістю. Та якщо від цих успіхів у іноземців зволожуються очі від розчулення, Росія аж зеленіє з досади й заздрощів. Якщо Естонія — що кілька сторіч, хоч і як неохоче, поділяла долю Росії — змогла досягти успіху, граючи за західними правилами, це піддає сумніву головний аргумент Кремля про російську винятковість. Може, зрештою, таки можна поєднати

стабільність і процвітання зі свободою та відкритістю? Якщо успіх Естонії так прикро бентежить, тоді, напевне, було б краще, якби вона не мала успіху — або взагалі не існувала.

Ця боротьба має своє коріння в суперечливих поглядах на історію. За словами естонців, їхня заможна, законослухняна країна до війни була розвиненіша за Фінляндію, аж поки Естонію разом з її балтійськими сусідками Латвією та Литвою стерли пактом Гітлера і Сталіна. Советські війська ввійшли до країни, подавши низку безглузких виправдань, зокрема й те, що місцевий франкомовний журнал «*Revue Baltique*» опублікував провокаційну статтю²⁶. Економіка поповзла вниз. Гротескно фальсифіковані вибори дали парламент, який «просив» про приєднання до Советського Союзу. Естонія повернулася на карту світу лише 1991 р. За два червневі дні 1941 р. близько десяти тисяч найосвіченіших людей Естонії, зокрема десяту частину єврейського населення, депортували в глибини Росії — здебільшого постукавши серед ночі в двері й давши п'ять хвилин на метушливі збори. Десять із 2500 дітей згодом повернулося менше половини. Загалом понад п'ятдесят тисяч людей депортували, стратили або забрали до Червоної армії. Почався комуністичний терор.

Коли через кілька днів Гітлер напав на Советський Союз, навряд чи слід дивуватися, що багато естонців зрадили, побачивши спину советських окупантів. А коли 1944 р. вони повернулися, чимало естонців воювали з ними. Не тому, що любили нацистів: якби німців виганяли американські або британські війська, союзники могли б

розраховувати на рішучу підтримку й ласкаве прийняття. І навпаки, якби французи або голландці пережили естонський досвід 1940–1941 рр., а 1944 р. побачили не західні війська, а советських «визволителів», вони теж реагували б, як естонці. Те, що трапилося далі, підтвердило страхи естонців: комуністичний терор повернувся, і то буквально сторицею. Советська влада нещадно виловлювала тих, хто мав зв'язки з довоєнним урядом. Знову почались — і посилювалися — депортації. В березні 1949 р. вони сягнули піку: десь двадцять тисяч людей, переважно жінок і неповнолітніх, депортували до Сибіру. Загалом від нацистських і советських рук Естонія втратила приблизно одну шосту частину свого населення. В ім'я «розриву культурної неперервності» з довоєнною республікою публічні і приватні бібліотеки вичищали від усіх матеріалів, які могли нагадати майбутнім поколінням, що вони втратили. Яан Кросс²⁷, відомий естонський письменник, пригадує, як бачив замолоду советського урядовця, що рубав сокирою книжки під бібліотекою головного університету країни.

Російський варіант естонської історії трохи інший. Він починається не 1918 р., від народження Естонської республіки, а раніше, коли Пьотр І посунув у балтійські землі, що їх завоювали раніше тевтонські лицарі, а потім шведи. Два десятиріччя естонської незалежності були відхиленням, яке нічого не означало супроти сторіч царського врядування. На зустрічі з журналістами 2005 р. Путін виклав кремлівські погляди таким чином: за мирним договором з Німеччиною 1918 р., «Росія передала деякі свої території Німеччині».

1939 р. «Німеччина повернула їх нам, і ці території ввійшли до складу Советського Союзу»²⁸. Отже, після війни не було ніякої окупації, «бо вони вже були частиною ССРСР». Путін виправдав свій підхід словами: «Добре це було чи погано, але така історія. То була таємна угода, дрібні держави були розмінною монетою. Такими, на жаль, були реалії життя». Такі твердження не лишають простору, щоб побачити війну з естонського боку, бо характеризують постанови естонців якнайсуворішими словами: естонці, що воювали в німецькій формі проти Червоної армії, яка поверталася, були фашисти, а ті, хто вихваляє їхню сміливість і жертви, — не хто інші, як люди, які тужать за нацистами.

Як і Естонію, така сама трагічна доля спіткала й Латвію та Литву²⁹. А дії советських військ у Польщі були, власне, ще більшим неподобством. Кремль не тільки 1939 р. напав на Польщу з тилу, коли вона вже зіткнулася з нацистською воєнною машиною. Совети так жорстоко ставилися до населення східної Польщі, що чимало євреїв вирішили краще спробувати щастя під владою нацистів, ніж відчувати на своїй шкурі вбивче варварство советської влади³⁰. 1944 р. Сталін цинічно наказав військам зупинитися, поки нацисти громили Варшавське повстання. Адаже ліквідація найсильніших підрозділів польської підпільної армії, вірної законному довоєнному урядові, набагато полегшила советам завдання насадити свій маріонетковий режим. Але Польща в тридцять разів більша за Естонію. Принаймні тепер вона — ще не перша мішень для Кремля.

Природна й цивілізована відповідь на характерний для воєнної Європи каталог неможливих варіантів вибору, брутальності і зрад — оплакати полеглих усіх сторін і дати обітницю, що «такого ніколи не станеться знову». Це й становить західноєвропейський підхід, відшліфований за п'ять десятиліть миру і співпраці. Тепер це ще й підхід екс-комуністичних держав, що є членами ЄС або прагнуть вступити до нього. Непримиренну історичну ворожнечу між Угорщиною і Румунією, Македонією і Болгарією, Польщею і Литвою здебільшого вже поховали. Набагато важливіше мати сусідів, що є заможні й вільні, ніж подати переконливіші історичні аргументи. Суперечливі питання лишають спеціалізованим комісіям істориків, музейних кураторів або — наприклад — у пущах філології. Затяжною сутичкою, що символізує новий стиль дискусій, є плутана польсько-литовська суперечка з приводу орфографії. Поляки литовського походження, підтримувані урядом у Вільнюсі, хочуть, щоб їм дозволили використовувати такі літери, як *ė* і *į*, для записування їхніх прізвищ в офіційних документах; ці літери є в литовській абетці, проте їх немає в польській. І навпаки, чимало литовців польського походження хочуть використовувати свої літери *ł* і *ż*, яких немає в литовській офіційній абетці. Серед такого дріб'язку важко пам'ятати, що до війни польсько-литовські відносини в щонайкращому разі були холодні, а в щонайгіршому — війною. 1921 р. Польща рушила у військовий похід і відібрала історичну столицю Литви — переважно польське місто Вільнюс — і утримувала його, аж поки Сталін 1940 р. повернув місто Литві.

Увесь цей період Польща і Литва не мали дипломатичних відносин; 1939 р., коли Польщу розривали тоталітарні наддержави, Литва закрила свій кордон для польських утікачів. Під час війни литовські і польські партизани уривали час від боротьби з росіянами та німцями, щоб не дати згаснути своїй давній ворожнечі.

Російський підхід до своїх сусідів навряд чи може бути ще інакшим. Комісії істориків, створені за Єльцина, не тільки припинили свою діяльність, — їхнім закордонним членам, скажімо, латвійському історичу Гейнріхсу Стродсу, заборонено в'їзд до Росії. Коментарі в контрольованих Кремлем засобах масової інформації цілковито переписують історичні події. Тож навряд чи слід дивуватися, що менше десятої частини російської молоді вважає, що їхня країна повинна вибачитися перед балтійськими державами за советську окупацію.

Надання пристойності советській історії — перша опора народжуваної кремлівської ідеології; друга — це переписування історії 1990-х років, коли президентом був Єльцин. Новий посібник для вчителів наголошує на анархії, невдачах і слабкості й водночас майже цілковито нехтує успіхи тих років, як-от формування вільних засобів масової інформації, відкриті багатопартійні вибори, жива парламентська культура, кінець центрального планування й поява мільйонів малих підприємств. Аж ніяк не згадуючи, що то був період, позначений незрівнянним плюралізмом і політичною свободою, єльцинські роки нині характеризують як низку нещасть, коли вороги Росії дурили

і принижували країну, множачи безладдя й підточуючи державу³¹.

Звісно, є сенс пильно проаналізувати минуле, і ніхто не стверджуватиме, що 1990-ті роки були приємні. Але зображувати, як чинить Кремль, крах СРСР як катастрофу, еквівалентну Версальському мирному договору, накинutoму Німеччині після Першої світової війни, означає перекручувати факти. В тому випадку військова поразка та міжнародний осуд³² поєднувалися з тяжкими репараціями. А Росія не тільки не зазнала воєнної поразки, а й була оми́та хвилями зичливості всього світу. Захід, анітрохи не доводячи Росію до банкрутства вимогами репарацій, посилав мільярди доларів у вигляді позик і допомоги. Результат, який розчарував, більшою мірою зумовлений внутрішньою політичною слабкістю Росії і неминучими наслідками руйнівного економічного планування, ніж руками західних партачів. Можливо, радники мали б бути менш амбіційними і доктринерськими, обстоюючи лібералізацію цін, стабілізацію грошової одиниці й приватизацію. Дехто з них, можливо, був надто близький до банкірів-інвесторів, що скористалися з приватизації та інших трансакцій. Але абсурдно стверджувати, ніби вони активно прагнули зла. Навіть якщо росіяни тепер думають, що їм пропонували непродумані рецепти, що ліки були хибні або що їх годилося прописати з іншим дозуванням та в іншій послідовності, — це ще не причина для антизахідних почувань. Німеччина і Японія зазнали набагато тяжчих страждань, пережили пряму воєнну поразку та окупацію, проте

за кілька коротких років стали несхитними союзниками Заходу.

Така ревізіоністська історія безпосередньо кидає тінь на політику: «Молодая гвардия», молоді крило «Единой России», організовує марші під гаслом «Немає вороття до 1990-х років». З такої позиції не тільки Захід намагався ослабити Росію, а й політичні лідери, які працювали з ним, пускали Росію за водою. Великий поворотний пункт історії — не крах СРСР і народження свободи, а кінець єльцинської доби. Розділ про період після 2000 р. у новому посібнику з історії починається з чудової фрази: «Ми бачимо, що практично кожен важливий захід пов'язаний з ім'ям і діяльністю президента В. В. Путіна»³³.

Патріотизм та історичний ревізіонізм — два найкращі засоби, що їх знайшов Кремль, щоб заповнити, як висловився Сергій Марков, один з його провідних дорадників, «ідеологічний вакуум» Росії. Третій засіб — ксенофобія. На думку Лілії Шевцової, що працює в московському Карнегі-центрі і є одним з найпрозорливіших дослідників російського дрейфу до авторитаризму, «антизахідні почування — нова національна ідея»³⁴. Путін перейшов від покликань на західні країни як на об'єкт заздрощів до критики Заходу за лицемірство й зарозумілість. Це почалося ще 2004 р., коли він звинуватив Америку в чеченській політиці, яка мала дестабілізувати Російську Федерацію. Того самого року він порівняв Америку зі старомодним колонізатором, «суворим дядьком у корковому шоломі», що повчає інших, «як їм жити», і карає критиків «ракетною довбнею»³⁵. У своєму

зверненні 2006 р. до парламенту він охарактеризував США як «Товарища Волка», персонажа, який «знає, кого їсти. Він їсть і нікого не слухає»³⁶. Згодом ця риторика стала жорсткіша. Америка «по-всякому переступає свої національні кордони... Ніхто вже не почувається в безпеці», — сказав він на конференції з питань безпеки в Мюнхені в лютому 2007 р.³⁷ Пізніше цього самого року він опосередковано порівняв Америку з третім рейхом за її політику «конфронтації та екстремізму» та «зневагу до людського життя, ті самі претензії на винятковість і диктат у світі»³⁸. Критика американської політики — не злочин, чимало американців з огидою ставляться до адміністрації Буша, тільки-но вона почала працювати. Але кремлівські антизахідні почуття створюють пугало, яке дає змогу російським керівникам відкидати будь-яку критику власного авторитаризму. Як висловитись прямо, аргумент має таку форму: «Демократія дорівнює хаосові, і їй сприяють вороги Росії». Захисники Путіна, і в Росії, і за кордоном, перелічують різноманітні вияви неповаги й політичні помилки Америки і Європи, щоб виправдати цю риторiku, проте однаково видається дивним порівнювати Америку, країну, що впродовж десятиліть була оборонцем свободи, з гітлерівською Німеччиною.

Попри хиткі логічні підвалини цього підходу³⁹, свідченням його успіху є те, що відверто прозахідний табір у Росії скоротився до незначущого. Крім жменьки журналістів і людей, які працюють у московських мозкових центрах, майже жодна немаргінальна публічна постать не готова захищати ЄС,

НАТО чи Америку від карикатури, що це загрозливі лицеміри, ладні знищити Росію. Як зауважує Шевцова, ставлення до Заходу стало «лакмусовим папірцем на вірність владі та системі»⁴⁰.

Незважаючи на всі антизахідні почування, поширені серед російської еліти, поки що важко добачити прагнення реальної конфронтації. Багаті і впливові росіяни купують предмети розкоші за кордоном, навчають там своїх дітей, відпочивають, ховають свої нечесно набуті багатства. Тож принаймні дотепер антизахідні почування породили змішаний ефект: за даними опитувань громадської думки, проведених 2007 р., цілих 70% росіян вважають Європу за якогось партнера, дарма що не менша кількість стверджують, що не вважають себе за європейців. Цілих 73% росіян вважають, що країна повинна прагнути взаємовигідних відносин із Заходом, і тільки 16% упевнені, що Росія повинна дистанціюватися. Майже половина вбачає в ЄС загрозу економічній незалежності Росії; 67% кажуть, що мають добру думку про ЄС і тільки третина вважає за бажані тривалі відносини з ЄС. Такі двозначні почуття до Заходу не мають у собі нічого нового. Ще 1918 р. Александр Блок писав у своєму вірші «Скіфи»:

Россия – Сфинкс! Ликуя и скорбя,
И обливаясь черной кровью,
Она глядит, глядит, глядит в тебя
И с ненавистью, и с любовью!..

Поки що антизахідні почування правили переважно за політичний засіб, який мав забезпечити утримання влади. Але може виявитися, що їх

важко контролювати: німецьких інтелектуалів, які стверджували, ніби програли першу світову війну через «удар кинджалом у спину», спіткали через кілька років гіркі жнива. Як нарікає Шевцова, «керівна еліта випустила джина з пляшки, і може бути дуже важко загнати його назад»⁴¹.

Ще одним елементом народжуваної державної ідеології Росії є релігія у формі моральної та духовної легітимності, яку забезпечує провід Російської православної церкви (РПЦ). Бувши вірним слугою советського режиму, який у 1930-х роках довів її мало не до знищення, РПЦ за постсоветської доби переживає період інтенсивного відродження, принаймні якщо зважити на кількісні показники. За єльцинських років публічна позиція церкви часто була двозначна. Деякі провідні ієрархи фліртували з російським націоналізмом і антисемітизмом. Інші, здається, більше переймалися використанням щедрих податкових і правових привілеїв, щоб розбудувати ділову імперію, скажімо, розливати мінеральну воду або імпортувати автомобілі, тютюн і алкоголь. Ставлення самого Єльцина до РПЦ було радше продиктованим обов'язком, ніж побожним. За Путіна вплив церкви страшенно посилювався, а її профіль став виразніший. Релігійні почуття самого Путіна — чи то щирі, чи то егоїстичні — вкрай промовисті. Він регулярно ходить на церковні відправи й полюбає показувати співрозмовникам розп'яття, яке він урятував під час пожежі в рідному домі. Маючи рівень схвалення 54%, РПЦ — друга інституція країни, якій найбільше довіряють (президентська влада має 68%). Але наступні

цифри дивують. Росіяни й досі релігійніші за більшість європейців: під час опитування, проведеного 2007 р., 58% заявили, що вірять у Бога, — на 6% більше, ніж попереднього року⁴². Проте 59% сказали, що ніколи не були на церковній відправі, — на 4% більше в порівнянні з 2005 р. Хоча церква й держава номінально відокремлені, привілейований правовий статус церкви значно зміцнився. І справді, російські світські особи і вчені стривожені фактичним запровадженням вивчення релігійних догм у російських школах і дедалі несамовитішим запереченням еволюції з боку православної ієрархії. Союз церкви і держави неприхований, дарма що в минулому органи влади завдали найбільшої шкоди РПЦ. На церкві поряд зі штабквартирою ФСБ на Луб'янці висить дошка з подякою ФСБ за допомогу в реставраційних роботах⁴³. «Уся влада від Бога, а отже, і їхня», — каже священник, що править у церкві. Принаймні дехто з силовиків, здається, справді вірить, ніби він обраний і керований Господом.

В обмін за державну протекцію РПЦ забезпечує вірну підтримку спроб Кремля диференціювати російську і західну цивілізації. Головним документом угоди між цервою і державою є декларація, ухвалена 2006 р. на X Всесвітньому соборі російського народу, зборах світських організацій, які визнають духовний провід ієрархії РПЦ. З'їзд ухвалив «Декларацію прав і гідності людини», — маніфест, що має бути протиставлений «Декларації прав людини» ООН, основоположному документу універсалістських західних суджень про права людини. Голова РПЦ патріарх Алексій заявив,

мовляв, західне бачення прав людини не дає змоги православним вірним жити у згоді зі своєю вірою. Адже такий підхід, сказав він, призведе до «неопоганського» відродження. Виняткової уваги з'їзд надав правам індивіда, критикуючи їх за моральний релятивізм і зневагу до інтересів інших людей. «Існують вартості не менш важливі за права людини, — сказано в останньому реченні. — Це віра, мораль, [національні] святощі, Батьківщина»⁴⁴.

Розважливі люди можуть не доходити згоди щодо корисності прав людини як політичної концепції. Але тут ідеться не про цю суперечку: РПЦ і Кремль об'єднує не тільки спільне минуле в КГБ, а й палка віра, ніби російська цивілізація спирається на унікальні вартості, цілком відмінні від вартостей Заходу, і ця ідея досконало узгоджується з уявленням про «суверенну демократію». Гасло «Православие, самодержавие, народность» створив ще в XIX ст. граф Сергій Уваров, щоб підвести філософську основу під урядування реакціонера і ксенофоба царя Ніколая I; досить тривожно, що тепер, за доби сучасного кремлівського авторитаризму, воно, здається, має не меншу силу, ніж за доби царського феодалізму. Православна ієрархія теж поділяє антизахідні почування Кремля, наполягаючи, що закордонні релігії, надто католицизм, прагнуть украсти її паству. Всеволод Чаплін, речник патріархату, недавно нарікав: «Після розпаду Советського Союзу велика кількість людей у лоні католицької церкви вирішила, що настала мить, коли можна завоювати ці величезні території і численне населення»⁴⁵.

Отже, окремий російський підхід до політики набув форми. Зовні видається зрозумілим, що він

спирається на ксенофобію, авторитаризм, історичний ревізіонізм та винятковість. Але як його характеризують у самій Росії? Іноземцям це, можливо, важко зрозуміти, бо використовують дуже багато слів, яким нелегко знайти еквівалент в англійській мові (а інколи і в будь-якій іншій неслов'янській мові). Візьмімо, наприклад, слово «*государственник*», яким схвально характеризують Путіна та більшість його спільників. Можна було б перекласти як *statist* («державник»), але такий переклад не відображує повного значення цього слова. Так само й буквальный переклад *man of state* («державна людина»). Держава в західній політичній культурі — слуга народу, тому слово *statist* має трохи зневажливий відтінок, на гадку спадають безвідповідальна бюрократія, втручання і брак підзвітності. А російське слово «*государственник*» має навколо себе патріотичний німб. *Государственник* дбає про авторитет і могутність держави, вважає, що вона є виявом, можливо, навіть найвищим виявом суспільства, культури, ба навіть цивілізації. Іншими словами, російська держава існує не для служіння людям, а як проект чи місія з майже надприродною основою⁴⁶. «Культура — це доля. Господь зробив нас, росіян, громадянами Росії»⁴⁷, — сказав Владімір Сурков, колишній рекламист, що нині став головним ідеологом Кремля. Такі настрої відображені й в уявленні, ніби Москва — «третій Рим», що успадкував імперську, культурну та духовну місію спершу античного Риму, а потім візантійського Константинополя⁴⁸. Прагнення Путіна відновити верховенство Кремля в Росії й посилити його вплив за кордоном має мало, а то й нічого

спільного з волею чи добробутом російського народу: його схвалення бажане — навіть сподіване, — а от мотиви трансцендентні, а не практичні. Мета — утверджувати російську *державність*, і це слово знову не піддається перекладові, означаючи приблизно *great-power-status* («великодержавний статус»). Це означає, що держава використовує свій вплив за кордоном, удаючись до дій, які часом називають *державничеством* (*great-power-ishness*), і в своїй країні. Цей внутрішній вплив характеризує ще один вирішальний, дарма що облудний термін: *диктатура закона*. Широко вживаний у перші роки врядування Путіна, він на перший погляд видається заявою Росії про прагнення стати *Rechtsstaat*, правовою державою: це німецьке слово характеризує державу, де існує безперечне верховенство права. Такий стан, звичайно, існує у вільних країнах: там, де право служить народові, а не навпаки (обрані представники з плином часу і за умови достатньої тривалості мандату можуть переписати будь-який закон і навіть конституцію). Але в Росії *диктатура закона* стала означати не підпорядкування виконавчої влади абстрактним вартостям незалежної судової системи, а безперешкодне використання виконавчою гілкою влади правових санкцій проти своїх опонентів, зокрема, наприклад, і адвокатів захисту⁴⁹.

Останній термін у цьому короткому політичному словнику — *властная вертикаль* (владна вертикаль). Не відомий іноземцям, цей термін у Росії має сильні конотації порядку і стабільності; її частковим західним відповідником може бути британська фраза *joined-up government* («згуртоване

врядування»). Та якщо в західній країні цей термін означає, що різні інституції розважливо працюють разом, у Росії це уявлення має інший характер: накази, дані вгорі, виконують унизу. Першим виразним ідеологічним елементом, що сформувався в Кремлі, була потреба Росії бути сильною централізованою державою. Сам Путін казав, мовляв, це в «ДНК» країни⁵⁰. Децентралізацію єльцинських років він відкинув як анархію, яка заспокоює тих іноземців, що прагнуть розбити Росію на більш керовані територіальні одиниці. Уявлення про вертикально інтегровану владу, може, й не видається винятковим, як, власне, в кожній добре організованій бюрократії. Але Росія не має і ніколи не мала добре організованої державної адміністрації. Їй властиві не тільки некомпетентність, марнотратство і лінощі, а й фаворитизм і особливі інтереси. У своїй доповіді 2006 р. про Росію навіть звичайно обачлива Організація з економічної співпраці та розвитку (ОЕСР) не могла стримуватися:

«Державна бюрократія неефективна, здебільшого байдужа і до населення, і до своїх політичних господарів і часто корумпована. І закордонні, і внутрішні інвестори говорять про неї як про одну з головних перешкод інвестиціям у сьогодишню Росію. Надто великий тягар вона становить для малих і середніх підприємств, які часом менш здатні захищатися від бюрократії, ніж великі корпорації. Крім того, низька якість державної адміністрації перешкоджає структурним реформам майже в усіх інших сферах, бо обмежує здатність уряду втілювати будь-яку політику, що вимагає високих адміністративних і регуляторних здібностей. До того ж вона змушує до великих витрат громадян, що здійснюють такі звичайні дії, як реєстрація майнових операцій»⁵¹.

Це не новина. Живлена за сталінської доби терором і рабською працею, бюрократія спромоглася швидко індустріалізувати країну, хоч і величезним людським та іншим коштом. Відтоді советська бюрократія повернулася до стану, що був би надто вже знайомим таким видатним російським письменникам XIX ст., як Гоголь: функціонери на словах начебто виконують отримані зверху накази, натомість зосереджуються на головній роботі: ухилянні від відповідальності, униканні звинувачень, самозбагаченні та допомозі приятелям. Така поведінка, зрештою, допомогла покласти край советській владі. І це саме кепське врядування, якщо не боротися з ним, могло б зруйнувати й Росію. Тому сильну *властную вертикаль* вважають за протитруту від руйнівної трясовини державної адміністрації: це культура дисципліни і поваги, за якої накази виконують, за гроші звітують, а державним інтересам служать, а не зраджують їх⁵². У західних країнах це більшою чи меншою мірою відбувається завдяки професійній гордості бюрократів, пильному наглядові з боку громадян і засобів масової інформації, тискові з боку інших державних інституцій та контролю, який здійснюють обрані представники. Але майже нічого з переліченого не функціонує в Росії. Ба навіть російській мові бракує слова для назви *public servant* (- «державного службовця») або *civil servant* (- «урядовця»); звичайному перекладу — слову «чиновник» — більше відповідають слова *place holder* («посадовець»)⁵³.

Практичним результатом ідеології централізації є концентрація влади на самій вершині, де вона стає непідзвітною, непрогнозованою

і неефективною. Як зазначає Шевцова, система, створена Кремлем, має чотири структурні вади. По-перше, персоналізована влада і виборчий календар пов'язані з ризиком за самою своєю суттю, бо вимагають регулярних маніпуляцій виборами. А це вже потенційне джерело народного невдоволення. По-друге, режим хоче і стабільності, і розподілу ресурсів на свою користь. Це підточує права власності й дратує інвесторів. По-третє, брак легітимності означає, що забезпечення наступності влади обтяжене труднощами. Воно вимагає регулярних руйнівних чисток, коли новий посадовець і його начальник звинувачують попередника в усіх минулих невдачах. І, нарешті, ліквідація політичного плюралізму усуває головний соціальний запобіжний клапан. Цей останній пункт може виявитися найважливішим. Історія свідчить, що вкрай централізовані суспільства функціонують не дуже добре, і Росія доводить, що не становить винятку. Підпис «першої особи» (як інколи називають Путіна) або брак його може зробити або покласти кар'єру, угоду, життя. У результаті ініціативність ризикована, нагромадження інформації має сенс, покора означає більше, ніж результати. Кремль, може, не мав свідомого наміру покласти край реформам, але аж ніяк не слід дивуватися, що ідеї найблискучіших і найкращих людей Росії відсунули вбік, здається, на віки вічні.

Любов Путіна до принаймні подобає суворого контролю може бути породжена труднощами, перед якими він раз по раз постає, намагаючись утвердити його. Як на чоловіка, такого, здається, могутнього й популярного, як він, його хватка

часто виявляється напрочуд кволою. Скажімо, перший рік його другого терміну мав поганий початок. Рік почався з убивства в травні 2004 р. ретельно дібраного колабораціоніста — керівника Чечні Ахмеда Кадирова. Його сумнозвісні жорстокі зарізяки, навряд чи будучи окрасою політичного життя Росії, анітрохи не поступалися своїм опонентам-терористам в обурливій зневазі до життя, власності й законів війни. Але вбивство Кадирова, скоєне руками бойовиків-сепаратистів, правило за похмуре нагадування, що заяви, буцімто збройний опір подолано, просто брехливі. Потім відбулася перша і остання спроба Путіна провести серйозну й болючу реформу російської марнотратної й застарілої системи соціального забезпечення. Ідея була проста: виплати натурою замінити грошми. Замість дешевого житла, безкоштовного транспорту, субсидованої медицини й т. ін. держава мала платити користувачам цих послуг. Саме так у більшості країн організоване соціальне забезпечення. Субсидовані товари та послуги спонукають до монополістичного мислення серед людей, які забезпечують їх, обмежують вибір і призводять до марнотратства. Але в Росії то був не найгірший наслідок. У будь-якій системі, де здійснюються перекази грошей, їх може просто вкрати хто-небудь, досить могутній, щоб приховати їхні сліди. Натомість право пенсіонерів безкоштовно їздити в громадському транспорті існує просто завдяки віку, він видимий, і його не можна скасувати або вкрати. В результаті росіяни вважали, мабуть, не без підстав, що вони, зрештою, платитимуть повну ціну за те, що раніше отримували

безкоштовно. Спонтанні демонстрації наростали в усій країні, спонукавши до квапливого й принизливого задкування. Відтоді поважні реформи стали мертвою буквою. Але далі пішло ще гірше: Помаранчева революція в сусідній Україні пізньої осені продемонструвала владу народу в її найромантичнішій і найпереконливішій формі – і увіразнила жорстку й безплідну політику Росії і зневірену апатію її населення.

Відповіддю Кремля на ці події було не зменшення, а навпаки, збільшення тиску. Росія перебуває «у стані війни» зі своїми ворогами-терористами, сказав Путін. Ця заява виправдовувала майже будь-яке обмеження політичної свободи. Існувала нагальна потреба зробити Росію сильнішою, а отже, безпечнішою. Міхаїл Юр'єв, бізнесмен, близький до Кремля, 2004 р. склав промовистий список⁵⁴, на його думку, справді необхідних свобод, на які ніколи не повинна зазіхати «національна ідея». Ці свободи скоротилися до приватного підприємництва і права подорожувати. Він не криючись викинув з того списку вимогу дотримуватися конституційних вимог про термін перебування на виборній посаді, право створювати політичні партії і свободу засобів масової інформації, що перебувають у приватній власності. Юр'єва звичайно вважають за дивака-екстреміста, який вірить у непримиренне зіткнення російських і західних вартостей і прагне, щоб Росія була й ізольована, і вочевидь імперська за світоглядом. У своїй нещодавно опублікованій книжці «Третя імперія. Росія, якою вона має бути»⁵⁵ він описує світ 2053 р., коли Росія перемогла Америку після обміну ядерними

ударами. Це може бути просто неприємна фантазія. Проте Путін не раз повторював і фрази Юр'єва, і його ідеї.

Нова ідеологія, сформована після 2004 р., має заспокійливу назву «суверенної демократії». Цей термін не враховує двох головних концепцій, які містяться в преамбулі до російської конституції. Але слово «суверенна» вочевидь означає більше, ніж «демократія». Як зазначає Маша Ліпман з Карнегі-центру, цей термін передає дві ідеї:

«По-перше, що російський режим демократичний, а по-друге, що це твердження треба визнати, і край. Будь-яку спробу перевірки вважатимуть за недружній акт і втручання у внутрішні справи Росії. Суверенітет, крім того, зумовлює, що зовнішні (тобто західні) норми незастосовні»⁵⁶.

Нова ідеологія містить дивовижну дозу того, що в західних країнах назвали б мисленням «нової доби». На перший погляд це може видаватися дивним: жорсткий, зажерливий світ Кремля навряд чи може бути ще далшим від трав, цілющих кристалів і балачок, що їх так полюбляють шанувальники «доби Водолія» та подібних до цього уявлень. Але, на думку Суркова, «російська культурна свідомість вочевидь холістична та інтуїтивна і протиставлена механічній та редуцціоністській». Далі він пише:

«Синтез переважає над аналізом, ідеалізм над прагматизмом, образи над логікою, інтуїція над мисленням, загальне над конкретним. Це, звичайно, аж ніяк не означає, ніби росіянам бракує аналітичного мислення, а людям західних країн — інтуїції. Питання, про яке йдеться тут, — це співвідношення. Скажімо так: російська людина більше зацікавлена в часі, ніж у схемі будильника»⁵⁷.

Отже, що сповіщає та «інтуїція» про найкращу організацію суспільства? Сурков пише:

«По-перше, це прагнення політичної цілості через централізацію владних функцій. По-друге, ідеалізація цілей, яких досягають у результаті політичної боротьби. По-третє, персоніфікація політичних інституцій. Хоча ці всі феномени існують і в інших політичних культурах, їхня присутність у нашій політичній культурі вища за середній рівень».

Іноземцєві ці слова можуть видаватися туманними, але вони мають виразні практичні наслідки, які пгтовхають Росію в напрямі того, що легко можна було б назвати фашизмом. Перша і третя ідеї разом означають, що, крім президентської влади, ніякі інші інституції не мають значення. Влада спускається з самого верху. Це означає, що парламент, судова влада, міліція і державна служба — всі інституції, комплексна взаємодія яких гарантує свободи індивіда — підпорядковані волі чоловіка, що перебуває нагорі.

Про те, чи слід називати ці міркування ідеологією, сперечаються. Суркова всюди характеризує як відповідального за ідеологію в Кремлі, і він не відмовляється від цієї характеристики. Проте його колега Дмитрій Медведев сказав, що не любить терміна суверенна демократія, і назвав його «ідеологічним штампом»⁵⁸. Хай там як, це вже не ідеологія часів Суслова. Сурков — жвава й дотепна постать із невимушеним популістським підходом, а Суслова вважали за бовдура навіть згідно зі стандартами советського Політбюро, які навівали нарколепсію. Сурков майже не вживає жаргону, Суслов, крім нього, не вживав нічого. Сурков

був успішним бізнесменом на телебаченні, в рекламі та у сфері відносин із громадськістю, перше ніж перебрався 2004 р. в Кремль (з його біографії можна висувати, що він міг навіть працювати на ГРУ в 1980-х роках); його кар'єра, поєднавши світи високих державних посад, засобів масової інформації, шпигунства і приватного бізнесу, є символом путінської Росії. Суслов був символом Кремля брежнєвської доби; важко уявити собі для нього якусь іншу роль, крім ролі комуністичного функціонера. Але схожість цих двох постатей між собою однаково разюча. В обох випадках метою було пояснити відмінність між ідеалом і реальністю. Суслов мав пояснювати, чому КПСС заслуговує й далі утримувати владу, дарма що пообіцяна нею утопія не подавала ознак наближення. А Сурков має виправдовувати нову політичну систему Росії — авторитарний державний капіталізм. Як і Суслов, він має ще й пояснювати, чому сумніви в системі — не просто помилка, а зрада.

Велике питання для Заходу полягає в тому, як реагувати на цю ідеологію. Дехто стверджує, що вона все-таки краще, ніж нічого. Влад Собелл, експерт з питань Росії в лондонському офісі «Daiwa», японського інвестиційного банку, каже, нібито Сурков розвиває «свіжий, посттоталітарний варіант лібералізму»⁵⁹. Росія має власну політичну культуру, тож потребує і своєї політичної філософії, стверджує аргумент. Краще мати якусь доморослу ідеологію, ніж імпортувати зовні хибно витлумачені ідеї, як-от марксизм. По-друге, Росія має слухність, відкидаючи ідею, що глобальна стабільність залежить від Америки, яка грає роль «глобального

наставника пліус полісмена». Багатополюсність буде стабільніша за однополюсний світ, де домінує Америка. Інші аналітики просто хочуть спростувати і засновки, і аргументи «суверенної демократії». Звичайно, значна її частина спирається на перебільшення та хибне сприйняття. Зовнішній світ не намагався ослабити Росію в 1990-х роках (насправді тієї пори світ дуже боявся, що Росія може розпастися або виявитися надто слабкою, щоб контролювати свою ядерну зброю). Нинішня американська адміністрація надміру розтягла збройні сили Америки і похитнула її авторитет. Але ідея, буцім Америка загрожує світові, — пугало. Загрузнувши в Іраку та Афганістані й намагаючись дати раду піднесенню Китаю, цей начебто глобальний гегемон надто слабкий, щоб виконувати завдання, перед якими він постає, йому бракує сили. Американські зусилля з «підтримки демократії» можуть бути хибно інтерпретовані, інколи навіть лицемірні, але ізоляціонізм, якого, здається, прагнуть від Америки її нещадні критики, дорого б коштував, бо означав би, по суті, згоду лишити світ у руках диктаторів.

Росія безперечно має право на свою політичну культуру, його має кожна країна. А посттоталітарна доба може означати толерантне ставлення до деяких прикрих рис, принаймні якийсь час (Німеччина 1950-х років дуже відрізнялася від теперішньої). Тут Сурков має слушність. Але він не запропонував переконливого аргументу на користь нового винаходу колеса, бо головні засоби, з допомогою яких діє вільна країна, мають універсальний характер: верховенство права, поділ на гілки

влади, незалежні засоби масової інформації і чесні вибори. А Кремль подає очевидний знак, що ці елементи політичного життя не просто необов'язкові, а цілком небажані.

Але головне полягає не в спростуванні кремлівської критики Заходу, яка інколи може бути слушна й заслужена. Головне — зазначити, що вади інших країн не виправдовують Росії, яка створює свої нові вади. Пов'язане з насильством надуживання державної влади — річ погана, незважаючи на те, що чинять інші країни. Кремль — байдуже, чи захоплює активи добре керованих приватних компаній, ув'язнює опонентів, душить критику або вихолощує начебто незалежні державні інституції, — робить кепську послугу народові Росії, в ім'я якого він начебто урядує. В романах Федора Достоевського міститься сильна критика Заходу XIX ст. Але це не означає, що нелюдськість царського самодержавства, як-от використання нагайки, кріпацтво, цензура й депортація до Сибіру, була кращим способом керувати країною.

Тож чому Кремль утверджує цю насмикану ідеологію, що відчужує іноземців і сприяє кепському урядуванню країною? Найпримітивніша причина полягає в тому, що це легкий спосіб зберігати контроль. Зображення Росії як фортеці, яку обступили облогою зловмисні лицеміри, — зручний спосіб пояснити населенню, чому воно повинно жертвувати свободою. По-друге, залякування зовнішнього світу — добрий вихідний пункт, щоб відгородитися від його втручання. Жорстка манера ведення переговорів була стандартним підходом радянських офіційних осіб на переговорах

під час «холодної війни». Страхітлива лють і крижана тиша без будь-яких пояснень поєднувалися з перспективою (звичайно ілюзорною), що відлига триватиме, тільки якщо інша сторона виявить розважливість і поступиться. Але найтривожніше пояснення найпростіше: Кремль утверджує ідеологію, яка спирається на советську ностальгію і ксенофобну риторику, бо почасти, а то й цілком вірить у неї. Ще більший неспокій ця ідеологія породжує через те, що зовнішній світ, здається, й далі не переймається нею.

6

Як Східна Європа опинилася на передовій нової «холодної війни»

«Сварка в далекій країні між народом, про який ми не знаємо нічого» — ось як британський прем'єр-міністр Невіл Чемберлен зневажливо охарактеризував боротьбу Чехо-Словаччини за виживання, перше ніж вилетіти у вересні 1938 р. до Мюнхена й затвердити розчленування цієї країни нацистською Німеччиною. Тоді доля континенту вирішувалась у Центральній Європі. Майже через сімдесят років сюжет той самий, але цього разу загроза походить від Росії, а не Німеччини, а жертвою стала Грузія, а не Чехо-Словаччина¹. Після нерозважливої спроби Грузії відвоювати підтримувану Росією маріонеткову державу Південну Осетію російські війська, будучи незмірно сильнішими й маючи перевагу в повітрі, здобули швидку воєнну перемогу, розбили грузинську армію, відновили цілковитий контроль над Південною Осетією і ще над одним сепаратистським регіоном — Абхазією та окупували стратегічно важливі

позиції в самій Грузії. Захід протестував, але, як виявилось, неефективно.

Грузинська драма відбулася на головному театрі нової «холодної війни» — в країнах, що межують із Росією, починаючи від тих, про які йшлося в пакті Молотова—Рібентропа: балтійських країн, Центральної Європи і Балкан, — проте узбережжям Чорного моря він доходить і до Кавказу.

Але це той самий регіон, де донедавна Захід просувався вперед завдяки своїй силі і слабкості своїх опонентів. НАТО виграло останню «холодну війну» почасти тому, що могло робити більші витрати, ніж Кремль, а почасти тому, що планові економіки і однопартійні держави за своєю суттю схильні до занепаду. Але ще одним компонентом — у ретроспективі, можливо, найважливішим — була так звана лагідна сила. Наголос на контрасті між процвітанням і свободою «капіталістичного табору» і відсталістю та репресіями «соціалістичного табору» розчиняв тоталітарний клей, що тримав укупі советську імперію. І справді, месіанський комунізм 1920-х років, прихильники якого вірили, ніби масам у кожній країні досить почути заклик, щоб підтримати його, пішов у резерв. Дедалі менше людей у капіталістичному світі хотіло жити в комуністичному, і що більше вони дізнавалися про нього, то менше хотіли. Натомість більшість людей, які жили в комуністичному ярмі, хотіли, щоб усе було по-іншому. Що більше вони дізнавалися про Захід, то більше він подобався їм і менше вони вірили в пропаганду своїх керівників. Цей процес не зупинився з крахом комунізму: після 1989 р. ця сама лагідна

сила зміцнила перемогу Заходу. Поваливши диктатури, країни Східної Європи невдовзі вирішили, що вони хочуть «євроатлантизму»². Це зручний шлях навпростець до переваг, що їх пропонує підтримувана Америкою парасолька безпеки членства в НАТО³, а також доброго урядування та економічної вигоди, пов'язаної зі шляхом до членства в ЄС⁴.

Євроатлантизм — нелегкий, але безперечно сприятливий шлях. Вступ до ЄС означає відданість боротьбі з усіма залишками тоталітарного врядування та модернізації. А це означає геть усе: зробити чесними та ефективними суди й поліцію, забезпечити несхитність прав власності та ухвалити ефективні антимонопольні закони, запровадити визнану світом освіту і стандарти захисту довкілля, дотримуватися стабільної макроекономічної політики, потрібної для переходу зрештою до євро. Можна припустити, що деталі тут часто плутані. Дуже легко глузувати з педантичних санітарних норм харчових продуктів і нарікати на втомливі й дорогі регуляторні норми, які захищають неефективних фермерів або закривають ринок робочої сили. Ці норми не тільки інколи дурнуваті, а й застосовувати їх можуть лицемірно й непослідовно. Деякі країни набагато краще обіцяють реформи, ніж здійснюють їх. Але результати промовляють самі за себе. Розширення ЄС мало великий успіх. Нові члени швидко розвиваються, іноді просто разюче. Навіть їхні нерідко слабкі та некомпетентні уряди не зменшують довіри іноземних інвесторів. На відміну від російського викривленого, живленого нафтою економічного

зростання, процвітання нових членів спирається на виробництво промислових товарів, послуг і — дедалі більшою мірою — високу технологію. Поширення НАТО на схід теж мало позитивні наслідки. Деморалізовані, гіпертрофовані бюрократії советського типу і дратливі, аматорські війська колишніх поневолених країн були реформовані. У деяких випадках, як-от у Польщі, вони стали сучасними і гнучкими збройними силами.

Якщо євроатлантизм здійснював неперервний глибокий і начебто нездоланий наступ, Кремль після 1989 р. здебільшого був змушений відступати й зазнавати поразок. Цікаво зазначити, що 1992 р. вважали за незнищений мінімум, з яким може погодитися Росія. Ігор Родіонов, тоді голова Військової колегії (а згодом міністр оборони за Єльцина), запевнив, що Росія наполягатиме на:

«нейтральності східноєвропейських країн та їхніх дружніх відносинах із Росією; вільному доступові Росії до морських портів на Балтиці; виведенні збройних сил „третьої країни“ з Балтійського моря і неучасті балтійських країн у військових блоках, спрямованих проти Росії; запобіганні країнам, які входять до СНГ, стати частиною буферної зони, що відокремить Росію від Заходу, Півдня або Сходу; перебуванні держав СНГ під виключним впливом Росії»⁵.

Ці вимоги можна тепер читати як лиховісний список побажань, але протягом переважної частини минулих літ вони скидалися на каталог невдач. Усі союзники ССРСР з Організації Варшавського договору — Польща, Чеська Республіка, Словаччина, Угорщина, а також Румунія і Болгарія приєдналися до НАТО, так само 2004 р. й балтійські

держави, що їх Росія називає «колишніми советськими республіками»⁶ (ішлося, схоже, навіть про вступ Грузії та України до Північноатлантичного союзу), тож Росія втратила доступ до балтійських морських портів унаслідок невдалої спроби здійснювати економічний тиск.

Важко було збагнути, як зможе одужати Росія. Їй бракувало не тільки грубої сили Советського Союзу — військових м'язів, — вона, здавалося, була нездатна конкурувати з євроатлантизмом. Друзями Росії було щоразу менше число диктатур — некомпетентних, непривабливих і неуспішних. Скажімо, у Словаччині в 1990-х роках російські сили безпеки й ділові кола підтримували тісні зв'язки з упертим і невправним Владміром Мечіаром. Це призводило до гострих протестів із боку більшості місцевих опозиційних партій, які спиралися на велику підтримку європейських і американських мозкових центрів та активістів. Багатопартійний рух проти Мечіара здобув перемогу на парламентських виборах 1998 р., започаткував реформи й перетворив країну з ізольованого болота в улюбленицю іноземних інвесторів⁷. Так само й Слободан Мілошевич, владний керманіч Сербії, мав велику підтримку Росії у своїх війнах із хорватами, боснійцями й косоварами, які спиралися на західну підтримку, проте економічні та політичні наслідки його націоналістичного врядування і санкції, до яких вони призвели, мали руйнівний характер, і 2000 р. він теж утратив владу⁸. В Литві два політики, що мали тісні зв'язки з Росією, з ганьбою пішли з посад. Роландас Паксас, лідер Ліберально-демократичної партії, займав посаду президента

чотирнадцять місяців. 2004 р. він зазнав імпідменту, і йому заборонили висувати в майбутньому свою кандидатуру на державні посади, бо служба безпеки країни публічно заявила про його начебто зв'язки (які він несамовито заперечував) із російською розвідкою та організованою злочинністю. А Віктор Успаскіс, керівник Трудової партії Литви, втік до Росії й успішно отримав там 2006 р. політичний притулок. Його особистий бухгалтер розповів литовській владі про пов'язані з Росією порушення у фінансуванні партії. (Успаскіс, багатий бізнесмен, енергійно наполягав на своїй невинності й восени 2007 р. повернувся до Литви, де опинився під домашнім арештом). Але ці відступи виявились тільки тимчасовими: партії цих обох чоловіків сподіваються здобути багато голосів на виборах, які мають відбутися в Литві в жовтні 2008 р. Правлячу євроатлантичну урядову коаліцію вважають за надто некомпетентну й корумповану, тож виборці, здається, з відчаю і на знак протесту прагнуть знову повернути популістів.

Кольорові революції у Грузії 2003 р. (Трояндова), Україні 2004 р. (Помаранчева) і Киргизстані 2005 р. (Тюльпанова) теж виявились радісним успіхом, що поступився розпачливій реальності. Спершу ті революції увиразнили крах російського підходу до своїх сусідів. У кожному випадку вони усунули корумпований і авторитарний режим; в Україні та Киргизії то були режими, з якими легко працювалося Кремлеві. Можливий висновок звідси полягав у тому, що люди на постсоветському просторі мали велику прихильність до чесного врядування і свободи, бо кремлівська дієта

з «кумівського капіталізму» і панування таємної поліції видавалася непривабливою. Російською реакцією спершу була приголомшеність, а потім нова рішучість знайти кращу тактику. Ця рішучість почала давати результати.

По-перше, євроатлантичний приплив припинив посуватися на схід. Прагнення поширювати ЄС і НАТО згасло, а розчарування новими членами зросло. По-друге, почала збільшуватися власна сила Росії — і груба, й лагідна. Перші свідчення надійшли з Середньої Азії. Узбецький диктатор Іслам Каримов після короткого флірту з Америкою після 2001 р. є тепер одним з найближчих і найзалежніших союзників Путіна⁹. Узбецький режим цінує кремлівську допомогу в нещадному придушенні ісламістських опозиційних сил та в протидії періодичній зовнішній критиці кричущої зневаги до прав людини в Узбекистані (хоча про неї мовчать і Британія, й Америка, що теж вважають Узбекистан за корисного союзника у «війні з тероризмом»). Захід утратив свій вплив і в Казахстані, яким керує довічний президент Нурсултан Назарбаєв. Попри повзучу корупцію ця країна — найрозвиненіша в Середній Азії й має найсолідніші успіхи. Але зовнішня політика Казахстану ультраобережна й відображує внутрішні пріоритети президента: економічне зростання і освіта. Режим Назарбаєва постійно розбудовує міцні відносини з Заходом і Китаєм, проте аж ніяк не хоче розсваритися з Москвою. Вистачить погляду на карту, щоб зрозуміти чому: казахсько-російський кордон — найдовший суходільний кордон у світі. Північний Казахстан значною мірою

заселений етнічними росіянами, що становлять приблизно третину населення. Принаймні тепер Казахстан може тільки програти від конфронтації. Нерішучість і відсутність одностайності на Заході доводять казахів до відчаю: чому їм треба серйозно розглядати євроатлантичний вибір, якщо його не пропонують їм серйозно?

Найбільша влада Кремля в Таджикистані, охоплений злиднями наркодержаві, цілком залежний від Росії у своєму фінансовому та військовому виживанні. Російські війська забезпечили, що Емомалі Рахмонов, керівник країни, переміг у п'ятирічній громадянській війні, що скінчилася 1997 р., відтоді вони й підтримують його там. Грошові перекази від таджицьких робітників-мігрантів у Росії — економічна дорога життя для зубожілого населення. У Киргизстані Росія відступила. Ця країна фліртувала з ідеалістичною прозахідною орієнтацією за свого першого постсоветського президента Аскара Акаєва, який казав, що хоче, щоб країна стала «Швейцарією Середньої Азії»¹⁰. Коли його врядування загрузло в автократії та корупції, народне повстання 2006 р., здавалось, провіщає революцію українського типу. Як і в Україні, революція виявилася передчасною. Киргизстан — збентежений господар і американської, і російської військових баз. Незвичайним у регіоні є тільки Туркменістан. Маючи другі після Росії запаси газу на території колишнього Советського Союзу, він — найзагадковіша з усіх постсоветських країн. Перші п'ятнадцять років незалежності ним керував його колишній перший секретар партії Сапармурат Ниязов. Дивак із манією величі, що

назвав себе Туркменбаші («батьком усіх туркменів»), він поклав край функціонуванню соціальних служб і запровадив зіпертий на терор культ особи. Його наступник Гурбангулі Бердимухаммедов відмовився від деяких найодіозніших рис урядування Ніязова, проте ослабив рішучу ізоляціоністську позицію країни, що, здається, дає Росії змогу мати більший вплив.

Особлива ситуація в двох європейських союзниках Кремля — Вірменії та Білорусі — поки що робила їх майже імунними до принад євроатлантизму. Вірменія має набагато вищий рівень політичного плюралізму, ніж будь-який інший союзник Росії, крім того, є одним з найбільших на душу населення реципієнтів американської допомоги у світі. Саме це й робить її маловірогідним членом кремлівського табору. Головна (і, мабуть, єдина) причина її орієнтації — потреба мати підтримку проти сусіднього Азербайджану¹¹. Білорусь на папері — найближчий союзник Кремля. Страшенно русифікованій за советської доби, їй бракує міцного союзу між патріотами і шанувальниками свободи, який вивів такі сусідні країни, як Литву та Польщу, з кремлівської орбіти. Прийшовши до влади 1994 р., білоруський президент Аляксандр Лукашенко¹² говорив про злиття своєї країни з Росією і формування Російсько-Білоруського Союзу, який інколи називають союзною державою. Здається, цей єдиний зовнішньополітичний проект, що міг би спрацювати, не дав ніяких практичних результатів, хіба тільки Путінові, що в травні 2008 р. став номінальним прем'єр-міністром цього утворення.

Головна причина невдачі криється в тому, що сповнена ентузіазму панславістська риторика обох сторін приховувала вкрай суперечливі цілі. Зголоднілий за владою, Лукашенко вважав союзню державу за шанс вийти на значно ширшу сцену: під час занепаду ельцинських років він був (і то не тільки у своїх очах) можливим кандидатом від імені прихильників твердої лінії на посаду президента нового державного утворення. Водночас він сподівався, що економічне злиття означатиме дальше постачання газу для застарілої промисловості його країни за субсидованою внутрішньою ціною Росії і шанс зіперти слабкий білоруський рубль на набагато сильніший російський. Єльцин не любив диктаторських рис свого білоруського колеги, проте цінував товариську атмосферу їхніх зустрічей. Путін дотримувався іншого погляду. Він не любив балачок, пов'язаних із союжною державою, і нікчемної метушні (скажімо, використання низки прибуткових лазівок, створених накладанням двох митних режимів). Він вважав, що Білорусь повинна просто приєднатися до Росії, а президентство Лукашенка або скасують, або зведуть до суто церемоніальної посади. Крім того, зайняв набагато жорсткішу позицію в питанні про забезпечення енергією. В січні 2007 р. Білорусь погодилася продати за 2,5 млрд. дол. половину своєї національної газотранспортної компанії «Белтрансгаз», а «Газпром» в обмін на це лише подвоїв ціну на газ замість збільшити її втриє або вчетверо. Білорусь, крім того, отримала шестимісячну відстрочку платні за новим тарифом і пнула зі шкури, намагаючись позичити 1 млрд.

євро на міжнародних ринках, щоб надолужити нестачу фінансів.

Поставши перед видимою зневагою Путіна і повторюваними публічними образами, Лукашенко віродив у собі патріота, став говорити про національну незалежність і окрему білоруську ідентичність. Це була дивовижна зміна, якщо зважити на інколи вбивчі форми переслідувань, які здійснював його режим у минулому проти націоналістичної опозиції країни. 2006-го і 2007 р. він став усюди промащувати простір, намагаючись дізнатися про можливість радикальної зміни курсу. Захід, надто Америка, повнилися ентузіазму, але наполягали, щоб він спершу звільнив кількадесят політичних в'язнів. Після цього Захід був ладен обговорювати відновлення політичних свобод в обмін за безпечний і гідний відхід від влади Лукашенка і його найближчого кола. То вже був широкий жест, якщо згадати, що білоруський режим заподіяв смерть принаймні чотирьом своїм критикам¹³. У середині 2008 р. режим, здається, запізнило просувався в цьому напрямі.

Кремль, крім того, вдихнув нове життя в організації, створені Росією в колишньому Союзі. Першою з них було *Содружество Независимых Государств*, до якого входять дванадцять колишніх советських республік (але не балтійські держави). В певному розумінні СНГ стало приголомшливим крахом. З десятків його документів та угод про економічну та політичну інтеграцію майже всі виявилися цілком безрезультатними. Створення зони вільної торгівлі, яка мала почати діяти 2005 р., постійно відкладали. Навіть

обмежені спроби сприяти культурній співпраці або полегшити пересування людей, капіталів, товарів та послуг і досі грузнуть у болоті хижацьких митних режимів і бюрократії. Головні залишкові цілі СНГ як джерела синекур¹⁴ — створення конкурентних команд спостерігачів на виборах, щоб спростовувати твердження зовнішніх спостерігачів про фальсифікацію виборів; крім того, СНГ дає змогу призначати зустрічі з колишніми советськими керівниками, яких Кремль може не хотіти запрошувати для двостороннього візиту до Росії. Але однаково СНГ — корисний засіб підтримки. Хоча Грузія, Україна й Туркменістан у різні часи заявляли про свій повний або частковий вихід, жодна країна-член насправді ще не вийшла остаточно з цього утворення.

Інші, новіші організації мають вужче членство і вужче визначені цілі, здебільшого у сфері співпраці з питань безпеки. 2001 р. найлояльніші союзники Росії в екс-советській Середній Азії — Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Узбекистан — приєдналися разом з Китаєм до нової Шанхайської організації співпраці (ШОС)¹⁵. Спершу вважали, що то координаційна організація для боротьби з потрійним лихом постсоветської політики: «тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом». Паралельно до ШОС створено Організацію договору про колективну безпеку (ОДКБ)¹⁶ — очолений Кремлем варіант НАТО з зародковими спільними збройними силами. 2005 р. ШОС засвоїла гострий антизахідний і антиінтервенційний тон (див. розділ 8), проте 2008 р. стала дотримуватися набагато обачнішого підходу. Формування спільного фронту у сфері

безпеки виявилося легшим, ніж забезпечення реальної економічної інтеграції. Широко розрекламовані Євразійський економічний союз і Єдиний економічний простір, що мали бути кремлівськими суперниками ЄС, спіткала очевидна, якщо не закономірна, невдача. Інтеграція відкритих, законослухняних економік — досить важкий процес, а інтеграція економік, якими керують тісно пов'язані бюрократи, магнати і шпигуни, — набагато важчий. Підтримавши своїх союзників, Росія тепер спрямовує свою могутність на ворожий табір. Перший і найтрадиційніший спосіб реалізації цього завдання — старомодні політика і дипломатія, пов'язані з різними порціями балачок, гніву, дратливості та викручування рук — засобами, ох як знайомими з часів останньої «холодної війни».

Великим бойовищем цієї війни є Організація з безпеки та співпраці в Європі (ОБСЄ). Вона є наступницею Ради з безпеки та співпраці в Європі (НБСЄ), що відіграла велику роль у спрямуванні лагідної сили Заходу на советський блок за років «холодної війни»¹⁷. Після двох років переговорів у Гельсінкі країни по обидва боки «залізної завіси» підписали 1975 р. Гельсінкський прикінцевий акт. Захід визнав теперішні європейські кордони¹⁸. В обмін за те советська сторона зобов'язалася поважати загальні права людини. Советське керівництво гадало, ніби то лише паперова поступка. Насправді цей акт дав змогу борцям за права людини на сході, як-от чехо-словацькій групі «Хартія-77» і Московській гельсінкській групі, скаржитися, що їхні уряди порушують міжнародні зобов'язання. Це відродило дисидентський рух і виявилося

могутньою зброєю пропаганди. Після краху комунізму НБСЄ перейменувала себе в ОБСЄ. Росія звичайно енергійно підтримувала ОБСЄ, вбачаючи в ній корисну альтернативу НАТО. Тепер вона ставиться до неї як до бойовища. Росія прагне задушити відділ ОБСЄ з моніторингу виборів — Відділ демократичних інституцій і прав людини. Скажімо, Росія заявила, що визнає тільки такий рівень моніторингу виборів, який ОБСЄ поширює на такі країни, як Туреччина й Америка. Вона раз по раз спонукає ОБСЄ проаналізувати права росіян у балтійських державах (їх проаналізували й заявили, що ситуація задовільна). А загалом Росія прагне, щоб організація повернулася до свого первісного завдання — стала осередком дискусій між різними державами і припинила «втручатися» від свого імені. Прагне суворої підзвітності секретаріату державам-членам, а це — якщо зважити, що організація спирається в своїй роботі на консенсус, означатиме, що вона майже нічого не зможе вдіяти.

Така сама ситуація і в інших міжнародних організаціях, які мають справу з екс-комуністичним світом. У Раді Європи, яка спонсорує Європейський суд із прав людини, Росія блокує реформи, які спростили б процес подання позовів. Таке спрощення стало б у великій пригоді саме російським громадянам, які становлять найчисленнішу групу позивачів. Росія хоче, щоб Рада Європи змінила свої пріоритети, відійшла від прав людини до політики міграції, культурної роботи і боротьби зі злочинністю. У Європейському банку з реконструкції та розвитку (ЄБРР) Росія блокує проекти в прозахідних країнах і водночас наполягає на широкій

підтримці російських компаній та інфраструктурних проектів і надає респектабельності банкам, за якими стоїть Кремль і які намагаються підступитися до міжнародних ринків капіталу. В рамках Програми розвитку ООН Росія несамовито заперечувала проти призначення колишнього прем'єр-міністра Естонії й піонера рівного для всіх податку Марта Лаара радником до Грузії.

Кремль вважає, що всі різновиди багатосторонньої дипломатії неприродні. Його головний політичний підхід — знайти двосторонні відмінності та слабкості й використовувати їх. Він, наприклад, не дає згаснути суперечкам із приводу колишніх советських кордонів, відмовляючись покласти край суперечкам про лінію кордону з Естонією. Як і Латвія, Естонія під час советської окупації втратила невеликі клаптики території. Як і Латвія, Естонія тепер відмовилася від будь-яких претензій на них. Але Кремль прагне підтвердити свою перемогу й усунути будь-яку згадку про довоєнне існування країни¹⁹. Найзапекліші сутички й досі відбуваються в найтемніших закутках. За перший приклад тут править Молдова, найбідніша, найслабша і, можливо, найневідоміша країна Європи. Крім того, вона має, мабуть, найхиткіші історичні претензії на державність серед усіх постсоветських країн²⁰. Деякі з них, скажімо, балтійські держави, мали на живій пам'яті десятиріччя незалежності. Інші, як Україна та Грузія, вочевидь існували як окремі країни в далекому минулому. А Молдова — свавільний витвір пакту Молотова—Рібентропа, за яким СРСР анексував східні провінції Румунії. Після війни північні та південні окрайці передали

«Украинской Советской Социалистической Республіке». Середня частина плюс смужка переважно російськомовної території на східному березі Дністра сформували *«Молдавскую Советскую Социалистическую Республику»* з цілком довільними кордонами. Далі почався звичайний сталінський терор. Добре освічених людей і кожного, кого підозрювали в румунських націоналістичних симпатіях, депортували до Сибіру. Мові накиннули кириличну абетку й проголосили, що вона не румунська, а молдавська (дарма що розмовні варіанти обох мов практично годі розрізнити). Коли СРСР почав розпадатися, громадська думка в Молдові розділилася на три течії. Галаслива меншість просто хотіла возз'єднатися з Румунією, доводячи: якщо пакт Молотова—Рібентропа був нелегітимний, тоді його наслідки слід скасувати всюди. Друга, численніша група прагнула незалежності для багатоетнічної Молдови, тобто і румунськомовної частини, і російськомовного регіону Придністров'я (де зосереджувались усі промислові підприємства країни). Третя група, базована в Придністров'ї, складалася з вірних підданих Кремля, які стверджували, нібито «румунські націоналісти» планують дискримінацію та репресії проти місцевого російськомовного населення.

Маючи здоровий глузд, за умови обережних переговорів суперечності між трьома групами можна було б залагодити. Але в 1990—1992 рр. таких рис бракувало. Придністров'я проголосило незалежність і відбило (з широкою підтримкою Росії) спробу молдовського уряду відновити контроль. Відтоді обидві сторони дотримувалися нелегкого

припинення вогню. Жодна інша країна — навіть Росія — офіційно не визнала придністровського режиму. Та вузька смужка землі стала центром прибуткового контрабандистського рекету і таємного продажу зброї — різновидів бізнесу, з якими пов'язані фінансові інтереси забезпечених добрими зв'язками політиків у Росії, Україні й навіть Молдові. Росія тримає в Придністров'ї «миротворчі» сили, які ще й охороняють колосальні звалища звичайної зброї, полишені там з днів Варшавського пакту. Росія мала вивести ті війська до 2001 р., але заявляє, дарма що цьому годі йняти віру, мовляв, місцеве населення не дозволить. «Спонтанні» демонстрації справді заблокували залізничні колії коло казарм і складів, проте важко повірити, ніби віддані та ефективні за інших обставин придністровські сили безпеки не змогли б у разі потреби розігнати їх.

Теоретично п'ять закордонних держав та організацій — Америка, ОБСЄ, Росія, Україна і ЄС — намагаються примирити молдовську і придністровську сторони та сприяти трьом «Д»: демілітаризації, демократизації і декриміналізації Придністров'я²¹. А практично ці переговори, як і в інших випадках заморожених конфліктів, виявилися марними. Односторонні намагання Кремля переконати Молдову визнати конфедерацію з Придністров'ям були близькі до успіху, хоча поки що втручання Америки та Європи допомагало Молдові утримуватися від наміру справді підписати якийсь російський мирний план. Проте справжня причина, чому Захід програє в Молдові, — не військова, а політична

та економічна слабкість самої країни; ця слабкість — результат корумпованого і вкрай безпорадного врядування. У Молдові більшою мірою, ніж у будь-якій іншій частині посткомуністичного світу, євроатлантичному виборові бракує вірогідності та впливу. Скажімо, в теперішньому молдовському уряді майже ніхто (зокрема й міністр закордонних справ) не розмовляє англійською мовою. Румунію, що мала б бути мостом у Європу для Молдови, вважають за непрогнозовану шовіністичну загрозу, а не за корисну сусідку. Якщо йдеться про економічне життя, промисловість Молдови базується здебільшого на малоприбутковій продукції, як-от дешевому вині та свіжих фруктах. Унаслідок цього країна відчуває тягар торговельних санкцій, що їх наклала Росія 2006 р. Інші посткомуністичні країни відповіли на такі заходи переорієнтацією свого експорту в західні країни. Молдовським фірмам, здається, бракує здатності чи бажання робити це. Росія, крім того, придушила придністровську економіку, підвищивши ціни на газ та урізавши кредити. Така ситуація поставила перед молдовським керівництвом спокусливу перспективу негайно укласти угоду, тільки-но воно відмовиться від решти своїх сподівань на інтеграцію до Європи²². Якщо події підуть таким чином, результатом буде разюча поразка євроатлантичних сил у посткомуністичному світі. Поєднання несміливості та бездіяльності дало б змогу Росії використати сукупність економічних, політичних і військових важелів супроти майже беззахисного суперника. В обмін за пожертву кількох придністровських

пішаків Росія вперше після краху комунізму може повернути у сферу свого впливу цілу країну.

Натомість Грузія виявилась найгарячішою точкою нової «холодної війни». Коли читати повідомлення про війну в серпні 2008 р., можна легко — і хибно — припустити, ніби бої почалися з неспровокованого нападу Грузії на сусідню Південну Осетію. Істина набагато складніша. Починається вона з того, що Грузія як сучасна держава відроджувалась дуже важко. До більшовицької революції Росія вже століття панувала на Кавказі. 1921 р. вона задушила молоду Грузинську Демократичну Республіку. В 1930-х роках Сталін встановив терор, з яким балтійські держави та інші кремлівські трофеї познайомились аж надто близько лише через десять років. Десятки тисяч людей депортували або знищили. На відміну від балтійських держав, Грузія відновила свою незалежність без живих спогадів про законність і державність, без допомоги добре освіченої і патріотичної діаспори.

Коли наприкінці 1980-х років комуністична влада зазнала краху, націоналістичні лідери, як-от неврівноважений філолог Звіад Гамсахурдіа, спираючись на сповнену завзяття націоналістичну міліцію, постали перед майже неможливим завданням — керувати країною, що не мала ані захищених кордонів, ані традицій державності. Вони мало цікавилися насущними питаннями, якими переймалися естонці, скажімо, стабілізацією валюти, привабленням іноземних інвесторів і створенням сучасної державної служби. Замість цього вони почали громадянські війни з двома головними етнічними меншинами країни — осетинами й абхазами.

Обидві за советської влади мали певний ступінь автономії, і їм не подобалась ідея грузинської незалежності, надто зіпертої на хиткий і ексцентричний етнонаціоналізм Гамсахурдіа. Наслідки були жахливі. В абхазській столиці Сухумі невідомі спалили національну бібліотеку, музей і державний архів. Це однаково, якби Вашингтон утратив в одній пожежі Бібліотеку Конгресу, Кеннеді-центр і Смітсонівський інститут. Абхази²³, маючи сильну підтримку і росіян, і чеченських екстремістів, які не любили грузинів ще більше, ніж росіян, відбили грузинів. Двісті п'ятдесят тисяч етнічних грузинів — близько половини населення — втекли.

Такі важкі пологи виявилися мало не фатальними для Грузії. Майже на ціле десятиліття західні союзники списали її як безнадійного інваліда. Гамсахурдіа усунули 1992 р., до влади прийшов Едуард Шеварднадзе, що був за Горбачова міністром закордонних справ. Він забезпечив стабільність, але не реформи. Пустив коріння «кумівський капіталізм»: родина Шеварднадзе дбала про свої прибутки, але не тямала, як посприяти тривалому економічному зростанню. Росія зберігала свої війська в Грузії і принагідно використовувала їх. Реформи були суто поверхові²⁴. Це все змінилося 2003 р., коли грузинське населення, майже італійське за своєю любов'ю до доброго товариства й нелюбов'ю до організованості, постало проти некомпетентного й дедалі авторитарнішого режиму Шеварднадзе. Це привело до влади Міхаїла Саакашвілі, юриста, що дістав освіту в США, читав журнал «*Economist*» і був сповнений рішучості реформувати Грузію з шаленою швидкістю, взявши

за очевидну модель Естонію. Хоча ніхто б не назвав Грузію довершеним взірцем свободи і доброго врядування, прогрес був дивовижний. Потекли іноземні інвестиції, вирівнялися ставки податку, зросли урядові надходження і зарплати, покращилися державні служби, бурхливо розвивалась економіка. Цілі державні установи, скажімо, сумнозвісно корумпована автоінспекція, були просто ліквідовані. Ставки податку були низькі, а система оподаткування — простою.

У результаті Грузія на якийсь час стала найуспішнішою країною регіону і приваблювала тих, кого колись відштовхнула. Першим регіоном, що підпорядкувався центру, стала Аджарія, напівнезалежна республіка, що під владою свого керівника Аслана Абашидзе стала магнітом для міжнародної організованої злочинності. Його популярність — справжня в перші роки його режиму — ґрунтувалась на тому, що він оберігав свій народ — грузиномовних мусульман — від нещасть, які спіткали решту країни. Та коли хаос і злидні змінились на зростання економіки, стабільність і політичну свободу, влада Абашидзе ослабла. Під час путчу навесні 2004 р. він під тиском народних протестів утік до Москви. Аджарія стала вітриною Грузії, привабивши іноземні інвестиції й туристів з усього чорноморського регіону і з-поза його меж. Абашидзе був великим прихильником Путіна, але його втеча була меншим ударом у порівнянні з впливом процвітання Грузії на Південну Осетію, слабшу з двох кремлівських маріонеткових держав у Грузії. Історична батьківщина осетинів міститься по обидва боки Кавказьких гір. На північному

боці православні за своєю вірою осетини опинилися в найгірше керованому регіоні Росії серед дедалі неспокійнішого мусульманського населення сусідніх республік. Південна Осетія була автономним регіоном совєтської Грузії і проголосила начебто незалежність, підтримувану Кремлем, але ніде не визнану.

Після невдалої спроби 2004 р. відвоювати Південну Осетію силою головна тактика Саакашвілі полягала в тому, щоб повернути сепаратистські регіони, вдаючись до лагідної сили і повторюваних дипломатичних ініціатив²⁵. Він використовував той факт, що Кремль грубо накидав своїх маріонеток замість питомих південноосетинських політиків, які на початку 1990-х років очолювали боротьбу проти грузинського націоналізму. Ці засновники Південної Осетії сформували уряд у вигнанні, що енергійно виступав за реінтеграцією з Грузією. Дехто з сімдесятитисячного населення Південної Осетії почав їздити на роботу до Грузії. Люди побачили, що там немає автократичної етнократії, як зображувала кремлівська пропаганда, а процвітає толерантне суспільство. Попри дедалі щедріше кремлівське субсидування південноосетинські історичні симпатії до Москви, здавалося, зменшуються.

Це все було доброю новиною для грузинських громадян різного етнічного походження і гострим контрастом зі становищем по той бік Кавказьких гір. Але стало поганою новиною для Кремля, для якого законослухняні, заможні й стабільні сусіди — проблема, а не вигода. Адже Саакашвілі був не тільки успішним технократом, а й прапорonoсцем

(хоч інколи гарячим і зашореним) західних вартостей. Його мета — прив'язати Грузію до євроатлантичних структур економіки і безпеки, що стали в такій добрій пригоді іншим країнам. А це становить глибокий ідеологічний виклик Росії. Постсоветські країни, що, незважаючи на близькість історії й культурної основи, реалізують різні моделі розвитку, порушують прикрі запитання. Якщо Грузія може мати незажерливу, чесну державну демократію, чому не може Росія? Якщо українці можуть мати живі засоби масової інформації, де панує плюралізм, чому не можуть росіяни? Отже, контратака була неминуча, хоча мало хто міг би спрогнозувати її лютість.

Неспокій почав наростати 2006 р., коли від березня до травня Росія накинула низку дедалі суворіших обмежень на імпорт, спершу на вино, овочі та фрукти, потім на ігристе вино й коньяк і зрештою на грузинську мінеральну воду²⁶, яка тієї пори була однією з головних статей експорту країни. Причина нібито полягала в недотриманні якихось санітарних норм, хоч органи санітарного нагляду інших країн не висували таких претензій. Потім Росія закрила єдиний пункт перетину кордону з самою Грузією — начебто для якихось будівельних робіт. Фактично це зупинило весь грузинський експорт до Росії, посприявши торгівлі через контрольований Південною Осетією Рокський тунель. 27 вересня 2006 р. Грузія заарештувала чотирьох офіцерів ГРУ, начебто через те, що вони планували державний переворот, і це спровокувало люту реакцію Кремля²⁷. Його служба контрозвідки, що пройшла вишкіл в Америці, доповіла,

що вже не може встежити за всіма російськими шпигунами і бандитами, яку пнуться зі шкури, намагаючись саботувати реформи й підточити владу. Арешт спровокував Кремль на напрочуд гнівну відповідь. Якийсь холоднокрівніший грузинський лідер міг би тихо депортувати тих людей. Але Саакашвілі, до чиеї чарівливості може дорівнятися лише його запальна вдача, під час передачі шпигунів російській владі наказав провести їх перед телекамерами. Росія відкликала свого посла і припинила поштовий, телефонний і банківські зв'язки з Грузією. «Газпром» сказав, що подвоїть ціну на газ для Грузії, піднявши від 110 до 230 дол. за тисячу кубометрів.

Ще лиховіснішим стало те, що інші сектори російської державної машини, як-от податкова поліція, імміграційна служба і директори шкіл, почали цькувати людей із грузинськими прізвищами й депортувати грузинських громадян — начебто як нелегальних іммігрантів²⁸.

Росія, здається, сподівалася, що Грузія зігнеться. Але, як дуже часто у разі застосування санкцій з боку Кремля, спроба здійснити політичний тиск через советські торговельні зв'язки виявилася контрпродуктивною²⁹. Грузинські експортери підвищили якість і стандарти пакування й почали експортувати на нові ринки. Саакашвілі, що давно спонукав підприємців країни позбутися залежності від російських споживачів, сказав, що він тільки вдячний. У результаті кремлівських санкцій економічне зростання Грузії втратило щонайбільше кілька відсотків, але мораль країни піднеслася.

Від економічної війни не відставали й дедалі тривожніші військові заходи. У березні 2007 р. загін гелікоптерів дві години поспіль стріляв із гармат, ракетами і протитанковими снарядами по трьох селах у Кодорській ущелині, регіоні Абхазії, де в липні 2006 р. грузинська влада, розбивши місцевого польового командира, відновила контроль і створила паралельну адміністрацію. На щастя, в будинках, куди влучили ракети, ніхто не жив. Росія заперечувала свою відповідальність і перешкоджала розслідуванню, відмовлялася показати журнали польотів і з'ясувати походження снарядів, осколки яких знайшли після атаки. Але жодна інша країна регіону не має гелікоптерів, здатних вести вночі бойові дії, використане озброєння було російським, понад п'ятдесят свідків сказали, що чули гуркіт гелікоптерів. Росія стверджувала, що вірогідними злочинцями були грузини: зрештою, якщо напад погано відобразився на Росії, тоді найімовірнішими виконавцями мають бути вороги Росії³⁰. Зовнішні спостерігачі лише стенули плечима. Але 6 серпня 2007 р. виготовлена в Росії протирадарна ракета «Радуга Х-58», випущена одним із двох реактивних літаків «Су-24» в грузинському повітряному просторі, впала в селі поблизу Тбілісі³¹. Її 150-кілограмовою боєголовкою не вибухнула. Факти знову вказують тільки в одному напрямі: військово-повітряні сили Грузії не мають літаків «Су-24», а в Росії їх сотні. Грузинський радар показав записи, які доводять, що там зареєстровано, як нападники увійшли в повітряний простір країни з боку Росії. Найімовірніша запланована мішень містилася поряд — нова радіолокаційна

станція, сумісна з військовим устаткуванням НАТО. Балтійські держави, а згодом і Швеція виступили з гострими заявами на підтримку Грузії. Більшість інших країн відреагували двозначно. Так само і ОБСЄ, сказавши, що з огляду на суперечливі повідомлення важко з'ясувати, що сталося насправді. ЄС заявив, що та подія «небезпечна й тривожна», але нікого не звинуватив³². Якщо мета полягала в перевірці реакції Заходу, сигнал був очевидним: воєнні авантюри в колишній імперії не зумовлюють ніякої політичної плати.

У вересні Грузія організувала захід, що свідчив, напевне, про її найревніше намагання розв'язати південноосетинський конфлікт із допомогою лагідної сили: скликала міжнародну конференцію в Тамарешені, одному з багатьох грузинських сіл у Південній Осетії, підпорядкованих тбіліській владі. Росія нарікала на присутність на конференції іноземних дипломатів і міжнародних спостерігачів, що увиразнювало прагнення Грузії посприяти власній південноосетинській адміністрації. Але ці зусилля невдовзі ослабли. На початку листопада країну охопила політична криза, Саакашвілі відбив спробу опозиції скинути його. Він мав меншу підтримку, ніж йому хотілося б. Чимало друзів і союзників грузинського президента виявляли дедалі більшу занепокоєність імпульсивними, незграбними і позначеними «кумівством» рисами його врядування. «Міша», як називали його друзі, покладався на вузьке коло радників. Постанови ухвалювали швидко і часто під ранок після квапливих нарад і хаотичних серій розмов по мобільному телефону. Атмосфера, може, була й жвава і весела,

не в останню чергу завдяки особистості самого Саакашвілі. Але якість політики низька, а державна адміністрація — наприклад, при проведенні виборів — почала видаватися огидно партійною. Дехто з найрозважливіших союзників президента почав тихо дистанціюватися від його двору.

Але грузинська опозиція — ця суміш поміркованих, диваків та екстремістів, яку фінансує почасти магнат-мільярдер Бадрі Патаркацишвілі, близький приятель російського емігранта Бориса Березовського, що сидить у Лондоні, — навіває, здається, ще більшу тривогу: вона істерична та непоступлива, а в деяких випадках має тіньові зв'язки з Росією й організованою злочинністю. Її вимога парламентської, а не президентської республіки легітимна. Спосіб, яким вона домагається своєї мети, межує з бунтом. Проте важко погодитися з владою, що поверхово говорить про підтримуваний Москвою путч, який назріває в країні. Березовський, зрештою, — заклятий ворог Путіна. Чому один з його найближчих друзів мав би намагатися виконати для Кремля брудну роботу на Кавказі?³³

Впливові зовнішні спостерігачі витратили багато часу, з мінливим успіхом спонукаючи владу поважно ставитись до опозиції. До думок, що сама опозиція поводить ся відповідально, ніхто не дослухався. Опозиція на демонстраціях, начебто вимагаючи дочасних парламентських виборів, викривала Саакашвілі як «бандита» й «терориста» і повішала його зображення. Але ці всі дії аж ніяк не виправдовують дальших подій. 7 листопада Грузія запровадила надзвичайний стан; загони

поліції для боротьби з масовими заворушеннями розігнали демонстрацію, вдавшись до надмірного насильства, і закрили головний опозиційний телевізійний канал, розбивши устаткування й залякавши персонал. Саакашвілі стверджував, що він запобіг державному переворотові, який підтримує Росія. Чимало його друзів вважали, що він перебільшує небезпеку, і виступили з безпрецедентно гострою критикою³⁴.

Не дослухавшись до порад багатьох закордонних країн, грузинський президент призначив дочасні президентські вибори на 5 січня, і хоча їх провели краще, ніж сподівалися, опозиція не мала часу для належного проведення кампанії, і Саакашвілі зберіг владу, здобувши 53,4% голосів. Опозиція наполягала, що відбулися масові фальсифікації, але могла подати докази лише дрібних порушень. Міжнародні спостерігачі радше неохоче підтвердили результат, але перелічили й тривожну кількість скарг:

«Хоча вибори загалом відповідали більшості зобов'язань ОБСЄ і Ради Європи, а також нормам демократичних виборів, вони виявили й великі проблеми, розв'язувати які треба негайно. Хоча це перші справді конкурентні президентські вибори після здобуття незалежності, помічено й багато вад. Виборчу кампанію затьмарювали загальнопоширені звинувачення в залякуванні й тиску, йшлося зокрема про працівників державного сектора і опозиційних активістів, окремі випадки перевірила Місія спостереження виборів ОБСЄ (Відділу демократичних інституцій і прав людини). Відмінність між державною діяльністю і кампанією кандидата від правлячої партії Об'єднаного народного руху Міхаїла Саакашвілі була розмита. Крім того, інші аспекти виборчого процесу, надто підрахунок голосів і процедури

табулювання, а також скарги після виборів і процедури оскарження теж становлять серйозні перешкоди на шляху виконання деяких зобов'язань ОБСЄ»³⁵.

З таким підходом грузинська влада безперечно не поліпшила свого публічного обличчя і здоров'я політичної системи своєї країни. Але попри всі вади Грузії її політична система однаково була в набагато кращому стані за політичну систему Росії. Якби не зовнішнє втручання, цілком можливо, що Грузія й далі долала б свій вибоїстий шлях політичного та економічного розвитку, прямуючи до ЄС і НАТО. Своєю чергою такий розвиток пропонував, мабуть, далеку перспективу примирення з сепаратистськими провінціями. Мета полягала в тому, щоб показати осетинам і абхазам, що вони мають альтернативу стагнації у своєрідному російському Пуерто-Рико: об'єднання з динамічною і заможною країною ЄС.

Але цей процес вимагав і часу, і миру. Натомість огидно «спартачений» саміт НАТО в Бухаресті майже гарантував швидкий перехід до війни. Америка, що найбільше підтримує Грузію, спромоглася створити у своїх європейських союзників враження, ніби вона не наполягає, щоб Грузія та Україна отримали План підготовки до членства (ПДЧ), який став би наступним етапом на шляху обох країн до НАТО. Водночас США створили в грузинів враження, що ПДЧ от-от і надadуть. Результатом стало руйнівне розчарування. Такі європейські країни, як Німеччина, підтримана Францією, категорично відмовилися розглядати Грузію та Україну як кандидатів, гідних ясного

шляху до членства. На пізньому вечірньому засіданні міністрів закордонних справ розпалилися пристрасті. Нові члени НАТО, скажімо, Польща, з жахом спостерігали, як країни «старої Європи» відверто заявили, що їхні відносини з Росією важать більше, ніж інтереси їхніх номінальних східних союзників, а надто неврівноваженого й набридливого Саакашвілі. Згодом на зустрічі голів урядів канцлер Німеччини Ангела Меркель стулила щось схоже на компроміс — невизначену обіцянку членства в НАТО, проте без ніякої дати і плану заходів. А вже наступного дня Путін, приїхавши, як гадав дехто, на свою останню міжнародну зустріч, улаштував дику виставу й погрожував Україні розчленуванням, якщо вона й далі домагатиметься вступу до НАТО. Ця погроза породила гострі протести в Києві³⁶.

Отже, члени НАТО дали Кремлеві дозвіл убивати. Ще поки вони пакували валізи, а шикарний бухарестський готель лагодив меблі, що їх розбив (як кажуть) розчарований Саакашвілі, Путін видав указ, звелівши російській державній бюрократії установити офіційні зв'язки з сепаратистськими регіонами Грузії. Грузія відповіла тим, що практично наклала вето на майже завершені переговори Росії про вступ до СОТ. 20 квітня російський військовий літак збив над Абхазією грузинського безпілотної літака. Відеокамера безпілотної літака записала той напад, згодом його широко показували в Інтернеті³⁷. Росія сказала, що той напад зімітувала якась країна НАТО, і звинуватила Грузію в готуванні нападу на Абхазію через Кодорську ущелину. Росія значно посилила

свою військову (нібито миротворчу) присутність в Абхазії. У червні вона полагодила стратегічно важливу залізницю, використавши залізничні війська — військову будівельну бригаду, дивна назва якої — пережиток із днів советської армії. Захід відреагував мляво й запізно. Росія, крім того, ступила й на шлях дипломатії, запропонувавши бути посередником при укладанні угоди на основі невикористання сили між Грузією і двома сепаратистськими утвореннями. На перший погляд, ця ініціатива видавалася розумною, але вимагала б від грузинської влади ставитись до підтримуваних Росією маріонеткових режимів як до рівних переговорних партнерів, крім того, затверджувала б де-факто поділ країни. Саакашвілі марно намагався налагодити зв'язок із Медведевим, якого тоді ще вважали за можливого провісника відлиги в російській зовнішній політиці. Він нічого не домогся. Спроби Грузії знову почати мирні переговори з абхазьким керівництвом теж виявилися марними. Тим часом сутички між грузинськими і сепаратистськими поліцією і солдатами, інколи навіть з участю російських миротворців, тривали й далі, обидві сторони обмінювалися звинуваченнями в жорстокості та незаконних діях.

Людиною, що, можливо, більше, ніж будь-хто інший, мала б опікуватися цим питанням на європейському рівні, був Хав'єр Солана, колишній генеральний секретар НАТО, що тепер відповідає за зовнішню політику ЄС. Проте його участь була напрочуд млява. Попри обіцянку Солани надати питанню про заморожені конфлікти³⁸ чільне місце в порядку денному саміту ЄС — Росія в червні

у Сибіру результати були мізерні. Росія начебто спромоглася запобігти критиці, пов'язавши обговорення цього питання з обговоренням Косово. Ця паралель, як глянути побіжно, переконує, але не витримує критики в кількох пунктах. Грузини — жертви етнічних чисток, надто в Абхазії. А в Косово Мілошевич сам здійснював їх. Російські миротворці, якщо висловитись м'яко, дбали про свої інтереси. Сили НАТО в Косово намагалися бути безсторонніми. Захід багато років сумлінно вів переговори про майбутнє Косово, а Росія прагне не досягти угоди, а придушити Грузію³⁹.

Позиція Росії ставала дедалі жорсткіша, руйнуючи останні шанси уникнути війни. Абхазька влада категорично відкинула мирний план, підтримуваний Німеччиною. Угода про будівництво нової залізниці через Грузію, що поєднає Азербайджан і Туреччину, стала ще одним нагадуванням про важливість Грузії як транзитного коридору. Виявилось, що то остання добра новина перед смугою лиха. Наприкінці липня російські засоби масової інформації стали передавати запальні повідомлення про готування Грузії до війни в Південній Осетії. 7 серпня важка російська панцерна техніка почала заїздити через Рокський тунель у Південну Осетію, посилювався артилерійський обстріл грузинських позицій. Лише за кілька годин до цього Саакашвілі запропонував одностороннє припинення вогню.

Що, власне, сталося далі, невідомо й досі. Росія стверджує, ніби Грузія почала потужний напад на Цхінвалі, головне місто Південної Осетії, призвавши до смерті сотень цивільних людей. Це

повідомлення не мало підтверджень із незалежних джерел, а за пізнішими оцінками, загинуло кілька десятків людей, а не 2000, як стверджували спершу. Росія миттю звинуватила Грузію в загибелі якогось числа своїх миротворців і в здійсненні «геноциду» проти її громадян (90% жителів контролюваної сепаратистами Південної Осетії мають російські паспорти). Разом зі своїми місцевими поплічниками Росія почала суходільний, морський і повітряний наступ на грузинські війська в Південній Осетії, в Кодорській ущелині та в інших місцях Грузії. Результатом стали найзапекліші бої в Європі після воєн у колишній Югославії. Сотні людей загинули, переважно цивільні, десятки тисяч покинули рідні домівки.

Сама війна скінчилася швидко. 9 серпня Росія потопила грузинський військовий катер і через своїх місцевих посіпак відкрила другий фронт в Абхазії, атакувавши в Кодорській ущелині, й почала бомбардувати цілі в самій Грузії. Грузинські війська в Південній Осетії почали відступ, що перетворився в безладну втечу. Саакашвілі запровадив військовий стан. 10 січня Грузія проголосила одностороннє припинення вогню, проте Росія відкинула його. В ООН Росія — за словами посла США в ООН — вимагала «зміни режиму» в Грузії. 11 серпня російські війська ринули в Грузію, натрапивши на незначний опір, і окупували військові бази й місто Горі на головній автостраді країни зі сходу на захід. Грузія оголосила про вихід із СНГ, американський літак із предметами першої необхідності мав змогу приземлитись у головному грузинському аеропорту, а Україна заявила,

що не дозволить російським військово-морським кораблям, які брали участь у війні, повертатися до Севастополя. Коли російські війська, здається, вже готувалися до нападу на майже безборонний Тбілісі, Грузії не лишилося ніяких шансів. Досить нечітко сформульована угода про припинення вогню, укладанню якої посприяв президент Франції Ніколя Саркозі, поклала край бойовим діям, але не конфліктові.

Коли всілася курява, постали бентежні запитання. Павел Фельгенгауер, забезпечений добрими зв'язками московський військовий аналітик, запевнив, що всю ту війну Росія спланувала від самого початку⁴⁰. Цю думку підтверджують багато свідчень: висування російських військ на підготовчі позиції, послідовна ескалація провокацій, вправно підготований наступ у засобах масової інформації. Але, звичайно, дехто стверджує, що в початку війни треба винуватити і грузинську сторону. Протягом кількох попередніх місяців західні друзі, провідуючи Саакашвілі, не раз попереджали його: «Росія намагатиметься спровокувати вас на війну. Не відповідайте». Хід думок грузинської сторони, здається, полягав у тому, що провокації стали нестерпні, а швидкий несподіваний наступ у Південній Осетії може запобігти майбутньому нападowi Росії в інших місцях. То був ризикований і, можливо, нерозважливий підхід, що залежав від двох речей: поперше, здатності грузинського наступу зруйнувати Рокський тунель, запобігши швидкому посиленню російських військ у Південній Осетії; по-друге, сподівань, ніби Росія проковтне свою поразку і не використає своєї величезної військової переваги,

щоб напасти на Грузію в іншому місці. Якщо припущення були саме такі, обидва виявилися хибними. Міст, що виводив із Рокського тунеля, був пошкоджений, але його невдовзі полагодили. А Росія контратакувала, абсолютно не зважаючи на писки протесту, що залунали в західних столицях. Як і під час розгону демонстрацій у листопаді, грузинське керівництво цілковито не спромоглося оцінити, як швидко його підтримка на Заході може надшербитися.

Результатом стала катастрофа для Грузії. Росія мерщій офіційно дипломатично визнала Південну Осетію та Абхазію, раз і назавжди поклавши край своєму завжди непевному визнанню територіальної цілості Грузії. Тисячі людей утекли з грузинських сіл у Південній Осетії, рятуючись від російських грабунків, згвалтувань і чисток. Життєво важливі частини країни лишилися під російською окупацією. Російський блок-пост контролював головний автошлях Грузії зі сходу на захід. До кінця серпня годі було дізнатися про весь масштаб руйнувань, але свідчень масового і послідовного нищення військових і транспортних споруд не бракувало. Хоча Кремль стверджував, ніби вивів свої бойові війська, їх лишилися тисячі під машкарою нібито миротворчих сил СНГ (що з ним, як видається, ніхто не консультувався з цього питання). Грузинські збройні сили, споряджені Америкою і навчені Ізраїлем, зализували рани. Позиція самого Саакашвілі під час війни зміцніла, навіть політичні опоненти згуртувалися навколо нього задля національної єдності. В наступні місяці ця єдність може похитнутися.

Наслідком цієї шалено популярної війни для самої Росії став кінець балачок про «медведевську відлигу». Миршавий санкт-петербурзький юрист без зусиль убрався в нові шати лідера войовничої нації і майже однаковою мірою бичує і Грузію, і Захід. Росія, каже він, не боїться нової «холодної війни». І справді, вона, здається, не боїться й гарячої, суворо погрожуючи НАТО не збільшувати свою військову присутність у Чорному морі.

Цей дзвін на сполох для Заходу навряд чи міг бути гучнішим. Страх перед таким самим конфліктом в Україні чи балтійських державах посилився унаслідок войовничих заяв російських політиків про право і обов'язок Росії захищати своїх громадян, де б вони не були. Але навряд чи Кремль і далі діятиме в цьому дусі, принаймні негайно. Хоча Росія сповнена рішучості збити критику Заходу (якій, на її думку, вона може протистояти завдяки своїм економічним м'язам), вона жодного разу не засвідчила ознак, що прагне якогось ширшого конфлікту. Навіщо? Адже така сила інших фронтів пропонують легкий успіх. Відкривши в недавні роки лагідну силу, Кремль найімовірніше й далі використовуватиме її.

Найпростіша риса кремлівської риторичної контратаки проти євроатлантизму — звернення до національного егоїзму (або, точніше, егоїзму національних еліт). Константин Косачов, голова думського комітету з закордонних справ, називає «абсурдним» те, що колишні советські країни мають цуратися переваг співпраці з Росією і прагнути натомість «одягти гамівну сорочку європейських інституцій і потрапити під диктат Брюсселя»⁴¹.

Іншими словами, країни, які пов'язують свою долю з західним табором, аж ніяк не здобувають свободу, втрачають свій суверенітет і змушені визнати сукупність чужих вартостей. Натомість «суверенна демократія» дозволяє керманичам верховодити у своїй країні, як їм заманеться (поки це загалом узгоджується з кремлівськими інтересами).

Найефективнішим свідченням цього є власний кремлівський варіант «народовладдя» — у формі і масових громадських рухів, і фальшивих недержавних організацій. Тут головним активом є етнічні росіяни, до 25 млн. яких жило в інших частинах Советського Союзу, коли він розвалився⁴². Путін по-новому гостро сфокусував російську зосередженість на цьому питанні. Ще в квітні 2000 р. він схвалив нову військову доктрину, яка визначила «дискримінацію» російських громадян за кордоном як одну з військових загроз, перед якими постає Росія⁴³. У своєму зверненні 2001 р. до Ради Федерації, верхньої палати парламенту, він поширив це твердження, щоб воно охоплювало не тільки російських громадян, а й *соотечественников* — цим широким терміном звичайно характеризують усіх російськомовних із прокремлівською орієнтацією. 2002 р. у промові перед дипломатами Путін знову наголосив на значенні, якого він надає цій темі⁴⁴. Росія створила нові організації, щоб заохочувати міграцію назад у Росію, спростити процедури отримання російського громадянства і — найважливіше — спрямовувати гроші та іншу підтримку прокремлівських організацій за межами Росії. Жорсткіші норми отримання візи для грузинів, азербайджанців та інших

народів увиразнюють вибір: без російського паспорту їм стало набагато важче навчатися, працювати й торгувати. ЄС, ні про що не здогадуючись, посилив цей ефект, надаючи перевагу російським заявкам про отримання візи, а не, скажімо, українським чи грузинським.

В інших місцях Росія використовує нову, делікатнішу та ефективнішу зброю: недержавні організації. Фінансовані західними мозковими центрами, доброчинними організаціями та (інколи) урядовими установами, НДО виявилися найефективнішим способом організації та фінансування народних рухів за політичні свободи в колишніх комуністичних країнах. А в очах Кремля ці організації — не що інше, як ширми для іноземних служб розвідки. Ідею, що народи Східної Європи щиро можуть прагнути жити в союзі з найбільшими у світі вільними країнами, відкидають як сентиментальну дурницю⁴⁵. Нині Росія намагається використати цю саму тактику. Фінансовані Кремлем мозкові центри утвердилися в Україні, на Кавказі і в Молдові, у спілці з ними працюють засоби масової інформації, інтернетні веб-сайти і групи вчених. Модест Колєров, старший кремлівський урядовець, що очолює «відділ міжрегіональних і культурних зв'язків із закордонними країнами», керував цією мережею, до якої належать фальшиві сайти новин в Інтернеті, які пропонують викривлені, а то й просто вигадані варіанти подій⁴⁶. Найскладніші дезінформаційні заходи здійснюють англійською мовою, і то в такій блискучій упаковці, яка приховує їхнє походження⁴⁷.

Але застосування Кремлем лагідної сили в Молдові і Криму поки що було лише інтермедіями. Найзапекліші суперечки точаться в балтійських державах. У вузькому розумінні вони присвячені історії, а в широкому — лютують із приводу прав цих країн визначати своє культурне і мовне майбутнє. Головне питання — доля мігрантів советської доби (переважно російськомовних, але не всі вони — етнічні росіяни), яких за советської влади привезли до Естонії та Латвії, щоб збільшити чисельність робочої сили в промисловості й розмити національну ідентичність окупованих країн⁴⁸. Цей факт, на який тяжко нарікали протягом советської доби, став головним політичним питанням, тільки-но країни відновили свою незалежність. В Естонії до війни 88% населення були етнічними естонцями⁴⁹. 1989 р. цей показник зменшився до 61,5%. Естонську мову вигнали з суспільного життя⁵⁰. Відновивши незалежність, Естонія заявила, що громадянство для мігрантів советської доби та їхніх нащадків залежатиме від їхніх знань основ естонської мови та історії.

Багатьох ця звістка приголомшила як завелика суворість. Зрештою, половина тих людей народилися в Естонії. Вони не обирали переїзду до цієї країни. Було б несправедливо лишити їх без громадянства і ще далі поширювати тіні страждань і несправедливості. Ще менш справедливо було б дискримінувати їх на робочому місці. Литва автоматично надала громадянство всім советським громадянам, які жили на її території на мить незалежності, але там тільки менше 10% населення визначали свою етнічну належність як росіяни

ідесь таке саме число людей називали себе поляками. А скрутне становище Естонії й Латвії мало інший характер. Там міграція протягом советської доби, і то переважно етнічних росіян, була значно більшою. Чимало «нелегальних іммігрантів», які прибули тієї пори, гостро заперечували естонську незалежність. Здебільшого вони не розмовляли естонською мовою і не бажали вчити її. І справді, коли до них зверталися естонською мовою, вони обурювалися. Якби Естонія не виставляла ніяких умов для громадянства, шанси, що нові прибульці та їхні нащадки інтегруються, видавалися б мізерні. Отже, Естонія і Латвія автоматично надавали громадянство тільки громадянам довоєнної республіки та їхнім нащадкам. Естонія зробила виняток для обмеженої кількості росіян, які підтримували боротьбу за відновлення незалежності; вони мали право на громадянство за вимогою. Всі інші мали подавати заяви про натуралізацію.

Чимало зовнішніх спостерігачів вважали, що то небезпечна помилка. Війни в колишній Югославії довели, як швидко країни, які нещодавно стали незалежними, можуть відчужити меншини, призвівши до катастрофічних результатів, що вимагали зовнішнього втручання і обійшлися жахливим коштом. Але в балтійських країнах ці тривоги виявилися безпідставними. Одна з причин полягала в тому, що місцеві російські лідери не справляли великого враження, бо були советськими експосадовцями й невдахами. Ще одна причина була економічна: балтійські держави процвітали, а Росія занурилась у хаос, тож дуже мало росіян вирішили скористатися допомогою з переселення

й повернутися на батьківщину. Дехто з тих, хто переїхав, потім намагався повернутися. Фактично естонські закони про громадянство і мову (як і дуже подібні до них латвійські) виявилися успішними. Хоча російською мовою й далі широко розмовляють, національні мови здобули безперечний пріоритет. У середині 2007 р. близько 84% населення отримало естонське громадянство в порівнянні з 68% 1991 р. У середині 2007 р. близько 8% мали громадянство інших країн, переважно російське, ще стільки були без громадянства. Кілька тисяч людей щороку й далі отримують громадянство через натуралізацію. Деякі міжнародні організації принагідно пропонують певні поправки до закону, скажімо, зменшити вартість мовних уроків. Але в Європі та Америці принцип, що Естонія і Латвія дають громадянство тим, хто робить свідомий вибір і засвідчує необхідні зобов'язання, видається утвердженням.

Натомість Росія заперечує цю політику громадянства і в принципі, і на практиці. З погляду Кремля всі совєтські громадяни, які жили в Естонії в мить відновлення незалежності, заслуговують однакового ставлення. Політика Естонії — проста й чиста дискримінація, зіперта на найбрутальніші форми етнічного націоналізму. Участь Заходу в цьому — акт величезного лицемірства. Якби це звинувачення було правдою, воно мало б поважний характер. Але контраргумент Естонії досить сильний: громадянство надають на історичних, а не етнічних підставах. Близько десятої частини населення довоєнної Естонії були етнічними росіянами. Кожен з них, хто живий сьогодні, і кожен,

хто може довести своє походження від них, автоматично отримує громадянство. Крім того, Естонія нині пом'якшила свій закон про громадянство, зробивши винятки для тих, хто закінчив естонськомовну школу, а також для літніх людей та людей із психічними розладами. Негромадянам дозволено голосувати на місцевих виборах, і, припускаючи, що вони достатньо володіють національною мовою, їм можна працювати на всіх роботах, крім пов'язаних із національною безпекою. Але Кремль і далі роздуває вогонь критики, стверджуючи, ніби права росіян упосліджують, і вимагаючи, щоб зовнішній світ зробив що-небудь⁵¹.

Народовладдя і традиційний політичний тиск поєдналися наприкінці квітня 2007 р. в кремлівській реакції на постанову естонського уряду перенести советський воєнний меморіал і деякі розміщені поблизу могили з центру Талліна на військовий цвинтар. Хоча меморіал став магнітом для екстремістів обох таборів, створивши невеличку проблему для поліції, він не становив загрози для національної безпеки, і чимало людей в Естонії й за кордоном вважали, що постанову перенести його поквапна й нерозважлива. Естонці не любили тієї статуї як символ відновлення ненависної советської окупації, проте в очах багатьох естонських росіян то був «Алеша Освободитель», що символізував героїзм і жертви боротьби з Гітлером.

Уночі 26 квітня, коли естонська влада виставила кордон навколо статуї і приготувалася перенести її, потолок спустошила центр Талліна, розбивши вітрини і спаливши автобусні зупинки. Протести,

учасники яких, здебільшого молоді й часто п'яні, виспівували: «Это все наше!», «Еби Эстонию!» і «СССР навсегда!», для багатьох естонців означали, що росіяни показують своє справжнє обличчя. Насправді ж усе було не так тривожно: хоча більшість естонських росіян не схвалювала постанови перенести статую, тільки незначна кількість їх виражала свої погляди насильством. Але справді тривожним було те, що Кремль не тільки не засудив безчинство, скоєне в ім'я російського патріотизму, а й схвалив його, підносячи погромників як юних патріотів, що протестували проти «фашистського» вандалізму Естонії й наружи над священною спорудою. Російські засоби масової інформації зображували заарештованих покидьків як політичних в'язнів; єдиного полеглого вночі 30 квітня — етнічного росіянина, якого закололи ножом під час сварки за награване добро, — змалювали як жертву брутальності поліції. Естонія спершу опинилася в небезпечній дипломатичній ізоляції. Інші країни мимрили виправдання й банальності, мовляв, Естонія і Росія повинні мирно розв'язати свої суперечки. Тільки Польща, що й сама не уникала ударів кремлівської пропагандистської машини, одразу виступила з рішучою підтримкою.

На щастя для естонців, Росія грубо переграла свою роль. «Наши» та інші організації атакували посольство Естонії в Москві. Вони загидили зовнішні стіни посольства й поставили навпроти нього гучномовці, з яких день і ніч гриміли військові пісні та марші сталінської доби⁵². Вони штовхали естонського посла Марину Калюранд, коли та намагалася дати прес-конференцію (народжену

в мішаному латисько-російському шлюбі, її було важко демонізувати як оборонця неонацистського реваншизму). Пікети — без будь-якого дозволу влади і з пасивною підтримкою міської міліції, яка звичайно втручається геть в усе, перекрили вулиці, перевіряли документи в перехожих і організували галасливі й часом розбищацькі протести, погрожуючи зокрема «зруйнувати» посольство⁵³. Коли шведський посол здійснив візит на знак запізнитої солідарності, пікетники намагалися перекинути його машину. Всі ці дії були очевидним порушенням Віденської конвенції (на ретельному дотриманні якої наполягає Кремль, коли об'єктом протестів стають російські посольства). Російська делегація, запрошена до Талліна, правила за віддуння слів, які вживав 1940 р. сталінський емісар Андрій Жданов, і вимагала відставки естонського уряду та кримінального розслідування репресій «антифашистів»⁵⁴. То була груба помилка. Якби Кремль не висувався, репутація Естонії зазнала б великої шкоди. Збільшився б західний тиск на користь зміни законів про громадянство і мову. Цілком можливо, що уряд був би змушений піти у відставку. Але, перегравши роль, Кремль навіть використання лагідної сили по легкій мішені зробив неефективним і контрпродуктивним. Будь-яка збентеженість, яку міг відчувати зовнішній світ із приводу начебто безцеремонного ставлення Естонії до воєнного меморіалу, була врівноважена відвертою огидністю російської реакції. Почали надходити заяви підтримки. Президента Естонії Ілвеса запросили до Білого дому. Натомість російські засоби масової інформації стали майже істеричними.

«Комсомольская правда» опублікувала вражаючу віршовану мазанину про сподівання на той день, коли російські війська знову можуть загарбати Естонію. Останній уступ проголошував:

...Недалеко есть Псковская дивизия:
Короткий марш-бросок — и Таллин пал!

Мне скажут: но ведь тем не менее
Общественное будет против мнение,
Эстония-де нынче входит в НАТО...
Ну и чего? А НАТО это надо?
На их слова не стал бы покупать я —
Подумаешь, признают: оккупация!
Ну поворчат, ну поскрипят зубами:
Свободы, мол, огонь опять погас...
Договоримся с этими жлобами —
Отца и мать они сдадут за газ.
Сказать, эстонцы, я не побоюсь:
Поможет вряд ли вам Евросоюз...⁵⁵

Навіть тоді ці рядки звучали лиховісно, але стали ще моторошнішими після нападу на Грузію. 2007 р. російські війська у Пскові, одразу за естонським кордоном у Росії, провели навчання, присвячене новому загарбанню балтійських держав. Подробиці навчання уривчасті, але йшлося начебто про інтервенцію для захисту прав «російськомовних», яким загрожують насильством місцеві «націоналісти». Метою навчання було побачити, як легко російські загарбники зможуть захопити аеродроми й порти, перешкодивши НАТО послати підкріплення союзникам. Балтійські держави не мають власних протиповітряних сил і залежать від ескадрильї позичених винищувачів НАТО,

реагування яких на російських порушників повітряного простору було вкрай млявим.

Кремлівська активність у колишній імперії здебільшого організована з п'ятми. Як і Колерову, провідній Службі зовнішньої розвідки, відколи Путін прийшов до влади, дають щедрі ресурси і необмежену політичну підтримку. В одній промові в липні 2007 р. він сказав, що закордонна розвідка — СВР⁵⁶ — повинна «постійно нарощувати свої спроможності»⁵⁷. ФСБ, діяльність якої колись обмежувалася загрозами безпеці всередині Росії, тепер має повне законне право діяти за кордоном. Окрім сприяння дезінформації та маніпуляції громадським життям, ці два агентства і ГРУ — всі намагаються проникнути в головні державні інституції колишніх советських республік. Офіцери контррозвідки з тривогою повідомляють про їхні успіхи в рекрутуванні й запровадженні агентів та інформаторів у систему кримінального правосуддя, збройні сили, служби розвідки та безпеки, міністерства закордонних справ, оборони, внутрішніх справ і т. ін.

Під час естонської кризи і 2008 р. проти Грузії Росія відкрила новий фронт: почала кібернетичну війну. Фахівці з національної безпеки вже багато років були стривожені потенційними можливостями Інтернету для диверсійної та підривної діяльності, злочинності і шпигунства. Інколи злочинцями є бандити, часом — терористи, а подекуди вони мають підтримку якоїсь держави. В Естонії напади, очевидно, були результатом усіх трьох чинників зразу. Технічні подробиці кібернетичної війни приховує професійний жаргон⁵⁸, проте

головний ефект полягав у розриві зв'язків Естонії з зовнішнім світом. Важливі урядові сайти були недоступні, зокрема й такі, як Міністерства закордонних справ, що були найпотрібніші для протидії кремлівському пропагандистському наступові. Те саме сталося в Грузії в серпні 2008 р. Вистежити джерело кібератак було дуже важко, бо інфіковані комп'ютери містилися в ботнетах, розкиданих по всьому світу⁵⁹.

Галас через «бронзового солдата» навряд чи буде останнім епізодом, коли Росія спробує впливати на балтійські держави. Російськомовні, надто в Естонії та Латвії, і досі небезпечно неінтегровані та вразливі до підбурювань і провокацій з боку екстремістських рухів. У 1990-х роках служби безпеки всіх трьох балтійських держав виявили зв'язки між місцевими ультра націоналістами і російськими таємними службами. Переконаючи місцевих скінхедів нападати на російські культурні, громадські та історичні пам'ятки, а то й на самих етнічних росіян, Кремль отримує чудове виправдання для вимог захистити права «співвітчизників». Ще одним потенційно вразливим місцем є угоди про транзит через Литву до Калінінграда. Хоча більшу частину важливого військового спорядження Росія тепер перевозить до свого західного бастиону морем, вона зберігає право пускати через литовську територію запечатані поїзди, а також на повітряний коридор, доступний за вимогою. 1994 р. литовські «екстремісти» влаштували вибух на цій залізниці, але, на щастя, ніхто не постраждав. Таке легко може трапитися знову. Саботаж на лініях електропередач може знеструмити Калінінград,

знову даючи Кремлеві привід утрутитися, щоб припинити економічну «блокаду». Росія, крім того, нагромаджує невдоволення в Криму. Цей регіон України поєднує кілька потенційних вибухових елементів. Зокрема Севастополь — це військово-морська база, не менш дорога російським серцям, ніж Портсмут і Плімут — британцям, а Перл-Гарбор — американцям. Термін російської оренди цієї бази має скінчитися 2017 р. Україна хотіла б, щоб Росія покинула її раніше і платила вищу орендну плату. Росія не засвідчує ніяких ознак, що взагалі хоче покинути її. Серед населення є багато ультралояльних росіян, які здебільшого мають російські паспорти й абсолютно не терплять української влади⁶⁰. Ще одна загроза — зростання ісламістських почувань серед тубільного, але нині маргіналізованого татарського населення. Це дало б змогу Росії нарікати, будім ісламські терористи загрожують безпеці її військово-морської бази або нападають на російських громадян⁶¹.

Але найголовніші переваги Росії тепер полягають у нездатності посткомуністичних країн скористатися більшістю шансів минулого десятиріччя. Цілком можна погодитися, що 1989 р. їхнє вихідне становище було жахливо важким. Вони були відрізані від зовнішнього світу, їхні економіки були викривлені комуністичним урядуванням і паралічем громадянського духу. Звичай життя у вільному суспільстві були далекими спогадами, а не практичними вміннями. Тих звичаїв треба було навчитися знову, і то за часів тяжких економічних змін. Тому легко зрозуміти, чому навіть дехто з найдосвідченіших західноєвропейських

фахівців у сфері зовнішньої політики вважав крах комунізму не за триумф, а за трагедію. Коли відсталі країни советського блоку були замкнені тоталітарними бар'єрами, найцивілізованіші й найрозвиненіші країни Західної Європи мали перед собою ясний шлях — зміцнення своєї успішної економічної та політичної інтеграції. Старий ЄС міг би при нагоді прийняти кількох нових членів, але труднощі, породжені інтеграцією Греції, яка вступила 1981 р., спонукали багатьох вважати, що зовнішніх меж уже досягнуто. Падіння Берлінського муру перевернуло затишне життя західноєвропейців догори ногами. «Це найтяжча катастрофа, яка вразила мою країну за багато десятиліть», — сказав мені один розважливий фінський дипломат 1991 р., одразу по тому, як Естонія відновила незалежність. Тоді, здавалося, лишилося дуже мало слідів довоєнного процвітання нещодавно відновленої країни, і можна було легко уявити собі її майбутнє як прибитого злиднями бандитського краю, в якому лютують етнічні конфлікти і яким керують дивакуваті бородані з гнилими зубами й химерними ідеями. Фінляндія й Естонія мали спільну мовну та культурну спадщину — і більше майже ніщо не поєднувало їх. «Ми не можемо покинути їх. Ми не можемо захистити їх. Ми не можемо цивілізувати їх», — нарікав він. Його найтяжчий страх, пояснив він, полягав у тому, що Фінляндія рано чи пізно неминуче буде втягнена в конфлікт із Росією через Естонію. Майже десять років такий конфлікт видавався невірогідним. А тепер він занадто імовірний.

Але після 1991 р. цей гострий страх невдовзі, здається, розвіявся. ЄС неохоче вирішив, що в принципі, якщо не лишається нічого іншого, йому доведеться розширитися, щоб прийняти ті екскommуністичні країни, які погодяться з усім грубеньким томом законів і норм Європейського Союзу. Ця постанова підготувала арену для тривалих і часто приголомшливих суперечок, нещирих слів і дій не цуралася жодна сторона. Країни-кандидати інколи повною мірою виконували ті норми, а найчастіше просто вдавали, ніби виконують. Інспектори ЄС дратувалися й писали перехресні доповіді про відступників, завжди знаючи, що їхні заперечення можуть відкинути з політичних міркувань.

2004 р. видавалося, ніби посткомуністичні країни безпечно стали на якір у євроатлантичних гаванях НАТО і ЄС — стабільні, захищені й заможні. Але від 2004 р. ситуація стала прояснюватися. Жертви та дисципліна, потрібні для вступу до якогось клубу, звичайно більші за ті, які потрібні, щоб перебувати в ньому, і ЄС та НАТО тут не винятки. Реформи зупинилися ще за років економічного буму, а тепер, коли загрожує гострий економічний спад, східноєвропейські країни скидаються вже не так на молодих економічних тигрів, як на поточених міллю старих. Правилком стали уряди меншості, вкрай поляризована політика, важка дієта скандалів, звичайно пов'язаних із певною сумішшю корупції, організованої злочинності й негідними діями розвідувальних служб⁶². Цю ситуацію ще більше погіршують украй різні уявлення про соціальну політику, як-от рівні права для

гомосексуалістів, умови життя в дитячих притулках і ставлення до циган. Західноєвропейців непокоять і надміру могутні шпигуни. У більшості посткомуністичних країн (Естонія — рідкісний виняток) служби розвідки і безпеки діють за умов скандального браку політичного контролю й неповаги до права.

Державні служби в країнах — нових членах ЄС і досі жалюгідні за європейськими нормами: надто в убогому стані перебувають охорона здоров'я, система кримінального правосуддя і державна адміністрація. Але це не породило великого політичного тиску на користь доброго врядування. Люди воліють голосувати краще ногами, ніж чекати, поки на їхні голоси зважатимуть. Мільйони людей емігрували — на довгий чи на короткий час — до Західної Європи. Масштаби цієї міграції важко підтвердити документами, хоча вона, безперечно, найбільша в Європі після Другої світової війни. Рідну країну покидають із різних причин. У багатьох країнах Європи зарплати можуть бути вдвічі, а то й утричі вищі, але вартість життя висока, та й розлука з родинами і друзями має свою ціну. Ця перевага нині, здається, зникає. Важче подолати розрив у державних службах. Людям, які не жили ні в якій посткомуністичній країні, важко зрозуміти деморалізаційний — буквально — вплив незнищенної бруталності та корупції в державних службах, що спонукає користувача постійно відчувати, що він прохач, а не клієнт (уже не кажучи про цінного споживача). Медичне лікування зумовлює низку ретельно градуйованих виплат лікарям, медсестрам, анестезіологам і терапевтам.

Освітня система багатьох посткомуністичних країн пронизана корупцією, а це і плата викладачам за «особливі уроки», і хабарі, щоб забезпечити вступ до пожаданого університету й подбати про добрі оцінки навіть для тих, хто пасе задніх. Просте поновлення водійського посвідчення або звернення з метою отримати якісь офіційні довідки може бути тривалим і принизливим. Урядові бюрократи успадукували комуністичну ідею, що людина, яка звертається до них, ніколи не має слушності, її час нічого не вартий, а свавільне вирішування — привілей посади.

Химерно було б стверджувати, ніби Кремль керує кожним порухом і кожним провалом від Балтики до Чорного моря. Але, звісно, правда, що кепське врядування й дипломатична ізоляція набагато полегшують Росії здійснювати свій вплив. Скажімо, Болгарія стає ізольованою в ЄС за свою неспроможність подолати корупцію, і ворота для російського впливу ширшають. Для старого ЄС були характерні тяжкі переговори й інколи видовищні сварки. Проте його головні члени почувалися об'єднаними спільною метою, якої тепер, здається, бракує. Дедалі гучнішає вимога Європи з «двома швидкостями», що, можливо, спирається на членство в євроні, до якої належить більшість старої Європи, проте не входить більшість нових держав-членів.

Було б добре думати, ніби нічого більше не зміниться: єдиний ринок об'єднуватиме всіх, а чортова дюжина країн східної периферії нового ядра принаймні буде частиною квітучої зони вільної торгівлі, як нині є цією частиною Норвегія

і Швейцарія. Але розпад піде найімовірніше далі. ЄС уже бачить, що йому вже важко, скажімо, примусити Польщу дотримуватися європейського закону про конкуренцію. Без місця за високим столом у Брюсселі польському урядові було б важко виправдати дозвіл іноземцям купувати великі компанії. Першим зникне спільний ринок капіталу. Далі швидко підуть обмеження на рухливість робочої сили, а невдовзі й на вільну торгівлю товарами та послугами. Хиткі фінанси посткомуністичних держав почасти спираються на впевненість фінансових ринків, що вони зрештою приєднаються до єврозони. Якщо ця віра зникне, сыйливий ефект близькості до багатой і стабільної Європи випарується. Кепське врядування, відсталість і слабкість Європи неквапливих вуличок розкриються з разуючою силою. І хто тоді платитиме?

Ба гірше, зникнуть навіть залишки спільної політики щодо Росії. В новому «ядрі Європи» домінуватимуть Франція, Німеччина та Італія (якщо припустити, що Британія, як і завжди, вагатиметься). Ці країни схильні вважати сварки з Кремлем за дорогі розваги. Вони й далі укладатимуть угоди з Росією у сфері енергетики та будь-чого іншого понад головами країн, розміщених між ними і Росією. Газогін «Північний потік» — передчуття, чого можуть сподіватися Польща і балтійські країни, якщо Європа двох швидкостей набуде форми. Крім того, вже зачерствілий пряник розширення видаватиметься набагато менш привабливим. Нині ЄС ще може сподіватися примусити політиків Західних Балкан радше й далі вести переговори, ніж воювати й нищити далеку перспективу

повного членства. Але хто бодай пальцем ворухне, щоб стати на неквапливу вуличку, яка не веде нікуди, в Європі двох швидкостей? Флірт Сербії наприкінці 2007 р. з ідеєю політичних зв'язків із Росією, а не ЄС — рання ознака, чого слід сподіватися. Отже, перспектива стати громадянами другого сорту в Європі буде страхітливим сценарієм для нових держав-членів, хоча розумною реакцією для них було б упорядкувати своє функціонування, поквипитись перейти на євро й відновити свою репутацію як реформаторів. Але вони не квапляться.

Парадокс полягає в тому, що ці кепсько керовані, дратливі й відверто нетолерантні країни є передовою лінією фронту, яку намагається захистити Захід. Протягом року до початку Грузинської війни дії ЄС стали трохи активніші. На зустрічі ЄС — Росія в Самарі в травні 2007 р. лідери ЄС відбили заяву Путіна, мовляв, їхню політику викривляє «егоцентризм» нових держав-членів. Спроби Росії ізолювати Польщу в питанні про експорт м'яса (який Росія заборонила з санітарних міркувань) виявились украй невдалими. Після років, коли кожна зустріч закінчувалася оптимістичним комюніке й започатковувала масу нових ініціатив, цього разу обидві сторони просто погодилися не дійти згоди. За нормами ЄС, то був напрочуд сміливий і твердий підхід. Ангела Меркель, що виконувала обов'язки президента ЄС, холодно повідомила Путіну: коли він має проблему з якоюсь країною ЄС, він має проблему з усім ЄС. Вона публічно дорікнула йому за цькування російською владою Каспарова та інших активістів опозиції, які намагалися лобіювати зустріч⁶³. На зустрічі міністрів

закордонних справ у Португалії у вересні 2007 р. мова стала ще суворіша. Але, як глянути загалом, європейська солідарність має суто поверховий характер. У таких важливих питаннях, як Грузія, Кремлеві досить дати хабарі жменьці країн, щоб паралізувати процес ухвалення постанов у ЄС.

Найнефективніша зброя Росії, докладно розглянута в наступному розділі, — економічні стимули й покарання, надто у сфері енергопостачання. За найразючіший приклад є використання трубопроводів, успадкованих від СРСР. 2003 р. Кремль припинив постачати нафту до латвійського нафтового терміналу у Вентспілі, сподіваючись примусити продати його одній російській нафтовій компанії. Коли 2005 р. Литва продала свій нафтопереробний завод у Мажейкяї, найбільше промислове підприємство в балтійських державах, польській компанії, а не російській претендентці, якій віддавав перевагу Кремль, Росія закрила кепсько названий трубопровід «Дружба», що постачав туди нафту⁶⁴. Росія офіційно пояснила, мовляв, нафтогін потребує ремонту. То був безперечно політичний крок. Коли Литва запропонувала вивчити характер проблеми і допомогти з коштами на ремонт, її пропозицію грубо відкинули. «Вибачте, хлопці, ви продали завод не тим людям», — довірчо пояснив один російський парламентар, що приїхав із візитом до своїх литовських колег. А тепер Росія вже каже, що нафтогін такий старий, що його не варто й лагодити. Литва доставляє нафту до Мажейкяя зі свого прибережного терміналу в Бутінге. Це вигідно, коли ціни на нафту високі, та коли вони впадуть, завод ризикує банкрутством. Після сварки

з Естонією 2007 р. з приводу советського воєнного меморіалу (див. вище в цьому розділі) Росія припинила постачати нафту. «Бізнес розвиватиметься там, де ситуація спокійна і вигідна, а морально-політичний клімат сприятливий», — сказав міністр транспорту Ігор Левітін⁶⁵.

Як свідчить дослідження Роберта Ларсона зі Шведського інституту оборонних досліджень⁶⁶, Росія використовує енергетичну зброю навдивовижу часто, водночас наполягаючи, ніби вона — ультранадійний постачальник. Таємниця цього начебто парадоксу полягає в тому, що постачання до західноєвропейських країн припиняється рідко і ніколи — навмисне. За мішені неодмінно правлять колишні держави-сателіти, що, на відміну від західних держав, здебільшого не мають інших незалежних джерел постачання. Отже, найпростіший підхід — припинити постачання і водночас звалювати провину на саботаж або природні катастрофи. Скажімо, лінії електропередач до Грузії стали 2006 р. жертвою загадкових і одночасних вибухів. Росія не тільки не дозволила грузинським слідчим поглянути на місце злочину, а й відхилила будь-яку пропозицію допомоги, щоб прискорити ремонтні роботи. Ще одним способом є круте підвищення цін, яке часто начебто не пов'язане ані з географією, ані з історією. Але в далекій перспективі грубе використання енергетичної зброї вкрай увиразнює аргумент на користь диверсифікації: Грузія, наприклад, спромоглася відновити старенький советський трубопровід, щоб купувати газ в Азербайджану. Куди ефективнішим способом є створення економічної залежності через

дружні економічні зв'язки, коли виникає сильне ділове лобі, що прагне добрих відносин із Росією за всяку ціну⁶⁷.

Енергопостачання і є тим шарніром, на якому тримається безпека Європи. Чи повинні, скажімо, німецькі родини платити більше за газ, щоб забезпечити інтереси далекої Естонії? Цей зв'язок може видаватися не менш абсурдним, ніж думка, яку Чемберлен 1838 р. охарактеризував як «жахливу, фантастичну і неймовірну»: британські громадяни приміряють протигази внаслідок суперечок через Судети. А насправді цей зв'язок актуальний і практичний. Зневага до інтересів східноєвропейських держав засвідчує брак знань і про поразку, якої зазнав вільний світ у 1930-х роках, і про шлях до перемоги в старій «холодній війні». Поділ серед сильних країн означає знищення їхніх слабших союзників. Якщо Німеччина, Америка і Франція не можуть дійти згоди, як захистити Грузію, Молдову чи будь-які іншу малу країну, якій тепер загрожує Кремль, тоді їхні шанси ненабагато кращі, ніж шанси Чехо-Словаччини наприкінці 1930-х років.

7

**Політика трубопроводів:
загроза і реальність**

Цілі Кремля в енергетичній політиці — не таємниця. Їх окреслено в енергетичній стратегії країни, яку схвалив Путін улітку 2003 р., згідно з нею енергетична політика перебуває в центрі російської дипломатії. Ця політика — віддуння тверджень, які сформулював Путін у начебто своїй дисертації з економіки¹, написаній у 1990-х роках і захищеній 1997 р. Тема була така, що важко й прочитати: «Стратегічне планування відтворення мінерально-сировинної бази регіону за умов формування ринкових відносин». Але ідея була зрозуміла: керування природними ресурсами Росії — річ надто важлива, щоб полишати її приватному бізнесу. В кількох опублікованих уступах цієї дисертації ще немає згадок про глобалізацію і ринкові сили. Там стверджено, що мета індустрії природних ресурсів — збільшити геополітичну могутність Росії. На практиці це означає чотири речі. Кремль прагне не дати європейським країнам диверсифікувати свої

джерела постачання енергії, зокрема газу. Він прагне зміцнити свій вплив на міжнародному газовому ринку. Він прагне придбати «кінцеві активи» — структури розподілу та газосховища — в західних країнах. І хоче використати ті активи для здійснення політичного тиску.

Як слушно зазначив Аріель Коен з американського фонду «*Heritage*»², політика Росії звичайно закамуюфльована потаємністю, поступовістю і показною розважливістю. Проте від 2005 р. всіх чотирьох цілей досягають із дивовижною швидкістю. Це змагання нагадує сеанс одночасної гри досвідченого гротмейстера з гуртом неуважних аматорів, які чубляться між собою. Головна слабкість Європи у її відносинах із Росією — те, що вона не становить єдиного енергетичного ринку. Це низка енергетичних островів, кожним з яких керує і регулює його національний уряд. Досить природно, що кожен уряд думає про власні інтереси, намагаючись забезпечити дешеву енергію для своїх споживачів і робочі місця для своїх виробників. Ніхто не хоче казати виборцям, що вони повинні йти на жертви, щоб допомогти якійсь іншій країні. Отож не дивно, що з огляду на нездатність створити глибоко структуровані ліквідні конкурентні енергетичні ринки на своїй території ЄС не спромігся спонукати Росію погодитись лібералізувати її монополістичні методи. Як каже Путін:

«Система газогонів — витвір Советського Союзу, і ми маємо намір зберегти контроль над газотранспортною системою і „Газпромом“. Ми не поділимо „Газпром“. І Європейська Комісія не повинна мати ніяких ілюзій. У газовому секторі вона матиме справу з державою»³.

Якби по тих трубопроводах текла горілка чи навіть нафта, це не мало б значення. Європа може виготовляти свою горілку, може імпортувати нафту з будь-якої іншої країни світу танкерами. А з газом ситуація інша. Трубопроводи — не тільки найдешевший і найпрактичніший спосіб постачання газу. Європа вже залежить від імпортованого газу з російських трубопроводів, і ця залежність зростатиме. 60% газу, який споживають у Європі, імпортують, і приблизно половину цієї кількості з Росії. Протягом наступних двадцяти років, принаймні відповідно до деяких проєктів, частка імпортованого газу зростає до 80%, бо видобуток власного газу в Європі зменшується, а попит зростає. Для деяких європейських країн, як-от Британії, це питання ще не таке серйозне: поєднання імпорту зрідженого природного газу (ЗПГ)⁴ та постачання з Північного моря означає, що Росія навряд чи домінуватиме на ринку. Але далі на схід картина вже інша. В поданій таблиці показано залежність деяких європейських країн від імпортованого російського газу:

Швейцарія	13%
Нідерланди	17%
Франція	23%
Італія	32%
Німеччина	40%
Словенія	51%
Румунія	63%
Польща	63%
Чеська Республіка	75%

Угорщина	77%
Австрія	78%
Греція	84%
Болгарія	100%
Словаччина	100%
Фінляндія	100%
Естонія	100%
Латвія	100%
Литва	100%

Джерело: *Eni World Oil and Gas Review 2006*⁵.

Європейські політики бачать проблему, але тим часом мало що могли зробити для її розв'язку. «Енергетичний діалог» між ЄС і Росією, започаткований 2006 р.⁶, спирався на ідею, що Росія прогресивно лібералізуватиме свої енергетичні ринки. Натомість відбулося протилежне, Путін не раз⁷ повторював, що Росія не ратифікує Енергетичної хартії, яка серед іншого демонополізувала б російські експортні газо- і нафтогони. Існувало сподівання, що Росія погодиться на демонополізацію в обмін на угоду про вільну торгівлю. Та оскільки російський експорт до ЄС — здебільшого сирові матеріали, ця пропозиція виявилася непривабливою. Натомість Росія вимагає «взаємності» в енергетичних угодах із ЄС. Але це твердження означає не правову структуру, однаково застосовну до обох сторін, а дозвіл європейським країнам інвестувати в нафтові та газові родовища Росії лише за умови, що вони продадуть своїм російським партнерам мережі розподілу та інші активи не меншої вартості в Європі. Така вимога вибудовує сцену

для принципового зіткнення між ліберальною, зіпертою на ринок системою ЄС і дирижистським, монополістичним підходом Кремля, і в цьому зіткненні Росія поки що виграє, майже не докладаючи рук. ЄС може мляво протестувати, але ніщо не зупиняє британських, німецьких, голландських та італійських компаній (якщо назвати лише кілька країн) від укладання власних угод із «Газпромом» і «Роснефтью». Наприклад, «Газпром» має тепер інвестиції принаймні в шістнадцяти з двадцяти семи країн ЄС; зокрема в Британії, Італії, Німеччині та Франції та інших країнах він здобув прямий доступ принаймні до деяких споживачів з усіма наслідками, які випливають із цього⁸.

Це не мало б значення, якби «Газпром» був просто ще однією підпорядкованою праву енергетичною компанією, акції якої доступні широкому загалові. Він не такий. Західні компанії, які мають із ним справи, наполягають, що не хочуть потурати крадіжкам, тискові та бандитизму, і не бачать свідчень таких явищ у Росії. Але правда полягає в тому, що «Газпром» — газовий департамент компанії «Кремль Інк.» і, наприклад, прямо пов'язаний із кінцем свободи преси в Росії: купив неспокійні засоби масової інформації, як-от канал НТВ, і підпорядкував їх волі Кремля. Угоди з «Газпромом» порушують і питання про норми самої Європи: якщо Кремль не дозволяє ніякої конкуренції у своєму головному бізнесі (експортних трубопроводах) у Росії, чому він повинен шанувати закони європейського ринку? Куди більша ймовірність, що він намагатиметься змінити їх. «Газпром» безперечно не любить найменшого натяку на контроль

за його діяльністю з боку ЄС. У жовтні 2006 р. керівники Європи попросили директорат ЄС із питань конкуренції, який запобігає утворенню картелів і монополій на внутрішньому ринку, розслідувати дедалі більшу роль «Газпрому» в ЄС⁹. Путін став гостро нарікати. Німецькі дипломати розповіли, що Ангела Меркель, федеральний канцлер їхньої країни, повідомила їм, що «Газпром» вважав би за «честь, якби до нього ставились як до компанії „Microsoft“»¹⁰. Якби ЄС був здатний почати серйозну лібералізацію енергетичного ринку, розосереджуючи розподіл, продаж та імпорт, «Газпром» мав би перед собою набагато більше проблем. Тридцятирічні контракти, які він уклав із компаніями «ENI» в Італії, «BASF» у Німеччині і «Gaz de France», можливо, треба буде переглянути, принаймні щоб не допускати прямого доступу «Газпрому» до кінцевих споживачів. ЄС, крім того, розглядає нові норми, які не даватимуть змоги російським та іншим підтримуваним державою покупцям набувати контролю за кінцевими енергетичними активами, як-от мережами розподілу та нафтопереробними заводами. До цих норм може належати і право ЄС блокувати зовнішні інвестиції, які шкодять спільним стратегічним інтересам.

Такі заходи були б бажані, але до них ще далекий шлях і вони можуть стати об'єктом саботажу з боку союзників Росії в Європі. Поки що сцена чудово підготована для улюбленої тактики Кремля: поділяти і владарювати. Її успіх найочевидніший у розповіді про два трубопроводи: «Північний потік» — підтримуваний Росією — має постачати газ по дну Балтійського моря до Німеччини¹¹.

«Набукко» — підтримуваний ЄС — має постачати газ із Середньої Азії і Каспійського басейну до Європи¹². Насправді жоден трубопровід навряд чи буде збудований, але політична боротьба навколо кожного з них увиразнює слабкість Заходу і силу Росії.

«Північний потік» — випад найсумнозвіснішого в сучасній історії Європи дипломатичного альянсу між попереднім німецьким урядом на чолі зі Шредером і путінським Кремлем. Він був благословенний таємною одномільярдною позиковою гарантією, виданою за кілька днів до того, як німецький канцлер пішов із посади — щоб стати недовзі головою трубопровідного консорціуму. Шредер уїдливий і полюбляє судову тяганину, тож його діяльність важко обговорювати публічно. 2006 р. він виграв судовий позов проти Гвідо Вестервелле, лідера Ліберальної партії Німеччини (FDP), що пов'язав дії Шредера на посаді і переваги, які він здобув, пішовши з неї. Хоча суд заборонив Вестервелле повторювати конкретне формулювання його критики колишнього канцлера, він і далі критикує його, проте іншими словами. Програвши справу, Вестервелле сказав, що й далі вважає, що поведінка Шредера «огидна і сумнівна». Том Лантос, американський конгресмен, що пережив голокост, пішов далі, сказавши, що хотів назвати Шредера політичною повією, проте секс-робітниця у його виборчому окрузі заперечували¹³.

Найбільший акціонер «Північного потоку» — «Газпром», а насправді Кремль. Решта акціонерів, кожен з яких має 24,5%, — найбільші енергетичні компанії Німеччини: «E.ON Ruhrgas»

і «*Wintershall*», частина «*BASF*». Трубопровід задовжки 1200 км буде найдорожчим із коли-небудь збудованих. Спершу, коли про нього оголосили 2005 р., він мав коштувати 4 млрд. євро, потім «Газпром» підняв ціну до 5 млрд. євро 2006 р. і 6 млрд. євро 2007 р. Зовнішні оцінки засвідчують, що на мить закінчення будівництва реальна вартість буде майже вдвічі вищою. Припущена дата закінчення — 2010 р. — теж видається нереалістичною¹⁴. 2007 р. останній термін подання пропозицій про постачання труб перенесли на кілька місяців. Перешкоди величезні. Підводні газопроводи незмірно дорожчі за наземні. Дно Балтійського моря всяєне уламками зброї після двох світових війн. Кожна інша країна на Балтійському узбережжі негативно ставиться до цього проекту й висунула масу заперечень, пов'язаних із захистом довкілля. Фінляндія хоче, щоб трубопровід проходив далі від її узбережжя, і посилює таким чином переговорну позицію Естонії. Польща хоче пересунути його ближче до данського узбережжя. Швеція не згодна з будівництвом запланованої компресорної станції на морській платформі поблизу її острова Готланд. Цей план стривожив шведів, які переймаються безпекою і вважають, що платформу можна було б використати для електронного шпигування¹⁵ або ж вона даватиме Кремлю привід утручатися, начебто для проведення «антитерористичної операції», щоб захистити платформу. В середині 2007 р. трубопровідний консорціум заявив, що він, зрештою, може взагалі не будувати платформи, дарма що через це з'явилися б додаткові технічні труднощі і зросла б вартість. Незважаючи

на всі ці труднощі, переваги «Північного потоку» для Кремля очевидні. Два наявні експортні російські газогони до Німеччини йдуть територіями інших країн: Білорусі та Польщі на півночі, України, Словаччини і Чеської Республіки на півдні. Це означає, що постачання до Німеччини є заручником доброї волі цих транзитних країн; іншими словами, якщо Кремль хоче покарати ці країни, можуть постраждати і його важливіші споживачі далі на заході.

Найразючіший приклад такої ситуації стався наприкінці 2005 р., коли Росія намагалася підняти ціну на постачання природного газу в Україну¹⁶. Україна в минулому справді дешево отримувала газ — лише по 50 дол. за тисячу кубометрів. У певному розмінні «Газпром» мав слушність, ставлячи ту ціну, яка йому заманулася; крім того, високі ціни на газ були б добром усюди в колишньому СРСР, де й досі дивовижно марнують енергію. Адже західні країни спонукали Росію припинити субсидувати внутрішні ціни на газ, це була одна з умов її членства в СОТ. Проте з огляду на російську монополію на постачання газу в Україну відповідальна країна використовувала б свою здатність диктувати ціну обережно, уникаючи непрогнозованих дій і будь-яких підозр у політизації. Росія вчинила якраз протилежне, подвоївши ціну майже без попередження. В Україні й на Заході існувала велика підозра, що Росія карає свого південного сусіда за Помаранчеву революцію: якщо ви не голосуєте за наших кандидатів (і не дозволяєте їм фальсифікувати вибори), тоді не сподівайтесь, що ми продаватимемо вам дешевий газ. Коли Україна

відмовилася платити, Росія припинила постачання, результатом стало те, що Україна використала для своїх потреб газ, призначений Німеччині. Завинила в тому не тільки Росія, але в Західній Європі довіра до неї як до надійного партнера дуже надшербилася.

«Північний потік» пропонує Кремлю шанс усунути такі проблеми, постачаючи газ незалежно. Він може підняти ціни на газ для України, Білорусі чи Польщі, а якщо вони не платитимуть — припинить постачання, не переживаючи за поставки своїм споживачам далі на заході. Перевага зіпертої на газ дипломатії полягає в тому, що Росії насправді практично нічого не треба робити: самого усвідомлення, що вона може вдатись до певних заходів, досить для збільшення її політичного та економічного впливу. Фактично Кремль, використовуючи цей підхід, уже значно збільшив свою владу над українськими і білоруськими трубопроводами. Ще до того, як бодай одна крапля газу потече «Північним потоком», вплив його будівництва на політику наземного газового транзиту може зробити його непотрібним. Отже, «Північний потік» має символічне значення, увиразнюючи німецько-російську вісь, і таким чином залякує менші країни між ними, на чию думку, ідея, що майбутнє континенту вирішуватимуть Берлін і Москва, огидна, а то й просто моторошна. Радек Сікорський, тоді польський міністр оборони, охарактеризував його 2006 р. як енергетичний варіант пакту Молотова—Рібентропа¹⁷. Ці слова спонукали до заяв, мовляв, він перебільшує, але паралелі разючі: обидві угоди — потай укладені німецько-російські оборудки

заддя взаємної вигоди двох континентальних наддержав на шкоду інтересам країн, розміщених між ними. Хоча прихильники «Північного потоку» наполягають, мовляв, проєкт — простий і чистий бізнес, у це було б легше повірити, якби було більше прозорості. Трубопровідна компанія зареєстрована в Цугу, податковій гавані у Швейцарії — країні, відомій своїми законами про банківську таємницю. Попри цей респектабельний західний фасад, сам трубопровід проектуватиме, будуватиме й керуватиме ним «Газпром». Прихильники «Північного потоку» ще й стверджують, буцімто ЄС підтримує проєкт. Але це, здається, неправда. Звісно, правда, що ЄС дає своє благословення багатьом проєктам, які диверсифікують постачання газу на його територію, але комісар ЄС з енергетики Андріс Пібалґс твердо заявив, що Європейська Комісія не підтримує «Північного потоку» «більше від інших варіантів»¹⁸.

Проєкт «Північний потік» увиразнює чимало найтривожніших аспектів німецько-російських відносин за доби Шредера. Німецький канцлер тісно заприязнився з російським колегою, святкуючи разом Різдво та інші свята, і це тоді, коли Путін послідовно урізав політичні свободи в Росії¹⁹. Німецький приятель Путіна і його дружина усиновили двох санкт-петербурзьких сиріток — вочевидь у супереч і російській забороні на іноземне усиновлення, і німецьким законам, які звичайно забороняють подружжю їхнього віку (відповідно за шістьдесят і за сорок років) усиновляти малих дітей. Підозри виникли й тоді, коли головним управителем проєкту призначили Матіаса Варніга,

голову філії «*Dresdner Bank*у» в Росії. Він був старшим офіцером Штазі в советській окупаційній зоні Німеччини — НДР — і, як вважають, зустрічався з Путіним під час його служби в КГБ у східнонімецькому Дрездені. Варніг тепер стверджує, ніби зустрічався зі своїм російським другом тільки в Санкт-Петербурзі в 1990-х роках²⁰. «*Dresdner Bank*» уже ставав предметом суперечливих суджень у зв'язку з розчленуванням «Юкосу».

Сам «Газпром» породжує ще більше суперечок. Звичайний для нього спосіб діяльності — експорт через проміжні компанії з темними структурами власності, а це означає, що прибуток можуть отримувати невідомі особи. Найпомітнішою серед цих компаній була «Ітера» — компанія, чия роль, здається, полягала тільки в тому, щоб дешево купувати російський газ і з великою націнкою продавати його споживачам на експорт. Акціонерами «Ітери» — тією мірою, якою можна з'ясувати це питання — були родичі керівників вищого рівня «Газпрому». На втіху західних акціонерів «Газпрому», «Ітеру» змели вбік під час першого президентського терміну Путіна. Але невдовзі знову з'явилися подібні до неї структури. У сфері експорту в Україну першою щасливицею, яка вигравала від газового експорту через Росію (фактично здебільшого туркменського газу), була компанія «ЕвралТрансГаз» («ЕТГ»). Як і «Ітера», вона не мала трубопроводів, компресорів, газосховищ і взагалі ніяких активів. У ній працювало лише тридцять чоловік. Проте 2003 р., лише за один повний рік діяльності, її надходження становили 2 млрд. дол., хоча вона заявила про прибуток, який дорівнював лише 220 млн.

дол. Окрім 425 млн. дол., заплачених «Газпромові» (за газ), годі було зрозуміти, куди ділася решта грошей; мабуть, керівництво компанії адекватно винагородили за його вимогливу роботу²¹.

Потім «ЄвралТрансГаз» поступився компанії «РосУкрЕнерго». Вона зареєстрована (тут немає несподіванок) у Цугу у Швейцарії. Половиною її акцій володіє «Газпром», рештою керує за довіреністю австрійський «*Raiffeisen Bank*» від імені двох неоднозначних бізнесменів — Дмитрія Фірташа (що має 90%) та Івана Фурсіна (10%). І голова, і заступник голови української національної газової компанії «Нафтогаз України» працювали в раді директорів «РосУкрЕнерго». «*Raiffeisen Bank*», що його заснував один з найбільших філантропів Австрії, здається, не відчуває потреби з'ясовувати ситуацію. Зв'язок цього банку з фірмою «РосУкрЕнерго» став темою сенсаційних здогадів і припущень. Сам банк разом з усіма іншими причетними особами несамовито заперечує будь-які протиправні дії. Проте важко стверджувати, що інтереси споживачів газу, а заодно й акціонерів «Газпрому» і платників податків у Росії найкраще забезпечені покровом таємниці навколо діяльності компанії і характеру її бізнес-моделі. Ще одне питання стосується остаточного власника, який отримує прибуток від діяльності «РосУкрЕнерго». Акціонери компанії енергійно заперечують зв'язки з Семеном Могилевичем, народженим в Україні бізнесменом з ізраїльським громадянством, що начебто живе в Росії й перебуває в списку розшукуваних осіб ФБР за рекет²². Він сам відкидає ці звинувачення, а також заперечує будь-які зв'язки з «РосУкрЕнерго». Але на

зв'язок між Могилевичем і «РосУкрЕнерго» вказав 2005 р. тодішній голова СБУ Олександр Турчинов. Розслідувати це питання в Україні припинили, заявляючи, ніби Кремль чинить тиск.

Структура власності на акції «Газпрому», звичайно, невідома, так само як і його участь у проєкті «Північний потік». Як приватна компанія, «Північний потік» не публікує ніяких фінансових даних. Подають якомога менше деталей проєкту: інвестують 7,5 млрд. дол., і проєкт буде прибутковий²³. Більше ніхто нічого не каже. Але навіть на підставі наявних даних перспективи «Північного потоку» видаються сумнівними. Названа вище сума 5 млрд. євро становить від третини до половини ймовірної справжньої вартості. Вартість функціонування, обслуговування і припинення експлуатації не врахована. Натомість можна було б удвічі збільшити потужність наявних наземних трубопроводів за суму, вдвічі меншу від заявлених 5 млрд. євро. Неясно, чи справді існуватиме потреба в газі «Північного потоку». Консорціум покликається на прогнози Міжнародного енергетичного агентства, які свідчать, що потреба Європи в імпортованому газі зростає. Але ж вони не беруть до уваги економії енергії, переходу до імпортованого ЗПГ або інших джерел енергії, скажімо, ядерної енергії. Неясно і звідки візьмуться 55 млрд. м³ газу, запланованих для щорічної пропускної здатності труби (Росія постає перед дефіцитом газу), і куди він піде (країни призначення й досі визначають). Навіть маршрут не з'ясовано остаточно. «Північний потік» може проходити в економічній зоні Швеції, але — якщо Естонія, Фінляндія, Латвія

та інші країни погодяться — може пролягти й іншим (і трохи дешевшим) шляхом уздовж східного берега Балтійського моря. Відгалуження можуть іти в Данію, Польщу, Нідерланди і Британію.

Ще менш зрозуміло, як можна буде продавати газ «Північного потоку» на майбутньому, можливо, вже лібералізованому європейському енергетичному ринку. Якщо акціонери «Північного потоку» спробують силоміць направляти дорогий газ зі свого трубопроводу на німецькі електростанції замість, скажімо, дешевого ЗПГ із Британії чи навіть норвезького газу з Північного моря, він може стати предметом вагомих судових позовів на основі законів ЄС про конкуренцію. Такі проблеми здебільшого цікавлять тільки фахівців з енергетики. Але навіть ті, хто анітрохи не цікавиться складними деталями економіки енергоресурсів, стурбовані чимсь іншим: військовим виміром. Кремль дав «Газпромові», приватній компанії, незвичайне право формувати власні збройні сили і керувати ними з метою захисту своїх заморських трубопроводів²⁴. Росія, крім того, посилює свій Балтійський флот, щоб допомагати розвідувати морське дно і захищати вже збудований трубопровід.

Отже, поки що картина зрозуміла. Проект «Північний потік» з усіма пов'язаними з ним суперечками і невизначеністю задовольняє Кремль і непокоїть його колишніх сателітів. Велике питання полягає в тому, чому він задовольняє Німеччину, що на інших фронтах енергійно підтримує свободу і безпеку посткомуністичних країн²⁵. Міцних особистих зв'язків у минулому між двома провідними політиками навряд чи досить для пояснення

міцної підтримки, яку здобув цей трубопровід у широкому секторі політики й бізнесу цієї країни. Почасти її можна пояснити тим, що особливі відносини Німеччини з Росією тривають уже кілька століть. Єкатерина II запросила німецьких селян приїздити й селитися в басейні Волги. Німецька аристократія керувала балтійськими провінціями Російської імперії. Монарші династії укладали шлюби між собою. Німеччина була одним з найбільших інвесторів у дореволюційну Росію, і деяке обладнання тієї доби й тепер, майже через століття, можна знайти в доброму робочому стані. Під час обох світових війн кількість убитих на східних фронтах Німеччини була незмірно більша за втрати в краще відомих битвах у Західній Європі. Суміш провини, озлоблення і страху спонукає німців ухилятися від будь-якої публічної конфронтації з Росією. 1956 р. відновлення дипломатичних зв'язків із ССРСР стало високим досягненням уряду Конрада Аденауера, обраного від Християнсько-демократичного союзу, і кожен уряд відтоді намагався далі поліпшити ті відносини. Під час «холодної війни» чимало німців відчували, що вони платять завищу ціну, перебуваючи на передовій чужого конфлікту. Хоча зовнішньополітична еліта Федеративної Республіки Німеччини послідовно підтримувала Атлантичний союз, народ більше схилився до антиамериканських настроїв. В очах багатьох людей ССРСР і США були рівними партнерами, які поділили Європу — і Німеччину.

Горбачов з'явився в Кремлі 1985 р. — саме тоді, коли німецько-американські відносини були напружені через питання про ядерні ракети

середнього радіусу дії²⁶. Поява Горбачова ще більше підживила антиамериканські почуття. На думку багатьох німців, він був набагато привабливішою постаттю, ніж Рональд Рейган. «Горбіманія» набула розмаху внаслідок спокійного ставлення Кремля до краху свого маріонеткового режиму в Східній Німеччині. За канцлера Гельмута Коля Західна Німеччина могла майже без перешкод вести переговори про возз'єднання. Горбачов погодився вивести советські війська й дозволити об'єднаній Німеччині бути членом НАТО, а Єльцин дотримався укладеної угоди й вивів решту військ до Росії²⁷. Зв'язки Коля з Єльциним були тісніші, ніж зв'язки будь-якого іншого західного лідера. Німеччина дала мільярди марок на фінансову підтримку Росії, німецькі компанії були першими інвесторами; до 1998 р. вони інвестували 2 млрд. марок, відставши тільки від Америки й Кіпру (кіпрські інвестиції — це здебільшого прокручені гроші з Росії)²⁸. 1997 р. Німеччина і Франція навіть запропонували проводити регулярні тристоронні зустрічі з Росією. Мета полягала в тому, щоб дати Росії відчуття, що й вона бере участь у вирішуванні європейських справ. Проте східноєвропейські країни, на тій стадії ще ані в ЄС, ані в НАТО, поглядали на те занепокоєно.

Шредер, прийшовши до влади 1998 р., розкритикував «лазневу дипломатію» свого попередника. Проте у своїй дружбі з Путіним новий німецький керівник недовзі перевершив навіть найтепліші особисті зв'язки Коля і Єльцина, їздючи до Росії десятки разів і в особистих, і в політичних справах. Він виявився неситим захисником Путіна

у сфері прав людини й забезпечив міцну підтримку Німеччини у великих проектах інтеграції, надто в енергетиці. Від 1998 р. до 2006 р. обсяг торгівлі зріс утричі, піднявшись від 15 млрд. євро до 50 млрд. євро. Росія продає Німеччині переважно енергоресурси. Німецький експорт до Росії, що колись складався здебільшого з харчових і споживчих товарів, тепер охоплює й промислове устаткування та хімпродукти. Кількість німецьких компаній, що діють у Росії, за п'ять років подвоїлася, дійшовши до 4500. Надто тісні зв'язки з Росією на вершинах німецької економіки. Олег Дерипаска, улюблений кремлівський олігарх, купив майже 10% «*Hochtief*», найбільшої будівельної компанії Німеччини, й намагається купити більше. Його холдингова компанія «*Basic Element*» придбала 30% компанії «*Strabag*», найбільшого в Європі будівника мостів і тунелів²⁹. Найбільша енергетична компанія Німеччини «*E.ON Ruhrgas*» володіє 6,5% акцій «Газпрому»; керівник кожної з цих компаній засідає в раді директорів компанії-партнера. Це мабуть, єдиний іноземний акціонер, до якого російський газовий монстр ставиться з повагою. Цей зв'язок украй вигідний для обох компаній. «*E.ON Ruhrgas*» надає широку технічну підтримку «Газпромові» в модернізації його негодящих компресорів і діркових трубопроводів. «Газпром» забезпечує дешеве й надійне постачання газу.

Ця ситуація якраз і увиразнює проблему. Важко дорікати німецьким компаніям за дії в інтересах своїх акціонерів. І важко дорікати їм за їхнє спільне лобіювання уряду. *Osttauschuss der deutschen Wirtschaft* (Східний комітет німецької

економіки) сприяє торгівлі та інвестиціям (і захищає їх) на вкрай перспективному ринку. Клаус Мангольд, його голова, в приватній атмосфері промовисто критикує політичні вади Росії, натомість публічно з оптимізмом промовляє про розвиток цієї країни³⁰. Оскільки Росія квапиться модернізувати свою напівзруйновану інфраструктуру і зношені промислові підприємства, Мангольд слушно вбачає великі можливості для німецьких компаній, що стоять попереду всього світу і в машинобудуванні, і в будівництві. Але такий погляд нехтує ширшу картину, на якій від 2005 р. пильно зосередилася Ангела Меркель, наступниця Шредера на посаді федерального канцлера.

Вихована за комуністичної влади в «Німецькій Демократичній Республіці», Меркель — перший (і, можливо, останній) керівник великої європейської індустріалізованої країни в цьому сторіччі, що має безпосередній досвід дорослого життя за тоталітаризму. На відміну від Шредера, вона розмовляє російською мовою, а її друзі в Росії належать не до владної еліти, а до ліберальної інтелігенції. Приватно вона ставиться до Путіна з найглибшими підозрами. Обійнявши посаду, вона подбала про різку зміну ставлення Німеччини до своїх східних сусідів. Якщо Шредер характеризував Путіна як *lippenreiner Demokrat* («бездоганного демократа»), Меркель раз по раз публічно порушує прикрі питання про політичні репресії в Росії. Шредер цурався російських активістів захисту прав людини, Меркель наполягає на зустрічах із ними. У жовтні 2006 р. Путін запропонував Німеччині спеціальну угоду про доступ до одного

з найпокусливіших російських нерозвіданих газових родовищ — родовища Штокмана на морському шельфі. Росія нещодавно припинила переговори з іншою великою енергетичною компанією світу, сказавши, що сама розроблятиме родовище. Але Меркель відмовилася обговорювати цю пропозицію, пославшись на спільну енергетичну політику ЄС. Крім того, критикувала ставлення Кремля до інвесторів Сахалінського проекту на російському Далекому Сході, сказавши: «Якщо Росія створює перешкоди європейським інвестиціям, вона не повинна протестувати проти еквівалентних заходів».

Меркель, крім того, неодмінно зустрічається з провідними політиками Польщі та інших колишніх советських сателітів до і після своїх зустрічей із Путіним (їх було вже понад десять, як вона обійняла посаду). Мета полягає в тому, щоб довести і їхні погляди, а потім звітуватися перед ними. Такі зустрічі великою мірою допомогли розвіяти підозри щодо справжніх намірів Німеччини. Так само поводяться і її урядовці. За Шредера на дзвінки — надто від балтійських урядовців — або не відповідали, або давали лише побіжну відповідь, а тепер відповідають швидко і з користю. Принаймні це засвідчує зміну тону у федеральній канцелярії. Але справжнім критерієм є те, якою мірою справді змінилася політика Німеччини. Для німецько-російських відносин і досі характерні прагматизм і те, що багатьом зовнішнім спостерігачам видається радше завеликою взаємною зичливістю. Головною концепцією й досі є *Annäherung durch Verflechtung* (зближення через взаємозалежність).

Меркель очолює коаліційний уряд, у якому погляди на політику щодо Росії дуже різняться. Франк-Вальтер Штейнмеєр, її міністр закордонних справ, був одним з найближчих міністерських колег Шредера, а тепер і далі розвиває його політику. Він та інші члени уряду, що представляють Соціал-демократичну партію (СДПН), меншого партнера коаліції, повторюють російські нарікання на готовність Польщі і Чехії дозволити будувати бази для запланованого розміщення американських систем протиракетного захисту. Чимало людей у СДПН сповнені такої примітивної неприязні до нинішньої американської адміністрації, що вважають Путіна за більш конгеніального союзника. Цей погляд поділяє німецька політична думка, що засвідчує дивовижну тенденцію більше симпатизувати Кремлеві, ніж теперішній американській адміністрації.

Отож Меркель воює на двох фронтах: проти антиамериканських лівих і пробізнесових правих, бо й ті, і ті зі своїх власних причин прагнуть недобачати вад Кремля. Попри всі зусилля Меркель Росія й далі зберігає незрівнянно могутній вплив у Німеччині, що, здається, пережив навіть різку зміну політичного тону нагорі. Те, що Німеччина після 2012 р. імпортуватиме дві третини свого газу з Росії, видається не дзвоном на сполох, а дзвіночком, який кличе на обід. Газові компанії інших країн пнуться зі шкури, щоб не лишитися позаду. Скажімо, голландська компанія «*Gasunie*» придбала 9% акцій «Північного потоку». В обмін вона пропонує «Газпромові» частку у своєму підводному трубопроводі до Британії³¹. 2006 р. «Газпром»

придбав 50% компанії «*Wingas*», підрозділу з торгівлі енергоресурсами підпорядкованої «*BASF*» компанії «*Wintershall*», забезпечивши собі добру позицію про випадок будь-якої майбутньої лібералізації енергетичного ринку Європи. Обидві компанії створили спільне підприємство 50:50 «*Wingas Europe*» для продажу російського газу Німеччині та іншим європейським країнам. «*Газпром*», крім того, хоче частки родовищ компанії «*Wintershall*» у Північному морі та Лівії³². В обмін «*Wintershall*» отримала 25%, вартих приблизно 500 млн. дол., дебільшого нерозвіданого газового родовища «Южно-Русское», плюс 10% акцій без права голосу в компанії, яка розроблятиме те родовище³³. Запаси цього родовища еквівалентні п'ятнадцятьом рокам російського газового експорту до Німеччини за теперішніх обсягів постав. Оскільки вартість експорту зростає, «*Газпром*» просить компанію «*E.ON*» передати йому частки її бізнесу в інших країнах Європи. «*E.ON*» запропонувала свій бізнес в Угорщині, але «*Газпром*» відмовився, бо то для нього дрібничка. Він прагне отримати частку в належному компанії «*E.ON*» широкому бізнесі з розподілу електроенергії та газу в Німеччині. У серпні 2007 р. він попросив «*E.ON*» передати йому належні цій компанії потужності з виробництва електроенергії в Британії³⁴.

У Латвії та Естонії (де «*Газпром*» добре вкоренився завдяки своїм часткам у місцевих газових компаніях) уряди теж накинули оком на участь у балтійському трубопроводі. Латвія сподівається, що російські інвестиції перетворять її великі й невикористані підземні газосховища в прибутковий

концерн. Уряд Естонії спершу сподівався заробити трохи грошей, дозволивши трубопроводу пройти крізь свої територіальні води або економічну зону морського дна. Шредер і справді їхав до Талліна, щоб обговорити це питання, аж раптом спалахнула суперечка через «бронзового солдата» — воєнний меморіал. Тільки напрочуд нерозважливий коментар Шредера, мовляв, естонська постанова перенести статую «не гідна будь-якої цивілізованої поведінки», спонукала його гостей скасувати візит. Естонія тепер каже, що трубопровід не може перетинати її морської економічної зони. «Газпром», крім того, сподівається подовжити свій газопровід до Північного моря й використати Бельгію як «регіональний вузол» для постачання газу до сусідніх країн, зокрема Британії. Він підписав двадцятип'ятирічну угоду з «Fluxys», бельгійською газовою фірмою, про будівництво газосховища в Педерле і планує будувати трубопровід по морському дну від Зебрюгге до англійського узбережжя. Проте CREG, бельгійський антимонопольний орган, заблокував цю угоду, кажучи, що вона надасть «Газпромові» несправедливо виняткову угоду на надто тривалий період.

Якщо «Північний потік» демонструє здатність Росії просувати вперед свій улюблений трубопровід, розповідь про «Набукко», ще один важливий трубопровід, доводить нездатність Європи досягти не меншого успіху. Погляду на карту³⁵ на сторінках 4–5 досить для розуміння необхідності «Набукко».

Цей проект мав би бути закінчений 2012 р. і постачати до Європи заплановані 30 млрд. м³ газу з чотирьох можливих джерел: Іраку, Ірану,

Азербайджану й Середньої Азії. Головний момент: він постачатиме його через Туреччину й Балкани, а не Росію. Важко переоцінити важливість цієї обставини. Хоча «Набукко» не забезпечуватиме великих кількостей газу — лише близько десятої частини потреб Європи, — він мав би великий вплив. По-перше, звільнив би такі країни, як Туркменістан і Казахстан, від цілковитої залежності від советських трубопроводів, які дають Кремлеві змогу диктувати ціну та обсяг їхнього експорту. По-друге, дасть змогу європейським газовим компаніям вести переговори з «Газпромом» із позиції більшої сили. І, мабуть, найважливіше — дасть Кремлеві сигнал, що Європа здатна по-серйозному спільно діяти у сфері енергетичної безпеки. Це абсолютно слухний підхід — теоретично. Але перемога Росії виявилася майже цілковитою і вкрай принизливою: в середині 2008 р. вона, здається, не просто поставила мат прихильникам «Набукко», а й змела фігури з шахівниці та пішла додому.

Проблеми виникали щокроку. Передусім Туреччина, необхідний стрижень цього проекту, дедалі більше відчужується і від Америки, й від ЄС і тісно пригортається до Росії, разом з нею збудувавши через Чорне море трубопровід «Блакитний потік» вартістю 3,7 млрд. дол. Досі невідомо, що, кому і як багато заплатив «Газпром» у Туреччині, щоб домогтися побудови цього трубопроводу. Хоча Туреччина — член НАТО, її армія та служби безпеки — зі своїми комерційними союзниками — самі собі закон. Але це дивовижне досягнення глибоководної інженерії на морському дні використовують менше ніж на третину його потужності, тож із

суто комерційного погляду для Туреччини мало б сенс використовувати «Блакитний потік» повною мірою, а не будувати нові трубопроводи. Це міркування не зрівноважене в Туреччині ніякою політичною підтримкою з метою допомогти її традиційним союзникам. Відмова підтримувати війну в Іраку, а ще й створення підтримуваної американцями напівнезалежної курдської держави на півночі тієї країни породили велику напруженість з обох сторін стратегічного американо-турецького партнерства. Туреччина гадає, ніби Америка надто м'яко ставиться до курдського сепаратизму й тероризму, а Америка — що у вирішальному питанні міжнародної безпеки Туреччина не виявила солідарності. Але ці труднощі невеликі в порівнянні з напруженістю відносин Туреччини з ЄС. Розмови про членство Туреччини опинилися під загрозою, що їх відкладатимуть безкінечно, причому і Саркозі, й Меркель публічно в принципі виступають проти нього.

Ще гіршим є те, що до жодного з потенційних джерел газу немає легкого доступу. Відносини з Іраном глибоко заморожені завдяки рішучому намірові тегеранського режиму розвивати (з допомогою Росії) передову ядерну технологію. «Газпром» без зусиль поклав край поки що єдиній спробі Ірану експортувати через Вірменію великі кількості газу, інвестувавши всі необхідні 2 млрд. дол. у нафтопереробний завод і електростанцію в цій країні. Ця угода набула чинності за однієї умови: Вірменія могла збудувати невеличкий імпортерний газогін з Ірану, звільнившись таким чином від потенційної блокади з боку своїх

північних сусідів Грузії та Азербайджану, проте мала відмовитися від будь-яких спроб експортувати іранський газ на північ. Більшість інших джерел газу для «Набукко» теж видаються химерними. Невдача утвердити мир і безпеку в Іраку означає, що потенціал цієї країни як експортера газу й досі суто теоретичний. Нездатність досягти мирної угоди на Близькому Сході, нестабільність у Лівані й далі збереження статусу парії в Сирії означають, що в передбачуваному майбутньому ніхто не збирається інвестувати гроші в арабські транзитні трубопроводи до Туреччини.

Тому лишається тільки Каспійське море, де надії Заходу спираються на непевні шанси переконати дві диктатури — ультраобережний Казахстан і непроникний Туркменістан — піти на ризик кинути виклик Москві й продавати свій газ на Захід. Тож не дивно, що в битві за Каспій Росія поки що брала гору над Заходом на кожному повороті. Шанси ніколи не видавалися добрими. Росія вважає Каспійське море за озеро. Згідно з міжнародним правом країни навколо озера мають право вето на економічну експлуатацію землі під ним. Отже, Росія може заблокувати будь-яку спробу збудувати трубопровід по дну Каспійського моря, що з'єднував би туркменські й казахські газові родовища з уже наявним азербайджанським трубопроводом на захід. Щоб увіразнити свої правові аргументи, Росія ще й розбудовує на Каспії свій військово-морський флот. Але насправді Росія використала ще могутнішу зброю, ніж канонерські човни й фахівці з міжнародного права: простий дипломатичний вплив.

У травні 2007 р. Путін підписав угоду з керівниками Казахстану і Туркменістану про будівництво нового експортного газогону, що йтиме вздовж північного берега моря і нестиме газові багатства регіону до Європи через Росію.

Отже, «Набукко» зазнав краху на двох фронтах. Але Росія додала ще два. По-перше, запропонувала збудувати «Південний потік» вартістю 5,5 млрд. дол. — продовження на захід «Блакитного потоку», яке вийде на берег у Болгарії й постачатиме щороку 30 млрд. м³ російського газу до Європи через Балкани³⁶. Цей трубопровід наслідував би маршрут «Набукко», але з однією вирішальною відмінністю: трубопровід збудує, наповнить, підтримуватиме й керуватиме ним тільки Кремль. Як і «Блакитний потік», його будували б спільно з італійською гігантською енергетичною компанією «ENI». Одне відгалуження пішло б до Південної Італії через Грецію, друге — до Північної Італії через Румунію, Угорщину і Словенію. Воно може дійти аж до Австрії. То була потенційно катастрофічна новина для політиків і ЄС, і США. Економіка газових трубопроводів проста: той, хто будує перший газогін, має велику перевагу. Він може пропонувати найдешевший газ, не даючи змоги новим компаніям привабити інвесторів. Останній хід Росії полягав у прив'язуванні до себе європейських країн, які є акціонерами «Набукко» і теоретично найбільше виграли б від нього. Вона почала з Болгарії, де посткомуністичний уряд перебуває під глибоким впливом російських ділових інтересів. Російський нафтопереробний завод у Бургасі — найбільший єдиний платник податків

у приватному секторі Болгарії. Російські економічні і, як каже дехто, злочинні кола глибоко пов'язані з ухваленням постанов у Болгарії. Хоч у військовому аспекті Болгарія — вірний союзник США і НАТО, на енергетичному фронті вона перебуває в російській кишені.

Великою мірою це твердження слушне і про сусідню Румунію, де президент-атлантист Траян Басеску втратив контроль над зовнішньою політикою країни, віддавши її в руки прихильного до бізнесу уряду, що прагне перетворити країну на енергетичний вузловий центр Балканського регіону. В серпні 2007 р. «*Rompetrol*», найбільша нафтова компанія країни, продала 75% своїх акцій казахстанській компанії «КазМунайГаз». На перший погляд видається, ніби цей продаж може зміцнити енергетичну незалежність Румунії. Але будь-якої миті в майбутньому новий казахський власник може вирішити, що йому зручно або необхідно продати «*Rompetrol*» Росії. Росія знову взялася до бізнесу і в колишній Югославії — регіоні, що є першим кандидатом на інтеграцію з рештою Європи, і саме там довгий час переважав західний вплив. Саме американські зброя, військово-повітряні сили і дипломатичний тиск дали змогу Хорватії успішно відокремитися від Югославії. Боснія завдячує свою непевну єдність та незалежність інтенсивній та енергійній участі і ЄС, і США. Проте сам запах російських грошей, здається, перевернув геополітику в колишній Югославії догори ногами. На енергетичній нараді, яка відбулася в середині 2007 р. в хорватській столиці Загребі, всі шість колишніх югославських республік плюс

Греція, Болгарія, Румунія і Албанія, плазуючи, про-співали «Добро пожаловать» Путіну, що оголо-сив низку нових нафтових і газових ініціатив, які розбили в друзки західні зусилля. Путін зазна-чив, що 2006 р. 73 млрд. м³ газу — половина ро-сійського газового експорту до Європи — надходи-ла до країн південної та південно-східної частин континенту³⁷. Він запропонував російські інвес-тиції не тільки в інфраструктуру (транзит, схови-ща і розподіл), а й у модернізацію електростанцій. То був могутній сигнал для спраглого на енергію регіону Європи, де в таких країнах, як Македонія і Албанія, доводиться, породжуючи гнівну реак-цію, припиняти електропостачання і де закрит-тя під примусом ЄС старої болгарської атомної електростанції в Козлодуї вважали за безглуздо не-розумний і шкідливий захід. Російські інвестиції, пообіцяв Путін, створять електричне «кільце» на-вколо регіону. Якщо це створить майже цілковити енергетичну залежність від монопольного по-стачальника, може виявитися, що те кільце більше скидатиметься на зашморг.

Coup de grâce, ударом милосердя, для «Набукко» може виявитися брак прихильності до нього в Австрії та Угорщині — країнах, що є кінцевими точками трубопроводу, а отже, мають найбільше виграти від нього. Під час відзначення в Будапешті 50-ї річниці угорського повстання 1956 р. Путін вимовив кілька слів обережного вибачення. То була велика підтримка для угорського прем'єр-міністра Ференца Дюрчяня, що втягся в запеклу внутріш-ню політичну боротьбу з опонентами, які намага-ються прямо пов'язати комуністичне походження

його Соціал-демократичної партії і советський розгром повстання. Уряд Дюрчання, здається, піднявся проти «Набукко». «Нам не потрібні мрії. Нам потрібні проекти», — сказав він на початку 2007 р. Річ зрозуміла: вплив слабкої енергетичної політики Європи лишив в усіх зацікавлених тверду переконаність, що Брюссель лише вибудовує повітряні замки, тоді як Кремль пропонує діло. Проте у вересні 2007 р. Дюрчань хитнувся знову, наполягаючи, що його країна й далі твердо підтримує «Набукко»³⁸.

Ця зміна може відображувати угорське невдоволення дедалі більшим впливом Кремля в сусідній Австрії, де «ÖMV», головна нафтогазова компанія країни, мала бути координатором проекту «Набукко». Путін, відвідавши 23–24 травня 2007 р. Відень, пообіцяв зробити Австрію вузловим пунктом російського експорту природного газу, зокрема, хоч як іронічно, значної частини середньоазіатського газу, що мав текти по «Набукко». 2006 р. Австрія підписала довготерміновий контракт, згідно з яким «Газпром» протягом наступних двадцяти років задовольнятиме 80% потреби Австрії в газі³⁹. Під час свого візиту Путін узяв участь у святкуванні з приводу початку будівництва великого підземного газосховища поблизу Зальцбурга. Маючи здатність умістити 2,4 млрд. м³, цей об'єкт вартістю 260 млн. євро буде другим за місткістю сховищем у регіоні. В обмін за контракт про довготермінове постачання Австрія дозволила «Газпромові» купити частку газорозподільного бізнесу в деяких найбільших федеральних землях Австрії. «Газпром», крім того,

купує частку в австрійському газотранзитному бізнесі і створить разом з «ÖMV» спільний центр керування транзитом газу, найбільший у Європі⁴⁰.

«Газпром», здається, намагається створити конкуренцію між угорською та австрійською енергетичними індустріями за те, котра з них матиме тісніші зв'язки з Росією. Влітку 2007 р. компанія «ÖMV» несподівано почала — вважають, що то була спільна з «Газпромом» дія — поглинання (без згоди власника) угорської газонафтової компанії «MOL», збільшивши свою частку від 10% до 18%. Одним з його елементів був 1 млрд. євро, заплачений за 6% акцій «MOL», належних раніше неоднозначному російському магнатові Мегдету Ракімкулову⁴¹. Це поглинання видається дивним з кількох причин. Воно майже не має іншого практичного сенсу, крім простого збільшення масштабів. «MOL» у багатьох аспектах сильніша компанія і мала кращі успіхи, ніж «ÖMV», у придбаннях у колишній Югославії та Італії. Компанія «ÖMV» тільки трохи більша за свою мішень, і їй довелося позичити 13,5 млрд. євро в банків «Barklays» і «JP Morgan Chase», щоб заплатити за поглинання «MOL». Мета — розкрити Австрію, Угорщину і Словаччину для російських придбань. Напевне, так і станеться, бо закони ЄС про конкуренцію змушують «ÖMV» продати один з провідних нафтопереробних заводів «MOL», найімовірніше «Slovnaft» поблизу словацької столиці Братислави. Майже немає сумніву, що він дістанеться в руки «Роснефти», бо може працювати лише на російській нафті, яка тече по належному Росії нафтогону. Одним з елементів угоди буде, напевне, те, що «ÖMV» отримає акції

початкових активів у Росії в обмін на кінцеві активи в Центральній Європі.

Ясна річ, ці маневри, схоже, стривожили Угорщину й переважили вплив тамтешнього лобі, яке зосереджується тільки на дешевому газі й високих прибутках. У 1990-х роках Угорщина вже відбила спробу однієї темної, підтримуваної Росією компанії збільшити свою частку в «MOL», найбільшій компанії країни. Питання полягає в тому, як довго ще зможе чинити опір Угорщина. У квітні 2007 р. ЄС примусив угорську державу продати їй «золоту акцію» в «MOL», маючи на увазі, що вона вже не матиме права вето на майбутнє «MOL». Не вперше ліберальні й зіперті на ринок принципи ЄС виявились ідеальною структурою для неліберальної, антиконкурентної політики Кремлівського газового бізнесу. Так само й прагнення окремих менеджерів, урядовців і політиків на Заході посприяти власній кар'єрі⁴².

Незважаючи на це все, «Набукко» ще не зовсім умер. Росія, може, й мала тріумфальний рік у газових війнах, але європейські та американські дипломати переконані, що й досі мають карти в руках. Туреччина, стверджують вони, не хоче бути залежною тільки від російського газу. Чимало зовнішніх спостерігачів запевняли, що нафтогін Баку — Тбілісі — Джейхан, що постачає азербайджанську сирову нафту до турецького глибоководного середземноморського порту, ніколи не збудують. Та завдяки сильному американському тискові його не тільки збудували, а й перетворили у великий успіх. Торік по ньому пройшло 143 млн. барелей сирової нафти. Певне, цілком можливо

повести туркменський газ до Туреччини через Іран замість через Каспійське море або навіть купувати іранський газ. Це вимагало б від Заходу дивитися крізь пальці на угоду, яка була б украй вигідна те-геранському режимові, і то саме тоді, коли міжнародний тиск начебто має ослаблювати його. Крім того, все залежатиме від нездатності Росії заблокувати газогін — чи то через свої зв'язки з іранським режимом, чи то через тиск на Туреччину. Газогін із Туреччини до Греції та Італії й досі можливий, хоч які є інші реверси на Балканах. Сміливих розмов і вигадливих схем не бракує. Але оборонці західних інтересів видаються переможеними. Європа роз'єднана, Америка далеко. Промовиста річ: Півбалгсу бракує підтримки таких великих країн — членів ЄС, як Німеччина, Італія та Нідерланди, що всі воліють мати двосторонні угоди з Росією. Навряд чи можна сподіватися, що солідна постать Мета Брайза, енергійного дипломата, що є заступником помічника державного секретаря США у європейських та євразійських справах, зможе протидіяти політиці, яка має відверту підтримку та пильну увагу Путіна і його провідних урядовців, а також найбільшої у світі газової компанії.

Ці трубопровідні війни можуть виявитися першим актом драми. Сюжет другого акту — це спроба Кремля заволодіти світовим газовим ринком, а не просто європейським. Головним інструментом цього плану є заснована 2001 р. організація, названа Форумом країн — експортерів газу (ФКЕГ; *Gas-Exporting Countries' Forum, GECF*). Вона не має персоналу, штаб-квартири, фіксованого членства, бюджету, статуту, правової основи

і навіть — коли я пишу ці рядки — веб-сайту; насправді, це зустріч, що має етикетку. Деякі країни, що є членами, не експортують, а важливі експортери (зокрема головні західні видобувачі: Австралія, Канада, Нідерланди і Норвегія) не є членами. І все-таки п'ятнадцять країн, які регулярно відвідують зустрічі цього Форуму, мають 73% світових запасів газу і забезпечують 41% його видобутку. У квітні 2007 р. на зустрічі в Досі (Катар) ФКЕГ вирішив створити групу вищого рівня, координовану Росією, для дослідження ринків і обговорення, як слід визначати ціни на газ. Доповідь про ці питання мала прозвучати на зустрічі ФКЕГ у Москві 2008 р. Ця зустріч не підтримала вимог Венесуели, Болівії та Ірану негайно створити картель. Але однаково може мати важливі наслідки. Головна мета Кремля — запобігти розвиткові ліквідного міжнародного газового ринку, як-от такого, що вже існує для нафти; крім того, він прагне не дати країнам диверсифікувати своє постачання газу. Натомість Росія прагне поділити світові ринки за територіальним принципом, щоб постачальники газу не збивали ціну один одному. Вона прагне спільного підходу учасників ФКЕГ до нових трубопроводів (а отже, ще більше ослабити спроби споживачів диверсифікувати постачання) і «спільної» розвідки, розробки та побудови заводів зі зрідження газу. Слово «спільний» у цьому контексті означає «підтримуваний Росією».

Хоча ці плани видаються амбіційними, але для членів ФКЕГ вони можуть становити прямий спосіб перешкодити продажеві ЗПГ — найкращій надії на енергетичну незалежність і в Європі,

і в Америці — на ринку наявного товару. Іншими словами, ФКЕГ стане широкою організацією для регіональних картелів, як-от уже створеного в Південній Америці. В Європі це означатиме посилення комерційних та політичних зв'язків Росії з іншими експортерами газу і ревні зусилля, щоб кожен схильний до незалежності споживач мав якомога менше простору для маневрів. Давнім прикладом, що це могло би означати, є зростаючий зв'язок «Газпрому» з алжирською державною компанією «Sonatrach», що є другим після Росії експортером газу до Європи, забезпечуючи 10% споживання газу на континенті, тоді як Росія — 25%. Обмін боргами 2006 р., а також закупівля великої партії зброї в Росії спонукали Пібалгса, комісара ЄС з енергетики, застеретти про формування регіонального газового картелю. Адже внаслідок угоди 69% постачання газу до Італії опинилося під контролем «Газпрому», а Росія отримала на додачу ще й доступ до алжирської технології виробництва ЗПГ, якої їй поки що бракувало. «ENI», найбільша енергетична компанія Італії, що вже була близьким союзником «Газпрому», допомогла скупити активи «Юкосу», які потім швидко продала своїм російським приятелям.

Енергетична політика Росії означає, що всі пов'язані з нею виграють, а решта програє. Це могутня зброя. Та чи заряджена вона? Дуже мало людей непокоїть належною мірою, чи має Росія досить газу, щоб задовольнити потреби наступних десятиліть, і що це означає для її ділових партнерів і споживачів. На перший погляд думка, що в країні з 47 трлн. м³ газу, найбільшими доведеними

запасами газу в світі, може його не вистачити, видається абсурдною. Але Владімір Мілов, відвертий колишній міністр енергетики, що нині очолює в Москві незалежний мозковий центр, стверджує, що видобуток і нафти, і газу постає перед кризою, причому з газом ситуація гірша, ніж із нафтою. Цифри переконливі й прості. Видобуток газу зупинився і, напевне, зменшуватиметься. Попит зростає — приблизно на 50 млрд. м³ щороку в Європі. На думку Мілова⁴³, 2010 р. дефіцит газу як різниця між тим, що видобуває сам «Газпром» і що може імпортувати з Середньої Азії, і тим, що він повинен постачити внутрішнім і закордонним споживачам, становитиме 132 млрд. м³. Міжнародне енергетичне агентство вважає, що цей дефіцит 2015 р. досягне 200 млрд. м³. 2020 р. вся продукція «Газпрому» буде потрібна для російського ринку, тож на експорт не лишиться нічого. А це ще тільки консервативні, оптимістичні прогнози.

Причин наростання дефіциту дві: марнування і крадіжки. Росія використовує газ (як і решту енергоресурсів) з колосальною неефективністю, споживаючи більш ніж удвічі більше енергії на одиницю випущеної продукції, ніж інші великі індустріалізовані країни, скажімо, Канада або Німеччина. Це й не дивно, якщо зважити, як мало промисловість платить за газ: близько 50 дол. за тисячу м³ у порівнянні з учетверо, а то й уп'ятеро вищою ціною, яку платять на Заході. Посткомуністичні країни, які платять світові ціни, круто підвищили свою енергетичну ефективність; наприклад, Польща подвоїла обсяг випущеної продукції на одиницю спожитої енергії.

Ефективність у Росії навряд чи збільшилася в порівнянні зі страхітливим рівнем ССРСР. Ситуація може змінитись, якщо Кремль дотримуватиметься ухваленого торік підвищення цін, унаслідок якого внутрішні ціни на газ зростуть до 2011 р. вдвічі. Російські споживачі такого ще ніколи не бачили: адже субсидований газ — один з останніх залишкових елементів советської планової економіки. З огляду на неспівмісну реакцію Кремля на публічні протести з приводу обмежених реформ системи соціального забезпечення 2004 р. виникають сумніви, чи зможе він до кінця підтримувати це набагато дошкульніше зростання цін. Проблема полягає не в підвищенні цін, а у відрізанні тих, хто не платитиме або не може платити за ними. У країні, де температура взимку опускається нижче -30°C , це питання життя і смерті. Поставши перед вибором, чи заморозити виборців, а чи вдарити по експортних споживачах, Кремль, напевне, обере другий варіант.

Навіть якщо газ стане дорожчим і його використовуватимуть ощадніше, проблеми постають з усіх боків. Інтенсивне зростання економіки Росії означатиме збільшення попиту на електроенергію, яке своєю чергою збільшує попит на газ. Російський благодійний енергетичний сектор терміново потребує будівництва нових газових електростанцій, бо, якщо не будувати їх, дефіцит 2012 р. становитиме 20 000 мегават. Ще гіршим є те, що Росія похапцем здійснює газифікацію, тобто постачання газу до жителів для опалення й готування їжі. Цей захід не менш політично популярний, ніж економічно безглуздий. Він потребує будівництва

12 000 км. нових трубопроводів вартістю 1,3 млрд. дол. і створює потребу ще в 9 млрд. м³ газу, і це тоді, коли «Газпром» уже насилу спромагається задовольняти попит своїх і внутрішніх, і експортних споживачів⁴⁴.

«Газпром» — одна з найнеефективніших компаній у світі, з нею може порівнятися тільки компанія «Petrobras» у Бразилії. Її прибуток на всі активи — за умови донебесних цін на енергію — становить жалюгідні 8,9%. Натомість «Юкос» останнього року перед нападом на нього давав 30%. «Новатэк», незалежний видобувач газу, нині куплений «Газпромом», давав 21,4% прибутку. У скрині «Газпрому» течуть сотні мільярдів доларів, проте їх розтягують на інші цілі: колосальні привілеї для вищого керівництва, роздуті штати, сміховинно гігантські споруди, курорти, яхти та інше причадалля. Хоча високі ціни на енергоресурси збільшили надходження, більшість їх марнують, призводячи до величезних утрат. Дуже мало лишається для важливого пошуку нових джерел газу. У 2000–2006 рр. «Газпром» витратив лише 12,5 млрд. дол. на розробку нових родовищ у порівнянні з 17,9 млрд. дол., пущеними на придбання компаній за межами газової промисловості (як-от великих часток у російських вугільній та електроенергетичній галузях). Він витратив страхотливі 30 млрд. дол. на інвестиції в негазових сферах. «Газпром» прикрашає свої цифри видобутку, купуючи інші газові компанії, керовані набагато ефективніше — принаймні доти, доки їх не придбали. Адже «Газпром» за все своє існування не розробив з нуля жодного великого нового газового

родовища. Його багатство спирається на політичні зв'язки, монополію на експорт, яку вони забезпечують, і працю інших людей: здебільшого давно забутих советських інженерів та геологів.

Їхню спадщину прикро занедбали. Понад 70% російських газогонів високого тиску споруджено до 1985 р.; середній вік головних трубопроводів — двадцять два роки; 14% трубопроводів пережили проектний термін експлуатації. За даними Міжнародного енергетичного агентства, принаймні 30 млрд. м³ природного газу, або п'яту частину російського експорту до Європи, марнують, здебільшого внаслідок дірявих труб і зношених компресорів. Величезні кількості газу просто спалюють, бо нафтові компанії не мають доступу до трубопроводів (унаслідок кепсько керованої монополії «Газпрому»), потрібних для його продажу. Спалюють начебто «лише» 15 млрд. м³ газу, проте інші експерти вважають, що обсяг спалюваного газу — 60 млрд. м³. Щоб дати цьому раду, «Газпром» потребує не тільки модернізації, а й розробки нових родовищ. Проблема полягає в тому, що вони містяться в деяких найсуворіших місцях планети: на Крайній Півночі й Далекому Сході Росії. Видобуток газу технічно складний і дорогий; так само й будівництво тисяч кілометрів нових трубопроводів, щоб доставити його на нові ринки. Скажімо, розробка надпотужного нового Ямальського родовища в Західному Сибіру коштуватиме 70 млрд. дол. Сам «Газпром», обтяжений витратами й боргами, не здатний забезпечити такі кошти. Він не може й зібрати їх унаслідок нерозвиненої фінансової системи Росії. Після немилосердного ставлення

до західних енергетичних компаній у Росії (див. розділ 4) їхні акціонери можуть не мати бажання давати гроші на інвестиції, прибуткам від яких, здається, судилося лишитись у Росії.

Проблеми ще більші, коли йдеться про видобуток на морському шельфі. Під крижаними водами Баренцового моря десть за 550 км від північного узбережжя Росії міститься одне з найбільших у світі газових родовищ, назване на честь советського геофізика Владіміра Штокмана. Маючи 3,7 трлн. м³ неторкнутого газу, це родовище може забезпечувати всі потреби ЄС протягом семи років. Відкрите 1988 р., воно є одним з діамантів у короні природних сировинних багатств Росії. Проблема полягає в тому, як перетворити цей газ у гроші. Норвезька компанія «Statoil», одна з технологічно найрозвиненіших у світі компаній із видобутку енергоресурсів, почала розробку свого не менш складного родовища Сногвіт (яке не сягає й десятої частини родовища Штокмана) 2002 р. Вона мала відправити перше судно з ЗПГ лише 1 грудня 2007 р. «Газпром» наполягає, ніби тепер він готовий робити великі інвестиції в розробку і збільшить свій видобуток газу до 570 млрд. м³ 2010 р. і 670 млрд. м³ 2020 р. Може, й так. Але ця компанія така таємнича, а її історія така вбога, що зовнішні спостерігачі мають мало підстав вірити їй. Наука, яку дала Росія протягом останніх п'ятнадцяти років, полягає в тому, що втручання Кремля плюс корупція готують летальну мікстуру, коли йдеться про довготермінове планування інвестицій.

Отже, найбільше запитання для Європи в наступному десятиріччі матиме, напевне, такий

характер: що робити з Росією, якій бракує газу і яка має дедалі більше число закордонних споживачів, щоб продавати його? Вплив підвищення цін на газ у Росії, а також цін, що їх платять такі постсоветські країни, як Україна і Білорусь, які отримували його дешево, полягає в тому, що збитковий продаж газу в Росії й на постсоветських ринках невдовзі стане прибутковим для «Газпрому», а отже, й привабливішим. Крім того, що ближче до джерела газу міститься країна, то кращий вона споживач: постачальникові не треба перейматися платою за транзит або бути заручником політичних суперечок. Крім того, «Газпром» сподівається продавати газ зі Східного Сибіру до Китаю, Японії й Південної Кореї, а запланований великий перехід до ЗПГ дасть змогу продавати його й до Америки.

Ці заходи змінять баланс влади в Європі. Принаймні поки що країни ЄС мають міцну потенційну владу над Росією. Вони потребують її як постачальника, а вона потребує їх як покупців. Успіх кремлівської політики «поділяй і владаруй» не давав цьому останньому чиннику набутти великого значення, але він безперечно матиме його, якщо ЄС вирішить скористатися ним. Проте в майбутньому це зміниться. Європа й далі потребуватиме газу, а «Газпром» матиме багато місць, куди можна продати його. Ознакою цих прийдешніх часів і, напевне, глибоких політичних змін, які вони принесуть із собою, є поведінка компаній, що знають «Газпром» найкраще — його німецьких партнерів. І «E.ON», і «BASF» уклали контракти з «Газпромом» на постачання до 2036 р. Інші європейські контракти закінчуються набагато

швидше — здебільшого протягом наступних десяти років. Це дасть Кремлю незрівнянні можливості пропонувати жорсткі — і комерційно, й політично — угоди тим компаніям (і країнам), які опиняться у хвості черги.

Такі тривоги ще чекають у майбутньому. Безпосереднє питання — вибір партнерів «Газпрому» для розробки родовища Штокмана. Ця компанія спершу назвала п'ять західних партнерів: «*Total*», «*Chevron*», «*ConocoPhillips*», «*Statoil*» і «*Norsk Hydro*». Всі вони мають досвід розробки глибоководних газових родовищ, якого бракує «Газпрому». Проте 2006 р. російська сторона заявила, що закордонні партнери не матимуть пакетів акцій у проєкті, а можуть брати участь тільки як підрядники. У липні 2007 р. «Газпром» заявив, що найбільша нафтогазова компанія Франції «*Total*» матиме 25%-ну частку в новій компанії (51% належить «Газпрому»), яка проєктуватиме, фінансуватиме й будуватиме першу фазу нового проєкту. Решта акцій мала дістатися іншим закордонним партнерам. То, напевне, найгірша угода, яку коли-небудь була змушена укласти велика західна енергетична компанія з багатою на ресурси країною. Ця угода вперше закрила доступ до власності: «*Total*» не матиме права на сам газ, йому належатиме тільки частка в компанії, яка видобуває його. Адже право брати участь у розробці родовища Штокмана «Газпром» виставив на аукціон серед іноземних нафтових компаній, які відчайдушно прагнуть мати змогу претендувати бодай на яку-небудь частку російських вуглеводнів. «*Total*» сподівається інвестувати в родовище 15 млрд. дол.

в обмін за — начебто — 25%-ну частку видобутого газу, коли він потече 2013 р.

Дедалі більше значення природних ресурсів на морському дні (і обмеженість суходільних ресурсів) улітку 2007 р. було увиразнене сміливою геополітичною виправою в Північному Льодовитому океані та в його глибинах, що стала не менш популярна в Росії, ніж тривожна для зовнішніх спостерігачів. Російська експедиція вперше здійснила подорож на дно океану на Північному полюсі, символічно претендуючи на його належність Росії. Природні ресурси Арктики протягом десятиліть були заморожені і правом, і природою. Але внаслідок глобального потепління Арктика стає набагато доступніша. Під морським дном лежать, напевне, не тільки 10 млрд. тонн покладів нафти і газу, а й олово, марганець, золото, нікель, свинець, платина і алмази. В Арктиці можуть бути й останні ще не початі рибні запаси Північної півкулі, і — якщо крига справді тоншає або тане впродовж усього року — вона може стати зоною важливих морських шляхів. Кожна з п'яти країн навколо Полярного кола — Америка, Канада, Данія (що дбає про інтереси Гренландії), Норвегія і Росія — має двісті морських миль (370 км) «економічної зони», дозволеної конвенцією ООН з морського права. 2001 р. Росія заявила, що її континентальний шельф простягається в Арктику й дає їй право на більший шматок. Суд ООН сказав, що треба подати більше свідчень.

Саме їх і мала здобути експедиція 2007 р. на чолі з найчарівнішим російським дослідником Артуром Чилінгаровим. Узявши зразки землі з морського дна, вона сподівається довести, що

хребет Ломоносова, цей підводний гірський масив, справді є продовженням російського суходолу. Якщо це визнають, Росія матиме змогу анексувати шмат території площею 460 000 квадратних миль (що приблизно дорівнює площі Західної Європи) між північним узбережжям Росії і Північним полюсом. Суперечки про міжнародні морські кордони звичайно просуваються черепашачим темпом і вкрай нудні. Коли Данія витратила 2004 р.десь 25 млн. дол., намагаючись довести, що хребет Ломоносова пов'язаний із Гренландією, мало хто помітив ці заходи або переймався ними. Російська експедиція 2007 р. не просто збрала символічне каміння (справжні геологічні докази можна виявити, тільки пробуривши глибокі свердловини під морським дном), а й поклала титановий контейнер із російським прапором на жовту рінь на глибині 4200 м від поверхні в точці Північного полюса. То була перша експедиція з людьми на борту на дно Північного Льодовитого океану, і то здійснена флотилією, якої не може виставити жодна інша країна. Могутній атомний криголам вів дослідницьке судно, з якого відчалювали мудровані підводні човни, здатні до точної навігації під арктичною кригою. Щоб додати ще один штрих технічної вигадливості, підводні човни на морському дні налагодили прямий зв'язок з орбітальною станцією «Мир». Для зовнішніх спостерігачів, звиклих до розповідей про російське недбальство та відсталість, цей трюк був спасенним нагадуванням про технічні вміння світового класу й людські таланти, якими й досі може порядкувати Кремль. Але ще разючішою була російська риторика. «Арктика наша, і ми

повинні засвідчити свою присутність», — сказав Чилінгаров, харизматична постать, яку Путін назвав «президентським посланцем» в Арктику. «Це наче ставлення прапора на місяці», — мовив речник російського Інституту Арктики і Антарктики. Опускання російського прапора на океанське дно має символічну, а не правову силу, але Пітер Маккей, міністр закордонних справ Канади, однаково обурився: «Це не XV ст., — нарікав він. — Уже не можна ходити по світу, просто ставити прапори і казати: „Ми претендуємо на цю територію“». Сергій Лавров, російський міністр закордонних справ, наполягав, що його країна нічого такого не чинить. Але Андрій Кокошин, голова комітету російської Держдуми у справах СНГ і зв'язків зі співвітчизниками, сказав, що Росія «повинна активно захищати свої інтереси в Арктиці», додавши: «Тут є над чим подумати і у військовому аспекті. Нам треба зміцнити наш Північний флот і прикордонну сторожу і збудувати аеродроми, щоб ми могли забезпечити повний контроль над ситуацією».

Наступного дня головний російський адмірал заявив, що настала пора відновити постійну військово-морську присутність у Середземному морі. Те, якою мірою поважно слід сприймати нову військову позу Росії, є темою наступного розділу.

8

Брязкання зброєю чи її продаж? Розтин російської зовнішньої політики

Зовні видається, ніби Росія — і досі страхотлива військова потуга. Вона має одну з найчисленніших армій світу, чудові спеціальні війська і трохи дивовижної сучасної зброї. Скажімо, торпеда «Шквал» — підводна ракета, що пересувається в газовій капсулі, створюваній її спеціально розробленим корпусом; випущена з надтихого підводного човна, вона є одним з небагатьох видів зброї, здатних уразити американський авіаносець. Ще одним видом зброї є моторошна надзвукова ракета «Москіт», яку запускають із кораблів. Російська нова система протиповітряного захисту «С-400» має вдвічі більший радіус дії, ніж американська ракета «Patriot». «Тополь-М» — міжконтинентальна балістична ракета з багатьма боеголовками. На відміну від таких ракет із рідким паливом, які звичайно пускають із вразливих шахт, вона має реактивну систему, що використовує набагато стабільніше тверде паливо. Її можна тримати в постійній

боєготовності й запускати звідки завгодно. Росія значно збільшила бюджет закупівлі військового спорядження: останні опубліковані цифри свідчать, що до 2015 р. витратять десь 5 трлн. рублів (приблизно 190 млрд. дол.)¹. Мета — замінити 45% російського арсеналу новим спорядженням з акцентом на ядерній зброї далекого радіусу дії. Почесне місце належить новій балістичній ракеті «Булава», яку пускають із підводних човнів, і принаймні 50 новим балістичним ракетам «Тополь-М», базованим на суходолі.

Росія, безперечно, напружує свої військові м'язи так, як не робила ніколи: влітку 2007 р. вона поновила практику часів «холодної війни» і регулярно порушує повітряний простір західних країн, щоб перевірити їхню реакцію. Давніше це діялось у Північній Атлантиці та Північному морі, де британські й норвезькі пілоти інколи літали так близько від своїх советських суперників, що могли глузувати з них, махаючи розгорненими журналами «*Playboy*» (за пуританської советської системи була заборонена навіть найневинніша порнографія). У серпні 2007 р. Росія вже не ховалася з цією практикою й послала два незграбні бомбардувальники «Ту-95» з бази на російсько-китайському кордоні до американської військово-морської бази Гуам серед Тихого океану. Це знову була картина, знайома з часів «холодної війни», коли такі бомбардувальники, що становили основу советських військово-повітряних сил ядерного стримування, літали вздовж східного узбережжя Америки. Путін хвалькувато заявив, що Росія тепер може собі дозволити постійно тримати в повітрі ядерні бомбардувальники.

Але навіть авторам трилерів важко уявити собі, ніби Кремль становить пряму військову загрозу НАТО. Коли взяти загальний оборонний бюджет, Америка витрачає в двадцять п'ять разів більше від Росії. Після кінця «холодної війни» ядерний арсенал Росії лишився далеко позаду ядерного арсеналу Америки, колись її головного стратегічного противника. Більша частина російської ядерної зброї стара, дуже багато одиниць перевищили проектний термін зберігання. Росія має найбільший у світі запас ядерної зброї: за оцінками, він загалом становить 16 000 боєголовок, половину від загальної кількості 35 000 штук, що їх, як вважали, мав СССР у середині 1980-х років². Американці мають менший запас — 10 640 боєголовок. Проте більша частина американської зброї — близько 6390 одиниць — справді придатна для використання. Окрім тактичної ядерної зброї, Росія має 3300–3400 стратегічних ядерних боєголовок. Але Росії бракує сучасних засобів пуску їх із землі, моря й повітря. Росія збудувала тільки один з восьми запланованих підводних човнів серії «Борей» — «Юрій Долгорукий», що після десяти з перервами років будівництва був спущений на воду 2007 р., 2008 р. його передадуть російським військово-морським силам. Але, як і три російські величезні підводні човни класу «Тайфун», «Юрій Долгорукий» не матиме міжконтинентальних балістичних ракет, аж поки запрацює як слід ракета «Булава». Поки що з п'яти випробувань вона чотири рази зазнала невдачі. І аж ніяк немає певності, що російські зношені ядерні заводи зможуть виробити ці ракети в потрібній кількості й потрібної якості.

Пускові установки ракет «Тополь-М» рідко покидають свої бази, і так само й підводні човни з ядерною зброєю здебільшого стоять у гавані. Система раннього попередження технологічно відстала й фрагментарна. Звичайні збройні сили ще в гіршому стані. Скажімо, російський військово-морський флот навряд чи має зо два десятки придатних для плавання надводних кораблів, розділених між Чорноморським, Північним, Балтійським і Тихоокеанським флотами. Росія має тільки одного авіаносця — ненадійного і з креном на один бік «Адмірала Кузнецова» — і, хоча планує збудувати більше, не має навіть верфі, потрібної для такого завдання. Росія з'ясувала, що їй важко модернізувати авіаносець советської доби — «Адмірала Горшкова», який вона продала 2004 р. Індії, пообіцявши доставити 2008 р. Тепер уже очевидно, що його навряд чи підготують до 2011 р. Якщо Росія й повернеться в Середземне море, це будуть символічні військово-морські сили, яким бракуватиме прикриття з повітря.

Колись боялися, що Росія, несподівано нападши, може виграти війну проти НАТО. Тепер питання полягає в тому, чи Америка — принаймні теоретично — зможе знищити увесь російський ядерний арсенал першим ударом. Звісно, ніхто у Вашингтоні цього не планує. Але дедалі більша ядерна слабкість Росії може зробити Кремль тривожно лякливим. Військова могутність Росії, яка ще лишилася, відіграє подвійну роль. По-перше, може порушити рівновагу в інших конфліктах — гарячих чи холодних — або своєю здебільшого символічною присутністю, або продажем зброї.

По-друге, дає змогу Кремлеві ставати в пози: в ба-
лачках про вже укладені договори з контролю за
озброєннями, в переговорах про договори, які
НАТО прагне осучаснити, і в переговорах про сис-
теми озброєнь, які ще треба розгорнути.

Швидко зростає продаж зброї. Одним з пер-
ших заходів Путіна на чолі влади було створення
сильної державної компанії з експорту зброї —
«Рособоронекспорта»³. Відтоді продаж російської
зброї зріс на понад 70%, тож Росія стала другим
у світі експортером зброї після Америки. Ця тен-
денція прискорюється: 2006 р. сума замовлень
зросла більш ніж удвічі, піднявшись до 30 млрд.
дол. Головними покупцями поки що були Китай,
а за ним Індія. Скажімо, 2006 р. Китай отримав
половину російської зброї, проданої на 6 млрд. дол.
Але новою тенденцією є продаж зброї країнам,
які ненавидять Захід. Багата на нафту Венесуела
закупила російської зброї на 3 млрд. дол., зокре-
ма 52 військові гелікоптери і 24 сучасні реактив-
ні винищувачі «Су-30». Тепер вона планує купити
п'ять дизельних підводних човнів класу «Проект
636 КИЛО» з можливим додатком згодом чоти-
рьох сучасніших. Росія продала Сирії модернізо-
вані протитанкові й протиповітряні ракети, а її
сильна військова розвідка почала співпрацю з там-
тешнім режимом. Росія продала Іранові 29 ракет
«Тор» короткого радіусу дії для захисту ядерного
реактора, який будують росіяни в Бушері. Вона ве-
де переговори про продаж модернізованої систе-
ми протиповітряної оборони «С-300» і, можливо,
допомогла Іранові створити його власний варіант
«Шквала» — зброю, що може відіграти вирішальне

значення у військово-морській конфронтації з Америкою в Перській затоці. Росія продала легку зброю та інше спорядження Суданові, частину її використали в Дарфурі. До війни в Іраку Росія використовувала Білорусь для потаємного продажу протиповітряних систем Саддаму Хусейну й навчала іракських техніків оперувати ними. Через те «Рособоронекспорту» разом з іншими російськими військовими компаніями-підприємцями заборонено вести бізнес в Америці.

Риторика, що супроводить такі продажі зброї, здається, безпосередньо дотримується ще советського сценарію. Лише за кілька днів до візиту до Джорджа Буша в штаті Мен улітку 2007 р. Путін грав роль гостя венесуельського президента Чавеса, що закликав до «світової революції» проти американської «тиранії». Його сповнені захвату вихваляння Путіна відгнали шаною, яку склали керівники советських сателітів, їздячи до Москви під час «холодної війни»⁴. Із США Путін поїхав з візитом до Білорусі та Ірану. Такі дії дратують НАТО та його союзників і є лиховісним нагадуванням про впадіння Кремля. Але поки що ці дії й близько не підступили до зміни стратегічної рівноваги. Американські військові планувальники турбуються про багато різних питань, і російські ракети — лише одне з них, і аж ніяк не на чолі списку. Навіть величезне збільшення оборонних витрат протягом багатьох років не відновить військово-промислового комплексу Росії до висот, яких він досяг за советської доби. Блискучий проект — це одне, а перехід до масового виробництва — річ зовсім інша. Майже два десятиліття

недбальства й кепського керування означають, що на російських військових підприємствах бракує людей та устаткування, необхідних для військової промисловості світового класу — чи то на експорт, чи то для внутрішнього використання. Робоча сила старіє, необхідної бази субпідрядників бракує, а база вмінь зазнала великої шкоди з часів советської доби. Остання російська модель винищувача — належний начебто до «п'ятого покоління» «Су-47» («Беркут») — на закордонних авіасалонах спонукає спостерігачів захоплюватися, але є лише цим: єдиною моделлю. Як і в багатьох інших аспектах, Росія й досі живе коштом мобілізованого блиску і жертв збоченої минувшини. Значна частина так званого продажу зброї — ще й досі розпродаж поточеного міллію советського спорядження, яке видають за нове. Головне рекламне гасло Росії полягає в тому, що її зброя груба, надійна й дешева, а не в тому, що це вершина технологічних досягнень. Покупці високотехнологічної зброї прагнуть мати надійне обслуговування після продажу, а Росія тепер не здатна забезпечити його.

Продаж ядерної технології — інша річ. Не вщухають чутки, що Росія не тільки постачала Іракові зброю масового знищення, а й вивезла її через Сирію ще до американського нападу. А ніні десь такі самі чутки стверджують, що Росія допомогла Іранові у сфері не тільки публічно визнаної цивільної ядерної технології, а й збагачення урану та довозу іншого спорядження, необхідного для створення ядерних боєголовок. Проте важко добачити, що може виграти Росія, продаючи зброю масового знищення непрогнозованим

диктаторам. Найімовірніше, Кремль радше тішитися змогою натякати, що може продавати страхітливу зброю противникам Америки, ніж справді продає її. Хоч і не наполягаючи, щоб Іран відмовився від своїх заводів зі збагачення урану, Росія припинила постачати ядерне паливо до Ірану, аж поки він домовиться з Міжнародним агентством з атомної енергії.

Та сама історія — радше дратливості, погрози і лиховісних тенденцій, ніж безпосередньої загрози — і з запланованими американськими базами протиракетного захисту в Європі й Договором про звичайні збройні сили в Європі. Росія проти тих баз, заявляючи, ніби в разі потреби спрямує свою ядерну зброю на європейські країни, які беруть участь у проєкті. І повідомила, що хоче вийти з того договору — знаменної угоди, підписаної в листопаді 1990 р., коли Варшавський блок уже розсипався. Жодна з цих суперечок не є такою, як видається. Коли глянути на глобус, одразу зрозуміло, що американські бази (перехоплювачі в Польщі й радары в Чеській Республіці) спрямовані проти іранських ракет, а не російських. Якби Росія захотіла завдати ядерного удару по Америці, траєкторія понад Центральною Європою була б найменш імовірною (набагато ймовірнішою була б траєкторія через Арктику й Північний Льодовий океан). Десять ракет-перехоплювачів, як будуть установлені, можуть дати іранському режимові, що має одну чи дві ракети, час на роздуми. Вони аж ніяк не вплинуть на надійність російських незмірно більших сил ядерного стримування.

Американські військові вчені не раз пояснювали це своїм російським колегам, улаштувавши принаймні десять докладних технічних презентацій, зокрема повну доповідь на нараді Росія – НАТО, але не спромоглися подолати несамовитих заперечень. Як зазначив американський академік Стівен Бланк⁵, «російській позиції властива величезна іронія». По-перше, Кремль справді має слушні аргументи в інших питаннях контролю за озброєннями, що їх американська адміністрація відмовилася обговорювати серйозно. Зокрема вона відкинула пропозиції Кремля укласти третій договір про скорочення стратегічних озброєнь (СТАРТ-3), щоб замінити СТАРТ-1, термін дії якого закінчується 2009 р. Стратегічний унілатералізм у ядерних питаннях не просто нерозважливий, а небезпечний. Просте намагання максимально збільшити надійність американських сил ядерного стримування всюди породжує невпевненість і спонукає інші країни думати, ніби ядерна зброя – найкращий спосіб ведення війн. Натомість аргументи Росії щодо протиракетного захисту набагато слабші. Кремль водночас і нарікає, що нова система загрожує його безпеці, й нахваляється, що його ракети такі технологічно досконалі, що вона не становить ніякої загрози. По-друге, єдиними країнами, які справді можуть ударити по Росії ракетами середнього радіусу дії, є кремлівські так звані друзі – Іран і Китай. По-третє, ці країни мають таку спроможність тільки завдяки російській технології та допомозі. Якщо Росія справді вдається до, як вона стверджує, «адекватних» заходів проти нових оборонних об'єктів Америки,

спрямовуючи на них власні ракети, то, можливо, вчинить так і проти набагато небезпечнішої потенційної загрози від парій та суперників: Ірану, Північної Кореї, Пакистану й Китаю.

Ще більше дивує, що Росія та інші країни дуже сумніваються, чи ця система протиракетного захисту, а то й будь-яка передбачувана система такого захисту працюватиме. Технічні труднощі подібні до спроби влучити кулею в кулю. Уявлення про захист від ракет має концептуальний гандж: невже державу-парію, досить безумну, щоб узагалі використовувати ядерну зброю, стримає незначний шанс, що її ракети можуть перехопити? Хіба така країна не намагатиметься радше потай провезти ядерну зброю до країни-мішені й улаштувати там терористичний вибух, ніж завдавати собі величезного клопоту й доставляти її міжконтинентальною балістичною ракетою? Це сильні аргументи. Можливо, майбутнє покоління систем протиракетного захисту буде дешевим і ефективним. Але поки що безперечний виграш від розгортання запланованих систем мають тільки компанії військово-промислового комплексу самої Америки. Якщо американські політики, чиї виборчі кампанії вони фінансують, досить легковірні, параноїдальні або розбещені, щоб класти мільярди податкових доларів у кишені тих фірм, чого Росія має заперечувати? Так само й начебто контрзахід Кремля — перенацілення ракет на європейські країни — має не більше сенсу. Адже стратегічний баланс порушують кількість ракет, розмір їхніх боєголовок, радіус їхньої дії та здатність виявити їх, а не їхні мішені. Зміна цілей — кілька хвилин

роботи на комп'ютері. Вона має могутній символічний вплив, але ніякого практичного. Фактично ця суперечка палка, бо пов'язана тільки з політикою і не має майже нічого спільного з поважними питаннями ядерної стратегії.

На перший погляд видається, ніби Росію драгує, коли Америка розміщає щось важливе в країнах — колишніх сателітах ССРСР. Це порушує зобов'язання, стверджує Кремль, дане тоді, коли на початку 1990-х років російські війська покидали ті країни. Проте справжній аргумент Кремля має інший і набагато витонченіший характер, крім того, набуває в таких питаннях тривожної ефективності. План протиракетного захисту вкрай непопулярний у Європі. Західноєвропейці вбачають у ньому кепсько продуманий — що характерно для цієї глобальної наддержави — елемент високотехнологічних вагань. Навіть чехи і поляки не вітають нових баз. Поки що практичний ефект полягає в тому, що владна вимога Америки і брак якогось очевидного пряника для винагороди союзників за ризик, пов'язаний із базуванням, відчужив громадську думку навіть у цих країнах, які є двома найбільш проатлантичними в регіоні. Але, зчиняючи бучу навіть із приводу пустих погроз, зіптертих на найхиткішу логіку, Росія підступає ближче до стратегічного здобутку, що був метою Кремля від початку останньої «холодної війни»: розколу колись могутнього Атлантичного союзу.

Засоби для цього тепер уже готові. Цемент, що тримав укупі Європу та американські інтереси протягом сорока десятиліть, складався з двох інгредієнтів: страху Європи перед ССРСР і віри

Америци, що доля Європи має значення. Двічі в минулому столітті Америка стояла збоку на початку європейської війни і втручалася — запізно й дорогим коштом — тільки наприкінці. Повоєнне стратегічне мислення спиралося на припущення, що краще не коїти такої помилки знову. Після краху комунізму обидва компоненти ослабли. Європейські країни вже не відчують військової загрози з боку Росії, натомість Америка бачить нагальніші загрози в інших місцях: головно Китай, а після 11 вересня — «війна з тероризмом». Ані там, ані там Європа не видається надто корисним союзником. Ба навіть дуже часто вона виявляється невдячним союзником. З цього погляду головне значення системи протиракетного захисту символічне: засвідчує, що європейські союзники Америки й досі вартісні та корисні. І навпаки, протести проти цього плану були пропагандистським подарунком антиамериканським політикам на всьому Європейському континенті. «Тут американці незграбно провокують Росію і ставлять під загрозу нашу безпеку», — стверджують вони. Така думка ізолює проамериканських політиків, які погодилися на розміщення баз.

Союзники Америки вже стали свідками катастрофічного провалу війни, яку адміністрація Буша провадить в Іраку. І з принципових, і з прагматичних причин посткомуністичні країни належали до найнепохитніших союзників Америки в Іраку. Повалення жорстокого диктатора і однопартійної держави, які він накинув, було резонансною справою. Приєднання до «коаліції добровольців» було добрим способом не тільки вияву вдячності

до Америки за її підтримку розширення НАТО, а й наголосу, що посткомуністичні країни не просто споживачі безпеки, а й сприяють їй. Ці добра воля та вірність у більшості країн виснажилися й напружились аж до майже цілковитого згасання, і то задля жалюгідно мізерних результатів. Політики, які підтримували війну, тепер видаються дурнями. Ті, хто підтримував російську критику війни, дістали підтвердження слушності своєї позиції. Крім того, дуже зашкодило питання про начебто співпрацю Польщі та Румунії, а можливо, й інших країн, у здійснюваній ЦРУ «передачі» підозрюваних терористів для допиту під тортурами. Якби Кремль сам писав сценарій, то напевно чи знайшов би кращу сюжетну лінію: провівши зажерливу, брутальну й некомпетентну війну, Америка тепер намагається встановити в Європі непопулярну, страхітливую високотехнологічну систему захисту, незважаючи на заперечення майже всіх зацікавлених сторін. Хіба може бути краща ілюстрація глибокої несправедливості трансатлантичних відносин? Коли у вересні 2007 р. Путін сказав, що Європа повинна відмовитися від «дурнуватої» атлантичної солідарності і поліпшувати зв'язки з Росією⁶, вразило те, що майже ніхто не виступив із критикою.

Поведінці Росії в питаннях про контроль за озброєнням, може, й бракує військової логіки, але вона має глибокі, навіть якщо й приховані, політичні наслідки. Договір про звичайні збройні сили в Європі, наріжний камінь переговорів про скорочення звичайних озброєнь наприкінці старої «холодної війни», мав практичний ефект, коли

обидві наддержави мали численні й боєздатні звичайні збройні сили в Європі. Тепер він має переважно символічне значення: американські війська, колись налічуючи 600 000 чоловік, скоротилися до 60 000. Кремль цілковито вивів з європейських країн свої війська, дислокувавши їх на заході і на півдні своєї країни. Договір не передбачає ніякого суттєвого зменшення боєздатності самої Росії. Їй дозволено мати в європейській частині 6400 танків, 11 480 бронетранспортерів, 6415 гармат, 3450 бойових літаків і 890 бойових гелікоптерів⁷. Але дарма, Росія однаково має звичайно набагато менше, ніж ці максимальні цифри. Коли під час війн у Чечні Росія справді потребувала більше військ, вона значно порушила свої регіональні флангові обмеження, породивши лише буркит протесту. 1999 р. флангові обмеження переглянули — за умови (сказав Захід), що Росія виведе решту своїх військ із Молдови та Грузії. Вона не вивела. Потім 2005 р., після років ухияльнь, Росія раптом погодилася вивести свої війська з Грузії, за винятком бази «миротворчих військ» в Абхазії. Росія й далі зберігає базу в Придністров'ї — почасти для захисту тамтешнього сепаратистського режиму, а почасти для забезпечення російського впливу на нього.

Попри всю свою недоречність, Договір про звичайні збройні сили в Європі став предметом тривалих політичних суперечок. Унаслідок російського зволікання в Грузії та Молдові західні країни, які підписали цей договір, відмовилися ратифікувати його. Росія заявляє про свою гнівну реакцію. 2007 р. у зверненні до російського парламенту

Путін поскаржився, що Захід «розбудовує збройні сили в безпосередній близькості від російських кордонів»⁸. Звісно, що згідно з цим договором збройні сили нових країн — членів НАТО, як-от Естонії, вважають, хоч як дивно, за російські, але ці армії такі нечисленні, що не мають значного впливу на загальні цифри.

Єдиними новими чинниками є матеріально-технічні й навчальні бази, що їх створює Америка в Болгарії та Румунії, плюс заплановані протиракетні бази. Жодна з них не спрямована проти Росії, бо традиційні збройні сили в Європі такі зношені й надміру розтягнені, що сумнівно, чи НАТО зможе здійснювати навіть оборонні операції в Східній Європі, не кажучи вже про наступ на Росію. Одне слово, жоден з російських аргументів не витримує критики. Нератифікація Договору про звичайні збройні сили в Європі лишається невеликою дипломатичною незручністю для Кремля, але тільки тому, що увиразнює трохи прикрий факт, що Росія підтримує два незаконні режими. Крім того, практичні кроки, якими Росія погрожує у відповідь, не менш кепсько обґрунтовані, ніж аргументи. Жодної згадки про запланований «мораторій», про який заявив Путін у квітні 2007 р., в договорі насправді немає⁹. Щоправда, з нього можна вийти, попередивши за 150 днів. Це попередження має спиратися на заяву про «надзвичайні події», які спонукали до цієї дії; поки не мине 150 днів, сторона, яка виходить, повинна дотримуватися договору¹⁰. Сумнівно, чи Путін знає про це і чи мав він належну пораду від юристів-міжнародників. На надзвичайній конференції

учасників Договору про звичайні збройні сили в Європі в червні 2007 р. Росія повторила свою вимогу, що всі учасники повинні ратифікувати його до 1 липня 2008 р. Як і сподівалися, західні країни, що підписали договір, просто повторили вимогу, що Росія повинна спершу остаточно вивести свої війська з Молдови та Грузії. «Розкол у НАТО», пообіцяний контрольованою Кремлем пресою, ніколи не матеріалізувався. Так само й пообіцяний президентський указ про мораторій. Потім у рамках договору були дозволені інспекції з боку країн НАТО, в яких спершу відмовляли, покликаючись на «нездоланні обставини».

Тож чому тепер Путін зчиняє таку бучу? Почасти тому, що договір був дуже непопулярний у советських (а потім російських) генералів, які вважали, що він закріплює відступ з їхнього тяжко завойованого плацдарму в Центральній Європі. Тож розмови про його розрив — для них символічний жест. А найважливіше те, що, коли Росія зрештою вийде з договору, вона вже не буде зв'язана передбаченим у ньому режимом повідомлень, контролю та інспекцій. Це означатиме, що вона, коли захоче, зможе, наприклад, сконцентрувати війська на кордоні з Грузією чи Естонією, не будучи зобов'язаною пояснювати, що вона робить і чому. В найгіршому випадку то може бути перша стадія військової інтервенції в ту або ту країну. Таке навряд чи станеться з Естонією, членом НАТО, але цілком можливе в штучно роздмуханому конфлікті між Грузією і Південною Осетією, або між Грузією і Абхазією, або між Грузією і обома цими утвореннями. Як уїдливо зауважив Павел Фельгенгауер,

найвідоміший незалежний військовий аналітик Росії: «Це створить менше прозорості й більше взаємних підозр у Європі, що дуже скидатиметься на атмосферу в путінському Кремлі»¹¹.

Вихід із Договору про звичайні збройні сили в Європі промощує шлях для виходу Росії з іншого наріжного договору про контроль за озброєннями з часів старої «холодної війни»: Договору про ліквідацію ядерних ракет середнього і короткого радіусу дії. У лютому 2007 р. Путін заявив, що він «уже не служить інтересам Росії», а начальник російського Генерального штабу генерал Юрій Балауєвський сказав, що, коли Америка втілюватиме свої плани протиракетної оборони, Росія може вийти з цього договору¹². Такий вихід дав би Росії змогу випускати ядерні ракети короткого радіусу дії й націлювати їх на Європу. Тобто була б підготована сцена для ще одного кроку назад у трансатлантичних відносинах. Америка могла б запропонувати поставити в Європі свої ракети, але, як і в 1980-х роках, це призвело б до несамовитих протестів борців за «мир». Але без американського ядерного захисту безпека Європи видавалася б ще непевнішою. Без ядерних сил, базованих у Європі, якісь майбутній американській адміністрації було б важко доводити, що їй узагалі треба тримати якісь війська на континенті. Така ситуація цілком задовольнила б Кремль.

Як і протиракетний захист, і Договір про звичайні збройні сили в Європі, третім великим питанням європейської безпеки для Росії є Косово, єдина сцена військової конфронтації між НАТО і російськими військами після кінця «холодної

війни». Це сталося 1999 р., коли сербські війська відступили з Косово після бомбардувань НАТО з метою примусити Мілошевича покласти край переслідуванням албаномовного населення цього краю. Дві сотні російських солдатів з міжнародних миротворчих сил у сусідній Боснії рушили й захопили аеропорт косовської столиці Приштини. Ця подія й досі оповита таємницею. Росія вочевидь планувала використати аеропорт для висадки більшої кількості військ, але Україна та Угорщина, швидко відреагувавши на прохання західних країн, заборонили російським військам право перельоту. Досі невідомо, чи цей напад наказали вчинити Єльцин і його міністр оборони, а чи то був акт бунту проти них — і, можливо, елемент ширшого плану.

Хай там як, Росія відтоді задовольнилася тим, що дозволила Заходові варитися в ющі власного приготування. Косово, номінально міжнародний протекторат, має кепське керування, стало притулком для організованої злочинності й не здатне або не хоче захищати права сербської меншини, яка ще лишилася в краї. Незалежність може бути способом примусити косовських керівників узяти на себе відповідальність. Сербія заявляє, що не визнає незалежності краю, який вона вважає за історично сербський і де права сербів опинилися під загрозою. Поділ міг би бути розв'язком, проте міжнародна спільнота відмовилася від нього, бо він, напевне, призвів би до ще запекліших боїв. Америка прагне поквипити події. Америка боїться: якщо зовнішній світ не визнає Косово, вона втратить решту своєї здатності впливати на

події в тому регіоні. ЄС широко підтримує намір проголосити незалежність, але деякі країни порушили лави й зайняли сильну просербську позицію. Посланець ООН Марті Ахтисаарі виробив вигадливий план, який пропонує Косово умовну державність під міжнародним наглядом. Цей план змінили, намагаючись урахувати російські заперечення: дали довший період сербам і косовським керівникам, щоб вони спробували досягти угоди. А що, як вони не досягнуть? Росія улесливо запевняє, що підтримує тільки угоду, прийнятну для обох сторін¹³. Така вимога насправді надає сербам право вето. Якщо Захід знехтує російські заперечення і спробує провести план Ахтисаарі крізь Раду Безпеки ООН, Росія накладе вето. Результатом є мертва точка: шкідлива для Європи, але зручна і для Кремля, і для його сербських союзників. Увагу неодмінно привертають до того, чого Росія може захотіти взамін: можливо, щоб Захід заплащив очі на особливий розв'язок питання щодо Молдови? А може, Росія хоче, щоб союзники Грузії сказали їй забути про повернення Південної Осетії та Абхазії?

Головна мета може полягати просто в тому, щоб видаватися жорстким. У єльцинські роки Росія вперто намагалася переконати сербського керівника Слободана Мілошевича поступитися. Багато росіян тепер вважають, що то була помилка. Ніхто вже не повинен вважати добру волю Росії за даність. По-друге, російська непоступливість звичайно дає парадоксальний результат і спонукає неупереджених європейців шукати «компромісу». Цей «компроміс» потім чинить

тиск на тих, хто й далі обстоює початкову політику незалежності Косово: переважно Америку та її найближчих союзників. Одне слово, що довше триває ця безвихідь, то краще для Кремля. Але головне в усіх трьох суперечках — із приводу протиракетного захисту, Договору про звичайні збройні сили в Європі й Косово — полягає в тому, що вони дають Кремлеві привід суперечити, вибрикувати і намагатися роз'єднати Європу і Америку.

Росія викинула зі своєї зовнішньої політики три советські атрибути: месіанську ідеологію, примітивну військову могутність та імператив територіальної експансії. Натомість з'являється ідея, що, як казав забезпечений добрими зв'язками експерт із зовнішньої політики Дмитрій Тренін, «Справа Росії — це бізнес»¹⁴. Це має особливе значення, стверджує він, бо люди, які керують Росією, водночас і володіють нею. Створення світових енергетичних ринків разом з іншими великими видобувачами і пошук покупців для російської зброї та сировини набагато цікавіші, ніж нюанси Близькосхідного мирного процесу або нескінченні лиха Балкан. Одне слово, погана політика — погана для бізнесу. Капіталізм дедалі глибше інтегрує Росію в зовнішній світ і, безперечно, зменшує ймовірність політичних конфліктів, але не більше. Отже, що діється? Пояснення Кремля мають десь такий характер. Захід майже не зважає на Росію, ковтає поступки й пропонує взамін тільки глузи. Росія відмовилася від советської імперії в Східній Європі на підставі твердого розуміння, що НАТО не поширюватиметься на колишні країни Варшавського блоку. Але саме це і сталося. Аж ніяк не ліквідувавшись

і не ставши опорною організацією безпеки, НАТО вперше в своїй історії почав наступальні дії, втрутившись у колишній Югославії, щоб бомбардувати Сербію, традиційного союзника Росії. Ця неласкавість протягом 1990-х років деморалізувала прихильників Заходу в ельцинському Кремлі. Що ж, принаймні в очах деяких росіян Захід ставився до Путіна не менш холодно. 2006 р. Александр Волошин, колишній провідний помічник у Кремлі, поїхав з напівофіційною місією пояснювати американським політикам розчарування Росії, наголошуючи, що зробив Путін після 11 вересня 2001 р. Одним з елементів тієї діяльності була пропозиція безпрецедентної співпраці у сфері розвідки та безпеки проти войовничого ісламізму, закриття двох головних заокеанських баз, успадкованих від Советського Союзу¹⁵, і дозвіл Америці використовувати повітряні бази в Середній Азії для підтримки нападів на рух Талібан в Афганістані. Внаслідок цього, стверджував Волошин, Путін став об'єктом гострої критики з боку яструбів у Кремлі. Він запевнив їх, що якийсь сміливий жест у бік Америки дасть дивіденди. Натомість Америка й далі втручалася в російські утіддя, підтримувала народні революції в Україні та Грузії, завела балтійські держави в НАТО і говорить про нові бази в Східній Європі.

Ці аргументи нікуди не привели. Хоча Кремль наполягає, мовляв, розширення НАТО — це оточення, кращий погляд на цю ситуацію полягає в тому, що Росія добровільно відрубє себе від головного напрямку розвитку Європи. Швейцарія і Австрія абсолютно оточені країнами — членами НАТО, але не переживають, що їх оточили. НАТО і справді

зробило дуже мало — надто мало, на думку деяких нових членів, — щоб протидіяти російському виграванню м'язами. Більшість нових членів слабкі у військовому аспекті й намагаються виконати свої натівські зобов'язання. Робота союзу в Східній Європі здебільшого полягає в збільшенні здатності його членів працювати один з одним під час спільних навчань і миротворчих операцій. Правда тут ось яка: поки Кремль наполягає на тому, щоб бачити в НАТО свого ворога, він зміцнює аргумент на користь приєднання до союзу вразливих посткомуністичних країн. На початку 1990-х років питання про вступ до НАТО ще не стояло на порядку денному. Потенційні кандидати вважали його за надто дорогий захід, а політики Північноатлантичного союзу — за надто дестабілізаційний. Але Росія, здається, ніколи не розуміла, чому країни — її колишні сателіти можуть переживати за свою безпеку. Галасливо протестуючи, що «провокаційне» розширення НАТО — «недопустимо»¹⁶ (улюблене слово в російському дипломатичному лексиконі), Кремль подбав, щоб бажання кандидатів стало сильнішим і нагальнішим, тож для країн, які вже були членами НАТО, морально стало майже неможливим спровадити їх геть. Кремлеві, може, й не подобається такий розвиток подій, але звинувачувати за нього він має тільки себе.

Деякі західні політики можуть почуватися трохи скривдженими, що їхня підтримка безпеки, свободи і справедливості в посткомуністичних країнах і спроби запобігти геноциду в Боснії та Косово зневажливо охарактеризували як звичайну егоїстичну геополітику. Такі аргументи, здається,

не мають ніякого впливу, проте 2006 р. Путін вочевидь вирішив, що немає сенсу намагатися підтримувати теплу дружбу з Заходом. А повагу Росія здобуде, лише вдаючись до жорстких розмов і дій. Така політика пов'язана з певним ризиком. У заможному індустріалізованому світі Росію дедалі більшою мірою вважають за авторитарну державу, що приємне міжнародними паріями. По-друге, страх перед Росією може зробити євроатлантичний цемент міцнішим. Уперше після кінця старої «холодної війни» тепер можна стверджувати, що Америка і Європа потребують одна одної перед лицем російської загрози. Але кремлівські заводи бачать цю картину по-іншому. Вони стверджують, мовляв, світ змінюється: Америка і Європа, може, і обертаються до Росії крижаними плечима, але значно більші країни, як-от Індія, Бразилія, Мексика та Індонезія, всі респектабельно вільні й підпорядковані праву, — ні. Америка тепер, може, й багата, але країни на шляхах розвитку, де Росія набагато популярніша, мають яскравіші перспективи. Одне слово, американська гегемонія — це вже історія.

А якщо Америка — і досі наймогутніша країна світу, це теж аж ніяк не означає, ніби вона рівнозначна світовій громадській думці. Вогнедишного Чавеса¹⁷ у Вашингтоні, може, і вважають за демона, але в інших країнах — це відважний лев. Як зауважив прокремлівський журналіст Алексей Пушков, у західних столицях немає демонстрацій проти Чавеса, зате не бракує демонстрацій проти Буша. «То хто парія — Чавес чи Буш?» — запитує він. І справді, російський

антиамериканізм має лагідний характер у порівнянні з глибиною почувань у таких начебто американських союзників, як Туреччина, Пакистан, Франція, Німеччина і Британія. Ба більше, колюче ставлення до самопризначених охоронців євроатлантичної чесноти, здається, анітрохи не перешкоджає бізнесу. Відколи Путін 2003 р. став публічно критикувати Америку, іноземні інвестиції підскочили вгору. Застороги Блера про політичні ризики для іноземного бізнесу в Росії пролунали лише за кілька днів до інвестиційного саміту в Санкт-Петербурзі, який відвідала рекордна кількість управителів корпорацій.

Отже, тактика стає дедалі виразніша та ефективніша. Але мета й далі являє собою загадку. Список короткотермінових побажань зрозумілий: визнання пріоритету Росії в колишній советській імперії; енергетична «фінляндізація» Європи; міжнародний паритет поважного ставлення, місце — *de facto* або *de jure* — за найвищими західними столами. Але ці побажання несумісні: залякування балтійських країн добряче перешкоджає дружньому прийняттю в Брюсселі чи Вашингтоні. Воно якщо й гарантує що-небудь, то тільки низку прикрих публічних зауваг. Кремль, можливо, припускає, ніби Захід зрештою кине напризволяще своїх нових союзників або що вони дійдуть до стану, коли не зможуть боронитися власними зусиллями. Сподіваючись на розкол Заходу або на його капітуляцію, Росія стоїть перед вирішальним вибором. Вона може відмовитися від своїх претензій на імперію і своєї особливої версії історії, і в такому випадку може швидко зблизитися

з ЄС і НАТО. Або ж може піти шляхом незалежної зовнішньої політики в союзі чи то з мусульманським світом, чи то з Китаєм.

Кремль, безперечно, докладає зусиль, щоб відновити принаймні частину свого советського впливу в мусульманському світі, певною мірою на основі принципу «ворог мого ворога — мій друг». Якщо Америка визначає Іран як елемент «осі зла», це підстобує добру волю Росії. 2005 р. Росія приєдналась як спостерігач до організації Ісламська конференція, а 2003 р. Путін був присутній на конференції в Куала-Лумпурі в Малайзії, де серед антисемітських фраз декого з інших учасників охарактеризував Росію як «історичного захисника» ісламу¹⁸. На відміну від майже всіх західних країн, Росія ладна вести переговори з радикальними ісламістськими рухами, як-от «Хамасом» і «Хезболлою». Як стверджує Алексей Малащенко з Московського Карнегі-центру¹⁹, підхід Кремля, здається, полягає в проведенні радше довільної (насправді, можливо, вигаданої) межі між «добрими» і «поганими» ісламськими бойовиками. «Погані» — це чеченські сепаратисти та їхні союзники на Північному Кавказі і в Татарстані. «Добрі» — ті, які ображають Америку. Така лінія нагадує погляди Советського Союзу двадцятип'ятирічної давності: «добрі» мусульмани нападали на Ізраїль і Америку, «погані» нападали на советських хлопців в Афганістані.

Можливо, усвідомлюючи цю суперечність, Кремль намагається трохи дистанціюватися від «Хамасу» та подібних до нього організацій: у Москві їх тепло вітають прокремлівські ідеологи та пропагандисти, але не провідні постаті Кремля. Александр

Проханов, редактор «червоно-коричневої»²⁰ газети «Завтра», вітав керівника «Хамасу» Халеда Машала «всім серцем» із перемогою цього руху на виборах на палестинській території²¹. Але ця сама газета полум'яно підтримувала найнещаднішу тактику проти чеченських повстанців. Але такі дії Росії поки що, здається, не схилили ані «Хамас», ані Іран до поміркованішої позиції. Намагання Ірану створити ядерну зброю відбуваються безперешкодно. «Хамас» не засвідчує ніяких ознак прагнення визнати Ізраїль, навіть мовчки. Росія начебто не мала впливу на війну в Лівані влітку 2006 р., незважаючи на свої нібито тісні зв'язки з Сирією та «Хезболлою». Її вплив на Ірак близький до нуля, а коли 2006 р. в цій країні схопили, а зрештою і вбили кількох працівників російського посольства, здається, ніхто з мусульманських союзників Кремля не робив нічого для допомоги.

Головна причина проста: флірт Росії з мусульманською справою цілком слушно вважають за опортунізм. Напад ССРСР на Афганістан (плюс підтримка 2001 р. американського нападу на Талібан), дві війни в Чечні й велика підтримка жорсткої позиції режиму Мілошевича проти мусульманського населення Косово та Боснії не дають змоги ісламському світові вважати Росію за серйозного союзника. Мусульмани вважають Росію за протипагу американському впливу і за можливе джерело корисної зброї (офіційне або неофіційне). Але не більше. Відносини Росії з мусульманським світом ускладнює ще один чинник: Ізраїль. Під час старої «холодної війни» відносини з ним були крижані: Советський Союз

був глибоко антисемітським і твердо підтримував арабські країни, які намагалися знищити єврейську державу. Повні дипломатичні відносини були відновлені тільки тоді, коли ССРСР уже перебував у смертних корчах. Мільйон російськомовних емігрантів у Ізраїлі зробив тепер цю країну одним з найважливіших іноземних культурних партнерів Росії. В Ізраїлі випускають більше російських книжок, газет і телевізійних програм, ніж у будь-якій іншій країні за межами колишнього Советського Союзу, Ізраїль — ще й популярна принада для туристів і одне з нечисленних місць, де суто російськомовна людина може почуватись як удома у «справжній» закордонній країні. Більшість єврейського населення Росії тепер емігрувала, антисемітизм не щез²², але приспаний — і затьмарений упередженнями проти інших меншин. Мало хто з росіян кривився, що малозначущий Міхаїл Фрадков, прем'єр-міністр у 2004–2007 рр., — єврей²³. Чимало росіян відчують інстинктивну симпатію до скрутної ситуації Ізраїлю: Росія, вважають вони, теж страждає від нещадного ісламістського тероризму. Присутність (можливо, перебільшена) «арабських» бойовиків у Чечні зміцнює почуття зв'язку. Але цього не досить, щоб дуже змінити політику Кремля. Ізраїль енергійно протестує проти ядерних амбіцій Ірану, майже цілком залежного від російських умінь і технологій. Продаж російської зброї до Сирії може значно змінити військову рівновагу не на користь Ізраїлю (хоча 2005 р. Росія зупинила запланований продаж ракет «Іскандер» класу «земля — земля»). Коли Кремль налагодив

контакти з «Хамасом», Ізраїль рішуче відкинув ідею проведення мирних переговорів у Москві.

Китайський варіант, принаймні в порівнянні, видається привабливішим. «Стратегічне партнерство» між Росією і Китаєм — одне з великих досягнень путінських років у зовнішній політиці. Давні суперечки про кордон залагодили. Тривоги з приводу нелегальної міграції (роздуті пресою в єльцинські роки, хоча тим чуткам дуже вірили) заспокоїлися. Обсяг торгівлі з Китаєм, відколи Путін прийшов у Кремль, зріс більше ніж утричі. Китай інвестував 500 млн. дол. у «Роснефть», нафтову компанію, підпорядковану Кремлю, а Росія погодилася збудувати амбіційний газогін до Китаю²⁴. Обидві країни поділяють велику нелюбов до західних універсальних вартостей і думку, що економічне зростання і стабільність краці за імпортовані уявлення про свободу. Кремлівська доморосла ідеологія «суверенної демократії» і китайський номінальний «комунізм» мають багато спільного між собою: страх перед нестабільністю, націоналізм і віра, що критерій істини авторитарного пудингу — його поїдання. Ідея приблизно має таку форму: «Кому потрібна ваша демократія, якщо ми маємо наше зростання».

Спираючись на таку близькість світогляду, Росію та Китай можна вважати за два стовпи того, що дехто назвав «світом без Заходу» («*World without the West*» — WWW)²⁵. WWW має суто прагматичний характер, цурається ідеалістичних політичних підходів (вважаючи їх за лицемірні) і не терпить зовнішніх утручань у справи інших країн. Це антитеза американського уявлення про ліберальний

інтернаціоналізм: що, скажімо, втручання з метою запобігти геноциду — не просто право, а обов'язок цивілізованої країни. WWW прихильний до ринкових економік із домінуванням держави, коли вершини політичної і економічної влади збігаються. Проте він не відкидає Захід цілковито, не є, так би мовити, «Антизаходом», а прагне економічної співпраці з розвиненим індустріалізованим світом, надто щоб дорівнятися до його технології та освіти.

Найпрактичнішим виявом WWW є Шанхайська організація співпраці (ШОС), яка створює потенційно могутню нову вісь безпеки між Росією, Китаєм і Середньою Азією. 2007 р. ШОС почала розвивати сильний військовий компонент своєї співпраці: зустріч у киргизькій столиці Бішкеку в серпні 2007 р. супроводили десятиденні спільні військові навчання²⁶ в Челябінську на Уралі та в Урумчі в китайському Туркестані. То були наймасштабніші військові навчання ШОС, китайські авіадесантні війська вперше брали участь у таких навчаннях за кордоном, а російські війська вперше тренувались у Китаї. Кінець навчань спостерігали шість міністрів оборони країн — членів ШОС: Китаю, Росії, Казахстану, Киргизстану, Узбекистану і Таджикистану. ШОС пов'язана з російською відповіддю НАТО — Організацією договору про колективну безпеку (ОДКБ). До неї входять ті самі п'ять постсовєтських країн плюс Вірменія і Білорусь, створивши зародкову сферу безпеки від Арктики до Південно-Китайського моря, від Берингової протоки до польського кордону. Путін каже, що будь-яке порівняння між

ШОС і колишнім Варшавським пактом — «пусти балачки», «недоречні й за змістом, і за формою»²⁷. Але факт лишається фактом: великий антизахідний альянс, хоч і як вільний, набирає форми.

Безпосередня мета — спонукати НАТО визнати ОДКБ як рівну сторону, здебільшого в таких питаннях, як боротьба з наркотиками, Афганістан і боротьба з тероризмом (питання, які великою мірою перекриваються). Саме цьому завжди чинив опір НАТО. Північноатлантичний союз воліє мати справу з членами ОДКБ на двосторонній основі — політика, яка цікаво віддзеркалює ставлення Росії до західних організацій колективної безпеки. ШОС і ОДКБ дали гучний сигнал Америці, що в Середній Азії не існує ніякого вакууму безпеки. Така ситуація руйнує грандіозні наміри попередніх років спонукати такі країни, як Узбекистан і Казахстан, розбудувати тісні стратегічні відносини з Заходом. Китай твердо підтримує Росію в її намаганнях не допустити НАТО до Середньої Азії та в суперечці з приводу протиракетної оборони (не останньою мірою тому, що його власний невеликий ядерний арсенал опиниться під більшою загрозою, якщо американська система коли-небудь запрацює). Наступне велике питання — чи надати Іранові, що тепер має статус спостерігача, повне членство в ШОС. Іранське керівництво енергійно наполягає на цьому, сподіваючись, що це дасть йому корисну дипломатичну підтримку проти дедалі тривожніших вимог Америки. Китай, не бажаючи погіршувати відносин з Америкою, поки що опирався. Якщо ШОС дасть свою згоду, вступ Ірану кристалізує роль організації як ядра

глобального антиамериканського альянсу, хоч і як опортуністичного.

Одна річ — погоджуватися щодо антиамериканській позиції, і зовсім інша — дійти згоди, хто верховодить на спільному обійсті. Росія, може, й вигадала ШОС, але Китай вочевидь вважає себе за природного лідера внаслідок і свого розміру, і економічного значення. Росія й Китай можуть бути партнерами, не пускаючи Америку в Середню Азію, але там вони ще й суперники. В самому цьому регіоні і Казахстан, і Узбекистан прагнуть бути лідерами. Китай інтенсивно намагається укласти власні двосторонні газові угоди з Туркменістаном (не членом ШОС) і Казахстаном (членом ШОС). Це загрожує російським інтересам. Найбільша проблема криється в тому, що російське старомодне геополітичне мислення на основі принципу гри з нульовою сумою виграшу перешкоджає Росії уявити собі глибокий стратегічний зв'язок із будь-ким. Величезне населення Китаю і брак природних ресурсів (як не брати до уваги вугілля) становлять прикрий контраст із демографічним спадом у Росії і багатими природними ресурсами східних регіонів. У результаті обидві країни можуть робити спільну справу, проте не є природними союзниками. Дотепний Андрій Пйонтковський називає їхній зв'язок «союзом кролика і боа-констриктора»²⁸.

Тому Росія перебуває в стані непевності. Вона надто слабка, щоб мати справді ефективну незалежну зовнішню політику, і надто невдоволена та невротична, щоб мати розумну та конструктивну. Росія прагне, щоб її поважали, довіряли їй і любили

її, але не хоче діяти так, щоб здобувати повагу, жити довіру і привертати прихильність. Вона прагне, щоб на неї звертали увагу, — нехай навіть унаслідок дій, які відчужують і залякують інші країни. Справжню слабкість вона надолужує демонстрацією вдаваної сили. Мало що з цього — як не брати до уваги продажу сучасної зброї режимам-паріям — безпосередньо загрожує глобальному миру та безпеці. В цьому розумінні нова «холодна війна» не така страшна, як стара. Але поведінка Росії викликає тривогу, створює дискомфорт і шкодить як її власним інтересам, так і інтересам інших країн. Траєкторія її розвитку непокоїть. Якщо Росія стане ще багатшою і ще авторитарнішою, давати раду всім проблемам, описаним у попередніх розділах, буде не легше, а важче. Вплив Росії на Заході зростатиме, а готовність протидіяти йому меншатиме. Колишні країни-сателіти ставатимуть дедалі вразливіші, економічні важелі перебуватимуть ще в кращій позиції. Іншими словами, якщо Захід не почне вигравати нову «холодну війну», поки може, в майбутньому йому доведеться набагато сутужніше. Ціною конфронтації теспер можуть бути економічні труднощі й політична непевність. Але конфронтація однаково пропонує шанс новим відносинам із Росією, які спираються на реалізм, а не сентименти, тверезість мислення, а не видавання бажаного за дійсне. Згодом ціна буде вищою — можливо, такою високою, що Захід уже не зможе сплатити її.

9

**Як виграти нову «холодну війну»:
чому Захід має вірити в себе?**

Спершу середньовічна фортеця, а потім цитадель советського тоталітаризму, Кремль зі своїми рожевими мурами дуже рідко спонукав любителів свободи і справедливості почуватись як удома. Це однаково, якби уряд Британії сидів у лондонському Тауері, а уряд Франції — в Бастилії. Але, безперечно, ідеї, які тепер виграють під його цибулястими куполами, були б аж надто знайомі його колишнім мешканцям: коли сказати відверто, Росія повертається до дій, які востаннє бачили за советської влади. Отже, перший крок до перемоги в новій «холодній війні» — визнати те, що відбувається. Історія не дає неминучої перемоги, яку, здавалося, обіцяла в 1980-х роках. Крах комунізму поширив свободу і справедливість тільки на меншість колишніх поневолених країн. У решті країн пустив коріння авторитарний бюрократичний капіталізм, підтримуваний природними ресурсами, ефективною таємною поліцією й придушеними

засобами масової інформації. Домінантна вар-
тість — не свобода, а економічна стабільність, за-
хищена не верховенством права, а сильним уря-
дом. Виборчий мандат поступився консенсусу.
Владі, що має відповідати перед історією, а не гро-
мадянами. Опозиція в щонайкращому разі озна-
чає нелояльність, а коли її підтримують з-за кор-
дону — державну зраду. Індивід — засіб для певної
мети, а не носій невідчужуваних прав; справедли-
вість — інструмент, а не ідеал. Засоби масової ін-
формації — інструмент держави, а не обмеження
її влади. Громадянське суспільство — інструмент
соціальної консолідації, а не розмаїття. Права
власності й договори умовні, зовнішня політика
зосереджується тільки на сприянні національним
інтересам. Утручання задля захисту прав люди-
ни — лицемірство. Керують *raison d'état*, державні
міркування. «Суверенна демократія» — лише од-
на з найостанніших їхніх назв: кожен, хто вивчав
російську історію, побачить, що чимало цих ідей
мають кількасотрічну давність. Ревізіоністська, на-
ціоналістична, ура-патріотична, Росія дістала свої
старі ідеї зі смітника історії, підфарбувала їх і —
поки що — змусила працювати.

Визнавши масштаб проблеми, наступний
крок — відмовитися від наївної ідеї, буцімто Захід
може вплинути на внутрішню політику Росії. Це
було можливим за доби Єльцина, коли люди, які
керували Росією, — або принаймні частина їх, —
справді хотіли приєднатися до Заходу й радо до-
слухалися до поради, як досягти цієї мети. Може, та
доба була добою ілюзій. Може, вона була змарнова-
на. Може, вже не повториться протягом багатьох

десятиліть. Не має значення, тепер уже марно шукати друзів серед ворожих кланів у Кремлі. Їхня взаємна ненависть, може, і приведе до змін, але не конче в інтересах Заходу. Натомість ми знову повернулися в добу великодержавної політики. Якщо ми хочемо захищати свої інтереси, слід ясно мислити і дорого платити. Труднощі, перед якими ми постаємо, — не просто вибоїни на дорозі. Ми поставили перед людьми, які хочуть нашкодити нам, зневірити нас і ослабити нас. Їхня головна зброя — наша найбільша слабкість: гроші. Коли нас тривожила вогнева міць советської військової машини, а тепер ми повинні боятися десятків мільярдів доларів у їхніх скринях і слабкості духу та моралі людей, яким їх пропонують. 1990-ті роки минулися, давно вже настала пора ставитись до Росії, як до авторитарного режиму, тобто як до Китаю і Казахстану, а не як до члена європейської родини, що переживає прикре, але тимчасове відхилення.

Західний консенсус із приводу ставлення до Росії протягом останньої «холодної війни» формувався дуже повільно, тож і новий консенсус тепер теж не сформується миттю. Але елементи зрозумілі. По-перше, Європа і Америка повинні усвідомити, що мета Кремля — розколоти їх. Америка не повинна приймати розкольницьких угод від Росії у сфері безпеки (скажімо, міняти допомогу Іранові на відмову від Грузії). Так само і ЄС повинен відмовитися від своєї зтяжної зневаги до Америки. Звичайно, зовнішня політика адміністрації Буша відкрита для критики. Але спільні трансатлантичні інтереси набагато глибші й важливіші, ніж тимчасові незгоди з приводу Іраку,

Близького Сходу і кліматичних змін. Європейці можуть інколи приватно погоджуватися з російськими наріканнями на американську зарозумілість і некомпетентність, але повинні стерегтися й не повторювати їх публічно. Зіткнувшись із Кремлем, Європа більше потребує Америки, ніж Америка — Європи. Об'єднані, вони легко можуть протидіяти відроджуваній Росії. А поділені, будуть вразливими, надто Європа. Атлантичний союз може ніколи не набути знову єдності й значення часів останньої «холодної війни», але однаково становить основу перемоги в цій війні.

По-друге, не було б ані можливим, ані бажаним одразу припиняти торгівлю з Росією або інвестиції. Досвід санкцій засвідчує, що вони створюють дивовижні можливості для корупції, зміцнюють параною та ізоляцію покараного режиму і роблять дуже мало, а то й нічого, щоб зруйнувати його. Але Росії годі сподіватися, що вона скористається ліберальною та відкритою економічною системою Європи і Америки, якщо не грати-ме за тими самими правилами вдома. ЄС цілком слушно стривожений інвестиціями, що їх зробили або планують державні «фонди добробуту» Росії і Китаю. Цю тривогу треба негайно перетворити в невідступно застосовувані закони. Країни, які не поважають майнових прав іноземців, не можуть сподіватися на купівлю активів, які їм заманеться, в країнах, що поважають: ті, хто ошукав акціонерів «Юкосу», не повинні мати змоги використувати це награване добро для купівлі ще більшого числа компаній за кордоном. Пора зупинити Кремль, що прагне загарбати найкраще з обох

світів. Здебільшого він стверджує, ніби його компанії — звичайні економічні агенти, що максимізують прибутки, як і будь-хто інший, — аж поки раптом здіймає галас про національні інтереси і, наприклад, припиняє постачати нафту Литві та Латвії або електроенергію Грузії внаслідок нагальних політичних міркувань. Із погляду Росії такі дії цілком раціональні за нинішніх умов, але неприпустимі з погляду Європи. В майбутньому Кремль не повинен удаватись до подвійних стандартів. Якби він деполітизував і демонополізував власну енергетичну промисловість — здебільшого надавши третім сторонам доступ до своєї монополії на газові трубопроводи, — то розвіяв би суперечки з приводу енергетичної безпеки. Поки такого не станеться, зовнішній світ повинен вважати кожну інвестицію, яку робить Росія за кордоном, за вияв зовнішньої політики, а не за нейтральну ділову трансакцію. Іншими словами, енергетична безпека — це національна безпека, а дешева енергія від людей, сповнених лихої волі, — нікчемна угода.

ЄС повинен пильно зосередитися на газі, що становить тепер найвразливішу точку континенту. Забезпечити постачання і порушити дедалі більшу монополію Росії може бути важко й дорого. Кремль уже заявив, що якщо Америка або ЄС почнуть блокувати його інвестиції з міркувань національної безпеки, він помститься західним компаніям у Росії. Ця заява може бути блефом: Росія потребує західної технології, тож було б безглуздо відлякувати такі компанії. А якщо не блеф, то дуже погано. Але цю ціну варто заплатити. Краще зменшити на кілька євроцентів дивіденди цих

компаній, ніж пустити Кремль у серце нашої економічної та політичної системи. Коли ставити безпеку постачання над вартістю, це означає і колективні переговори з Росією, і надання більшої міцності власній енергетичній інфраструктурі Європи, щоб вона була менш вразлива до зовнішнього тиску. Це означає, наприклад, застосування конкурентних законів, щоб «Північний потік» не будували, не подбавши, щоб гроші платників податків і політична підтримка забезпечили будівництво й «Набукко». Так само й термінали ЗПГ дороги і аж ніяк не панацея, але однаково варті грошей, бо ж дають змогу здійснювати диверсифікацію. Європа потребує кращих стратегічних газосховищ і повинна пов'язати свої національні «енергетичні острови» взаємопов'язаними трубопроводами і електролініями. Результатом стала б система газопостачання, міцна й матеріально, і економічно, тож якомусь зовнішньому постачальникові було б набагато важче домінувати. Тільки-но удари, спричинені припиненням постачання, стануть менш болючими, зменшиться ймовірність, що хтось намагає завдавати їх. Така політика може означати зміну курсу: лібералізація і конкуренція, великі цілі минулого десятиріччя, бажані з багатьох інших причин, але поки що вони не забезпечили цих змін і навряд чи забезпечать тепер: національна безпека — справа політиків, а не бізнесменів.

Так само й регуляторні органи світових фінансових центрів повинні по-новому поглянути на своє ставлення до російських (а заодно й до китайських) компаній, які хочуть використати їх. Вільний ринок не можна відокремити від вільного суспільства.

Індустріалізований світ довів свою здатність до колективних дій у боротьбі з відмиванням грошей. Він може довести її і щодо керування корпораціями та прав власності. Це означатиме, наприклад, що кожна компанія, яка хоче зареєструвати свої акції або продати свої облігації в Лондоні, Нью-Йорку чи Франкфурті, повинна довести, що вона здійснює реальний бізнес, а не збирає штучну ренту¹; що її майно не вкрадене, власник відомий, а компанія справді перебуває в приватній власності. «Газпром» і «Роснефть», а також більшість великих російських компаній були б миттю дискваліфіковані. Тільки засліплені пожадливістю можуть не добачати закріпленої законом експортної монополії «Газпрому», належності більшої частини акцій державі, любові керівництва до трансакцій зі спорідненими фірмами та відносин із шахрайоватими компаніями-посередниками. Так само й участь «Роснефти» у фальсифікованих аукціонах і примусовому розчленуванні «Юкоосу» має назавжди не допустити цю компанію до міжнародних ринків капіталу². Як і під час старої «холодної війни», коли НАТО йшло на оборонні витрати не тільки для того, щоб задовольнити своїх виробників зброї, так і тепер Захід повинен підпорядкувати комерційні інтереси своїх банків і енергетичних компаній питанням національної оборони. Капіталізм процвітає за свободи, безпеки і справедливості, але добрий діловий клімат — ознака, а не мета добре керованої країни.

Здобуття перемоги в новій «холодній війні» означає не просто переписування правил для бізнесу, фінансового та енергетичного ринку, а й нове

відкриття чеснот колективної дії та солідарності в традиційній політиці й дипломатії. Захід повинен укласти угоди, де треба, співпрацювати, де можна, але не визнавати, ніби між ним і Росією великою мірою існує спільний ґрунт. Адже видавання бажаного за дійсне найспокусливіше тоді, коли реальність справді моторошна. Ідея розбудови «стратегічного партнерства» з Росією глибоко вкорінена, хоча «спільних вартостей», які начебто мають правити за його основу, нині майже ніде не видно. Ось що сказала Катінка Бариш із Центру європейських реформ³:

«Чимало європейців і досі намагаються змиритися з фактом, що їхній початковий проект відносин ЄС — Росія не матеріалізувався. ЄС сподівався, що, тісно працюючи з Росією й пропонуючи допомогу, поради та свою найкращу практику, він зможе допомогти тій країні стати відкритою й демократичною. Протягом десь років десяти, поки ЄС дотримувався цього підходу, Росія рухалася в протилежному напрямі. Проте багато європейців не мали бажання сумніватися в припущенні, яке було основою первісної політики ЄС щодо Росії, а саме: Росія хоче бути такою, „як ми“. Замість зробити переоцінку на холодну голову, ЄС інколи поведився як набурмосений коханець, чий найкращі залицяння відкинули. Для ЄС те, що відбувається всередині Росії, має величезне значення. Але він повинен припинити вдавати, ніби може якимсь чином навести Росію до плюралізму та лібералізму».

Могутньою і моментальною зброєю може бути те, щоб просто нічого не робити. Захід, надто ЄС, повинен припинити вимахувати пряниками — поодиноці або гуртом — перед Росією, марно сподіваючись, ніби поступки вибудують довіру, відучать

Росію від поганих звичок і прищеплять добрі. Ті пряники з'їдають, але звички міняються на гірше, а не на краще. Росія систематично порушує дані обіцянки, але не породжує обурення, відповіддю є просто розчарування, а потім намагання знайти ще більше стимулів для доброї поведінки. Проста постанова Заходу сидіти тихо, або, якщо висловитись дипломатичною мовою, взяти «стратегічну паузу», пошле могутній сигнал. Якщо Росія готова співпрацювати, Захід готовий. Поки Росія не готова, ми маємо багато інших проблем, щоб сушити собі голову.

І не слід брати пряників, якими вимахує Кремль. Двосторонні угоди не тільки аморальні, а й безпідні, тобто ми караємо своїх друзів, бо підтримуємо наших ворогів. Обурлива річ: росіянам легше отримати візу для поїздки до ЄС, ніж громадянам країн, які перебувають на порозі переговорів про членство⁴. Головною метою тепер має бути те, щоб російський неоімперіалізм не здобув ані п'яді більше території. Загрози, втручання і шкідницькі дії, спрямовані проти колишніх советських республік, повинні натрапляти на тверду послідовну відповідь, а не на брак рішучості й двозначність. Коли Росія бомбардує Грузію, це має породжувати не меншу бурю протестів, ніж якби вона випустила ракету по Фінляндії.

Грузії от-от запропонують план підготовки до членства в НАТО, який зробить її членом НАТО, тільки-но закінчиться модернізація армії та інші реформи. Єдина найважливіша річ, яку може зробити тепер Захід, щоб захистити і себе, і своїх підопічних, — зробити цю пропозицію Грузії

і дотримуватися її. По-друге, і Україна, і Грузія потребують від ЄС якомога більше допомоги: що більше вони відчуватимуть вільний рух товарів, капіталу, послуг і людей, що тісніше інтегруватимуться в наш світ, то менший вплив матиме на них Кремль. Що більше росіяни житиме в свободі та процвітанні за межами Росії, то важче буде Кремлеві зберігати свою позицію винятковості. Такі країни, як Естонія, Грузія і Молдова, можуть видаватися надто темними, далекими або неважливими, щоб дбати про них, але тепер вони є підвалинами нашої безпеки. Росії надто легко думати, ніби, залякуючи Естонію, вона наступає лише на крихітні пальчики маленької колишньої колонії. Головна ідея цієї книжки полягає в тому, що найбагатші й найсильніші вільні країни світу повинні стояти за цими малими державами, яким тепер загрожує Росія. Робити це, можливо, незручно, дорого й навіть болісно, але, якщо ми не виграємо нової «холодної війни» за умов, які оберемо самі, нам доведеться воювати тієї пори і в тому місці, що їх обере наш ворог, і шанси тоді будуть проти нас.

Захід, крім того, повинен наполягати, щоб Росія дотримувалася зобов'язань, які брала на себе, вступаючи до міжнародних клубів, заснованих на свободі й справедливості, і зменшувати важливість організацій, що їх тепер, здається, Кремль прирік на параліч. Рада Безпеки ООН була недієздатною протягом більшої частини «холодної війни» внаслідок советських вето. Якщо Кремль намагається тепер удаватися до тієї самої тактики, це гарантуватиме, що Рада — єдиний міжнародний орган, який

ухваляє постанови і якій згідно з правом підпорядкований Кремль, — знову стане недієздатною. Така сама ситуація і з ОБСЄ. Росію не можна вигнати, але, якщо вона й далі перешкоджатиме роботі цієї організації, ОБСЄ перетвориться на просту говорильню. В організаціях, де членство Росії умовне, слід вимагати неухильного дотримання тих умов. Пора видавати бажане за дійсне вже минула. Скажімо, згода, щоб Росія 1996 р. стала членом Ради Європи, тепер видається катастрофічною помилкою. Участь Білорусі в парламентській асамблеї цієї організації зупинили 1997 р., за пори, коли репресії в цій країні були м'які в порівнянні з теперішніми російськими; Кремль повинен усвідомити, що його політика і в Росії, і за кордоном неминуче й швидко призведе до такого самого покарання, яке буде набагато ефективнішим за одвічні нарікання, що вибори в Росії не вільні. Важко добачити підстави, чому Росія повинна належати до «великої вісімки». Ця організація має або стати клубом великих економік (і в такому разі повинні приєднатися Китай, Індія і Бразилія), або бути організацією багатих країн, які поважають верховенство права й політичну свободу. В такому разі Росія навіть не потрапляє до приймальні.

Викидання з західних клубів породить спалахи гніву, але запровадить і ясність. Як щодо старої «холодної війни», її почав не Захід, і ми воювали неохоче. Але, як і минулого разу, саме ми повинні обмежити шкоду. Там, де ми можемо співпрацювати у сфері ядерної енергії, запобігаючи поширенню зброї масового знищення, а також сприяти миру на Близькому Сході, це слід робити. Можливо, буде

змога зробити більше: вкрай потрібні нові переговори про стратегічні ядерні питання, скорочення запасів зброї, зменшення ризику випадкового пуску та хибного сприйняття позиції кожної сторони. Ще одне нагальне питання — Афганістан, одне з нечисленних місць, де співпраця НАТО й Росії має реальний результат. Важко згадати якусь іншу справу, де б Іран, Росія і НАТО мали бодай який-небудь спільний інтерес. Якщо Росія щиро прагне сприяти глобальній безпеці й хоче, щоб до неї ставились як до великої держави, Афганістан — добре місце для перевірки її готовності до серйозної співпраці, хоча тільки архіоптиміст повірить, що Кремль цілком поділяє нашу розраховану на далеку перспективу мету створення стабільного, замкнутого і прозахідного Афганістану. В усіх справах із Росією ми повинні відмовитися від останніх решток видавання бажаного за дійсне: якщо ми дозволяємо собі сподіватися на краще, це не повинно відвертати нас від готувань до найгіршого.

Найбільше питання — як воювати на війні вартостей. Спокусливо стверджувати, що ми повинні мовчати. Якщо кремлівські крутії намагаються спровокувати нас, ми повинні нехтувати їх, так само як нехтуємо жовчні виливи Північної Кореї чи Усами бен-Ладена. Це було б помилкою, бо, незважаючи на ворожу пропаганду державних засобів масової інформації, мільйони росіян та представники інших народів у постсоветських країнах і досі поглядають на відкриті суспільства на Заході. Важливо показати їм, що наша нелюбов до Кремля не мотивована русофобією. Антизахідні почуття теперішніх російських

керівників — може, й погана річ, але вони ще не глибокі й не міцні. Наш інтерес полягає в тому, щоб не дати людям з колишнього КГБ у Кремлі прищепити ці почуття свідомості широкого загалу. Як і під час останньої «холодної війни», лагідна сила — й досі наш найбільший актив⁵. Варто нагадати про ефект ідеологічного виклику в минулому: відмінності між вільним суспільством і закритим були головними темами міжнародних і внутрішніх політичних дискусій. Бажання перевершити Советський Союз у тому, що, за його словами, він робить найкраще, було корисним стимулом доброго врядування і таким чином ще більше зміцнювало конкурентну перевагу Заходу. Якщо СРСР заявляв про якийсь тріумф, Захід пильно придивлявся і намагався зрозуміти, як його можна скопіювати, і то в усьому — від космічних перегонів до виховання диво-шахістів. Тепер слід відновити і це духовне змагання, і моральну дистанцію. За старої «холодної війни» провідні західні політики могли не доходити згоди про деталі оборонних витрат чи *Ostpolitik* (східну політику) і надавати різного значення питанням прав людини в советському блоці. Але кожен за політичним кордоном погоджувався, що сутність советської системи чужа, огидна й небезпечна. І тільки меншість шукала моральної еквівалентності, порівнюючи кожне советське паскудство зі справжнім або вигаданим західним⁶. Проте однією з найхарактерніших рис путінських років стала маса західних коментаторів, ладних палко протестувати проти «демонізації» Росії й таких неохочих критикувати те, що там діється.

Хоча, може, й спокусливо нехтувати антизахідні почуття, найкраще сприймати їх серйозно. Цілком може бути, що наші індивідуалізм і матеріалізм — неадекватна основа для щасливого життя, що корупція та використання впливу в західних політичних системах можуть означати непросту викривленість принципів, на яких вони засновані, і що свобода може суперечити справедливості або стабільності. Якщо уїдлива російська критика спонукає можновладців на Заході прозріше мислити і чистіше та справедливе врядувати, тоді це на добро. Але це не те саме, що приймати за чисту монету заяви Кремля про його власну систему. Такий збалансований підхід був би безглуздом. Наша система недосконала, але краща: чистіша, справедливіша, добріша і толерантніша, ніж російський авторитарний і кумівський капіталізм. Вона самокритична: там, де вона відступає від наших ідеалів, нам треба підправити її. Але вона не повинна паплюжити себе. Захід проповідує й намагається втілювати в життя різні форми того, що загалом називають демократією, тобто відкритий, підпорядкований праву політичний плюралізм. Деталі можуть різнитися, але головні принципи однакові: верховенство права, поділ на гілки влади, підзвітність виконавчої влади і основні принципи належної правової процедури й презумпції невинності у правовій системі; плюс свобода слова і свобода об'єднань, увінчані вільно проведеними виборами і чесним підрахунком голосів. Західні уряди щонайменше бодай трохи відчують обов'язок пропонувати високоякісні державні послуги, утверджувати чесність у суспільному

житті й забезпечувати соціальний захист слабким. Захід вірить у міжнародне право та обов'язок вільних країн усюди сприяти загальним правам людини. Ці ідеї тепер надцерблені й зів'ялі, заплямовані компромісами, пошуками найкоротшого шляху і лицемірством, надто породженим катастрофічною «війною з тероризмом». Але ці ідеї реальні. Не довівши, що ми віримо у свої вартості, ми не здатні захиститися від підривної діяльності та корупції, які підточують наші цитаделі економічної і політичної влади. І не маємо ані найменшого шансу переконати самих росіян, що авторитарний, ксенофобний і викривлений варіант капіталізму, який насаджують їхні керівники, — не нова цивілізація, а глухий кут.

Примітки

Посилання на мережеві ресурси, згадані в цих примітках, можна знайти за адресою:
www.edwardlucas.com

Передмова

1. Опублікованій Бюро демократії, прав людини і праці, Вашингтон, 11 березня 2008 р. <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2007/100581.htm>.
2. У серпні 2007 р. один новосибірський місцевий суд постановив, що Ніколай Балувєв, член Націонал-більшовицької партії, повинен пройти курс психіатричного лікування. 23 листопада 2007 р. активіста опозиційного руху «Другая Россия» Артема Басирова, жителя республіки Марі-Ел, госпіталізували всупереч його волі якраз напередодні запланованої демонстрації. Його випустили наприкінці грудня. Андрія Новикова звільнили в грудні після десятимісячного ув'язнення в Ярославській психіатричній лікарні, його засудили рік тому на підставі, зокрема, таких звинувачень, як підбурювання й заохочення до насильства.
3. *Mark Franchetti*. Putin brings back mental ward torment // «Sunday Times». – 2007. – 26 серпня. Див.: <http://www.timesonline.co.uk/tol/news/world/europe/article2327824.ece>.
4. Див. статтю: *Paul Goble*. Three disturbing developments on the Russian media scene, 25 серпня 2008 р., за адресою:

- <http://windowoneurasia.blogspot.com/2008/08/window-on-eurasia-three-disturbing.html>.
5. Morar to Be Held Accountable Under Constitution // «Kommersant». — 2008. — 25 серпня. Див.: http://www.kommersant.com/p1016161/Morar_constitution/.
 6. Nina L. Khrushcheva. Lost in Byzantium: Putin may be endangering Russia's future by revisiting the past // «Los Angeles Times». — 2008. — 1 червня. Див.: <http://www.latimes.com/news/opinion/sunday/commentary/la-op-khrushcheva1-2008jun01,0,5272935.story>.
 7. Correlli Barnett. World peace? Give me Putin anyway! // «Daily Mail». — 2008. — 21 серпня. Див.: <http://www.dailymail.co.uk/news/article-1047509/OPINION-World-peace-Give-Putin-anyday.html>.
 8. «Путін, результати. Доповідь незалежного експерта». Див.: <http://www.docstoc.com/docs/520723/nemtsov-bookform#centerdoc>.
 9. Igor Yurgens. Russia's Future under Medvedev. — London, 2008. Див.: <http://www.sigma-econ.ru/files/2083/Bookblock.pdf>.
 10. Russia's Medvedev unveils anti-corruption steps, 27 березня 2008 р. Див.: <http://www.reuters.com/article/GCA-Russia/idUSL2764828020080327>.
 11. Mark Leonard, Nicu Popescu. A Power Audit of Eu-Russia Relations. — London, 2007 (листопад). Див.: <http://ecfr.eu/page/-/documents/ECFR-EU-Russia-power-audit.pdf>.
 12.

«Гроянські коні»	Греція, Кіпр
«Стратегічні партнери»	Іспанія, Італія, Німеччина, Франція
«Дружні прагматики»	Австрія, Бельгія, Болгарія, Люксембург, Мальта, Португалія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія
«Холодні прагматики»	Великобританія, Данія, Естонія, Ірландія, Латвія, Нідерланди, Румунія, Чеська Республіка, Швеція
«Воїни нової „холодної війни“»	Литва, Польща

13. Безперечно, найближчі до твердої лінії клани силовиків (колишніх кагебістів) на чолі з Ігорем Сечиним, здається, втрачають ґрунт. Цей процес, за всіма свідченнями, почався восени 2007 р., коли позалаштункова гризня зненацька прикро вихопилася назовні. Віктор Черкесов, голова служби з контролю за обігом наркотиків і перший ворог Сечина, збентежився, побачивши, як заарештували його праву руку Александра Бульбова за звинуваченням у корупції. Ще двох працівників його служби вбили. Ці події, здається, переконали Путіна грати безпечною картою у виборі наступника і обрати Медведева, а не войовничого колишнього кагебіста Сергія Іванова. Жоден із прямих заступників Путіна, або «перших заступників прем'єра-міністра», як вони відомі в постсовєтській бюрократії, — ані Ігор Шувалов, ані Віктор Зубков — не є силовиком. Шувалов — загартований мандрівник, що їздив на зустрічі «великої вісімки» та інші саміти від імені Путіна. На зустрічі в червні держав Балтійського моря в Ризі він привернув до себе прихильну увагу своєю чемністю й дотриманням протоколу, і це була разюча відмінність у порівнянні з бундючною тактикою, до якої вдавався останнім часом Путін. Зубков, що короткий час був прем'єр-міністром, — близький приятель Путіна, що залагоджував у Санкт-Петербурзі брудні фінансові проблеми. Відколи його призначили, він сидить тихо. Зять Зубкова — міністр оборони Сердюков.

Але силовики не щезли. Сечин, колись усемогутній кремлівський поплічник Путіна, й досі перебуває коло нього, але став звичайним заступником (а не першим заступником) прем'єр-міністра, й відповідає за важку промисловість; Сергій Наришкін, колишній шпигун, який швидко піднявся і був за старого режиму заступником прем'єр-міністра, нині очолює президентську адміністрацію; дехто вважає його за няньку Медведева. Наришкін поступився своєю посадою голови ради директорів Об'єднаної суднобудівної корпорації Сечину. Сергій Іванов, ще один задерикований колишній шпигун, отримав нижчу посаду, ставши заступником прем'єр-міністра, й опікується тепер оборонною і високотехнологічною

промисловістю. Ніколай Патрушев, ще один провідний «сечиніст», опустився нижче з посади голови ФСБ і став секретарем Ради безпеки. Що це означає, незрозуміло, бо важливість цього органу значно варіювалася протягом останніх років. Ще один прихильник твердої лінії за путінської доби — Владімір Устінов, колишній генеральний прокурор і міністр юстиції, — зійшов убік і вниз, керуючи тепер Південним федеральним округом Росії. Віктор Іванов, колишній заступник голови президентської адміністрації з кадрових питань і людина, яка передавала бажання Кремля начебто незалежним державним органам, як-от судам, перейшов до Федеральної служби з контролю за обігом наркотиків.

Докладне обговорення способів, якими силовики (колишні кагебісти) стали новими олігархами (магнатами), див. у ст.: *Daniel Treisman. Putin's Silovarchs*, жовтень 2006 р.; <http://www.sscnet.ucla.edu/polisci/faculty/treisman/siloct06.pdf>.

14. *Gordon Hahn. The Siloviki Downgraded*. In *Russia's New Configuration of Power*, 21 липня 2008 р.; <http://www.russiaotherpointsofview.com/2008/07/the-siloviki-do.html>.

Вступ

1. Див.: www.russianwill.org. Хоча «ворогів народу» на сайті вже немає, їх можна побачити, скориставшись інтернетним архівом: <http://web.archive.org/web/20061121213231/http://www.russianwill.org/material/vragi.html>.
2. Слово «Кремль» я вживаю в цій книжці як короткий термін для назви надзвичайного зосередження політичної, бюрократичної, правової й економічної влади головно в руках ветеранів КГБ, яких очолює Путін. Кремль не монолітний. Він складається з кланів, суперництво яких спирається на конкурентні комерційні інтереси (скажімо, між газовим гігантом «Газпромом» і його нафтовим відповідником «Роснефтью») і на їхню відданість певним особам, наприклад, (начебто) ліберальнішому ідеологічному керівникові Владиславу Суркову і колишньому військовому шпигунові Ігорю Сечину. Хоча ці конфлікти

плинні та мінливі, головні риси кремлівської влади мають сталий характер: непрозорість, багатство і нещадність.

3. До її книжок належать: «Уголок ада: сообщения из Чечни» (2003 р.), «Путинская Россия» (2004 р.) і «Русский дневник: финальный отчет журналиста про жизнь, коррупцию и смерть в путинской России» (2007 р.).

4. В інтерв'ю німецькій газеті «*Süddeutsche Zeitung*» Путін сказав: «Убивство — дуже тяжкий злочин і перед суспільством, і перед Богом. Злочинців треба визнати, а отже, й покарати. На жаль, це не єдиний такий злочин у Росії. І ми зробимо все, що можемо, щоб віддати злочинців правосуддю.

А тепер про політичний аспект цієї справи. Слідство перевіряє всі можливі версії. І, звичайно, одна з них, одна з найімовірніших, пов'язана з її працею як журналіста. Вона справді була критиком теперішньої влади — річ, властива всім представникам засобів масової інформації, — але часто ставала на радикальні позиції. А недавно вона зосередила свою увагу переважно на критиці влади Чеченської республіки. Я повинен сказати, — і думаю, експерти погодяться зі мною, — що її політичний вплив у Росії був незначний і вона, напевне, була більше відома серед організацій із захисту прав людини та в західних засобах масової інформації. В зв'язку з цим я думаю, що одна з наших газет мала слушність, заявивши сьогодні, що вбивство Анни Політковської завдало більшої шкоди теперішній владі взагалі й чеченській владі зокрема, ніж її репортажі. В усякому разі я повторюю: те, що сталося, абсолютно неприпустиме. Цей жахливий злочин шкодить Росії, і його треба розкрити. Він завдає і моральної, і політичної шкоди і шкодить політичній системі, яку ми будуємо, системі, що повинна мати місце для всіх людей незалежно від їхніх поглядів. Навпаки, ми повинні забезпечити, щоб люди мали змогу висловлювати свої погляди, зокрема і в засобах масової інформації».

Див.: http://www.kremlin.ru/eng/speeches/2006/10/10/1519_type82916_112362.shtml.

У промові на зустрічі в Мюнхені Путін говорив десь те саме:

«Можливо, тому, що Політковська дотримувалася дуже радикальних поглядів, вона не мала поважного впливу на політичні настрої в нашій країні. Але вона була дуже відома в журналістських колах і в колах правозахисників. На мою думку, вбивство такої особи, безперечно, завдало більшої шкоди з погляду влади, — влади, яку вона дуже критикувала, — ніж коли-небудь завдали її публікації. Крім того, ми маємо надійну, несуперечливу інформацію, що чимало людей, які ховаються від російського правосуддя, плакали ідею використати кого-небудь як жертву, щоб створити хвилю антиросійських почувань у світі. Я не знаю, хто виконав цей злочин. Але, хоч хто вони і хоч які їхні мотиви, це злочинці. Їх треба знайти, віддати правосуддю й покарати. Російська влада робитиме все, що зможе, й забезпечить, щоб це сталося».

Див.: http://www.kremlin.ru/eng/speeches/2006/10/10/2138_type82914type84779_112411shtml.

5. Я використовую слова «західний» і «Захід» як коротку назву розвинених індустріалізованих країн світу, здебільшого в Європі, Америці, Східній Азії й Австралазії. Їхньою спільною рисою є членство в Організації економічної співпраці та розвитку зі штаб-квартирою в Парижі.
6. Федеральная Служба Безопасности.
7. Повний текст заяви міститься за адресою: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/uk/6180262.stm>.
8. Згідно з ціною, яку один західний комерційний постачальник бере за невеликі кількості, використовувані в промисловості, велика доза, застосована проти Литвиненка, коштувала б 10 млн. дол. (5 млн. фунтів стерлінгів).
9. Російська конституція не дозволяє екстрадиції. Але британських урядовців насправді розсердило ставлення російської сторони, мовляв, вони зчиняють бучу без причини. Інші країни, скажімо, Ізраїль, теж не видають своїх громадян, але тісна співпраця з іноземними системами кримінального правосуддя означає, що злочинці рідко будуть непокарані.
10. Процес виробництва полонію-210 лишає «відбитки пальців» — залишки інших ізотопів, які дають змогу

- ідентифікувати точну дату виробництва й навіть використаний реактор.
11. Після невдалого втручання Заходу в російську громадянську війну 1917–1920 рр. майже три десятиліття комуністичного врядування в Росії майже не тривожили його, Захід здебільшого не знав про ленінський і сталінський терор. За Герберта Гувера американські платники податків навіть допомагали Советській Росії відвертати голод. У Росію потекли зовнішні інвестиції. Чимало людей вважали, що Сталін обстоює рішучу модернізацію відсталого країни, а не коїть масові вбивства й поневолення, роздмухувані його параноєю. Тільки 1946 р., майже через три десятиріччя після більшовицької революції, Вінстон Черчілль вимовив доленосні слова про «залізну завісу». «Холодна війна» тривала наступні тридцять років, аж до Гельсінкського договору 1975 р., укладеного на тодішній Нараді з безпеки та співпраці в Європі (НБСЕ), яка поклала початок ідеологічній капітуляції СРСР. Захід визнав поділ Європи на основі її тодішніх кордонів (деякі країни висловили легенькі застереження з приводу балтійських держав). В обмін за те, що советський блок підписався під загальними правами людини, Советське керівництво хибно вважало, ніби то лише паперова поступка. Насправді вона дала змогу дисидентам за «залізною завісою» скаржитися, що їхні уряди порушують свої міжнародні зобов'язання, і це стало могутньою пропагандистською зброєю.
 12. Від латинського слова *nomenclatura*, що буквально означає список прізвищ. У СРСР воно означало верхні ешелони Комуністичної партії, що мали право на низку особистих і професійних привілеїв.
 13. Проте влада посилила контроль за Інтернетом (див. розділ 2). Ще навіть до того, як Путін очолив владу, провайдери Інтернету мали встановити пристрій, який давав владі змогу стежити за всією вхідною і вихідною інформацією. Протягом свого першого тижня на посаді президента Путін дав доступ до збираної інформації ще сім'ям федеральним агентствам.
 14. Такі критерії громадської думки підозрілі самим

своїм характером у країні, де засоби масової інформації контролює держава й існує тривала традиція продукування фальшивих статистичних даних.

15. Див.: <http://www.lewrockwell.com/blog/lewtw/archives/006682.html> — один з багатьох таких прикладів. Члени кепсько названої Британської гельсінкської групи з прав людини і журналіст газети «*Guardian*» Джонатан Стіла теж висували такі аргументи, так само як і багато російських коментаторів. Проте говорити про зовнішню політику на основі аналогій здебільшого хибно: Нову Англію не приєднав силоміць до США тоталітарний режим, що накинув чужу мову й культуру і депортував найяскравіших і найкращих людей до таборів рабської праці на Алясці.

16. 11 березня 1990 р. литовський парламент проголосив незалежність. Захід був стривожений і прикро несміливий. Дуже мало країн офіційно визнали советську анексію балтійських держав. Жменька літніх дипломатів у вигнанні й далі сиділа в припалих пилот посольствах в Америці, Британії та Італії, але ідея, що ці історичні дивовижі раптом зможуть означати щось практичне, глибоко непокоїла покоління західних дипломатів і політиків, які знай полегшено зітхали, що советське керівництво раптом стало таким податливим. Тієї пори я був кореспондентом газети «*Independent*» і вирішив із допомогою свого колеги Стіва Крошоу, що був у Лондоні, запропонувати певну символічну підтримку. Я обрав єдиний прямий шлях до Литви (рейс раз на тиждень літаком «Аерофлота» зі Східного Берліна), спромігшись зареєструватись і сісти в літак без советської візи. До 1940 р. від британських громадян не вимагали візи, міркували ми, тож навіщо вона мені тепер?

В аеропорту литовської столиці Вільнюса похмурий советський прикордонник конфіскував мій паспорт. Та через кілька хвилин мене зустріла делегація на чолі з новим литовським міністром закордонних справ Альгірдасом Саударгасом. «А що, як мені не віддадуть мого паспорта?» — запитав я, коли ми нервово сиділи на червоних оксамитових диванчиках салону для високопоставлених

осіб. «Тоді ми виліземо через вікно. Ви можете отримати інший паспорт. А ми не можемо отримати іншого вас», — проказав біохімік, що став політиком, штучною, але щирою англійською мовою. Якийсь час я був символом небезпечно непевного статусу Литви. Якщо вони зможуть пустити до країни бодай одного іноземця через контрольований союзними кордон, тоді це буде знаком для решти світу, що їхня незалежність — більше, ніж смілива декларація. Коли прикордонник повернувся, Саудартас дістав із кишені печатку і видав мені литовську візу 0001.

17. Походить від грецького слова, що означає врядування нечисленних. Їхнє походження як влади досліджують такі автори: *David Hoffman. The Oligarchs: Wealth and Power in the New Russia; Chrystia Freeland. Sale of the Century: Russia's Wild Ride from Communism to Capitalism.*
18. Див.: *Peter Duncan. Contemporary Russian identity between East and West // Historical Journal (Cambridge University Press, 2005).* — Т. 48. — С. 277–294.
19. Після фінансового краху в серпні 1998 р., коли Росія, здавалося, поринула в хаос і некомпетентність, я написав статтю до журналу «*The Economist*» під назвою «*The Western Man's Burden*» («Тягар західної людини») — то був іронічний натяк на відомий (або сумнозвісний) вірш Кіплінга «Тягар білої людини»: «Коли країні завжди бракує людей або урядів, здатних підтримувати функціонування необхідних служб, іноземці рано чи пізно починають заповнювати порожнечу. Одним зі слів для назви цього явища є колонізація. Ще рано, але щось близьке до цього може почати відбуватись у Росії». Я напевно чи міг би помилитися ще більше.
20. Буквально так, з огляду на спосіб, яким старші шпигуни почали набувати прибуткових посад у промисловості.
21. Литовський нафтопереробний завод Мажейкяї і латвійський нафтовий термінал у Вентспіліс — обидва є першими об'єктами для поглинання з боку російських енергетичних гігантів. Продаж 2006 р. заводу в Мажейкяї польській енергетичній компанії «PKN

Orlen» розаютив російські енергетичні компанії. Невдовзі по цьому Росія припинила постачання нафти трубопроводом, що йшов до заводу, кажучи, буцімто він потребує ремонту. Це питання докладно обговорене в газеті «*Eurasia Daily Monitor*», яку видає фонд «*Jamestown Foundation*»: http://www.jamestown.org/edm/article.php?article_id=2372212.

22. Процеписали багато західних засобів масової інформації, зокрема журнал «*The Economist*»: http://www.economist.com/opinion/displaystory.cfm?story_id=9116990
і
http://www.economist.com/world/europe/displaystory.cfm?story_id=9122766.

23. Разом вона становить приблизно 7 млн. ос., це трохи менше за населення Австрії чи Нью-Джерсі. Естонія має 1,3 млн. ос., Латвія – 2,4 млн., Литва – 3,6 млн.

1. Піднесення Путіна до влади: як КГБ захопив владу в Росії

1. Слабкий, але прихильний до реформ Сергій Кириєнко пішов після серпневого фінансового краху. Дума відкинула чоловіка, якого Єльцин два тижні намагався утвердити як його наступника – Віктора Черномірдіна, що був прем'єр-міністром протягом значної частини 1990-х років. Росія тоді вісім місяців жила за прем'єра Євгенія Примакова, суворого кар'єрного шпигуна, що став міністром закордонних справ. Проте дедалі міцніші зв'язки з впливовими регіональними керівниками зробили його надто могутнім в очах Кремля, крім того, він дозволив розслідуванню фінансових оборудок родини Єльцина, яке провадив генеральний прокурор, дійти до небезпечної точки. Потім його замінив Сергій Степашин (12 травня – 9 серпня 1999 р.), колишній міністр внутрішніх справ, що потім поступився Путіну.
2. Німецька мова Путіна, яку часто характеризують як «плинну» і «природну», граматично правильна, але сильно акцентована, тож її було б краще охарактеризувати як стерпну або зрозумілу. Див.: <http://www.youtube.com/watch?v=yMifzZehatE>, де подано відредаговане речення,

- в якому він незграбно лає учасника протестів на прес-конференції. Можливо, коли Путін був шпигуном, його німецька мова була краща.
3. Тоді ще відомий під своєю советською назвою Ленінград.
4. «Наступники Путіна стверджують, що він привів до Санкт-Петербурга компанії „Coca-Cola“, „Dresdner Bank“ і „Crédit Lyonnais“. Крім того, він ініціював створення двох зон економічного розвитку на околицях міста, які зрештою привабляли такі фірми, як „Gillette“ і „Wrigley“». *Samuel Charap. The Petersburg Experience: Putin's Political Career and Russian Foreign Policy // Problems of Post-Communism.* — Т. 51. — 2004. — № 1 (січень—лютий).
5. КГБ начебто розпустили після невдалого перевороту прихильників твердої лінії в серпні 1991 р. Насправді змінили лише назву. Сумнозвісний п'ятий відділ, що переслідував дисидентів, став ядром новоствореної податкової поліції. Чимало інших функцій були передані Федеральній службі контррозвідки, відомої під російською аббревіатурою ФСК; закон, ухвалений у квітні 1995 р., дав цій службі назву ФСБ.
6. *Ministerium für Staatssicherheit (MfS, Міністерство державної безпеки).*
7. http://www.economist.com/world/displaystory.cfm?story_id=9682621.
8. *Olga Kryshchanovskaya, Stephen White. Putin's Militocracy // Post-Soviet Affaires.* — Т. 19. — 2003. — № 4 (жовтень — грудень). — С. 289—306.
9. Ще один підходящий термін для назви їх — *securocrat* («безпекократ»), який уперше запропонував південно-африканський ліберальний політик Фредерік ван Зіль-Слаберт для характеристики керівників армії й сил безпеки за доби апартеїду.
10. Він повторив це в промові на день чекістів 2005 р.
11. *Мода на КГБ? Неизвестные размышления о профессии // «Комсомольская правда».* — 2004 — 29 грудня.
12. Дзюдо. Історія, теорія, практика. — 2004 р. Співавторами були Васілій Шестаков і Александр Левицький.
13. 1944 р. Сталін депортував усіх чеченців у Середню Азію,

покаравши їх таким чином за начебто пронацистські симпатії. У XIX ст. чеченці чинили найзапекліший опір військовим експедиціям царської імперії, і чимало чеченців сподівалися, що крах Советського Союзу означатиме незалежність і для них, так само як і для балтійських держав. Проте внаслідок історичної випадковості Чечня мала статус не Советської Соціалістичної Республіки, як сусідня Грузія, а Автономної Советської Соціалістичної Республіки, що був нижчим, і мала його у складі Російської Федерації. Коли СССР зазнав краху, п'ятнадцять союзних республік таки відновили державність. Для Чечні вийти зі складу Росії виявилось набагато важчим. Протягом трьох років республіка тішилася незатишним станом напівнезалежності (радіше терпіла його). Поділене на родові клани чеченське суспільство було ще менш придатним для будування інституцій доброго врядування, ніж російське. Процвітав бандитизм, і росіяни зненавиділи чеченську «мафію», чия нещадність і непроникна взаємна вірність робила їх ідеально придатними для протекційного рекету. У 1994 р., намагаючись відвернути увагу Єльцина від політичних проблем, його переконали почати те, що мало стати «короткою переможною війною» проти крихітної автономної республіки, де жила приблизно половина чеченського населення Росії, яке налічувало 1,36 млн. ос. Війна не була ані короткою, ані переможною й перетворила безладдя в катастрофу. Добре керовані й легко озброєні сепаратисти відкинули незграбні російські танки й ненавчених новобранців. 1996 р. Росія підписала з Чечнею угоду про припинення вогню, запропонувавши більш-менш повернення до статус-кво: незалежність, але не зовсім. То був шанс для стабільності і свободи, але, на лихо, його занапастили. Частина провини припадає на Росію, що й далі дестабілізувала республіку, але значна частина провини лежить і на самих чеченцях. У Чечні тривожний бандитизм перетворився на моторошне врядування польових командирів. Вони, як от Шаміль Басаєв, були жорстокими воїнами, але безнадійними політиками. Процвітало викрадення людей,

що інколи закінчувалося нелюдським відтином голови. Іноземці, зокрема пов'язані з Аль-Каїдою, використовували Чечню як базу для тренувальних таборів — і, як стверджував дехто, як плацдарм для утвердження ісламського врядування на всій зубожілій і кепсько керованій південній смузі Росії. Цю теорію підтримав рейд у Дагестан — одна з численних провокацій, яку очолював Басаєв, кремлівський союзник, що став ворогом; більшість росіян вважали його за головного терориста країни. Росія відповіла бомбардуванням сіл у Дагестані, що їх окупували радикали-ісламісти. Дуже мало людей звернути на те увагу: тиха війна на Північному Кавказі, на жаль, не була новиною.

14. Ще одним прикладом лихослів'я були слова, які вивірвалися з вуст Путіна під час зустрічі в жовтні 2006 р. з прем'єр-міністром Ізраїлю Егудом Ольмертом, коли він похвалив ізраїльського президента Моше Кацава, який постав перед звинуваченням у численних сексуальних домаганнях, бо чіплявся до співробітниць. «Передайте вітання вашому президентові... він справді здивував нас, — схвально проказав Путін. — Ми й не знали, що він може дати раду десятиєм жінкам».
15. Відтоді не було жодних вибухів такого масштабу і складності.
16. Див.: http://www.economist.com/business/displaystory.cfm?story_id=E1_PNQRSS.
17. На сайті http://news.bbc.co.uk/1/hi/business/the_economy/441916.stm подано тогочасну розповідь про справу з кредитними картками. Див.: <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=9C01E4DE143DF93AA3575AC0A96F958260&sec=&spon=&pagewanted=print> — довшу і більш скептичну розповідь з газети «*New York Times*».
18. Він піддав сумніву характер «бомби», сказавши лише, що далі розслідуватимуть лабораторії ФСБ у Москві.
19. Повідомлено у вечірніх новинах «Вести». Процитовано за вид.: Yuri Felshtinsky, Alexander Litwinenko. *Blowing Up Russia: Terror from Within*. — London: Gibson Square Books, 2007.

20. *Felshtinsky, Litwinenko. Blowing Up Russia.*
21. Докладне розслідування рязанського «вибуху» можна знайти у вид.: *David Satter. Darkness at Dawn: The Rise of the Russian Criminal State.* — New Haven, Conn. — London: Yale University Press, 2003.
22. Крім того, якщо події в Рязані справді були навчанням, відбулося порушення всіх правил. У скутій бюрократією Росії такі навчання пов'язані з широким плануванням і купою паперової роботи. Слід призначити офіційних спостерігачів, виписати кожен деталь «сюжету», і все мають схвалити старші офіцери. Кінець і початок запротокольовані, дії всіх учасників визначені. Зокрема голова обласного комітету ФСБ мав бути поінформований.
- Рязанське навчання порушило ці всі приписи. А найприкметніше те, що в Росії, як і в більшості інших країн із серйозними збройними силами, проведення навчань з участю озброєного персоналу, який у цей час виконує свої службові обов'язки, заборонено. Іншими словами, військова база не може перевірити свою готовність, наказавши загонові солдатів «напасти» в якомусь місці, де стоять реальні вартові зі справжньою зброєю. Причина проста: ті, хто бере участь у навчанні, ризикують каліцтвом або смертю. Вартові можуть зрештою застрелити своїх товаришів-солдатів. Так само й ті навчання не могли бути сплановані для Рязані, що вже перебувала в стані підвищеної пильності внаслідок попередніх вибухів у Москві: офіцери ФСБ, які підкладали «цукор», ризикували тим, що їх застрелить, упіймавши, який-небудь ладний завжди схопитися за зброю міліціонер. Якщо це справді було навчання, воно становило майже безумний ризик для планувальників.
23. Ще дивніша розповідь походить із бази спеціальних військ поблизу Рязані. «Новая газета» повідомила, що парашутист на ймення Алексей Пінєєв, охороняючи склад, помітив кілька мішків із написом «Цукор» і проткнув один з них багнетом, сподіваючись підсолодити собі чай. Але чай мавогидний смак. Він доповів командирові, який, пам'ятаючи повідомлення в новинах про мішки, знайдені

в підвалі на вулиці Новоселів, повідомив місцевий комітет ФСБ. Фахівці визначили, що то гексоген.

Реакція влади була гостра. По-перше, вона стверджувала, що «Новая газета» все вигадала. Загадкова річ: наступний випуск газети не вийшов, бо якийсь хакер заліз у її комп'ютерну мережу і знищив файли, які треба було посилати до друкарні. Потім командира підрозділу Піняєва разом із солдатами відправили в Чечню, а сам Піняєв публічно відмовився від своїх слів, і його відправили в дисциплінарний батальйон — за порушення державних таємниць і крадіжку державної власності — цукру.

Уже ця історія могла б видаватися досить абсурдною, але в березні 2000 р. полк Піняєва подав позов проти «Новой газеты». Полковник Олег Чурилов, командир полку, сказав, що Піняєва не існує і, хай там як, ніхто з такими обов'язками, які начебто виконував він, не мав доступу до складу з амуніцією. Якщо така дія мала покласти край цій історії, вона, безперечно, зазнала невдачі.

24. Скажімо, в березні 2000 р. пропозиція запросити генерального прокурора, щоб він відповів на головні питання з приводу цього випадку, була ухвалена 197 голосами проти 137, проте не набрала абсолютної більшості, потрібної в органі з 450 осіб, бо прокремлівська партія (яка тоді мала назву «Єдинство»), одностайно голосувала проти неї.

25. Щекочихін зненацька помер 3 липня 2003 р. після раптової хвороби. Влада відмовилася дати родичам історію його хвороби й дозволити взяти зразки тканин для незалежного аналізу. Родичі таки спромоглися послати зразок шкіри до одного лондонського токсиколога, що поставив гіпотетичний діагноз про отруєння радіоактивним таалієм — отрутою, яку КГБ використовував під час «холодної війни». Родичі й колеги Щекочихіна вважають, що розслідування, які він вів, стали причиною його смертного вироку.

Юшенкова застрелив невідомий убивця поблизу його московського дому в квітні 2003 р. За це вбивство засудили чотирьох людей, оголосивши суперечливий вердикт, який розкритикували родичі та друзі. Серед засуджених

- був і його товариш з опозиційної партії «Либеральная Россия», що енергійно обстоював свою невинність.
26. Див.: <http://www.yawlinsky.ru/news/index.phtml?id=357>.
27. П'ятнадцять советських соціалістичних республік були складовими частинами Советського Союзу (хоча дехто з зовнішніх спостерігачів вважав три балтійські держави за окуповані території внаслідок їхнього суперечливого правового статусу). Росія була найбільшою з п'ятнадцяти й сама становила федерацію, тож її повна назва звучала так: *Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика*. Її складовими частинами були етнічні автономні советські соціалістичні республіки, як-от Чечня й Татарстан, що тепер разом із такими містами, як Москва, і такими областями, як Новгородська, належать до 80 з гаком «суб'єктів федерації» посткомуністичної Російської Федерації.
28. З позиції Заходу Горбачов був кращим варіантом від будь-кого зі своїх попередників. Він бачив, що советська система не тільки неідеальна, а й огидна. Якщо Андропов намагався підправити її суворістю, він вирішив спробувати лібералізацію. Це означало свободу слова, конкурентні вибори, помірковану децентралізацію й деякі обмежені економічні реформи. 1987 р. Горбачов дозволив державним підприємствам вільно продавати надлишки продукції. 1988 р. він дозволив створювати кооперативи, що вже виходили за межі планової економіки. Горбачов дозволив деякі іноземні інвестиції. Цензура ослабла і зникла. В травні 1989 р. перші частково вільні вибори в советській історії дали живий законодавчий орган — З'їзд народних депутатів. Протягом кількох місяців Комуністична партія Советського Союзу відмовилася від своєї «керівної ролі» (тобто монополії на владу); засоби масової інформації почали викривати брехню і злочини минувшини. За межами Європи Горбачов швидко припинив кілька спровокованих советами конфліктів у Південній Африці, Афганістані й Латинській Америці. Ці заходи вітали, проте вони були приречені. Советська

система була така підупала й нестабільна, що тільки-но ослабли ланцюги команд і контролю, економіка і вся кремлівська імперія миттю почали розпадатися. Сателітні країни Центральної Європи і народи Советського Союзу усвідомили, що Кремль уже не вбиватиме, щоб зберегти контроль. Вони скористалися своїм шансом. Угорщина, Польща, Східна Німеччина й Чехо-Словаччина одна за одною швидко роздерли Варшавський договір і відновили свій суверенітет. Балтійські держави — Естонія, Латвія і Литва — вчинили так само, зробивши кілька скромних припущень про автономію, які швидко переросли у відверті вимоги відновити незалежність.

Удачність Заходу була незмірна. Попри всю плутаність і вагання Горбачова він зробив світові величезну послугу. Він дав змогу комунізму зазнати краху, причому пролилося напрочуд мало крові. За нормами інших європейських імперій, це була похвальна звитяга.

29. Інтерв'ю з автором, 1994 р.

30. Другий том мемуарів Єльцина дав йому 3 млн. доларів, головню завдяки втручання Березовського та інших людей. Щомісячний відсоток на цю суму клали готівкою в робочий сейф Єльцина. Він вочевидь вважав ці гроші за солідний запас про чорний день. За нормами провінційного ССРСР, то справді було багатство. Але за нормами людей навколо Єльцина — дріб'язок.

31. Путін теж виграв від відновлення економіки після краху 1998 р. Хоча бум цін на нафту й газ був іще поперед, дешевий рубль підвищував попит на російські товари. Імпорт зненацька став учетверо дорожчим, і російські підприємці вхопилися за свій шанс, виробляючи належно запаковані харчові продукти і споживчі товари за конкурентною ціною. Російські пиво, мило, соки та мийні засоби, яких колись цуралися всі, крім злидарів, почали з'являтися на полицях найрозкішніших супермаркетів.

32. Цікаво поміркувати, яку владу вони мали над ним, щоб бути такими впевненими, що він дотримається своєї частини угоди.

2. Путін на чолі влади: переможці та невдахи нового режиму

1. В одному анекдоті йшлося про торт «Наполеон», який містить багато заварного крему з яйцями. Чоловік заходить до крамниці й запитує про торт «Путін». «Що це?» — запитує продавець. «Це як „Наполеон“, тільки без яєць», — відповіли йому.
2. Див.: http://youtube.com/watch?v=vLWscNHG8_8.
3. Відколи Естонія запровадила 1994 р. «рівний» (непрогресивний) прибутковий податок, цей захід став популярною і успішною політикою в значній частині посткомуністичного світу. Хоча він зумовлює великі податкові привілеї для тих, хто багато заробляє, поки що він завжди забезпечував збільшення податкових надходжень, бо став привабливим для репатріації заробленого і поклав край шахрайству, пов'язаному з ухилянням від податків. Надто підходить цей податок країнам зі значною тіньовою економікою, де податки в іншому разі взагалі не збирали б і де з огляду на слабкість адміністрації найкращий результат забезпечують простота і прозорість. Крім Росії, рівний податок існує в Албанії, Болгарії, Боснії, трьох балтійських державах, Грузії, Македонії, Румунії, Сербії, Словаччині, Україні і Чорногорії. Жодна посткомуністична країна, яка запровадила його, ще не відмовилася від нього.
4. Швидке піднесення Наришкіна до влади дає змогу припустити, що він міг бути претендентом на президентство чи іншу високу посаду. Тепер він заступник прем'єр-міністра з міжнародних економічних відносин, а колись був радником «Газпрому», головою відділу інвестицій у «Промстройбанку» і членом ради директорів кількох військових кораблебудівних компаній. Хоча Наришкін працював з усіма важливими фракціями і кланами в Кремлі, він поки що зберігав нейтральність поміж них; якщо йому щастить зберігати таку позицію, це може бути переконливою рекомендацією в очах президента.
5. Деякі зв'язки засвідчують майже комічний непомітність. Андрія Патрушева, 26-річного сина голови ФСБ, відрядили з ФСБ у «Роснефть», де він тепер радник Сечина. Не

минуло й кількох місяців, як щасливий Патрушев Молодший отримав медаль від Путіна за *«многолетний добросовестный труд»*.

Навіть урядовці, які начебто не мають за плечима служби в КГБ, підтримують тісні зв'язки зі світом бізнесу. Дмитрій Медведев, тоді перший заступник прем'єр-міністра, був головою ради директорів «Газпрому»; Віктор Христенко, міністр промисловості та енергетики, — голова ради директорів «Транснефти»; Андрій Фурсенко, міністр освіти і науки, був призначений головою нової Державної нанотехнологічної корпорації; Алексей Гордєєв, міністр сільського господарства, — голова ради директорів «Росагролизинга»; Анатолій Сердюков, міністр оборони, — голова ради директорів «Хімпрома», хімічного гіганта. Герман Греф, міністр економічного розвитку й торгівлі, — голова ради директорів «*Russian Venture Company*»; Ігор Левітін, міністр транспорту, — голова ради директорів компанії, яка керує московським аеропортом Шереметьєво; Ігор Шувалов, радник президента з питань зовнішньої політики, — голова ради директорів компанії «Российские железные дороги»; його колега Сергій Приходько — голова ради директорів компанії з виробництва тактичної ракетної зброї. Це питання обговорене на конференції в Гудзонівському інституті: «Американо-російські відносини: чи неминучий конфлікт?», матеріали якої доступні на сайті: http://hudson.org/files/publications/HudsonRussianGroupJun26_2007.pdf.

6. «Поневолений розум» (1953 р.) — класична розповідь про інтелектуальні компроміси, до яких змушувала комуністична влада.
7. Найревніші учасники чорного ринку походили з окремої злочинної касты, відомої як *«воры в законе»*. Створений задля взаємної підтримки серед злочинців у тюремних таборах сталінської доби, «закон» був сумішшю ритуалів, солідарності та ієрархії, яку запроваджували вбивством або каліченням. Він забороняв будь-яку співпрацю з советською системою — і у в'язниці, й поза її мурами. Члени цієї касты мали жити тільки зі злочинної діяльності й мали розірвати зв'язки з наявними друзями

- і родиною. Шлюб був заборонений. Ранг засвідчувала градуйована система татуювань, спілкувалися, вдаючись до *фени*: незрозумілого жаргону, який виробили колись дореволюційні коробочники.
8. 1991 р. в одному готельному вестибюлі я зустрів професора з металевим контейнером, де було три кілограми бджолиної отрути. Він сподівався продати її якій-небудь західній фармацевтичній компанії за «кілька тисяч доларів». Мій факс-апарат, що стояв у приміщенні, яке раніше займав якийсь ненадійний торгівець металами, видавав пропозиції придбати кілограми рідкісних металів, як-от осмію або скандію. Валізка з таким товаром коштувала б у Європі багато тисяч доларів.
 9. Веб-сайти опозиційних груп і чеченських сепаратистів інколи заблоковані; якою мірою ці дії відбуваються за явними офіційними вказівками, неясно. Блогери теж тяжко нарікають на закон про екстремізм та інші закони. У серпні 2007 р. 21-річного блогера Саву Терентьєва з Сиктивкара звинуватили в розпалюванні ненависті до поліції після того, як у його блогу з'явилася фраза, що корумпованого міліціонера слід публічно спалювати.
 10. Бі-бі-сі втратила свої FM-частоти, начебто з політичних причин.
 11. ОЕСР розповіла про прагнення Росії досягти рівня державного врядування, близького до рівня «великої сімки»: «Росії буде вкрай важко досягти цієї мети, навіть у дуже далекій перспективі, якщо до реформи державної адміністрації підходити вузьким, технократичним способом, а не здійснювати її в тандемі з удосконаленнями інституційного середовища, в якому діє державна бюрократія. В цьому аспекті найбільші небезпеки можуть походити від очевидного розриву між, з одного боку, закладеним у реформі підходом, який прагне надати громадянам повноважень супроти бюрократії, а державним установам — більшої прозорості, чуйності до потреб громадян та підзвітності перед ними, а з другого боку — політичною системою, що, здається, рухається в напрямі меншої прозорості та підзвітності».

«From «Clientelism» to a «Client-centred Orientation»? The Challenge of Public Administration Reform in Russia», OECD, 2007 р.

12. Подібно до британського телевізійного лялькового шоу 1980-х років «Spitting Image» («Як викапані»), шоу використовувало гротескні, але легко впізнавані ляльки. В перші тижні президентства Путіна воно по-різному зображувало його: як імпотентного молодого короля шлюбної ночі, як монарха, що тремтить над своїми коронаційними шатами, і як нетямущого літературного цензора. А 2003 р., коли передачу нарешті прибрали з ефіру, Путіна зображували як огидного і лихого карлика.
13. 2002 р., майже свого останнього дня в Москві, я неохоче вибачився перед містером Ходорковським за негативне висвітлення останніх років, зокрема і статтю 1998 р. під назвою «Нафтоелейні чари» («*Oily Charm*»), де я глузував із його намагань очиститися. Та стаття спонукала його до сердитої й радше страшної погрози подати позов за наклеп. Але після моєї статті акції «Юкосу» вдсятеро зросли в ціні. Принаймні в моральному світі журналу «*The Economist*», де ринкова капіталізація становить найчистішу репрезентацію довіри іноземців, Ходорковський був виправданий. Отже, я помилився. Він сприйняв моє радше стримане вибачення з дивовижною любов'язністю.
14. Цю вимогу вперше висунули 30 грудня попереднього року, і її досі опротестовує «Юкос».
15. Зменшено до восьми років після апеляції.
16. До речі, порушення російського закону, який стверджує, що в'язні повинні відбувати покарання близько до дому. В серпні 2008 р. йому відмовили в клопотанні про умовно-дострокове звільнення.
17. Під час краху Советського Союзу регіонів було 89. Після кількох об'єднань їх тепер 85, зокрема 47 областей, 21 республіка, 8 країв (загалом майже те саме, що й області), 6 округів (автономних районів із трохи нижчим статусом), два федеральні міста (Москва і Санкт-Петербург) і Єврейська Автономна Область.

- 18 Див.: http://www.kremlin.ru/eng/speeches/2004/09/04/1958_type82912_76332.shtml.
19. Хоч етнічні росіяни загалом становлять 75% населення країни, у деяких районах вони навряд чи становлять більшість, а рівень народжуваності серед мусульманських меншин набагато вищий, ніж серед етнічних росіян.
20. Натомість цікаво уявити собі, як розлючено реагувала б Росія, якби одна з балтійських держав запропонувала писати російською мовою з латинською абеткою.

3. Зловісна гра: використання Кремлем державної влади для боротьби з незгодою

1. Хоча Путін не зовсім непитуший, його стримані звички зробили його «непияком» у країні, де випивання півлітра горілки за вечерею не помічають.
2. Коли російський керівник піймав півметрового морського окуня з човна президента Джорджа Буша під час рибальської виправи 2007 р., два з трьох великих телевізійних каналів новин в одержимій риболовлею Росії іронічно повідомили, що рибка «не дуже велика», натомість третій — НТВ — роздув той скромний трофей до «багатьох» рибин.
3. Проте багато жартів дають змогу припустити, що ця ситуація зрештою зміниться: скажімо, перше місто на Місяці назвуть Путінськ.
4. До тих, хто провів довгі роки в психіатричній лікарні, належить несправедливо ув'язнений Владімір Буковський, що тепер живе в британському університетському містечку Кембриджі; коли я писав цю книжку, він планував висунути свою кандидатуру на президентських виборах, які мали відбутися 2 березня 2008 р.
5. «Ежедневный журнал» докладно повідомив про цей випадок 22 червня 2007 р. Ця стаття російською мовою міститься на сайті: <http://ej.ru/?a=note&id=7182> (за даними на 9 вересня 2007 р.).
6. Його тримали за тяжких умов, і він писав мені тривожного особистого листа, кажучи, що йому погіршується зір і він боїться померти у в'язниці, забутий зовнішнім світом.

7. Звичайно, судовий процес над ним був фальсифікований; розграбування «Юкосу», яке здійснили бізнесові приятелі Кремля, вважають за найскандальнішу наругу над правами власності в Росії, відколи більшовики експропріювали промисловців після російської революції. Правда полягає в тому, що майже всі російські компанії порушують право, бо закони вкрай туманні та суперечливі. Рання ділова кар'єра Ходорковського навряд чи спонукає вважати його за святого чи бездоганного, але його вочевидь вирізнили для переслідувань унаслідок політичного виклику, який він становив для Кремля. Його адвокат Юрій Шмідт каже: «Коли Ходорковського заарештували, я одразу вирішив, що це моя справа — політична справа, пов'язана з обстоюванням прав людини, справа, яка визначає характер права. Це справа, що стосується вирішальних завдань нашого суспільства і нашого спільного виживання — не фізичного, а людського та інтелектуального... Результат справи Ходорковського визначить дальший розвиток Росії». Див.: <http://www.sovest.org/gb/>
8. Відомому як Горький за советської доби. 1981 р., за Брежнєва, туди заслали Андрія Сахарова, найвідомішого советського дисидента, що тріумфально повернувся звідти на особисте запрошення Горбачова в грудні 1986 р. Нижній Новгород став відомий як колыска економічних та політичних реформ. Повну розповідь про демонстрацію можна знайти на сайті: www.opendemocracy.net/globalization-institutions_government/iceberg_report_4558.jsp і (російською мовою): www.newizv.ru/news/2007-03-26/66305/.
9. Інколи цькування мало більше химерний, ніж хуліганський характер: за словами Тетяни Локшиної з Московської гельсінкської групи, один організатор з'ясував, що двері його квартири заклеєні зовні. Проте він виліз через вікно і однаково приєднався до маршу.
10. Закон про екстремізм має двосічний характер, душаючи не тільки питання, які обстоює опозиція, а й дискусії, що, на думку Кремля, мають занадто запальний характер. У вересні газета «Известия» отримала офіційне

попередження від *Россвязьохранкультуры* (повна назва суто орвелівська: *Федеральная служба наблюдения в сфере массовых коммуникаций, связи и охраны культурного наследия*) за опубліковану в травні статтю про дискримінацію етнічних росіян у Саха [Якутії], величезній малонаселеній території на сході країни. Продемонструвавши класичний приклад бюрократичного залякування, ця установа заявила, ніби виявила «ознаки екстремізму в статті після того, як «комісія мовних фахівців» (неназваних) вивчила статтю. Протестуючи проти такого присуду, газета «Известия» писала: «„Ознаки екстремізму“, на нашу думку, містяться не в словах, якими ми описали те, що бачили... „Ознаки екстремізму“ містяться в тому, що справді там сталося». Див.: www.izvestia.ru/opinion/article3107705/.

11. У листопаді 2005 р. керівництво звільнило Ольгу Романову, ведучу провідної програми, після того як вона повідомила радіо «Свободі», що канал із політичних причин заборонив повідомляти деякі важливі новини. Одна стосувалася нещасного випадку, пов'язаного з автомобілем, яким керував син тодішнього міністра оборони Сергія Іванова, загинула жінка. Невдовзі по тому пішли з роботи й кілька інших журналістів.
12. Свою незалежність «Новая газета» завдячує своєму власникові — офіцерові КГБ, що став банкіром — Александру Лебедеву. Спершу він підтримував Путіна, а потім став дедалі гостріше критикувати Кремль, кажучи, що теперішній брак свободи преси «цілком неприйнятний», і порівнював його з брежнєвською добою.
Див.: www.spiegel.de/international/world/0,1518,503609,00.html.
13. Журнал видають під англійським варіантом назви, хоча видавництво використовує російський еквівалент «Новое время». Його веб-сайт — www.newtimes.ru.
14. Сподіваючись допомогти, я в одній колонці написав про «New Times». Я закликав передплачувати кожного зацікавленого в майбутньому свободи преси в Росії. На лихо, я висловив ще й думку, що компанії в країнах, які страждають від накинутих Кремлем санкцій, як-от у Грузії та

- Естонії, повинні поміщати там рекламу, щоб заповнити порожнечу, яку лишили перелякані російські компанії. Результат, як із сумом сказала мені Євгенія Альбац, полягав у тому, що потенційні рекламодавці злякалися ще більше.
15. Див.: <http://www.cpj.org/news/2007/europe/russia28jun07na.html>.
 16. Опубліковано в «Новой газете» 2 червня 2003 р., можна прочитати на сайті: www.novayagazeta.ru/data/2003/39/00.html.
 17. Убивство журналістів — не новина в Росії. Навіть за доби Єльцина, коли засоби масової інформації були набагато плюралістичніші, сміливі репортери ризикували тим, що їх уб'ють. Дмитрій Холодов, молодий репортер, що розслідував корупцію в армії, загинув, розкриваючи дипломат із закладеною міною на одному московському залізничному вокзалі в жовтні 1994 р. Його газета звинувачувала військове керівництво в наказах здійснювати замовні вбивства. Після розслідування, яке критикували його батьки, шістьох чоловік виправдали. Відмінність полягає в тому, що вбивство Холодова спричинило національне обурення, дарма що його не зовсім поділяли в Кремлі.
 18. У вересні 2007 р. російські слідчі заарештували одинадцятьох чоловік, зокрема людей, начебто пов'язаних із чеченським злочинним світом, і одного полковника ФСБ. Старші російські урядовці казали, що заарештовані працювали на користь іноземного ворога Кремля; вони мали на увазі Березовського, що завжди відкидав усяку причетність до цієї справи. Родина й колеги Політковської розповідали про свій страх, що політичне втручання зашкодить слідству, і критикували владу за усування П'ютра Гаріб'яна, одного з найкомпетентніших московських слідчих, що раніше вів цю справу.
 19. Громадськість лишилася не переконана. Опитування, проведене в червні 2006 р. фондом «Общественное мнение», засвідчило, що 31% респондентів вважали, що телебачення об'єктивне. Див.: http://bd.english.fom.ru/report/map/az/0-9/edomt0625_1/edo62521.

- Проведене центром Левади в березні 2007 р. опитування громадської думки про Чечню засвідчило: 49% сказали, що висвітлення поверхове; 28% — що воно приховує проблеми, і тільки 11% відповіли, що задоволені.
20. Ще одна поправка в грудні 2006 р. розширила список осіб, які не можуть брати участь у виборах: тепер до них належали і звинувачені в «екстремізмі».
 21. Див.: http://www.osce.org/documents/odihr/2004/06/3033_en.pdf.
 22. За однією розповіддю, багатство почало наростати з готелю в місті Турку в Фінляндії, придбаного тоді, коли Путін опікувався зовнішньоекономічними зв'язками Санкт-Петербурга. Звісно, під його владою процвітали санкт-петербурзькі компанії з прихованою структурою власності. Компанія з мобільного телефонного зв'язку, яку заснував його приятель Леонід Рейман (нині міністр зв'язку) і в материнській компанії якої в 1998–1999 рр. працювала його дружина Людмила, набула пожедані ліцензії напрохуд швидко. Західні служби розвідки стверджують, що його особисте багатство становить 11 млрд. дол.; одне добре поінформоване шведське джерело називає цифру, більшу в кілька разів. У Фінляндії начебто була замовлена колосальна яхта для невідомого російського покупця, а власники інших верфей кажуть, що жоден росіянин не хоче нічого довшого за 180 м, щоб не образити Путіна. А які стосунки Путіна з Абрамовичем? Цей магнат-мультимільярдер був найближчим фінансовим довірником родини Єльцина, а тепер він поділяє свій час між Лондоном (де володіє футбольним клубом «Челсі») і Москвою. Див.: «Владимир Путин стал самым богатым кандидатом // «Коммерсантъ». — 2004. — 4 лютого; <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?docsid=446423>.
 23. Брудні трюки не завжди такі видовищні, але вони властиві російській політиці. Компромат — головна політична валюта. Він може бути справжнім або вигаданим. Під час виборів у сибірському місті Томську 2007 р. опоненти нечисленного ліберально-консервативного *Союзу правых сил* (російська аббревіатура СПС) випустили від його імені листівку, яка мала запропонувати хворим на

- СНІД грошовиту роботу у виборчій кампанії паює шанс потиснути руку виборцям: то був ефективний наклеп у країні, сповненій глибоких упереджень і проти гомосексуалістів, і проти інфікованих ВІЛ. У Красноярську гасла на плакатах СПС «За достройку!» ретельно замінили гаслами «За доворуйку!», то було ефективно глузування з непопулярних бізнесових спонсорів партії.
24. Валерій Выхутович. «Другая Россия» и другие // «Российская газета». — 2007. — 13 липня. Див.: <http://www.rg.ru/2007/07/13/vyzhutovitch.html>. Проте іноземні дослідники дійшли інших висновків.
 25. За даними лобістської групи «*Transparency International*», 2006 р. Росія була 121-му місці серед 163 розглянутих країн, поділивши це місце з Беніном, Гаяною, Гамбією, Гондурасом, Непалом, Руандою, Свазілендом і Філіппінами. 2007 р. вона перейшла на 143-тє місце, поділивши його з Гамбією, Індонезією і Того. Див.: http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi2007; http://www.iht.com/articles/ap/2006/11/07/business/EU_FIN_Russia_Corruption.php, а також <http://www.rg.ru/2006/11/07/buksman.html>.
 26. Хоча демократію загалом вважають за синонім політичної свободи і плюралізму, представницького врядування, верховенства права та інших добрих речей, я намагався уникати цього слова в своїй книжці. Варто пам'ятати, що слово «демократія» ввійшло в загальний ужиток у 1930-х роках як спосіб увиразнити слабкість авторитарних режимів у Німеччині, Італії та в інших країнах. Доти це слово найчастіше вживали з конотаціями «врядування юрби». Відтоді це слово так принизили його вживанням як фігового листка для диктаторів, які стверджували, нібито мають народну підтримку, що воно стало майже безвартісним, як-от у назві «Німецька Демократична Республіка» (саме так називали советську зону окупації в Німеччині) або в гротескно-авторитарній Корейській Народно-Демократичній Республіці.
 27. Навіть уживання англійського слова *judiciary* («судова влада») для її характеристики було б хибним. Її краще годилося б назвати «Управлінням карних справ»

або просто інквізицією. Міжнародна асоціація адвокатів у своїй доповіді 2005 р. «Прагнення судової незалежності: доповідь про запропоновані зміни до судової влади в Росії» подає докладну розповідь про вади російської системи. Доповідь можна прочитати за адресою: http://www.ibanet.org/images/downloads/2005_06_June_Report_Russia_Striving%20for%20Judicial%20Independence_Final_English.pdf.

28. Організована агентством «Reuters» нарада з питань інвестицій у Росію, 10 вересня 2007 р.
29. Надто романтично дивитись на російське кримінальне правосуддя так, як зображено в книжці: *Martin Cruz Smith. Gorky Park* (1983 р.), та в подібних до неї виданнях: як ту саму втомлену від світу, але зрештою зичливу установу, що й відповідні їй служби в західних країнах.
30. Юрій Костанов, член Незалежної ради правових експертів у Москві та віце-президент Московської колегії адвокатів, розповів газеті «*The Washington Post*» 3 червня 2007 р.: «Вона — блискучий і професійний юрист, і кожен дуже добре розуміє: якщо вони можуть позбавити її права адвокатської практики, то можуть позбавити цього права кого завгодно». Далі додав: «Думаю, це все — робота спеціальних служб. Вони чинять так, щоб примусити кожного танцювати під їхню дудку, і кожному кажуть: „Ми влада“». Див.: www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/06/02/AR2007060201135.html.
31. Хоча цей суд охоплює лише 18% населення Росії, російські справи становлять до 23% розглянутих справ.
32. 2007 р. один високопоставлений російський суддя пішов далі, кажучи, що громадянам слід дозволити звертатися до цього суду тільки тоді, коли вони використовують усі правові шляхи в самій країні, а не просто програють апеляцію в суді.
33. Натхнені громадянським духом — саме так люди називають активістів, діяльність яких вони схвалюють. Самопризначених філантропів і набридливих прожекторів називають жорсткішими, але інколи точнішими словами.

34. Дві давні советські приказки дуже промовисті. «Ініціатива підлягає покаранню»; «Я начальник — ти дурень, ти начальник — я дурень».
35. Хоча, звертаючись до редакторів у серпні 2007 р., Путін, здається, дав сигнал, що Асламазян не треба переслідувати. «Так, я добре знайомий із цим випадком. Але він не вартий і макового зернятка. Вона може повернутися до рідної країни без ніякої тривоги. Звичайно, ніхто не звільняє її від адміністративної відповідальності за її помилку, але помилку не слід плутати зі злочином». І додав: «Поки я президент, їй абсолютно нема чого непокоїтися».
36. В англomовних міжнародних виданнях назву цього міста й досі часто пишуть не *Kyiv*, а подають російську назву *Kiev*.
37. Хоч Україна стала набагато вільнішою країною, керують нею аж ніяк не краще. Ющенко виявився хронічно нерішучим президентом, а українська політика перебуває в озлобленій і приголомшливій безвиході.
38. Безхребетний британський уряд вирішив не зчиняти галас із цього приводу, боячись поставити під ризик британські інвестиції в Росії.
39. Однією з принад життя в Москві є те, що можна піймати «ліве таксі», стоячи просто на вулиці. Поїздка в такому разі може бути без страхування, гальм і знання правил вуличного руху, але розмова чарує, а ціна — обговорена одразу — майже завжди нижча. Водії походять з усіх етнічних меншин і їздять у непоказних авто, що уникають уваги всюдисущої й хижкої автоінспекції. Цей украй дерегульований ринок — один з останніх залишків анархічного життя російської столиці 1990-х років. Крім того, це спосіб, яким звичайні люди будь-якого походження можуть заробити кілька зайвих рублів.
40. На сайті <http://www.newizw.ru/news/2007-07-17/72924/> оцінено, що число цих груп становить понад 140.
41. *Sarah Mendelson, Ted Gerber. The Putin Generation: The Political Views of Russian Youth. — 2007.* Доступно на

- сайті: http://www.csis.org/images/stories/mendelson_carnegie_moscow_corrected.pdf.
42. Поки що власні кремлівські штучні масові рухи були на-
прочуд слухняні й зосереджувалися на вказаних цілях.
Скажімо, антисемітизм, укарбований у російських на-
ціоналістичних колах, на диво відсутній у риториці всіх
спонсорованих Кремлем груп молоді. (Путін має чудові
зв'язки з ретельно дібраними лідерами залишків єврей-
ської громади Росії). Але що станеться, наприклад, як-
що генерали спробують припинити започатковану кам-
панію, а війська відмовляться? Небезпека навчання лю-
дей організовувати демонстрації, друкувати листівки та
підвищувати громадську свідомість полягає в тому, що
ці люди можуть вирішити чинити це самостійно.
43. Ці дві родини стали сусідами в північному Лондоні.
44. Це звинувачення, яке несамовито заперечували росій-
ські урядовці від імені Путіна, спиралося на вкрай не-
певні свідчення: випадок, коли під час прогулянки по
Кремлю російський президент розбалакався з однією
родиною й поцілував їхнього хлопчика в живіт.
45. *Yuri Felshtinsky, Alexander Litvinenko, Geoffrey Andrews.*
Blowing up Russia: Terror from Within. – London: Gibson
Square Books, 2007.
46. Як і багато таких операцій, цей замах спартачили. Ка-
тарська влада арештувала трьох чоловіків, що виявили-
ся агентами ГРУ. Після інтенсивного дипломатичного
тиску їх звільнили, а коли вони повернулися додому, їх
привітали, як героїв. Росія стверджує, що це просто зни-
щення терористів і що немає ніякої різниці між її на-
маганнями ліквідувати провід чеченських сепаратистів,
які протягом багатьох років тероризували країну, і аме-
риканським полюванням за Усамою Бен-Ладеном. Але
відмінність полягає в тому, що більшість чеченських лі-
дерів – принаймні в перші роки війни – послідовно
протестували проти вбивства цивільних і раз по раз за-
кликали до переговорів із Росією про мирний розв'язок
конфлікту. Вбивши єдиних чеченських лідерів, які хоті-
ли говорити про мир, Кремль убив і найкращі шанси по-
класти край війні.

47. Березовський аж ніяк не поліпшив свого публічного обличчя, коли дав нерозважливе інтерв'ю й повідомив, що підтримував повалення «силою» російського режиму. Британська влада дала зрозуміти, що була б утішена, якби її небажаний гість перебрався до якоїсь іншої країни.
48. «Guardian». — 2007. — 18 липня. Див.: <http://www.guardian.co.uk/russia/article/0,,2128844,00.html>.
49. «Daily Telegraph». — 2007. — 19 липня. Див.: <http://www.telegraph.co.uk/finance/economics/2812382/Bearing-the-brunt-of-Russia's-anger.html>.
50. *Julie Anderson*. The HUMINT Offensive from Putin's Chekist State // International Journal of Intelligence and Counter-Intelligence. — Т. 20. — 2007. — Випуск 2 (червень).

4. Чому гроші — найбільша сила Росії і наша найбільша слабкість.

1. Такі середні цифри можуть вводити в оману: адже їх прикрашають деякі дуже багаті росіяни, які декларують свої прибутки.
2. Див.: <http://www.russiaprofile.org/page.php?pageid=Business&articleid=a1187177738>.
3. Кремль прагне відродити російське високотехнологічне виробництво. У квітні 2007 р. Путін оголосив про 7-мільярдну (в доларах) програму сприяння нанотехнології; ще 1,2 млрд. дол. піде на підтримуваний державою технологічний фонд. Але минулий досвід підказує, що ці гроші в найкращому разі будуть украдені або змарновані іншим чином. Досвід довів, що російська держава — поганий сторож національного багатства. Головний реципієнт тих щедрот — інститут ім. Курчатова в Москві, що ним, як виявляється, керує близький колега Путіна — Михайл Ковальчук. Якби Кремль справді хотів поліпшити фінансування інформаційно-технологічного сектора, він міг би спробувати модернізувати зародкові рівні комп'ютеризації в російському державному секторі та ухвалити й застосовувати чіткі закони про інтелектуальну власність.

4. Див.: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/4562718.stm>.
5. Див.: <http://www.cato.org/realaudio/illarionov-2006-03-07.ppt> і www.iea.ru/article/present/pres060307.ppt.
6. Дуже легко додати привабливість. 2006 р. один швейцарський суд з'ясував, що Леонід Рейман, тодішній міністр зв'язку і близький особистий приятель Путіна, володів телекомунікаційними активами в Росії вартістю понад мільярд доларів. Це не завдало ніякого клопоту Рейманові, що просто спростував цей факт і далі працював на своїй посаді.
7. Див.: <http://www.finiz.ru/articles/article1243452/?print>.
8. Див.: <http://ej.ru/?a=note&id=7187>.
9. Скажімо, 3500 дослідних інститутів та університетів, що випускають щороку 200 000 студентів із дипломами інженерів та інших фахівців.
10. Гаїна Столярова в «*Transitions Online*», 12 липня 2007 р. Див.: <http://www.cceol.com/asp/issuedetails.aspx?issueid=a791f8d8-778c-40aa-8907-024c97095276&articleId=a774a662c-7893-4d2f-8eb3-8142ccb7aa23>.
11. Після краху ССРСР населення Росії щороку зменшується на 0,5%: від майже 149 млн. 1992 р. до 142 млн. тепер. Це зменшення почасти було замасковане міграцією етнічних росіян з інших частин колишнього Советського Союзу, але цей резервуар здебільшого вже виснажений. Нині зменшення кількості населення прискорюється.
Але є деякі позитивні ознаки. За минулі два роки дитяча смертність зменшилася на одну п'яту, а материнська смертність — на 8%. Рівень народжуваності зріс від 8,27 на 1000 чол. 1999 р. до 9,95 на 1000 чол. 2006 р. (Якщо порівняти, рівень народжуваності в Америці цього року становив 14,14, а в Британії — 10,71). Почасти це є наслідком закликів Путіна, зменшення злиднів і збільшення виплат матерям. А здебільшого це статистична щаслива випадковість: рівень народжуваності в ССРСР на початку 1980-х років був високий, і саме когорта жінок, народжених тоді, досягла найкращого дітородного віку.
12. Кількість абортів становить принаймні 1,5 млн. щороку. Опитування громадської думки засвідчують, що 10–15%

усіх абортів не реєструють. Путін визначив кризу населення як найбільшу проблему Росії й попросив парламент збільшити до 166 дол. у місяць допомогу родинам, які всиновили дітей.

13. Див.: <http://www.pwc.com/extweb/ncpressrelease.nsf/docid/FB66FD4D8CBB5640802573050019EB74>.
14. Див.: <http://www.pwc.com/extweb/ncpressrelease.nsf/docid/7CB1C559F9811342802572660030A670>.
15. Див.: <http://www.pwc.com/extweb/ncpressrelease.nsf/docid/CE48734DA6D884778025729C0031D354>.
16. Див.: <http://www.pwc.com/extweb/ncpressrelease.nsf/docid/7CB1C559F9811342802572660030A670>.
17. За оцінками банкірів, його реальна вартість може бути в кілька разів вищою.
18. Див.: <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=633868>.

5. «Нове самодержавство»: що надихає проводирів Росії?

1. Хоч як вони ненавиділи західний матеріалізм і лицемірство, навіть найнаївніші й найідеалістичніші іноземці не вдовзі побачили, що советський комунізм нудний. Якщо вони взагалі зберегли цікавість до лівих ідей, то дрейфували до троцькізму чи навіть до звичайних соціалістичних партій. Ортодоксальний комунізм зберіг плацдарм тільки в профспілках кількох західноєвропейських країн. І це завдяки не меншою мірою таємним кремлівським субсидіям, ніж корисності комуністичної ідеології.
2. Її створив 1995 р. тодішній прем'єр-міністр Черномірдіні. Він охарактеризував себе як ліберала й центриста. Коли він пішов з посади, об'єднання перетворилось у не менш улесливо назване «Єдинство», яке заснували прихильники Путіна, щоб протидіяти партії «Родина» головних регіональних противників Єльцина під час виборчої кампанії напередодні виборів до Думи в грудні 1999 р.
3. Це визначення досить вільне. Смагляві народи Кавказу й Середньої Азії донедавна були советськими громадянами, а чимало їх тепер мають російське громадянство. Вони «іноземці» тільки в найвужчому расовому розумінні.

4. Ярослав Крестовская. Владимир Жириновский про сексуальные проблемы Кондолизы Райс // «Комсомольская правда». — 2006. — 9 січня. Див.: <http://www.pravda.ru/world/09-01-2006/73182-zhirinovsky-0>.
5. Андрій Сахаров, советський фізик і захисник прав людини, був найвідомішим борцем за свободу в ССРСР. 1975 р. він став лауреатом Нобелівської премії, хоча советська влада не дала йому дозволу поїхати до Стокгольма і прийняти її. Після протестів проти інтервенції в Афганістан його заслали в Горький (тепер знову відомий під своєю дореволюційною назвою Нижній Новгород). Він помер 14 грудня 1989 р. у віці 68 років.
6. Советська ікона, 12 квітня 1961 р. він уперше вийшов у космос.
7. Зокрема право використовувати придатнішу латинську абетку замість кириличної.
8. Єльцин замінив його «Патріотичною піснею» (без слів) російського композитора Глінки. Путін хотів відновити старий гімн — зі старою мелодією і новими словами. В тих словах не було ніяких згадок про советську добу, але збереглося уявлення про давнє російське «братство» (яке в очах неросійських народів країни може означати щось дуже близьке до імперіалізму).

Россия — священная наша держава,
Россия — любимая наша страна.
Могучая воля, великая слава —
Твое достоянье на все времена!

Хор:
Славься, Отечество наше свободное,
Братских народов союз вековой,
Предками данная мудрость народная!
Славься, страна! Мы гордимся тобой!
9. Оцінки істориків різняться. Роберт Сервіс вважає, що жертв було приблизно 300 000; Роберт Конквест — приблизно 500 000, Норман Лоу стверджує, що страчено 50 000 — 200 000 чол., 400 000 чол. загинули у в'язницях або були вбиті під час повстань.
10. Вид. «Penguin Classic». — 1977. — С. 260.
11. Гроші вкрали або привласнили комуністичні керівники,

- і здебільшого вони ніколи не дійшли до людей, яким були призначені.
12. Це однаково, якби Росія обрала за свого лідера якогось ветерана — критика Советського Союзу за часів «холодної війни», скажімо, Владіміра Буковського, що живе в Британії.
 13. Японія, звичайно, — зовсім інша річ.
 14. Владімір Путін, «Щорічне звернення до Федеральних зборів», 25 квітня 2005 р. Див.: http://kremlin.ru/eng/speeches/2005/04/25/2031_type70029type82912_87086.shtml (англійський переклад трохи неточний). Адже російською мовою фраза звучала так: *«Прежде всего следует признать, что крушение Советского Союза было крупнейшей геополитической катастрофой века»*. Ця промова доступна й російською мовою: http://kremlin.ru/eng/speeches/2005/04/25/2031_type70029type82912_87086.shtml.
 15. «Полька-бабочка», як на те, — незвичайне запозичення безпосередньо зі сталінського пропагандистського лексикону, де ці слова використовували для характеристики чогось геть чужого. Див. пояснення Павла Фельгенгауера, журналіста й нещадного критика Кремля (*Pavel Felgenhauer. Kremlin Rejects «Foreign» Approach to Russian History* // «Eurasia Daily Monitor». — The Jamestown Foundation, 27 червня 2007 р.). Див.: http://www.jamestown.org/edm/article.php?article_id=2372256.
 16. Зустріч з учасниками Всеросійської конференції вчителів гуманітарних і суспільних наук, 21 червня 2007 р., Ново-Огарьово. Окремі уступи англійською мовою доступні за адресою: http://kremlin.ru/2007/06/21/1702_type63376type63381type82634_135323.shtml, а також повний текст російською мовою: http://kremlin.ru/appears/2007/06/21/1702_type63376type63381type82634_135323.shtml.
 17. Москва: Просвещение, 2007.
Дві цікаві статті (російською мовою) дають змогу глибше зрозуміти питання:
http://www.ng.ru/ng_politics/2007-07-03/10_uchebniki.html;
http://www.ng.ru/politics/2007-07-05/3_pozor.html.

18. Див.: http://www.kremlin.ru/eng/text/speeches/2005/05/07/0852_type82916_87605.shtml.
19. Звинувачення «У вас негров линчуют» стало символом совєтської пропаганди, зіпертої на цей принцип.
20. 25 серпня 1968 р. Тетяна Баєва, Константин Бабицький, Лариса Богораз, Вадим Делоне, Владімір Дремлюга, Віктор Файнберг, Наталя Горбанєвська і Павел Литвинов зібралися на Червоній площі з чехо-словацьким прапором і плакатами з такими гаслами, як-от «За вашу і нашу свободу» і «Слава вільній та незалежній Чехо-Словаччині!». Демонстрантів майже миттю заарештували. Заохочена іншими, Баєва заявила, що опинилася тут випадково, і її відпустили. Богораз засудили до чотирьох років заслання в Сибіру, 1989 р. вона стала головою Московської гельсінкської групи. Вона померла 2004 р. Делоне засудили до двох років трудових таборів. 1975 р. він емігрував до Франції й помер 1983 р. Литвинова засудили до п'яти років заслання в Читі. 1973 р. він емігрував до Америки й живе там і досі. Горбанєвську не судили, бо вона недавно народила дитину. Віктора Файнберга оголосили божевільним і на п'ять років запроторили до психіатричної лікарні. Том Стопард присвятив йому п'єсу «Кожна добра людина заслуговує ласки» (*Tom Stoppard. Every Good Boy Deserves Favour*).
21. «Российская газета». — 2007. — 8 вересня, коментар Александра Сабова. Він не доступний на веб-сайті газети, але його можна прочитати за адресою: http://community.livejournal.com/ru_katyn/12893.html.
22. Майже не згадано про американську та британську допомогу СРСР під час війни.
23. Кожна сторона вважала, ніби отримала кращу угоду. Німеччина могла добити країни Центральної Європи, а потім зосередитися на розгромі Франції та спробах примусити Британію благодіти миру. Совєтський Союз, перебуваючи в хаосі після сталінських чисток, сподівався стояти осторонь, поки «імперіалістичні держави» воювали між собою і ослаблювали одна одну. На сторінці <http://www.fordham.edu/halsall/mod/1939pact.html> міститься текст угоди і таємний протокол. Сторінка

- <http://www.regnum.ru/news/411620.html> (російською мовою) добре пояснює теперішнє кремлівське мислення про це питання.
24. Естонія — майже єдина країна, що приступила до вирішення найбільшої проблеми посткомуністичного світу: реформи державної адміністрації. На відміну від майже кожної іншої країни, Естонія збудувала свої найважливіші інституції з нуля, відцуравшись спокуси використати «досвідчені» залишки комуністичної доби. У результаті країна має найсучасніші та найефективніші державні органи в регіоні: від украй ефективного Міністерства закордонних справ до служб безпеки і розвідки, яким глибоко довіряють їхні західні колеги. Видатний президент цієї країни дедалі більшою мірою говорить від імені всього посткомуністичного регіону.
 25. Щоб бути справедливим, слід сказати, що дехто з американців думав так само про Нікарагуа під владою сандіністів і досі думає так про комуністичну Кубу.
 26. Цей журнал у советському ультиматумі був охарактеризований, і то цілком хибно, як «орган балтійської військової антанти». Збуджений цим історичним прикладом, я заснував у Талліні 1992 р. англomовний тижневик. Навмисне провокаційний, він містив колонку з назвою «Військовий нагляд», у якій публікували повідомлення про негідні дії окупаційних військ.
 27. Він народився 1920 р., і його, мабуть, найвідоміший твір (перекладений англійською мовою) — «Імператорський безумець» (*Jaan Kross. The Czar's Madman.* — London: Harvill, 1992).
 28. Цитовано за адресами: www.jamestown.org/edm/article.php?article_id=2369743 (англійською мовою) і http://www.rian.ru/world/foreign_russia/20050510/39960964-print.html та <http://lenta.ru/news/2005/05/10/putin> (російською мовою).
 29. У вид.: *Romualdas Misiunas, Rein Taagepera. The Baltic States: The Years of Dependence, 1940–90.* — Berkeley, 1993, подано докладну розповідь. Я зосередився тут на Естонії, бо ця країна, коли я пишу книжку, — головна мішень кремлівського невдоволення.

30. Цей дивовижний факт я завдячую вид.: *Robert Gellately. Lenin, Hitler, Stalin.* — London: Cape, 2007. — С. 389.
31. У жовтні 2007 р. Путін говорив: «У результаті шокової терапії 1990-х років, фінансової кризи 1998 р. і трагічних подій на Кавказі економіка і соціальна сфера країни переживали кризу. Це саме можна сказати й про суспільну мораль тієї пори. Територіальна цілість країни була під загрозою». Вступні зауваги на VIII з'їзді партії «Единая Россия», 1 жовтня 2007 р., *Гостинный двор*, Москва. Див. англійською мовою на сайті: http://www.kremlin.ru/eng/speeches/2007/10/01/1418_type82912type82913type84779_80868.shtml, а також російською: http://www.kremlin.ru/appears/2007/10/01/1990_type63374type63376type63378type82634_146479.shtml.
32. У Британії популярним повоєнним гаслом був заклик «Повісити кайзера».
33. Крім того, в підручнику наголошено, що Росії не треба диктувати зовні, уславлено кампанію з банкрутства «Юкосу», виправдано катастрофічне втручання Росії в українську Помаранчеву революцію і сказано, що вигоди війни з тероризмом змусили і Росію, і Америку однаковим способом обмежити громадянські свободи.
34. *Lilia Shevtsova. Anti-Westernism is the New National Idea*, див.: www.carnegieendowment.org/publications/index.cfm?fa=view&id=19480.
35. Відповіді на запитання російських журналістів, 6 грудня 2004 р., Анкара, Туреччина. Див. англійською мовою на сайті: http://www.kremlin.ru/eng/speeches/2004/12/06/1232_type82915-80868.shtml, а також російською: http://www.kremlin.ru/appears/2004/12/06/1409_type6380_80827.shtml.
36. «Щорічне звернення до Федеральних зборів», Москва, 2006 р. Див. англійською мовою: http://www.kremlin.ru/eng/speeches/2006/05/10/1823_type20029type82912_105566.shtml, а також (із «товарцем» вовком) російською: http://www.kremlin.ru/appears/2006/05/10/1357_type63372type63374type82634_105546.shtml.
37. *Thomas E. Ricks, Craig Whitlock. Putin Hits U.S. Over*

- Unilateral Approach: Rebuke Is Called Unusually Hostile // «Washington Post». — 2007. — 11 лютого, див.: <http://www.washingtonpost.com/wpdyn/content/article/2007/0210/AR2007021000524.html> (англійською мовою). Текст (англійською мовою) промови й подальшого обговорення на Мюнхенській конференції з питань безпеки, 10 лютого 2007 р., див.: http://www.kremlin.ru/eng/speeches/2007/02/10/0138_type82912type82914type82917type84779_118123.shtml. Російською мовою: http://www.kremlin.ru/appears/2007/02/10/1737_type63374type63376type63377type63381type82634_118097.shtml. Відеозапис цієї події див.: http://media.kremlin.ru/2007_02_10_01.wmv.
38. Такі злобні, а інколи крикливі коментарі й досі інколи поєднуються з майже запобігливим офіційним бажанням обговорити відносини з Америкою. Путін запросив Буша на свою дачу й дав йому поводити свою неоціненну «Волгу» 1956 р. випуску; під час параду на честь Дня Перемоги на Червоній площі, що відзначав 60-ту річницю закінчення Другої світової війни, Путін демонстративно дав своєму колезі найкраще місце і охарактеризував його як гостя «особливого значення». Див. http://www.gazeta.ru/2007/05/11/oa_238815.shtml.
39. Не меншою мірою, ніж створювати міжнародні правові та бюрократичні тертя, Кремль прагне приєднатися до будь-якого клубу, до якого може, і чинить несамовитий опір будь-яким припущенням, ніби він не належить до «великої вісімки» або Ради Європи. Жоден з так званих патріотів у Кремлі не пояснив, як Росія може бути рівним партнером із Заходом, якщо вона раз по раз відкидає принципи взаємозалежності, багатосторонності, прав людини та відкритості, на основі яких функціонує цивілізований світ.
40. Див.: <http://www.carnegie.ru/en/pubs/media/76677.htm>.
41. *Lilia Shevtsova*. Anti-Westernism is the New National Idea.
42. Натомість 21% сказали, що вони забобонні, 9% визнали, що вірять у гороскопи, 8% — в магію, а 6% — в НЛО. Див.: <http://bd.english.fom.ru/report/cat/man/>

- valuable/ed072321, де подано інший погляд і цікаві спостереження.
43. Див.: http://www.newyorker.com/archive/2002/04/01/020401ta_talk_lipman.
44. Див. статтю Ігоря Торбакова за адресою: http://www.jamestown.org/publications_details.php?volume_id=414&issue_id=3681&article_id=2370960.
45. Цитовано у вид.: «Los Angeles Times». – 2005. – 11 квітня. Цікаві й сторінки (обидві російською мовою): <http://www.otechestvo.org.ua/main/20068/1708.htm> і <http://www.evrazia.org/modules.php?name=News&file=article&sid=2625>. У поєднанні з підозрами самої влади і до іноземних організацій, і до прав меншин позиція РПЦ призвела до прикрого зменшення релігійної свободи. Неправославним церквам важко зареєструватися, їхнім закордонним священикам важко отримати візи та дозволи на проживання.
46. Ідеї, що Росія, як і кожна країна, – не що інше, як історична випадковість, не розглядають.
47. Див.: <http://www.viperson.ru/wind.php?ID=322805&soch=1>.
48. Див.: <http://www.viperson.ru/wind.php?ID=322805&soch=1>.
49. Якби Путін хотів надати своїм уявленням про законність більш традиційної форми, то говорив би про *власть*, або *верховенство закона*. Проте він не говорить.
50. Цей централізаційний підхід сумнівний. Тверезий глузд підказує, що врядування, твердо контрольоване з центру, може становити проблеми в країні, яка має найбільшу в світі територію. Навіть Китай вважає за до речне надати місцевим керівникам більшої гнучкості. Америка і Бразилія процвітають як федерації.
51. Див.: <http://www.oecd.org/dataoecd/58/49/37656835.pdf>.
52. Хоч як Путін вихваляє чесноти суворого контролю, він та інші можновладці аж квапляться скинути з себе відповідальність, тільки-но виникає така потреба. Скажімо, у випадку з отруєнням Литвиненка російська лінія полягала в тому, що державу не можна вважати відповідальною за крадіжку великої кількості вбивчої радіоактивної

- речовини з інституту ядерних досліджень, який начебто суворо охороняють, або за те, що ветеран служби безпеки лишає сліди цієї речовини під час своєї подорожі до Лондона й назад. Адже лінія насправді була така: «Це Росія. Такі речі трапляються. Звикайте до цього».
53. Чого насправді потребує держава, так це *власной горизонтами*, за якої держава підзвітна і перед своїми інституціями, і перед суспільством. Але розв'язок Путіна, начебто відповідний російській політичній культурі, — не згуртоване врядування й підзвітність суспільству, а невблаганний тиск згори донизу. Державу примушує працювати страх, а не свідомість.
 54. «Комсомольская правда». — 2004. — 6 листопада, а також: <http://www.press-attache.ru/ArticlePrint.aspx/news/321>.
 55. М. Юрьев. Третья Империя. Россия, которая должна быть. — М.: Лимбус Пресс, 2006 (тільки російською мовою).
 56. Див.: <http://www.frontpagemag.com/Articles/Printable.aspx?GUID=3E0AF111-0918-4A94-947F-E1E6D2E1E5D4>.
 57. Див.: http://www.mediacratic.ru/owa/mc/mc_project_news.html?a_id=17121.
 58. Інтерв'ю у вид.: «Ведомости». — 2007. — 5 липня. Відколи він став президентом, використання цього терміна зменшилося, хоч ідеї, які він виражав, міцно утвердилися.
 59. Див.: <http://www.russiaprofile.org/page.php?pageid=Experts%27+Panel&articleid=a1183125261>.

6. Як Східна Європа опинилася на передовій нової «холодної війни»

1. Прикре віддауння очоленої радами інтервенції в Чехо-Словаччину є ще однією сильною історичною паралеллю.
2. Дуже добрим є визначення, яке запропонував словацький експерт із зовнішньої політики Маріо Ніколіні: «Євроатлантизм репрезентує політику, яка прагне сильної Європи і зміцнює багатосторонні рефлексії Америки». *Mário Nicolini. Slovakia One Year after NATO Entry: From National to Collective Interest (and Back) // «EuroJournal.org» — «Journal of Foreign Policy of Moldova».* — 2005. — №

- 11, Central and Eastern Online Library (CEEOL), див.: <http://www.ceeol.com/aspx/getdocument.aspx?logid=5&id=b6a97a38-0a1c-4df9-849d-9d1e608287af>.
3. Саміт НАТО в Бухаресті в квітні 2008 р. відклав заяву про членство від Македонії, проте запросив приєднатися Хорватію і Албанію. Наступний кандидат на членство – Хорватія.
4. Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина і Чеська Республіка приєдналися до ЄС 2004 р., Румунія і Болгарія – 2007 р. Наступні кандидати на членство – Македонія і Хорватія.
5. Ігор Родіонов, «Підходи до російської військової доктрини», промова, прочитана на конференції в Академії Генерального штабу (27–30 травня 1992 р.), опубліковано у вид.: «Военная мысль». – 1992. – Липень.
6. Балтійські держави і їхні педантичні друзі наполягають, що вони були не «совєтськими республіками», а окупованими територіями. Більшість західних країн ніколи не визнавали їхньої анексії Совєтським Союзом і відмовлялися мати офіційні та високого рівня контакти з урядовцями місцевих адміністрацій «совєтських прибалтійських республік».
7. Трохи протверезений Мечіар повернувся тепер до влади як молодший партнер коаліційного уряду, сформованого після червневих виборів 2006 р.
8. Він помер 2006 р. в Нідерландах у тюремній камері під час суду за воєнні злочини.
9. 2007 р. Каримов був восьмим у хіт-параді «найлихіших диктаторів світу», опустившись із п'ятого місця попереднього року. Див.: *David Wallechinsky. Who is the World's Worst Dictator // Parade*, 11 лютого 2007 р.; http://www.parade.com/export/sites/default/articles/web_exclusives/2007/02-11-2007/dictators08.html.
10. Див.: Катерина Григор'єва. Корреспондент «Известий» посещає базу США в Киргизії; <http://www.ferghana.ru/article.php?id=521&print=1&PHPSES-SID=2d1d1ca13806e42db563aa39ccb889f8>.
11. Твердо підтримуваний Туреччиною, Азербайджан вважає, що Вірменія незаконно окупувала його територію

Нагірний Карабах. Вірменія стверджує, що історія, демографія і завоювання дають їй переконливіше право. Мирні переговори ні до чого не довели, і Вірменія вдячно надала територію для російської військової бази, водночас тихо поліпшуючи стосунки з Іраном. У разі мирної угоди з Азербайджаном і зближення з Туреччиною мало хто сумнівається, що Вірменія буде невдовзі завзятим членом євроатлантичного табору.

12. Саме так звучить його прізвище білоруською мовою, російською буде Александр Лукашенко.
13. Дмитрій Завадський, журналіст; Юрій Захаренко і Віктор Гончар, політики; Анатолій Красовський, бізнесмен. Білоруською мовою їхні прізвища звучать так: Віктар Ганчар, Зміцер Завадський, Юрій Захаранка і Анатоль Красуський.
14. Ним керує Бородін, колишній керівник справ адміністрації президента, де працював Путін після свого переїзду з Санкт-Петербурга.
15. Вона виникла з колишньої «шанхайської п'ятірки» — Росії, Китаю, Казахстану, Киргизстану і Таджикистану, — створеної в 1990-х роках.
16. Вона виникла в травні 1992 р., коли Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан і Узбекистан підписали договір колективної безпеки, що набув чинності в квітні 1994 р., на той час його підписали й Азербайджан, Грузія і Білорусь. У квітні 1999 р. Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Росія і Таджикистан погодилися продовжити договір ще на п'ять років, проте Азербайджан, Грузія та Узбекистан відмовилися. У жовтні 2002 р. шість членів, які лишилися, назвали себе Організацією договору про колективну безпеку. В червні 2006 р. до них приєднався Узбекистан.
17. Намагаючись за комуністичної доби отримати дозвіл на проживання в Чехо-Словаччині, я так вибрав час, щоб подача моєї заяви збігалася з періодом акредитації журналістів на сесію НБСЄ 1988—1989 рр. Якби чехословацька влада вдалася в моєму випадку до своєї звичайної тактики створення перешкод, то одразу, як пояснив мені приязний британський дипломат, стала б

- «відкритою мішенню» для своїх західних критиків. За пару тижнів я отримав усі потрібні папери.
18. Хоча деякі західні країни, передусім Америка, наполягали, що це не впливає на їхню політику невизнання щодо окупації балтійських держав.
 19. Латвія і Росія остаточно підписали договір про кордон у грудні 2007 р., коли Латвія, дарма що така позиція суперечлива, погодилася вилучити всі згадки про довоєнну державність.
 20. Навіть Білорусь 1918 р. мала кілька місяців незалежності. Уряд у вигнанні, що походить від тих кількох місяців державності, зберігає своє нікчемне існування донині. Див.: Home thoughts from abroad // «The Economist». — 2001. — 20 грудня; http://www.economist.com/world/africa/displayStory.cfm?Story_ID=883955. Крім того, The sorrows of Belarus (тільки в інтернеті) // «Europe View». — 2006. — 16 листопада; http://www.economist.com/agenda/displayStory.cfm?story_id=8171305&fsrc=RSS.
 21. Це мало б означати не тільки вільні вибори, а й скасування обмежень на незалежні організації, засоби масової інформації та опозиційні політичні партії, вивід російських військ, військової розвідки та зброї, кінець незаконної економічної діяльності, як-от виробництва контрафасонної продукції, поширення наркотиків і пропаганди. Варто зазначити, що й Молдова — не взірець у цих питаннях.
 22. У середині 2007 р. контури цієї угоди, здавалося, набували форми. 20 липня президент Молдови Воронін признався, що виробив із Путіним таємну, проте не остаточну угоду. Її елементом начебто був і вивід російських військ після політичного залагодження, зокрема нових виборів і гарантованої (і, здається, диспропорційно щедрої) кількості місць для придністровських депутатів. Придністровська сторона отримала б і гарантовану посаду заступника міністра в кожному міністерстві, а лідер регіону мав би посаду в уряді. Якби цю угоду втілили в життя, вона б поклала край слабеньким спробам Молдови реформувати свої

державні інституції. Придністров'я — яскравий приклад капіталізму російського стилю, де сили безпеки, політика і бізнес створили майже безшовний моноліт багатства і влади. Взамін Росія усунула б теперішнє придністровське керівництво — безперечно для розкішного життя на пенсії десь у Росії — і знову відкрила б свої ринки для молдавського вина. Але наприкінці року зовнішній тиск начебто розладнав або принаймні зупинив ці плани.

23. Вони становили навряд чи п'яту частину населення своєї номінальної батьківщини.
24. Одного разу я навідав нового міністра фінансів, якому енергійно сприяло оптимістичне, як і завжди, американське посольство. Його кабінет був блискучий, сучасний і комп'ютеризований. Ми мило порозмовляли про електронне врядування і складання бюджету з нуля. Було цілком зрозуміло, що таланти міністра аж ніяк не дорівнюють його політичному впливу. Виходячи, я скористався давнім журналістським трюком і попросив дозволу піти в туалетну кімнату, сказавши, що сам знайду шлях на вулицю. Не тільки туалет був гірший за купу гною, а й мої візити до деяких інших кабінетів дали набагато переконливішу картину: низка тьмяно освітлених і брудних кабінетів, заповнених пошарпаними дерев'яними меблями. Понурі невеличкі люди в кепсько припасованих коричневих костюмах нескінченно розмовляли з дебелими чоловіками в шкірянках. Я не побачив жодного комп'ютера, а зі стель звисали голі лампочки.
25. Докладну розповідь про мирні плани Саакашвілі та інші зусилля можна знайти в статті: *Liz Fuller. Georgia: Tbilisi Ups The Ante Over South Ossetia*, 29 березня 2007 р.; <http://rfe.rferl.org/featuresarticle/2007/03/86b14f63-bd12-470b-f459-2fdf9a4d1183.html>.
26. До грузинської гострої, насиченої сіркою мінеральної води, відомої під назвою боржомі, треба звикнути. В Союзі Союзу вона була найпопулярнішим напоєм у пляшках. Російські війська в серпні 2008 р. сплюндрували природний парк, у якому її видобувають.

27. Путін порівняв дії Грузії з політикою керівника сталінського КГБ Лаврентія Берії. Див., напр.: *Peter Finn*. Putin and Georgia Officials Intensify Rhetoric in Dispute: President Calls Russians' Arrests «State Terrorism» // «Washington Post». — 2006. — 2 жовтня; http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/10/01/AR2006100100898_pf.html, або російською мовою: <http://www.rg.ru/2006/10/02/prezident.html>; <http://www.vsesmi.ru/news/134556/>; <http://www.annews.ru/news/detail.php?ID=32208&print=Y>.
28. Російські урядовці виділили грузинів як нелегальних іммігрантів: міліція в Москві почала перевіряти на вулиці документи в людей, які збиралися коло таких місць, як грузинське посольство і грузинська церква. В деяких московських школах міліція вимагала списки дітей з етнічними грузинськими прізвищами. Ці заходи були не менш абсурдні, ніж намагання вилучити в Британії чи Америці ірландських громадян на основі їхніх прізвищ. Скажімо, Григорій Чхартішвілі — успішний автор детективних романів, які він видає під псевдонімом Борис Акунін. Здається, не з якої іншої причини, як через характерне прізвище, до офісу його видавця здійснила рейд податкова поліція. За даними організації «*Human Rights Watch*», протягом наступних двох місяців з Росії вигнали 2380 грузинів, ще 2200 виїхали самостійно, отримавши наказ про депортацію. Невідоме число інших грузинів просто вирішили, що краще покинути Росію. Дехто з них справді перебував там нелегально, але серед депортованих були й російські громадяни грузинського етнічного походження, і грузини з чинними візами і дозволами працювати. Затримані майже не мали права скажитися і звернутися до адвокатів або до суду, де на них чекав «недбайливий» (за словами доповіді) судовий розгляд, а то й ніякого. Умови під час депортацій часто були суворі, а інколи жахливі. За даними «*Human Rights Watch*», деякі затримані довгий час були позбавлені їжі та води, або ж їм казати пити з унітаза. У медичному лікуванні здебільшого відмовляли, що призвело принаймні до

- двох смертей — Манани Джабелії і Тенгіза Тогонідзе. Хоча антигрузинська кампанія скінчилася не менш швидко, ніж почалася, те, що підтримувана Кремлем ксенофобія затопила майже кожен закуток російського життя, безперечно стривожило. Див.: *Singled Out: Russia's Detention and Expulsion of Georgians* // «Human Rights Watch Report». — Т. 19. — № 5 (D), жовтень 2007 р.; <http://hrw.org/reports/2007/russia1007/russia1007web.pdf>.
29. Те саме сталося з балтійськими державами на початку 1990-х років. Російські економічні санкції та енергетичні блокади просто прискорили переорієнтацію на інші ринки.
30. Цю саму перекручену логіку використовували після отруєння Литвиненка, коли російське посольство в Лондоні звинувачувало Березовського. Див.: *Marc Champion. Georgian Incident Deepens Russia Rift* // «Wall Street Journal». — 2007. — 4 липня; http://online.wsj.com/article/SB118350332439357187.html?mod=google-news_ws.
31. Ольга Алленова, Федор Максимов. Грузия опознала российскую ракету — и тут же ее уничтожила // «Коммерсантъ». — 2007. — 9 серпня; <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=793939>, а також англійською мовою: <http://intellibriefs.blogspot.com/2007/08/georgia-identifies-russian-missile.html>.
32. Владімір Сокор в одному зі своїх численних чудових репортажів про Грузію уїдливо описує міжнародну реакцію: *Vladimir Socor. Moscow Pleased with OSCE's Response to Missile Drop on Georgia*, вівторок 11 вересня 2007 р., «Jamestown Foundation»; http://www.jamestown.org/edm/article.php?volume_id=420&issue_id=4223&article_id=2372410.
33. У грудні генеральний прокурор подав докази, що Патаркацишвілі планує державний переворот. З'явилися аудіо- та відеозаписи, які доводили, що один старший урядовець із Міністерства внутрішніх справ узяв хабара, щоб допомогти переворотові на другий день після виборів. 12 лютого Патаркацишвілі знайшли мертвим у його

- домі в Британії, начебто від серцевого нападу. Теоретики змови мали напружений день.
34. «США висловлює сумнів щодо участі Росії у війні в Грузії», повідомлення «Reuters», 13 листопада 2007 р.; <http://reuters.com/article/worldNews/idUSL1367375720071113>, а також: Crossing the Line: Georgia's Violent Dispersal of Protectors and Raid on Imedi Television; <http://hrw.org/reports/2007/georgia1207/>.
 35. OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report, Варшава, 4 березня 2008 р., http://www.osce.org/documents/odihr/2008/03/29982_en.pdf.
 36. *Vladimir Socor*. Moscow Makes Furious but Empty Threats to Georgia and Ukraine, «Jamestown Foundation», понеділок 14 квітня 2008 р.; http://www.jamestown.org/edm/article.php?volume_id=427&issue_id=4454&article_id=2372968.
 37. Див.: «Russia shot down Georgia drone», понеділок 21 квітня 2008 р.; <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/7358761.stm>.
 38. Коротка назва питань, пов'язаних із чотирма невідомими державками — Придністров'ям, Нагірним Карабахом, Південною Осетією і Абхазією, — що всі виникли під час війн, які супроводили крах СРСР.
 39. Ці аргументи були добре окреслені в статті (яка не належить авторові цієї книжки): South Ossetia is not Kosovo // «Economist». — 2008. — 28 серпня; http://www.economist.com/opinion/displaystory.cfm?story_id=12009678.
 40. Павел Фельгенгауер. Это была не спонтанная, а спланированная война // «Новая газета». — 2008. — 18 серпня; <http://en.novayagazeta.ru/data/2008/59/01.html>.
 41. Нефтегазовая дипломатия как угроза маргинализации // Независимая газета. — 2004. — 28 грудня.
 42. Хоча ця цифра була, напевне, перебільшена, і не один мільйон повернувся відтоді в Росію або змінив свою етнічну самохарактеристику.
 43. «Військова доктрина Російської Федерації», затверджена указом президента Російської Федерації В. В. Путіна № 706 21 квітня 2000 р. Див.: <http://www.iss.niit.ru/doctrins/doctr02.htm>.

44. Щорічне звернення до Федеральних зборів Російської Федерації, 3 квітня 2001 р., Москва.
45. Ніколай Патрушев, голова ФСБ, сказав 2005 р.: Не слід дозволяти недержавним організаціям удаватися до будь-якої активності, яка їм заманеться». Він вважав, що треба запровадити чинний на території всього СНГ правовий кодекс, який регулюватиме їхню діяльність, «перше ніж пошириться хвиля помаранчевих революцій». Див.: *Патрушев*. Іноземні таємні служби готують нові «кольорові революції» (російською мовою), 12 травня 2005 р.; <http://www.novopol.ru/print2355.html>.
46. Інколи ці новини такі безглузді, що важко уявити собі, ніби хтось вірить їм. Скажімо 2005 р. тепер уже зниклий сайт www.news24.ru повідомляв, що заворушення в передмістях Парижа спровокували «естонські націоналісти». Коли естонський міністр юстиції Рейн Ланг відзначив свій день народження приватним виконанням сатиричної п'єси про Гітлера – «Адольф» британського актора і автора п'єс Піпа Атона, – російські веб-сайти повідомили про це так, ніби міністр святкував свій день народження, влаштувавши нацистське збіговисько: *Александр Михайлов*. Эстонский министр на день рождения «пригласил» Гитлера // «Комсомольская правда». – 2006. – 6 липня; <http://www.kp.ru/daily/23929.4/69696/>. Ланг відповів: Эстонский министр обвиняет Россию в культивировании нацизма // «Росбалт». – 2007. – 9 липня; <http://www.rosbalt.ru/2007/7/27/400684.html>.
47. Скажімо, «*Tiraspol Times*» видає пропаганду від імені сепаратистського режиму в Придністров'ї. Це видання претендує, що є нормальною газетою, яка має інтернетний варіант, де містяться зображення друкованого варіанта та ілюстрованого тижневого огляду. Кожен, хто гляне на неї, вважатиме, що це ще одна з численних англomовних газет, які можна знайти в усій Східній Європі, де ревні трудяги тільки-но з факультету журналістики заробляють собі на прожиття під проводом нескитних місцевих урядовців. А правда радше досить дивна. Жоден з журналістів, що начебто працює в цьому

виданні, здається, за межами веб-сторінок газети не має ніякого існування, яке можна було б перевірити. Газета не подає ані адреси, ані телефонного номера. Жоден журналіст у реальному світі і в Придністров'ї, і в Молдові ніколи не бачив представника «*Tiraspol Times*» ні на якому публічному заході, – навіть на тих, про які повідомляють на її сторінках начебто з перших вуст. Ба навіть жодне західне посольство чи інша офіційна установа, з якими я контактував у регіоні, ніколи не бачили жодного матеріального примірника тієї газети, тож видається, що вона існує тільки в інтернетній формі. Фінансування газети загадкове, в ній дуже мало реклами, і, як видається, вона не має передплатників. Її видавець – ухильний ірландець на ймення Дес Грант зі своїм власним (реальним) медіа-бізнесом в Ірландії і романтичним зв'язком із Придністров'ям. Він каже, що газета отримує гроші від «спонсорів», але відмовляється називати будь-які дальші подробиці. Трохи детективної роботи в Інтернеті – і з'ясовано, що веб-сайт зареєстрований за реальною адресою в придністровській столиці Тирасполі, але перевірка засвідчує, що цю адресу поділяють готель і штаб-квартира однієї з головних місцевих політичних партій. Ні там, ні там ніхто нічого не знає про «*Tiraspol Times*». Ще дивнішою є «Міжнародна рада демократичних інституцій і державного суверенітету» (*International Council for Democratic Institutions and State Sovereignty, ICDISS*), що стверджує, ніби є солідним мозковим центром, який міститься у Вашингтоні. Вона має поважний веб-сайт і підготувала забезпечену численними примітками доповідь, авторами якої начебто були видатні міжнародні правники і яка підтримувала аргумент придністровського режиму на користь міжнародного визнання. Ця рада навіть має статтю у Вікіпедії, де подано перехресні посилання з іншими реальними організаціями. Російськомовні засоби масової інформації у регіоні радісно вхопилися за ту доповідь, стверджуючи, ніби вона доводить, що міжнародна громадська думка схиляється в бік Кремля. Та коли придивитися пильніше,

- ця рада виявляється не реальнішою за «*Tiraspol Times*». «Службовці» ICDISS не менш невловні, ніж журналісти тієї газети. Ніхто не хотів розмовляти по телефону, а електронні листи давали лише низку дедалі ухильніших виправдань. Опублікована доповідь — здається, єдина, яку коли-небудь створила та організація — порушила великі фрагменти різних документів, присвячених різним міжнародно-правовим питанням. Міжнародні правники, названі в доповіді, гнівно заперечили свою причетність до неї; невдовзі той документ зник із веб-сайту ICDISS. Важко уникнути висновку, що мудрована вправа з дезінформації зазнала невдачі внаслідок надмірної впевненості її авторів. Див.: http://economist.com/world/europe/displaystory.cfm?story_id=E1_SNVNJSQ, а також: «Covering tracks» (тільки в інтернеті) // «The Economist». — 2006. — 3 серпня; http://economist.com/world/europe/displaystory.cfm?story_id=E1_SNVRVPQ.
48. За міжнародним правом, країні, яка здійснює окупацію, заборонено селити своє населення на окупованих територіях. Советський Союз, звичайно, не вважав балтійські республіки за окуповані.
 49. У нинішніх кордонах Естонії цифри були ще вищі — близько 96%. 8% довоєнної російської меншини жили здебільшого на територіях, які 1945 р. відійшли до Російської Федерації.
 50. Коли в Таллінні на початку 1990 р. я намагався на поштамті купити кілька марок, один службовець, коли я звернувся до нього естонською мовою — теоретично державною, сказав мені *«говорить по-человечески»*.
 51. Звичайно, для прискорення інтеграції можна було б робити більше. До великих зусиль, характерних для 1990-х років, тепер уже не вдаються. Нинішній естонський уряд так зосередився на економічному зростанні, що схильний нехтувати соціальні питання. Але Росія не зацікавлена в практичних питаннях інтеграції. Вона не робить нічого, щоб заохотити негромадян Естонії вивчати мову. Фактично вона навряд чи взагалі підтримує їх. Кремль лише підтримує етнічну

- дисгармонію, сподіваючись підточити естонський уряд.
52. Див. статтю (з каламбурною назвою): Наши факты на их аргументы // «Российская газета». — 2007. — 3 травня; <http://www.rg.ru/2007/05/03/nashi.html>.
53. Див. там само, а також: «Посол Эстонии покинула Россию, «Наши» сняли осаду посольства» // <http://www.newsru.com/russia/03may2007/marina.html>.
54. А також: «Russia blasts exhumation of Soviet soldiers in Tallinn» // RIA Novosti, 26 квітня 2006 р.; <http://en.rian.ru/russia/20070426/64459134.html>. Vladimir Socor. Russian Authorities, Media Inflamm Situation in Estonia // «Eurasia Daily Monitor» (газета фонду «Jamestown Foundation»). — 2007. — 2 травня; http://www.jamestown.org/edm/article.php?article_id=2372137.
55. *Ксенофонт Природный*. Победы снова наступает дата. Вперед! На Таллин, защитим солдата // «Комсомольская правда». — 2007. — 3 травня; <http://www.kp.ru/daily/23896.3/66766>.
56. Служба Внешней Разведки — це колишній перший головний відділ КГБ, колишнього працедавця Путіна.
57. «Промова на зустрічі зі старшими офіцерами 36-роїх сил і Служби безпеки», 25 липня 2007 р. Див.: http://kremlin.ru/appears/2007/07/25/1845_type63376_138512.shtml (тільки російською мовою).
58. Головне — пам'ятати про ботнети. Це контрольовані здалеку мережі комп'ютерів, які зазнали нападу, найбільшого з допомогою інфікованих вірусами електронних листів, а потім були використані, щоб затопити мішені зливою інтернетних запитів: уявіть собі веб-сайт, який звичайно приймає кількост відвідувачів за хвилину, а потім туди навалюються кілька тисяч за секунду. На щастя, інтернетні потужності Естонії чудові. Єдиний випадок, коли могла виникнути загроза для людського життя, стався тоді, коли кібератаки на якийсь короткий час спромоглися заблокувати телефонний номер служби надзвичайних ситуацій. Проте вони не змогли перервати електропостачання, або змусити помпи на каналізаційних станціях працювати в реверсному режимі, або

- здійснити будь-який інший страхітливий сценарій, якими переймаються фахівці з кібернетичних війн.
59. Докладну розповідь про цей випадок див. на сторінці: http://www.wired.com/politics/security/magazine/15-09/ff_estonia.
60. Це стало результатом свавільної постанови Микити Хрущова 1954 р. передати Крим від, власне, номінальної Російської Федерації Українській Советській Соціалістичній Республіці. Див.: The Transfer of the Crimea to Ukraine, <http://www.iccrimea.org/historical/crimeatransfer.html>.
61. Комуністичні і промосковські угруповання здобули величезну перемогу на місцевих виборах у березні 2006 р. Спираючись на допомогу офіцерів ФСБ і ГРУ та членів родин, пов'язаних із російською військово-морською базою в Севастополі, прокремлівські кримські політики організували дуже успішні масові демонстрації проти навчань НАТО, запланованих на червень того року. Ці навчання, пов'язані з готуванням до миротворчих операцій і допомоги в разі надзвичайних ситуацій, відбувалися в Україні від 1997 р., не породжуючи великого спротиву. Протести поширилися на інші російськомовні регіони Східної України, які проголосили себе «зонами, вільними від НАТО». Прихильники Віктора Януковича, переможеного кандидата на президентських виборах 2004 р., почали копіювати тактику своїх помаранчевих супротивників, узявши собі синю барву та організовуючи збори з поп-музикою, підтримкою з боку знаменитостей та іншими агітаційними заходами. Їхньою наймогутнішою зброєю був захист статусу російської мови, що за советської влади вигнала українську мову зі сфери суспільного життя, і то такою мірою, що навіть уживання української мови в Києві вже становило гостру політичну заяву. Після незалежності українська мова знову досить міцно утвердилася в Центральній Україні, але лишається мовою меншості на русифікованому сході країни. Хоча ці обидві мови тісно споріднені (більше, ніж, наприклад, іспанська і португальська), старші й менш освічені

російськомовні бояться, що «націоналістичний» уряд може якимсь чином карати їх за невміння розмовляти українською мовою. Зрештою, кажуть проросійські пропагандисти, саме це й сталося в балтійських державах. Кримські протести стали додатковим політичним тягарем, погіршивши вже й так непевні шанси сформувати прозахідну урядову коаліцію на національному рівні в Києві. Тільки-но шанси на створення такої коаліції зазнали краху, промостивши шлях до іншої, більш проросійської адміністрації, протести враз припинилися. Ще одна можлива гаряча точка – Східна Україна. Поки що російськомовне населення довело, що його важко запалити. Та за умови серйозної політичної кризи в Києві ситуація може змінитися: Росія може потай підтримувати якусь ультранаціоналістичну партію, щоб роздмухувати сепаратистські настрої в східній частині країни.

62. Ще одним компонентом є гостра зневага в деяких країнах до того, що в Західній Європі вважають за елементарні вартості ліберального суспільства в своїй країні й за кордоном. Об'єктом критики стала зокрема Польща за свою незграбну і гостру дипломатію. Скажімо, президент країни Лех Качинський обурих західну громадську думку на зустрічі ЄС 2007 р., говорячи про надання Польщі більшої кількості голосів при голосуванні на тій підставі, що, якби не дії Німеччини під час Другої світової війни, населення його країни було б на 50% більшим. Може, це твердження й правдиве, але вкрай далеко від чемного і тактовного тону, яким звичайно провадять зустрічі ЄС. Така поведінка підтверджує давній західноєвропейський стереотип, що нові члени ЄС колючі й непрогнозовані, – одне слово, можливо, не такі цивілізовані, як «старі» члени. Або, точніше, не такі призвичаєні до норм.

63. Див.: *Mark Landler*. Putin Prompts Split in German Coalition // «New York Times». – 2007. – 22 травня; http://www.nytimes.com/2007/05/22/world/europe/22europe.html?_r=1&n=Top/News/World/Countries%20and%20Territories/Russia&oref=slogin.

64. Див.: *Robert Amsterdam*. Druzhba Shut Down – Europe Cut Off from Russian Oil (блог), 8 січня 2007 р.; http://www.robertamsterdam.com/2007/01/druzhba_shut_down_europe_cut_o.htm. Russia Halts Oil Deliveries to Germany, Energy Wars // «Der Spiegel». – 2007. – 8 січня; <http://www.spiegel.de/international/0,1518,458401,00.html>. Merkel, EU's Barolo Condemn Russian Pipeline Shut-Off, Europe's Energy Worries // «Der Spiegel». – 2007. – 9 січня; <http://www.spiegel.de/international/0,1518,458573,00.html>. Також і російською мовою: *Андрей Лавров*. Вето на «Дружбу», 14 травня 2005 р.; <http://portnews.ru/digest/2637/>.
65. Цитата з повідомлення агентства «Baltic Business News» (BBN Newsletter), 24 липня 2007 р.; http://www.balticbusinessnews.com/newsletter/070724_bbn_newsletter.pdf. Останній доступ був у липні 2007 р., цей зв'язок тепер, здається, мертвий.
66. *Robert L. Larsson*. Russia's Energy Policy: Security Dimensions and Russia's Reliability as an Energy Supplier. – Stockholm: FOI, 2006; www.foi.se.
67. Коли естонський уряд скликав семінар високого рівня для обговорення енергетичної безпеки, то, звичайно, запросив і представника національної газової компанії «Eesti Gaas». Запрошення прийняли, але згодом збентежений службовець компанії зателефонував у відповідь і повідомив, що компанія не братиме участі відповідно до вказівок одного акціонера – «Газпрому».

7. Політика трубопроводів: загроза і реальність

1. *Владімір Путін*. Стратегическое планирование воспроизводства минерально-сырьевой базы региона в условиях формирования рыночных отношений. – Санкт-Петербург: Государственный Горный институт, 1997. Американський учений Кліфорд Гедді подав цікаві свідчення, які дають змогу припустити, що ця книжка насправді – великою мірою плагіат. Див.: <http://www.cdi.org/russia/johnson/2006-78-3a.cfm>.
2. Див.: <http://www.heritage.org/Research/RussianandEurasia/bg2048.cfm>.

3. Цитовано у вид.: *Michael Fredholm. Gazprom in Crisis.* — CSRC (Центр дослідження конфліктів), Swindon, 2006 (жовтень).
4. ЗПГ — стиснутий газ, який можна перевозити танкером. Хоча зрідження, а потім декомпресія дорого коштують, цей газ можна продавати вільно, на відміну від газу з трубопроводів, який майже завжди постачають на основі довготермінових контрактів.
5. Див.: http://www.eni.it/wogr_2006/gas-international_trade-81.htm.
6. Див., напр.: http://ec.europa.eu/energy/russia/overview/index_en.htm і http://ec.europa.eu/energy/russia/presentations/doc/2004_berlin_en.pdf.
7. 7 червня 2007 р.: http://www.rian.ru/world/world_community/20070607/66873834.html; 7 грудня 2006 р.: <http://www.prime-tass.ru/news/show.asp?id=646546&ct=news>; 19 жовтня 2006 р.: <http://www.lenta.ru/news/2006/10/19/charter/> і 20 червня 2006 р.: <http://www.vedomosti.ru/newsline/index.shtml?2006/06/20/279956>.
8. Див.: *Agata Loskot-Strachota. Russian Gas for Europe.* — Варшава: Центр досліджень Сходу, 2006 (жовтень), а також брошуру Катінки Баріш (2007 р.): http://www.cer.org.uk/pdf/policybrief_russia_FINAL_20july07.pdf.
9. Див.: *Баріш.* — 2007, а також: *Paul Belkin. The European Union's Energy Security Challenges*, <http://fas.org/sgp/crs/row/RL33636.pdf>.
10. Цитовано у вид.: *Баріш.* — 2007. Цей американський гігант із випуску програмного забезпечення був утягнений у тривалу суперечку з ЄС із приводу начебто монополістичних рис його програми «Windows». Див.: http://www.cer.org.uk/pdf/policybrief_russia_FINAL_20july07.pdf.
11. <http://www.nord-stream.com> — домашня сторінка. Інформацію про вплив цього проекту на розподіл газу в Європі див. у статті «*From Russia with Gas: An Analysis of the Nord Stream Pipeline's Impact on the European Gas Transmission System with the Tiger-Model*» за адресою: http://www.ewi.uni.koeln.de/ewi/content/e266/e283/e5011/ewiwp0702_ger.pdf.

12. Див.: <http://www.nabucco-pipeline.com/>.
13. Див.: <http://www.youtube.com/watch?v=2EZ4QMjh2zo&url=http%3A%2F%2Fmedienkritik%2Etypepad%2Ecom%2Fblog%2Fschroeder%2Findex%2Ehtml>.
14. Див.: http://www.heritage.org/Research/Europe/upload/bg_1980.pdf, с. 4.
15. Хоча російське посольство в центрі Стокгольма – мабуть, куди ефективніша станція прослухання, ніж будь-яка збудована на морі.
16. Див.: <http://www.rferl.org/featuresarticle/2006/04/04805ae4-dc2a-401c-83e2-d85524b4d90d.html>, а також російською мовою: <http://www.newsru.com/finance/08dec2005/putingas.html>.
17. Див.: <http://www.rferl.org/featuresarticle/2006/04/eb61f3cc-87b2-4bf2-a572-4175d1663f7e.html>, а також відповідь ЄС: <http://www.rferl.org/featuresarticle/2006/05/6eca53e0-0e24-48bc-9a90-afdc96a6e870.html>.
18. Див.: <http://www.ffa.se/upload/english/reports/foir2251.pdf>, с. 27.
19. Див.: <http://www.ce-review.org/01/2/germanypress2.html>. А також: http://fazarchiv.faz.net/webcgi?WID=59433-2780937-22101_1.
20. Див.: <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=633868>.
21. Див.: http://jamestown.org/edm/article.php?article_id=2368342; <http://foreignaffairs.house.gov/110/bar072507.pdf>, с. 5; тут подано більше деталей.
22. Див.: http://www.fbi.gov/wanted/alert/mogilevich_s.htm.
23. Див.: <http://www.total.com/energies/N11/en/comprendre/details/dossier03.htm>; <http://www.ffa.se/upload/english/reports/foir2251.pdf>, с. 33.
24. Див., наприклад, статтю *Carl's Mortished's* // «The Times». – 2007. – 5 липня, http://www.business.timesonline.co.uk/tol/business/industry_sectors/natural_resources/article2029023.ece, а також російською мовою: <http://www.annews.ru/news/detail.php?ID=108478&print=Y>.
25. Німеччина наполегливо лобіювала, прагнучи забезпечити, щоб Польща, незважаючи на її очевидну неготовність

- у деяких аспектах, увійшла до першої хвилі розширення ЄС 2004 р.
26. На прохання Гельмута Шмідта, попереднього канцлера Німеччини, Америка планувала розмістити в Європі ядерні ракети «Cruise» і «Pershing». Ідея розміщення частини ядерного арсеналу США в Європі полягала в тому, що ядерне стримування НАТО стане вірогіднішим, а величезна перевага Варшавського пакту в звичайних озброєннях стане менш загрозлива. Та коли на початку 1980-х років ракети вже справді розмістили, німецька громадська думка набагато більше переймалася небезпеками ядерної зброї, ніж загрозою зі сходу.
 27. Росія стверджує, що взамін СССР пообіцяли, що НАТО не розширюватиметься на схід, але це твердження категорично спростовують американські дипломати, які були присутні на тих переговорах.
 28. Див.: <http://en.internationalepolitic.de/archiv/200/fall2000/russia-and-german-investors.html>.
 29. Див.: <http://palm.newsru.com/finance/25apr2007/strabag.html>. У травні 2007 р. Дерипаска придбав частину акцій вартістю 1,5 млрд. дол. США в канадській компанії «Magna», яка виробляє автомобільні деталі, й кажуть, що йому належить 5% акцій американської компанії «General Motors». Див.: <http://auto.lenta.ru/news/2007/08/07/deripaska/>.
 30. Див.: http://www.actuell.ru/russland/wirtschaft/putin-schroeder_und_russland_auf_der_hannover_messe_1096.html.
 31. Див. *Ariel Cohen* за адресою: <http://www.heritage.org/Research/Europe/bg1980.cfm>.
 32. Див., напр.: http://www.jamestown.org/edm/article.php?article_id=2372380; <http://www.wintershall.com/pi-07-04.98.html>.
 33. Див.: <http://www.iht.com/articles/2006/04/27/business/rusgas.php>.
 34. Через кілька тижнів «Роснефть» спробувала укласти десь таку саму угоду, запропонувавши компанії «Royal Dutch Shell» доступ до Северо-Комсомольського нафтового родовища на шельфі в обмін на належну цію

- західній компанії частку в найбільшому нафтопромисловому комплексі Німеччини «MRO», яка дісталася б «Роснефти». Якщо цю угоду укладуть, вона стане першою великою інвестицією кремлівської фірми в європейському приватному секторі нафтової промисловості.
35. Див.: http://europe.eu.int/comm/energy/electricity/publications/doc/ten_e_en.pdf. Інфраструктура енергопостачання Європи.
 36. Див.: <http://www.rian.ru/economy/20070624/67725613.html> (російською мовою).
 37. Див.: http://interfax.ru/r/B/politics/2.html?menu=21&id_issue=11774951.
 38. Див.: <http://budapest.cafebabel.com/en/post/2007/09/17/Hungary-fully-behind-Nabucco-pipeline>. Російською мовою: <http://www.uk2watch.com/energy/article.jsp?14066>.
 39. Див.: <http://www.rian.ru/analytics/20070524/66054411.html>.
 40. Такі дії не дивують тих, хто пам'ятає дружні відносини Австрії з Советським Союзом під час «холодної війни», коли Відень правив за грище для агентів розвідки східного блоку. Після краху комунізму австрійська столиця тепло вітала росіян, які бажали відполірувати свої легітимні вірчі грамоти: адже Австрія майже єдина в Європі пропонувала анонімні банківські рахунки. Австрійська держава, що й досі володіє 31% акцій «ÖMV», була першою капіталістичною країною, яка почала купувати газ у Советського Союзу.
 41. Див.: <http://www.iht.com/articles/2007/08/09/bloomberg/energy.php>.
 42. Ставлення деяких старших службовців іноземних компаній до Росії можна пояснити хіба тим, що вони сподіваються майбутніх винагород. Для управителя західної нафтової компанії постанова має бути тільки такою, яку можна захистити, а не слушною, щоб витримати перевірку з боку акціонерів і відкрити шлях до прибуткового договірної контракту з якоюсь російською компанією, тільки-но мине короткий період перебування на найвищій посаді.

43. Див.: <http://www.energypolicy.ru/files/milov%20June26-2007.ppt>.
44. Див.: http://www.city.ac.uk/law/dps/Dept_dps/riley_papers/CEPSGasDeficitPaperFinal.pdf.

8. Брязкання зброєю чи її продаж?

Розтин російської зовнішньої політики

1. Див.: <http://www.warfare.ru/?lang=&catid=239&linkid=227>.
2. Див.: <http://www.cdi.org/friendlyversion/printversion.cfm?documentID=2967>, де подано сучасний підсумок.
3. <http://www.roe.ru/> – домашня сторінка.
4. Див.: <http://www.prime-tass.ru/news/show.asp?id=611581&ct=news>.
5. «Perspective». – Т. XVII. – 2007. – № 4 (липень–серпень). Видання Інституту досліджень конфліктів, ідеології і політики, Бостонський університет.
6. Див.: <http://www.lenta.ru/news/2007/09/15/west/>.
7. Див.: http://www.pircenter.org/data/news/fedorov_u200804.pdf.
8. Див.: http://www.gazeta.ru/2007/04/26/0a_237723.shtml.
9. Див.: <http://www.rferl.org/featuresarticle/2007/4/F33954AF-D1B2-491E-823E-40D8197C7E22.html>.
10. Текст договору можна побачити на сторінці: http://www.fas.org/nuke/control/cfe/text/cfe_t.htm.
11. Див.: http://www.jamestown.org/edm/article.php?article_id=2372138.
12. Див.: http://www.ng.ru/courier/2007-03-05/13_munhen.html.
13. Див.: <http://www.rferl.org/featuresarticle/2007/07/27947831-dfcd-4d49-afec77455719385e.html>. І російською мовою: http://www.polit.ru/news/2007/07/12/kosovoresolution_print.html і http://www.rian.ru/world/world_community/20070712/68862719.html.
14. Аргументи Треніна добре сформульовано в його книжці: *D. Trenin. Getting Russia Right*. – Carnegie Endowment for International Peace, 2007.
15. Лурдес, станція прослухання на Кубі, і Камрань, військово-морська база у В'єтнамі. Росія зберігає

військові бази в СНГ, зокрема дві в Білорусі (радіостанція для зв'язку зі своїм підводним флотом і протиракетний радар). Нині вона відновлює напівзакладену військово-морську базу в Сирії.

16. Див.: <http://www.rv.ru/content.php?id=806>; http://www.rus-imperia.com/2_2002/politic3.htm.
17. Див., напр.: <http://www.izvestia.ru/world/article3096827/>.
18. Див.: <http://www.carnegie.ru/en/pubs/media/76545.htm>.
19. Див.: <http://www.carnegie.ru/en/pubs/media/76059.htm>.
20. Червона для советської ностальгії, коричнева для ультра-націоналізму.
21. Див.: <http://www.zavtra.ru/cgi/veil/data/zavtra/07/694/11.html>.
22. Він, мабуть, зменшився після єльцинської доби, коли його підживлювала єврейська родинна історія більшості олігархів.
23. Тепер він очолює СВР.
24. Див.: <http://en.rian.ru/russia/20061025/55110192.html>.
25. Див.: <http://www.nationalinterest.org/General.aspx?id=92&id2=14798>.
26. Див.: http://www.pinr.com/report.php?ac=view_report&report_id=672&language_id=1.
27. Див.: <http://www.rian.ru/world/20060616/49576897.html>.
28. Див.: <http://www.moscowtimes.ru/stories/2005/08/15/007.html>.

9. Як виграти нову «холодну війну»: чому Захід має вірити в себе?

1. Це б автоматично відкинуло такі компанії, як «Ітера» і «Росукренерго».
2. Природною організацією для розгляду таких справ є Організація економічної співпраці та розвитку (ОЕСР), що базується в Парижі. Вона вже еволюціонувала від ролі мозкового центру, що здебільшого збирав статистичні дані, до глобального охоронця доброї економічної політики в найширшому розумінні цього слова. До організації належать усі розвинені економіки світу, і, вирішальна річ, Росія не є її членом. Отже, ОЕСР має чудову позицію,

щоб визначити нові тверді норми керування корпораціями і доступу до глобальних фінансових ринків, а потім стежити за їхнім дотриманням. Як гангстери не можуть сподіватися, що використають глобальну фінансову систему для відмивання грошей, так і кремлівські клептократи не повинні мати змоги використовувати її для відмивання активів.

3. www.cer.org.uk/pdf/briefing_russia_16may07_kb.pdf.
4. Це не означає зробити отримання візи важчим для простих росіян, бо воно має бути важчим для тих, хто пов'язаний із Кремлем та іншими гілками протиправного масиву російських урядовців і бізнесменів. «Газпрому» і «Роснефти» було б набагато важче доступитися на міжнародні ринки капіталу, якби їхні провідні керівники не мали змоги їздити до Америки, Британії та Німеччини.
5. Важливо не бути надто сентиментальним. «Холодна війна», може, й була боротьбою добра проти зла на глобальному рівні, але Захід мав багато чого соромитися в деталях: підтримки корумпованих і авторитарних диктаторів у «третьому світі», тактики залякування, спрямованої проти прихильників лівих рухів у Європі та Америці, й дедалі цинічнішого поєднання західних економічних інтересів і широкої боротьби за свободу; це приклади лише найпомітніших вад.
6. Прихильники лівих рухів, протестуючи проти військового стану в Польщі 1981 р., використовували гасло «Російські танки, західні банки, руки геть від Польщі!», яке прирівнювало західних, мабуть, пожадлих і наївних банкірів, що намагалися повернути 20 млрд. дол., нерозважливо позичених режимові, до комуністичної диктатури, відповідальної за смерть багатьох десятків тисяч людей. Свіжіший приклад — те, як такі коментатори пояснюють кар'єру Путіна в КГБ. Годі було б помислити, щоб якийсь політик у повоєнній Німеччині, вже не кажучи про голову держави, робив собі кар'єру в СС або гестапо. Натомість кар'єру Путіна звичайно порівнюють із коротким перебуванням Джорджа Буша Старшого на посаді голови ЦРУ в 1976–1977рр.

Один з багатьох таких коментаторів — Ерік Марголіс: http://www.ericmargolis.com/archives/2001/06/son_of_cia_meet.php. Але цих двох людей не можна порівнювати. Праця Буша була політичним призначенням, так само як на своїй попередній роботі він працював головним американським дипломатом у Китаї. Можна було б порівнювати хіба що з роком перебування Путіна на посаді керівника ФСБ в 1998—1999 рр. Але навіть таке порівняння було б викривленням істини. ФСБ — nereформована частина старого КГБ, що був моторошною і кривавою зброєю тоталітарної держави, де всім заправляла таємна поліція. Незважаючи на всі вади й грубі помилки ЦРУ, такого про нього сказати не можна.

Подяки

Передусім я хочу подякувати своїм редакторам у журналі «*Economist*» за надану мені відпустку, щоб я написав книжку. Проте аргументи, викладені в ній, тільки мої, і не конче репрезентують лінію редакції щодо Росії чи будь-якого іншого питання.

Надто я вдячний своїм друзям, що коментували і великою мірою поліпшили рукопис. До них належать: Мартін Дьюгертс, Джеф Мір, Грег Пайтел, Джеймс Шер і Зиновій Зінік. Під час мого перебування в Москві мені дуже допомагали Євгенія Альбац, Константин Еггерт і три Маші — Гессен, Ліпман, а надто Слонім. Найкращими джерелами і найкращими друзями закордонних кореспондентів дуже часто є колеги: Кадрі Ліїк і Крістіан Керіл, а також Ізабель Горст і Ана Узелак — усі вони ненастанно пропонували допомогу і своєю дружбою, й набагато кращим знанням Росії; так само й Марк і Рашель Полонські. Без Клавдії Зінніг я б ніколи не зробив більшого, ніж просто побіжно торкнувся регіону.

Я засвідчую свою найщирішу вдячність і приязнь друзям, набутим за два десятиріччя на території, що тепер становить посткомуністичний світ,

і до них належать: Тарму Таммерк та інші мої колеги з колишньої газети «*Baltic Independent*», а також Керсті Калюлайд, Давід Мардісте, Еве та Мікель Тарм і Тія Раудма в Естонії; Байба Браже, Нілс Муйжнекс і Паулс Раудсепс у Латвії; Дайва Вілкеліте, Віргіс Валентинавічюс, Мірга Шалтмірас і родина Дваріоніс у Литві; Павел Добровольський, Марек Матрашек, Павел Жак, а передусім родина Яблонських у Польщі; Алена Долежалова, Андрей та Марта Ерней і Ян Урбан у Чеській Республіці; Інгрід Бакше у Словенії і Едвард Серотта у Відні, а також Білл Гаф протягом усієї боротьби балтійських держав за незалежність. У Британії Кріс Цвіїч і Тімоті Гертон Еш перші заохотили мене 1988 р. їхати на схід; покійна Карі Блекберн, Стів Кроушоу, Деніел Франклін і Ед Стін дали мені мої перші важливі уроки журналістики. Майкл Бордо, Поль Гобл, Владімір Сокор, Пітер Редевей і Девід Сетер протягом багатьох років допомагали мені виробити історичну, моральну і стратегічну перспективу.

Віддано підтримували мені й державні урядовці. До них належать: Томас Бертельман, Даг Гартеліус і Ларс Фреден зі Швеції; Лаура Какко, Маркус Ліра і Рене Ніберг із Фінляндії; Емма Бейнз, Дженет Ган, Ричард Семюел, Джон та Джудіт Макгрегор і Елізабет Тіг із Британії, а також Джон Кунштадтер — усі вони щедро і тепло ділилися своїми думками, так само й ті, чий талант прихований анонімністю, протоколом або тінню.

Хоч як немилосердно я скористався допомогою цих та багатьох інших людей, наявні в цій книжці помилки у фактах та інтерпретаціях тільки мої.

Цю книжку я писав із карколомною швидкістю, що вимагало виняткових зусиль від моїх літературних агентів — Зої Волді в Лондоні і Мелані Джексон у Нью-Йорку, — що зрозуміли нагальність проекту і знайшли видавців, ладних швидко опублікувати її. Стівен Едвардс і Лоранс Лалюйо продали права на видання іноземними мовами із взірцевою ефективністю. Білл Свейнсон та Емілі Світу у видавництві «*Bloomsbury*» і Люба Осташевскі і Ясмін Метью з видавництва «*Palgrave*» з безкінечним терпінням терпіли запитання й помилки автора, який написав першу книжку, і водночас дотримувалися графіку, що лишав мало часу для такої педагогіки.

Мої батько-мати, брати-сестри й діти з незвичайним стоїцизмом терпіли від'їзди, арешти й напади, характерні для життя закордонного кореспондента, і завжди підтримували мене своєю щирою любов'ю. Брат Ричард і сестра Елен були для мене щедрими джерелами душевної рівноваги та підтримки. Крім того, для мене завжди були неоціненні братова розважливість і гумор із приводу понад двадцятирічного вивчення планової економіки і посткомуністичного бізнесу.

Без родини Одонів я б ніколи не написав цієї книжки. Франческо дав мені свій будинок, а головне Кристина дарувала мені свою любов і натхнення. Цю книжку я присвятив їй.

Покажчик

- 11 вересня 2001 р., напад 19, 64, 347, 356, 429
- Абашидзе Аслан 254
- Абетки 107, 249, 404, 416
- Аборти 175, 414–415
- Абрамович Роман 129, 408
- «Аброс», банк 121
- Абу-Грейб 19
- Абхазія 7, 9, 161, 204, 234, 252–253, 258, 262–266, 268, 349, 351, 354, 430
- Авіаносці 339
- Авіація 171
- Австралія 196, 324
- Австрія 41, 197, 294, 303, 317, 319–321, 356, 384, 392, 441; А. і газопостачання 294, 303, 317, 320–321, 441
- «Автоваз» 165
- Автозаводи 165, 171
- Автомобілі 53–54, 56–57, 60–63, 78, 82–83, 86, 102, 135, 156, 160, 165–166, 171, 218, 406, 440
- Автомобільні кортежі 135
- Аденауер Конрад 306
- Аджарія 254
- Азербайджан 194, 242, 265, 270, 314, 316, 322, 424–425; А. і енергопостачання 289, 313–316, 322
- Акаєв Аскар 241
- Алани 8
- Албанія 319, 353, 400, 424
- Алексій, патріарх 219
- Алжир 325
- Алкоголь 70, 81, 218; *див. також* Горілка
- «Алмаз-Антей» 80
- Альбац Євгенія 16, 121, 123, 407, 446
- Аль-Каїда 395
- Анархія 53, 108–109, 213, 223, 411; розвиток А. 74
- Ангарськ 154
- Англійська мова 82, 96, 156, 159, 221, 251, 271, 391, 406, 409, 417, 419–421, 429

О

А

- Андерсон Джулі 162
 Андропов Юрій 43, 50–51, 398
 Антимонопольні закони 236
 Антисемітизм 218, 362, 412
 Апаратчики 79–80
 Араби 316, 362
 Арап Лариса 114–115, 135
 Аргентина 169
 Арктика 37, 333–335, 343, 364
 Арктики і Антарктики інститут 335
 Армія, російська 23, 144, 234, 336, 407
 Асламазян Манана 147–148, 411
 Атомна бомба, скидання А. Б. 202
 Атомна енергія 77, 319, 334, 343
 Афганістан 34, 194, 202, 231, 356, 360–361, 365, 379, 398; советська інтервенція в А. 203, 416
 Африка 27, 154, 393
 Африканізація 27
 Ахтісаарі Марті 354
 «Аэрофлот» 55, 80, 95, 390
- Б**
 Баварія 104
 Багров Юрій 125
 «Байкалфинансгруп» 100
 Баку – Тбілісі – Джейхан, нафтогін 322
 Балкани 35, 37, 104, 235, 286, 314, 317–318, 323, 355
 Балтійське море 4, 237–238, 296, 305, 313, 339, 385; Б. м. і газогін 186; морські порти Б. м. 237–238
 Балтійський флот 305
 Балтійські держави 24–25, 35, 42, 190, 203, 210, 213, 238, 244, 259, 269, 272–273, 278, 280, 305–306, 312, 339, 356, 359, 385, 389–390, 394, 398–400, 404, 419, 424, 426, 429, 433, 436, 447; Б. д. і військові напади 235; Б. д. і грузинський конфлікт 235, 248; Б. д. і Європа «двох швидкостей» 286; Б. д. та історія 209; Б. д. і НАТО 11, 36, 237; Б. д. і російська зовнішня політика 288; громадянство і мовні права 247; націоналізм 106; Німеччина і Б. д. 42, 310; період незалежності 248; постачання нафти 288; советська анексія 204, 390; сталінський терор 252
 Балуєвський Юрій, генерал 352
 Банківська справа 27, 68–69, 72, 139, 143, 159, 171, 183, 257, 301, 441
 Баренцове море 330

- Бариш Катінка 375, 438
 Басеску Траян 318
 Бахміна Світлана 117
 Безпека на дорогах 141
 Безробіття 70–71, 89, 201
 «Белтрансгаз» 243
 Бельгія 313, 384
 Бен-Ладен Усама 412
 Бердимухаммедов
 Гурбангули 242
 Березовський Борис 55,
 62–63, 83, 95–96, 121,
 260, 399, 407, 413, 429;
 Б. Б. і президентські
 вибори 129–131; Б. Б.
 і справа Литвиненка
 155–157
 Берингова протока 364
 Бейлін 24, 36, 282, 300,
 390
 Берлінський мур 282
 Бераусконі Сільвіо 41
 Беслан, облога школи 105,
 123
 Бі-бі-сі 24, 402
 Бізнес, російський 31, 37,
 39–41, 47, 70, 73, 79,
 82–85, 87, 91, 96, 101–
 103, 121, 125, 132, 139,
 150, 155, 159–160, 169,
 171–172, 176–178,
 180, 183–186, 189, 227,
 239, 250, 289, 291, 295,
 301, 303, 306, 320–322,
 341, 355, 359, 373–374,
 401, 405, 409, 425, 427,
 444, 448; інформаційно-
 технологічний сектор
 83, 167, 230, 413, 432;
 малий Б. 77, 81, 90, 92
 Бізнесові інтереси,
 проросійські 40; Б. і та
 зовнішня політика 355;
 Б. і та нова «холодна
 війна» 374
 Білизна 83
 Білорусь 35, 242, 244,
 299–300, 331, 341,
 364, 425–426, 443;
 Б. і газопостачання 243;
 зупинка членства в Раді
 Європи 378
 Більшовики 193, 405
 Більшовицька революція
 див. Жовтнева
 революція
 Бісмарк Отто 200
 Бішкек 364
 «Блакитний потік»,
 газопіп 314–315, 317
 Бланк Стівен 344
 Блер Тоні 176, 359
 Близький Схід 12, 22, 316,
 355, 371, 378
 Блок Александр 217
 Болгарія 41, 71, 174,
 212, 237, 285, 294,
 317–319, 350, 384,
 400, 424; американські
 бази в Б. 350; Б. і
 газопостачання 294,
 317, 319; Б. та історія
 212; демографія 174;
 членство в НАТО 41,
 237, 318, 350
 Болівія 324
 Бородін Павел 55, 425
 Боснія 238, 318, 353, 357,
 361, 400
 Ботнети 280, 434

В

- Бразилія 163, 165, 173,
328, 358, 378, 422
- Брандт Віалі 196
- Братислава 321
- Браудер Вільям 182
- Брежнєв Леонід 43, 50,
70, 405
- Брентон Ентоні 151
- Британія 18, 32, 35, 91,
96, 147, 151, 155–159,
175–176, 182, 184–185,
196–197, 205–206, 209,
222, 234, 240, 281, 286,
290, 293, 295, 305, 311–
313, 337, 359, 368, 384,
388, 390, 403–404, 411,
413–414, 417–418, 420,
425, 428, 430–431, 444,
447; антиамериканські
настрої 359; Б. і
газопостачання 184,
293, 295, 305, 311,
313; Б. і виробництво
електроенергії 305,
312; Б. і Європа «двох
швидкостей» 286;
Б. та історія 197, 206;
Б. і Середня Азія 240;
Б. і справа Литвиненка
155–158, 388;
відмивання грошей 159,
185; демографія 175;
російський вплив у Б.
184–185
- Брюссель 320
- Будапешт 319
- Будівництво 11, 90, 265,
298, 300, 309, 313, 317,
320, 327, 329, 338, 373
- Буйнакськ 53
- Бургас 317
- Бутінге, нафтовий
термінал 288
- Бухарест 14, 262–263, 424
- Буш Джордж В. 19, 36,
121, 216, 340–341, 347,
358, 370, 404, 421, 444–
445; зустріч із Путіним
341, 421; підтримка
Естонії 36
- Ван дер Веер Джероен 181
- Варніг Матіас 301–302
- Варшавське повстання 20,
22, 206, 211, 237, 250,
343, 355, 365, 399, 440
- Вашингтон 91, 123, 132,
159, 168, 203, 253, 339,
358–359, 383, 432
- ВГТРК 121
- «Велика вісімка» 22, 378,
385, 421
- Великая Отечественная
война *див.* Друга світова
війна
- Великий терор 202
- Венедіктов
Алексей 120–121
- Венесуела 35, 169, 324,
340–341
- Вентспіс, нафтовий
термінал 288, 391
- Версальський мирний
договір 214
- Верховенство права 15,
30, 40, 66, 111, 119, 138,
222, 231, 369, 378, 381,
409, 422; *див. також*
Судова влада
- Вестервелле Гвідо 297

- В'єтнам 91, 196, 202–203, 442
- В'єтнамська війна 203
- Вибір кар'єри 41, 48–49, 80, 169, 225, 230, 322, 392, 405, 444
- Вибори 26, 32, 44, 46, 53, 56, 60, 64, 75, 93, 103, 109, 111–112, 126–132, 136–137, 141, 148, 151, 158, 190–191, 207, 209, 212–213, 225, 227, 232, 238–239, 245, 247, 251, 260–262, 275, 292, 297, 299, 327, 345, 359, 361, 369, 378, 381, 385, 398, 404, 408–409, 415, 424, 426, 429, 435; В. і централізація 213, 398; парламентські В. 32, 129, 137, 158, 209, 213, 238, 260; президентські В. (2004 р.) 128, 148; президентські В. (2008 р.) 151, 163, 404; регіональні В. 103, 127, 131–132, 415; участь «Наших» у В. 151
- Виборів моніторинг 142, 247
- Відділ демократичних інституцій і прав людини 247, 261
- Віденська конвенція 277
- Віденський конгрес 277
- Відень 320, 441, 447
- Відмивання грошей 147, 159, 161, 374, 444
- Візантія 221
- Візовий режим 189
- Війна з тероризмом 19, 91, 240, 347, 365, 382, 420
- Військовий призов 131, 141
- Військові, російські 13–14, 23, 32–34, 36, 43–44, 46, 50, 53–55, 76–77, 79–80, 91, 110, 117, 124, 194, 202, 212, 214, 237–238, 241, 250–251, 258–259, 263–264, 266–270, 275–276, 280–281, 305, 316, 318, 335–342, 344–345, 347–348, 351–352, 355, 357, 362, 364, 370, 386, 394, 396, 400, 407, 419, 424–426, 430, 435, 442–444; бюджет 337; Військово-морський флот 34, 316, 339; Зброя 426; Спеціальні війська 336; *див. також* Армія
- Військово-морський флот, російський 33–34, 77, 267, 281, 316, 335, 337–339, 341, 435, 442–443
- Вільнюс 25, 212, 390
- Вінецький Ян 69
- Вінчестерський коледж 85
- Вірменія 194, 242, 315, 364, 424–425
- Власність, приватна 31, 44, 74, 90, 102, 159, 166–167, 170–174, 177, 179, 186, 225–227, 236, 302, 304, 332, 369, 374, 397, 405, 408, 413
- Властная вертикаль 222–224

- Внутрішні війська 104, 119
 Волга, річка 306
 Волгодонськ 54
 Волож Аркадій 167
- Г**
- Гагарін Юрій 192
 Газ 13, 15, 31, 34, 42, 44, 46, 57, 59, 80, 88, 94, 99–100, 103, 115, 118, 120–124, 129–130, 133, 145, 150, 160–161, 164, 168, 170–171, 177, 179–182, 184, 186, 204, 241, 243, 251, 257, 278, 286, 289–290, 292–305, 308, 310–333, 336, 361–363, 366, 372–374, 386–387, 390, 392, 395–397, 399–401, 405–407, 409–410, 418, 430–434, 437–438, 441, 444, 447; Г. і Білорусь 300; Г. і Грузія 257; Г. і Придністров'я; газифікація 327; державна власність 170–171; дефіцит Г. 304, 326; ЗПГ 293, 304–305, 324–325, 330–331, 373, 438; зростання внутрішніх цін 299, 327; іноземні інвестиції 315, 328, 400; неефективність і збереження 328; прибутки 312, 328; трубопроводи 308, 311
 Газети 59, 88, 115, 118, 121–124, 129–130, 133, 145, 204, 361–362, 387, 390, 392, 395–397, 405–407, 409–410, 418, 430–434, 447; ізраїльські Г. 362; марійські Г. 145
 «Газпром» 34, 80, 94, 100, 103, 120, 150, 170–171, 177, 179, 181–182, 184, 243, 257, 292, 295–299, 301–305, 308, 311–315, 320–321, 325–326, 328–332, 374, 386, 400–401, 437, 444; бухгалтерський облік 178; військові сили 305; «Г.» і Алжир 325; «Г.» і Білорусь 243, 331; «Г.» і Грузія 257; «Г.» і контроль трубопроводів 292, 296; «Г.» і справа «Юкосу» 100, 103, 177, 179, 302, 325, 328; «Г.» і «BP» та «Shell» 181–182, 184; дефіцит газу 326; купівля ЗМІ 295; неефективність 328–329; підтримка «Наших»; придбання 178, 182, 184, 296, 308, 311–312, 320–321, 328; розвиток і контракти 296, 312, 320, 330–331
 Гамсахурдіа Звіад 252–253
 Ганді Махатма 111
 Гельсінкський прикінцевий акт 246
 Герасименко Євгеній 125

- Геращенко Віктор 72
 «Герой дня» 57
 Гітлер Адольф 19, 36, 194,
 197–199, 201, 206–207,
 209, 275, 431
 «Гітлерюгенд» 150
 Глазьев Сергій 129
 Гласність 25
 Глобалізація 291
 Глобальне потепління 333
 Гоголь Микола 224
 Голод 115, 193, 201–202,
 243, 389
 Гомосексуалізм 21
 Горбачов Михайл 18, 25,
 33, 51, 65–66, 68–69,
 80, 90, 116, 188, 191,
 193, 204, 253, 306–
 307, 398–399, 405;
 Г. і економіка 398–
 399, 405; Г. і Німеччина
 306–307, 399; Г. і
 російська історія
 193, 398; доба Г. 78,
 116, 306; звільнення
 політичних в'язнів 116,
 405; критика Г. 65; путч
 проти Г. 25, 66, 80
 Гордієвський Олег 156
 Горі 266
 Горілка 82, 190, 293, 404
 Государственник 221
 Готланд 298
 Гренадація 333–334
 Греція 24, 41, 282, 294,
 317, 319, 323, 384, 391;
 Г. і газопостачання 294
 Грозний 7, 58
 Громадська думка 59, 64,
 89–90, 149, 190, 389,
 407–408, 414, 432; Г. д.
 і антизахідні почування
 346, 440; Г. д. і Дума
 135; Г. д. і православна
 церква 218; Г. д. і
 система правосуддя 138;
 Г. д. і СССР 249
 Громадська палата 135
 Громадянське
 суспільство 135, 142,
 369
 Громов Алексей 80
 ГРУ 50, 80, 230, 256, 279,
 412, 435
 Грузія 6–10, 12–14, 25,
 42, 91, 145, 151, 161,
 173–174, 194, 208,
 234–235, 238–239, 245,
 248, 252–268, 262–269,
 271, 278–280, 287–
 290, 316, 349, 351, 354,
 356, 370, 372, 376–
 377, 394, 400, 406, 425,
 427–430; вибори 245,
 260–262; вихід із СНГ
 245, 266; відступ Росії
 266; Г. і Абхазія 7, 9,
 161, 204, 252–253, 258,
 263–266, 268, 349, 351,
 354; Г. і Аджарія 254;
 Г. і енергопостачання
 10, 288–289, 372;
 Г. і кібернетична війна
 279–280; Г. і Південна
 Осетія 7–9, 14, 161,
 234, 252–256, 259,
 265–268, 351, 354;
 Г. і членство в НАТО
 6–7, 14, 237–238,
 259, 262, 269, 351,

- 376; демографія 174;
економіка 238, 253–
254, 256–257, 262, 289,
372; ЄС і Грузія 14–
15, 259, 262, 271, 287–
288, 370, 376–377;
Трояндова революція
239; конфлікти з Росією
6–7, 9, 13–14, 25, 204,
234, 235, 252–253,
257–258, 263, 265–
268, 278–279, 287, 349,
351, 427–428; шлях до
незалежності 194, 248,
252, 255, 394
Грушко Александр 158
Гуам 337
Гуантанамо, затока 19
ГУЛАГ 112, 192–194, 203
Гусинський Владімір 83,
92–94
Гуцєрієв Міхаїл 101–102
- Д**
Дагестан 53, 55, 395
Данілов
Валентин 116–117
Данія 116–117, 305, 333–
334, 384
Дарфур 341
Дезінформація 44, 61, 271,
279, 433
Декларація прав людини
ООН 219
Демографія 110, 174–176,
366, 425
Демократія 6, 10, 23,
25, 46, 64, 66, 73–74,
123, 128, 137, 158,
168, 189–191, 216,
220, 228–229, 231,
238, 247, 250, 252,
256, 261, 270, 306,
309, 311, 320, 363,
369, 375, 381, 383,
409, 432
Державна служба 79
Державничество 222
Державні служби
(послуги) 174, 229,
252, 254; Д. с. у Східній
Європі 284
Держдепартамент
США 138
Дерипаска Олег 92, 102,
308, 440
Дзюдо 47, 52, 393
Диктатура 66, 74, 95, 111,
196, 202, 236, 238, 316,
444
Диктатура закона 222,
Дитячі притулки 284
Дієта 82, 239, 283
Діккенс Чарлз 82
Діти 66, 83, 86, 104–105,
117, 135, 137, 174–176,
209, 217, 301, 414–415,
428, 447–448
Дмітрієва Тетяна 113–114
Дмітрієвський
Станіслав 144
Дністер 161, 249–251,
349, 426–427, 430–432
Договір про звичайні
збройні сили в
Європі 33, 339, 343,
348–352, 355
Договір про ліквідацію
ядерних ракет
середнього і короткого
радіусу дії 352

- Договори про скорочення стратегічних озброєнь 344
- Достоевський Федір 232
- Доха 324
- Дрезден 49, 302
- Друга світова війна 201, 205, 284, 421, 436
- «Дружба»,
трубопровід 288, 437
- Дума 27, 113, 129, 135–137, 190, 392; вибори 127, 415; депутати 56, 62; комітет закордонних справ 269
- Дюрчань Ференц 319
- Еволюція 14, 23–24, 134, 148–149, 191, 194, 200, 219, 227, 239, 241, 252, 299, 306, 341, 356, 389, 402, 405, 416, 420, 431, 443
- «ЕвралТрансГаз» («ЕТГ») 302–303
- «Единая Россия»,
партія 126, 131–132, 136, 193, 215, 397, 420
- Економіка, російська 10, 15, 21, 23, 26, 30–31, 36, 38, 43–47, 49–51, 66–70, 72–74, 77–81, 83, 92, 108, 134, 137–138, 161–163, 168–176, 182, 189–190, 192, 194, 198, 200, 207–209, 214, 217, 223, 235–236, 238, 240–241, 243–244, 246, 251, 253–254, 256–258, 262, 269, 273, 281–283, 288–291, 300, 304–305, 308–309, 313, 316–318, 327, 333, 363–364, 366–367, 369, 371–373, 378, 382, 386, 388, 393, 398–401, 405, 408, 420, 426, 429, 433, 443–444, 448; борг державного сектора 164; ВВП 163–164, 167–168, 172–173, 175, 208; внутрішні інвестиції 223; Е за Єльцина 26, 47, 66–70, 72–73, 76–77, 83, 108, 172, 243; іноземні інвестиції 102, 159, 165, 172, 176–177, 182–183, 185, 236, 238, 252, 254, 359, 371, 398; контраст з Естонією 35–36, 208; прихильність загалом до державного планування 74; запаси іноземної валюти 164; советська Е. 21, 43, 50–51, 69–70, 72, 78–79, 83, 207, 327, 398–399; членство у СОТ і Е. 160–161, 299; чорний ринок 18, 67–68, 83, 401
- Енергетична політика 291, 325
- Енергетична промисловість 15, 37, 326, 328, 372, 391, 401; іноземні інвестиції в Е. п. 37; контроль за енергопостачанням 372; неефективність і збереження 326, 328

Е

Є

- Енергетична хартія 294
 Естонія 32, 35–36, 45,
 91, 107, 120, 137,
 144–146, 151, 173,
 204, 207–211, 248,
 252, 254, 272–280,
 282, 284, 289–290,
 294, 298, 304, 312–
 313, 350–351, 377,
 384, 392, 399–400,
 407, 419, 424, 431,
 433–434, 437, 447;
 ворожість росіян
 до Е. 107, 208;
 газопостачання 278,
 290, 294, 304, 312–
 313; галас через
 воєнний меморіал 207,
 275–277, 289, 313;
 громадянство і мовна
 політика 272–275,
 277, 433; економіка;
 Е. і військова загроза;
 Е. та історія 210; Е. і
 кібернетичні війни 45,
 279, 434; Е. і Фінляндія
 107, 209, 282, 298,
 304; збройні сили 350;
 зв'язки марійців з Е.
 107, 144–146; кордони
 32, 248, 252, 278, 350–
 351, 433; папалюження
 Е. 150–151; російські
 сепаратисти в Е. 275;
 служба розвідки 284;
 советська анексія Е.
 204
 Етнічні меншини 133, 144,
 411
 Етнічні росіяни 89, 107,
 152, 241, 270, 272–274,
 276, 404, 406
 Ефесбефікація 29
 Євразійський економічний
 союз 246
 Євреї 197, 202, 209, 211,
 362, 403, 412, 443
 Євро 141, 186, 244, 287,
 298, 304, 308, 320, 321
 Євроатлантизм 14–15,
 236–239, 241–242,
 251, 269, 283, 423,
 425
 Європа 11, 13–15, 19–
 20, 22–23, 27, 30, 33–
 37, 40, 42, 45–46, 66,
 79, 86, 91, 119, 121, 128,
 134, 140, 142, 149, 165–
 166, 169, 174, 187, 189,
 194–196, 198–199,
 204–208, 212, 216–
 217, 219, 234–238, 242,
 246–248, 250–251,
 261–264, 266, 269, 271,
 274, 281–297, 300–
 301, 304–310, 312–
 314, 317–326, 329–
 331, 334, 343, 345–352,
 354–359, 370–373, 375,
 378, 388–389, 398–399,
 402, 415, 418, 421, 423,
 431, 436, 438, 440–441,
 444; газопостачання 4,
 15, 34, 286, 290–297,
 300–301, 304–305,
 312–314, 317, 319–326,
 329–331, 372–373, 438,
 441; «дві швидкості»
 286; енергетична

- безпека 290, 314,
372, 437; енергетична
фінляндизація 359; Є.
та історія 134, 195–
196, 204, 206, 248,
297; міграція 247, 284;
мозкові центри 149,
238; російські гості 86;
союз з Америкою 42,
250, 262, 343, 346–348,
352, 358, 370–371
- Європейський банк
реконструкції та
розвитку 34, 169, 181,
247
- Європейський Союз 11,
15, 22, 36, 39, 41, 158,
187, 212, 216–217,
236, 240, 246, 250, 259,
262, 264, 271, 282–
288, 292, 294–297, 301,
305, 307, 310, 314–
315, 317–319, 321–
323, 325, 330–331, 354,
360, 370–372, 375–
377, 424, 436, 438–
440, 456, 458–459, 469;
візи 271; енергетична
лібералізація 187, 292,
294, 296; енергетична
політика 310; ЄС і
Грузія 14–15, 259,
262, 271, 278, 287–
288, 376–377; ЄС і
Естонія 36, 278, 424;
ЄС і Європа «двох
швидкостей» 285–
286; ЄС і колишня
Югославія 22, 318; ЄС
і Молдова 250; ЄС і
російська громадська
думка 217; ЄС і справа
Литвиненка 158; ЄС
і Туреччина 41, 314–
315; ЄС і Україна
15, 250, 271, 377;
зневага до Америки
42, 370; іноземні
інвестиції 187, 236,
294–296; потенціал
відносин із Росією
331; розширення ЄС
236, 283, 286, 440;
Самарський саміт ЄС
287; суперники ЄС 246
- Європейський суд із прав
людини 140
- Євроремонт 82
- Єгипет 86
- Єдиний економічний
простір 246
- Єкатерина II
(імператриця) 200,
306
- Єкатеринбург 65, 147
- «Єлена» 113–114
- Єльцин Борис 25–31, 36,
47, 53, 55–56, 65–70,
72–74, 76, 78, 82–83,
90–95, 104, 106, 108,
124, 133–134, 160,
172–173, 191, 198, 204,
213, 215, 218, 223, 237,
243, 307, 353–354, 356,
363, 369, 392, 394, 399,
407–408, 415–416, 443;
Є. і Білорусь 243; Є. і
економіка 26, 47, 66–
70, 72–73, 76–77, 83,
108, 172, 243; Є. і ЗМІ

- 26–27, 29, 56, 93, 407;
Є. і колишня Югославія 356; Є. і корупція 56, 93, 134; Є. і Німеччина 104, 307; Є. і релігія 218; Є. і федералізм 104; переписування історії 36, 198, 213, 215; політика примирення 36; популярність 65, 93; Путін і Є. 28–29, 47, 53, 56, 69–70, 73–74, 76, 90, 94–95, 104, 172, 218, 223, 243, 307, 356, 415–416
- Ж** Жданов Андрій 57, 277
Жданович Александр 57
Жириновський
Владімір 190–191
Жовтнева революція 134, 194, 252, 389
Журналісти 11, 16, 24, 45, 62, 77, 82, 92–96, 105, 118–120, 123–126, 131, 147–148, 210, 216, 358, 387–388, 390, 406–407, 417, 420, 425, 427, 431–433, 447
Журналістика 82, 92, 123, 431, 447
- З** Забезпечення житлом 20, 71
Забруднення довкілля 140, 146, 154, 175, 236, 298
«Завтра» 361
Загреб 73, 191, 318
Зайцев Геннадій 61
Закаєв Ахмед 155, 157
Закон про екстремізм 32, 120–122, 402, 405–406
Залізниці 9, 80, 101, 250, 264–265, 280, 407
Зальцбург 320
Засоби масової інформації (ЗМІ) 6, 12, 26–27, 29, 32, 46, 49, 61, 83, 88, 93–94, 103, 111, 120–122, 128, 130, 141, 148, 158, 204, 213, 224, 227, 230, 232, 256, 265, 267, 271, 276–277, 295, 369, 379, 387, 390, 392, 398, 407, 426, 432; західні ЗМІ 6, 387, 392; ЗМІ і вибори 26, 46, 103, 128, 141, 158, 232; ЗМІ за Єльцина 26–27, 29, 56, 93, 407; ЗМІ і опозиція 111, 130, 369; ЗМІ і переписування історії 398, 213; ЗМІ за Путіна 29, 61, 94, 103, 148; ЗМІ і рязанський інцидент із бомбою 94; ЗМІ і централізація 224–225; *див. також* Газети; Радіостанції; Телебачення
Захисту довкілля стандарти 140, 236
Західна Європа 14, 30, 37, 40, 42, 189, 196, 204, 281–282, 284, 306, 334, 346, 415,

- 436; енергопостачання 300; З.Є. та історія 196, 204; З.Є.
і протиракетний захист 343, 352
Зброя 10, 13, 15, 19–20, 23, 32–34, 38, 44, 46, 51, 54, 61, 74, 99, 109, 119, 122, 124–125, 142, 149, 154–155, 171, 174, 202, 226, 231, 237, 245, 247, 250, 258, 268, 271, 279, 288–289, 298, 305, 316, 318, 325, 336–345, 348–352, 355, 361–362, 367, 370, 374–375, 378–379, 389, 394, 396, 401, 426, 434–435, 440, 442, 445; збройна промисловість 174, 342; *див. також* Авіаносці; Підводні човни; Продаж зброї; Ракети; Ядерна зброя
Згвалтування 141, 184, 268
Зебрюгге 313
Зімін Ілля 125
З'їзд народних депутатів 136, 398
Зовнішня політика, російська; З. п. і балтійські держави 40, 52, 91, 240, 242, 264, 336, 355, 360, 363, 366, 369, 401
Зоркін Валерій 138
Зубков Віктор 173, 385
Зюганов Геннадій 64, 74, 93
«Известия» 21, 123, 405–406, 424
«Итоги» 93
Іван Грозний 50
Іванов Віктор 80, 386
Іванов Сергій 385–386, 406
Ідеологія 14, 23–24, 38, 40, 45–46, 65, 79, 81, 120, 187–189, 205, 207, 213, 215, 218, 221, 223–224, 228–230, 232–233, 256, 355, 360, 363, 380, 386, 389, 415, 442; «ідеологічний вакуум» 215; ідеологічний словник 221; І. і мислення «нової доби» 228; І. централізації 223–224; «суверенна демократія» 23, 220, 228–229, 231, 270, 363, 369
Ізраїль 94, 195, 199, 268, 303, 360–363, 388, 395
Ілвес Томас Гендрік 120, 277
Ілларіонов Андрій 168–169, 184
Імендаєв Альберт 112
Іммігранти, нелегальні 257, 273
Імперіалізм 22, 193, 376, 416, 418
Інгусі 8
Індія 111, 163, 165, 173, 197, 339–340, 358, 378

И

I

- Індонезія 358, 409
 Інтернет 88, 122, 263,
 271, 279, 386, 389, 426,
 431–434
 Інформаційно-
 технологічний
 сектор 413
 Ірак; війна в І. 19, 98, 231,
 313, 315–316, 341–342,
 347, 361, 370
 Іран 8, 22, 35, 125, 313,
 315–316, 323–324,
 340–345, 360–362, 365,
 370, 379, 425; відносини
 з Росією 8, 22, 35, 313–
 315, 323–324, 340,
 342–345, 360–362, 370,
 379; І. і газопостачання
 313, 315–316, 323–324;
 І. і поширення ядерної
 зброї 22, 315, 340, 342–
 343, 361–362, 365; І. і
 ШОС 365
 Ірландія 167, 384, 428, 432
 Ісламизм 240, 281, 356,
 360, 362, 395
 Ісламська конференція,
 організація 360
 Історія 8, 12–13, 22–23,
 36, 47, 52–53, 72, 78,
 86, 88, 93, 97, 134, 169,
 193–195, 197–201,
 203–206, 208–211, 213,
 215, 225, 256, 272, 289,
 297, 330, 343, 356, 358–
 359, 368–369, 397–
 398, 425, 443; естонські
 і російські погляди на І.
 36, 204, 208–210, 272;
 Путін та І. 19–20, 36,
 47, 108, 198–199, 201,
 211, 215; ревізіонізм
 206–207, 215, 221, 369
 Італія 11, 23, 29, 36, 38, 41,
 51, 66, 70–71, 81, 83, 88,
 90, 93, 102, 173, 176–
 177, 185–186, 188–189,
 193, 197, 230, 235, 240,
 245, 253, 286, 293,
 295–296, 317, 321,
 323, 355, 368, 374,
 381–384, 390, 403,
 409, 427, 441; І. і
 газопостачання 293,
 325
 «Ітера» 302, 443
 Ітонський коледж 85
 Іфанов В'ячеслав 125
 Йордан Борис 138
 Кавказ 7–8, 11, 35, 37,
 125, 154, 194, 198,
 235, 252, 254–255,
 260, 271, 360, 395,
 415, 420; люди з К.
 154; російський
 вплив на К. 37
 Кадиров Ахмед 226
 Казахстан 240–241,
 245, 314, 316–318,
 364–366, 370, 425
 «КазМунайГаз» 318
 Калінінград 280
 Калюранд Марина 276
 Канада 22, 104, 324, 326,
 333, 335, 440
 Капіталізм, у Росії 11,
 23, 36, 38, 51, 66, 70–
 71, 81, 83, 88, 90, 93,

- 102, 173, 176–177,
185–186, 188–189,
193, 197, 230, 235,
240, 245, 253, 355,
368, 374, 381–382,
403, 427, 441;
державний К. 90, 173,
230, 427; К. за Єльцина
83, 93, 173; К. загального
добробуту 38, 188–189;
моральна основа К. 186;
муніципальний К. 93;
спогади про К. 66
- Карачинський
Анатолій 166
- Карелія 107
- Каримов Іслам 240, 424
- Картер Джимі 42
- Картофельніков
Алексей 56–57
- Каспаров Гарі 114, 118–
120, 287
- Касперські Євгеній і
Наталя 167
- Каспійське море 297, 316,
323
- Касьянов Михайл 121
- Катар 156, 324, 412
- Катинські вбивства 204
- Катовіце 208
- Католицька церква 220
- Катона інститут 168
- Квебек 104
- КГБ 18, 20, 24–25, 29,
43, 45, 47–48, 50–
52, 66, 73, 79–80, 83–
84, 113, 131, 155–156,
167, 220, 302, 380, 386,
392–393, 397, 401, 406,
428, 434, 444–445;
«активний резерв» 79;
дедалі більша влада
КГБ 50, 386; кар'єра
Путіна в КГБ 29, 42–
43, 45, 48–52, 302, 386,
343, 444–445; КГБ
і православна церква
220; КГБ під цивільним
контролем 66; КГБ
і шантаж 29, 131
- Кентський
університет 203
- Керенський Александр 66
- Київ 131, 149, 263,
435–436
- Киргизстан 239, 241, 245,
364, 424–425
- Китай 100, 163, 337,
340, 344, 347, 363–
366, 373, 378, 422;
відносини з Р. 35, 100,
245, 337, 340, 344–
345, 347, 363–366,
371, 425; військові
340, 364; демографія
363, 366; К. і купівля
зброї 46, 340; К. і
продаж газу; К. і світова
економіка; К. і ШОС
245, 364–366
- Кібернетична війна 10,
279, 435
- Кіпр 41, 159, 307, 384
- Клебніков Пол 125
- Книжки 12–13, 18, 45,
113, 123, 145, 156, 198,
201, 210, 362, 377, 387,
404, 419, 430, 437, 446,
448
- Ковальов Сергій 116

- Ковикта, газове
 родовище 181
Кодорська ущелина 258,
 263, 266
Коен Аріель 292
Козлов Владімір 145
Козлодуй, АЕС у К. 319
Кокошин Андрій 335
Колективізація 193, 202
Колеров Модест 279
Коль Гельмут 307
Комі 107
Комітет захисту
 журналістів 124
Комп'ютери 2, 88, 178,
 183, 280, 346, 397,
 413, 427, 434
Комсомол 150
«Комсомольская
 правада» 278, 393,
 416, 423, 431, 434,
 440
Комуністична партія 15,
 20–21, 23–25, 35, 37,
 41, 43, 46, 48, 50, 52,
 65–66, 79, 81, 85, 87,
 93, 126, 132, 142, 151,
 174, 176–177, 188,
 193, 199, 208–210, 212,
 230, 235, 247, 251–
 252, 271, 281, 283–
 286, 305, 309, 317, 319,
 326, 347–348, 357, 389,
 398, 400–401, 415–
 416, 419, 425, 435, 444,
 446, 448; К. п. і «Единая
 Россия» 126, 132; К.
 п. і «Справедливая
 Россия» 132; К. п. за
 Зюганова 64, 74; К. п.
 за Сталіна 199; масове
 членство 133; розпуск К.
 п. за Єльцина 66
Конан-Дойль Артур 82
Конвенція ООН з
 морського права 333
Кондопога 154
Константинополь 221
Конституційний
 суд 138–139
Конституція, російська
 26, 112, 127, 222,
 228, 388
Контроль за
 озброєннями 32,
 122, 340, 344, 348,
 352
Корупція 14, 26, 40, 45,
 56, 87, 89, 93, 112,
 116, 124, 138, 148,
 240–241, 283–285,
 330, 371, 381–382,
 385, 407; К. за Єльцина
 56, 93, 134; К. в західних
 державках 40; К.
 в Східній Європі 283,
 285
Косачов Константин 269
Космічні перегони 380
Косово 7, 265, 352–355,
 357, 361
Краснодар 122
Крим; Україна і К. 194,
 204, 272, 281, 435–
 436
Криштановська Ольга 49
Кріпацтво 232
Кросс Яан 210
Ксенофобія 26, 46, 75,
 150, 152, 154, 190,

- 194, 215, 220–221,
233, 382, 429
Куала-Лумпур 360
Куба 91, 419, 442
Кузнецов Борис 139
«Куклы» 94, 122
Курдський сепаратизм 315
«Курск», підводний
човен 77, 94, 139
- Лаар Март 248
Лавров Сергій 335, 437
Лантос Том 297
Ларсон Роберт 289
Латвія 35–36, 41, 159,
209, 211, 213, 248,
272–274, 280, 288,
294, 304, 312, 372,
384, 391–392, 399,
424, 426, 447;
відмивання грошей
159; газопостачання
294; громадянство і
мовна політика 273–
274; кордони 248, 426;
А. та історія 36, 209,
213; постачання нафти
36, 288, 372
- Латиніна Юлія 121
Латинська Америка 202,
398; *див. також*
Південна Америка
Лацис Отто 62
Левітін Ігор 289, 401
Ленін Владімір Ілліч 43,
52, 64, 70, 188, 192, 393
Лесневська Ірина 123
Лижви 68, 110
Литва 17, 24, 35–36, 116,
145, 154–159, 209,
211–213, 238–239,
242, 272, 280, 288, 294,
372, 384, 388, 390–
392, 399, 418, 422, 424,
429, 447; відносини
з Польщею 212–213,
242, 288, 384, 424;
газопостачання 294;
зв'язки політиків із
Росією 238–239; А. та
історія 36, 209, 212;
А. і Калінінград 280;
постачання нафти 36,
288, 372
- Литвиненко Александр
17, 116, 154–159,
388, 422, 429
Ліберально-демократична
партія 238
Ліван 316, 361
Лівія 174, 312, 324
Ліпман Маша 228, 446
Ломоносова хребет 334
Лондон 17, 18, 34, 57,
82, 85, 96, 116, 123,
131, 155, 157, 161,
177, 184–186, 230,
260, 368, 374, 390,
397, 408, 412, 423,
429, 448; *див. також*
Сіті лондонське
Лондонська фондова
біржа 161, 184
Луб'янка 51
Луговой Андрій 18,
157–158
Лужков Юрій 56, 64, 93
Лукашенка Аляксандр
242–244, 425
Лукін Владімір 134

Л

М

- Мажейкяй, нафтовий
 термінал 288,
 391–392
 Македонія 212, 319,
 400, 424
 Маккей Пітер 335
 Малайзія 360
 Малашенко Алексєй 360
 Мамонти 150
 Мангольд Клаус 309
 Марі-Ел 107, 144, 383
 Маркелов Леонід 145
 Марков Сергій 215
 Марксизм-ленінізм 23,
 38, 188
 Масхадов Аслан 105
 Мафія, російська 53, 76,
 84, 91–92
 Машал Халед 361
 Машинобудівна
 промисловість 171
 Медведєв Дмитрій 6, 8–
 9, 151, 229, 264, 385,
 401
 Мексика 358
 Меркель Ангела 263, 287,
 296, 309–311, 315
 «Местные» 152
 Мєчіар Владімір 238, 424
 «Мир», космічна
 станція 334
 Миротворці 8, 264–266
 Митна служба 24, 160–
 161, 196, 243, 245
 Міграція 82, 152–153,
 247, 257, 270, 273, 284,
 363, 414; *див. також*
 Іммігранти, нелегальні
 Міжнародна асоціація
 адвокатів 410
 Міжнародна комісія
 юристів 138
 Міжнародне агентство
 атомної енергії 343
 Міжнародне енергетичне
 агентство 326, 329
 Міжнародне право 15,
 316, 382, 421, 433
 Міжнародний валютний
 фонд 159, 163
 Мілов Владімір 326
 Мілош Чеслав 81
 Мілошевич Слободан 238,
 265, 353–354, 361
 Мінеральна вода 218, 256,
 291, 427
 Мови 8, 13, 24, 96, 107,
 125, 137, 145, 147, 156,
 193, 209, 249, 251, 254,
 270–275, 278, 280, 282,
 309, 353, 362, 391–
 393, 404–406, 411, 417,
 419–421, 423, 425,
 428–429, 431–437, 439,
 441, 442
 Могилевич
 Семен 303–304
 Молдова 161, 204, 248–
 251, 271–272, 290, 349,
 351, 354, 377, 426–427,
 432; вихід росіян із М.
 250, 349, 351, 426; М.
 і Придністров'я 161,
 249–251, 349, 426–427,
 432; російський вплив у
 М. 349, 377
 «Молодая гвардия» 215
 Молодь, рухи М. 87, 108,
 150, 152–153, 175, 213,
 276, 412

- Молотова — Рібентропа
пакт 206, 235, 248—
249, 300
- Моляков Ігор 112
- Морар Наталя 384
- Мордовія 107
- Москаленко Карина 140,
144
- Москва 8—10, 12, 20, 23,
28, 53—57, 59—61, 64—
65, 69, 79, 88—89, 91,
93—94, 99, 113, 115,
118, 120, 122, 130,
138, 140, 142—144,
147, 150, 152—155,
157—158, 188, 192,
203, 215—216, 221,
240, 246, 254—255,
260, 267, 276, 300,
316, 324, 326, 341,
360, 363, 395—398,
403, 405, 407—408,
410—411, 413, 417—
418, 420, 428, 431,
435, 446; аеропорти
183, 401; Березовського
клуб 96; «Білий дім»
66; вибухи в житлових
будинках 28, 116,
156; візити під час
«холодної війни» 341;
Вільям Браудер і М.
183; в'язниці 94, 99;
демонстрації 32, 111,
151, 227; запропоновані
мирні переговори 363;
М. і націоналізм 89; М.
і рязанський інцидент із
бомбою 57, 59—60, 396;
М. і справа Литвиненка
156; М. як «третій Рим»
221; мозкові центри
216, 326; музеї 192,
203; напад на естонське
посольство 276; напад
на захисників прав
гетів 142; «Нордост»,
заручники в театрі
130; парад на День
Перемоги 20, 421;
перевірка приміщень
«British Council» 147;
прес-конференція
Литвиненка 155;
протести на Червоній
площі 203, 418; расизм
152; таксисти 152, 411
- Москва, річка 188
- Московська асоціація
адвокатів 140
- Московська гельсінкська
група 115, 143, 246,
405, 418
- Московське радіо 23
- Московський Карнегі-
центр 153, 215
- Музичне піратство 167
- Мурманськ 114, 135
- Муссоліні Беніто 29
- Мусульмани 7—8, 144,
254—255, 360—361, 404
- Мусульманський світ 7,
144, 255, 360—361, 404
- Мюнхен 206, 216, 234,
387, 421
- Мюнхенська угода 421
- «Набукко», газогін 297,
313—314, 316—317,
319—320, 322, 373

- Нагірний Карабах 204,
425, 430
- Назарбаєв Нурсултан 240
- Нарада з безпеки та
співпраці в Європі
(НБСЕ) 246–247, 389,
425
- Наришкін Сергій 80, 385,
400
- Наркотики; 52, 131,
365, 385–386, 426;
див. також Уживання
наркотиків
- Наркотиків уживання 175
- НАТО 6–7, 11, 22–23,
32, 36, 41, 91, 149, 206,
217, 235–237, 240, 245,
259, 262–265, 269, 278,
283, 307, 314, 318, 338–
341, 344, 348, 350–353,
355–357, 360, 364–
365, 374, 376, 379, 424,
435, 440; альтернативи
НАТО 247;
Бухарестський саміт
14, 362; дві швидкості
283; НАТО і Балтійські
держави 237–238, 356;
НАТО і Болгарія 237,
318; НАТО і Грузія
6–7, 262–263, 265, 269,
351, 356, 376; НАТО
і Естонія 278, 350–
351; НАТО і Косово
265, 352–353; НАТО
і Німеччина 91, 206,
262–263, 307, 440;
НАТО і порушення
повітряного простору
32, 339; НАТО
і російська загроза 278,
338; НАТО і Туреччина
41, 247, 314; НАТО й
Україна 262–263, 269,
435; НАТО і «холодна
війна» 374; НАТО і
ядерна загроза 22–23,
337–339, 365, 379, 440;
розширення НАТО
22, 348, 356–357, 440;
російські погляди на
НАТО 356; співпраця з
Росією 91, 379
- Науково-дослідна
праця 167
- Нафта 9, 31, 36, 38, 42,
44, 46, 70, 80, 95–98,
101–103, 107, 160–
161, 164, 168, 170,
172, 177, 180, 184–
185, 236, 288–289,
293–294, 296, 303,
315, 317–322, 324,
326, 329, 332–333,
340, 363, 372, 386, 391–
392, 399, 403, 440–441;
державна власність 103,
161, 164, 170; іноземні
інвестиції в Н. 30, 38,
103, 170, 172, 185, 236,
294, 296, 315, 317, 332,
363, 441; міжнародний
ринок 161, 294, 324;
Н. і компанії олігархів
96–97, 102–103;
прибутки 38, 103, 161,
164, 168, 177, 372, 441;
спалювання Н. 329;
трубопроводи 98, 288,
293, 324, 329, 392; ціни

- 31, 70, 103, 160, 164,
172, 399
«Нафтогаз» України 303,
320, 332
Націоналізм 40, 65, 89,
106, 129, 132, 145, 150,
189, 193, 218, 238, 244,
249, 252–253, 255, 274,
278, 280, 363–364, 369,
412, 431, 436, 443
«Наш дом Россия»,
партія 190
«Наши» 150–152, 154,
207, 276, 434; «Н.»
і естонський воєнний
меморіал 207, 276
Недержавні
організації 135, 142,
144, 147–148, 270–
271, 431; *див. також*
Добровільні організації
Нижній Новгород 118,
398, 405, 416
Нігерія 176
Нідерланди 41, 168, 199,
293, 305, 323–324, 384,
424; Н. і газопостачання
168, 293, 305, 324; Н. та
історія 199
Нікарагуа 207, 419
Ніколай I, цар 220
Ніколай II, цар 191–192
Ніксон Річард 42
Німеччина 24, 35, 37, 40–
42, 47, 49, 91, 104, 146,
150, 158, 184, 186–
187, 194–202, 205–
206, 210–211, 214,
216, 218, 222, 231, 234,
262–263, 265, 286, 290,
293, 295–297, 299–
302, 305–312, 323,
326, 331, 359, 384, 387,
392–393, 399, 409,
418, 436, 439–441,
444; антиамериканські
настрої в Н. 306–307;
возз'єднання Н. 307;
нацистська Н. (третій
рейх) 20, 195, 150, 195–
196, 198–199, 201,
209–211, 234, 305, 308;
Н. та Грузія 42, 234, 262,
265, 290; Н. і Європа
«двох швидкостей»
286; Н. та історія 194–
200, 210–211, 214, 297;
Н. і колишні советські
держави 35, 42;
Н. і справа Литвиненка
157; російський вплив
у Н. 184–187, 311
«Нісан» 165
Ніязов
Сапармурат 241–242
НКВД 50
«Новатэк» 328
«Новая газета» 121, 130,
396–397, 406, 430
Новий Заповіт 24
Новосибірськ 99, 383
«Новые известия» 59
Норвегія 146, 285, 305,
324, 330, 333, 337
НТВ 93–95, 122, 125, 295,
404
Нью-Йорк 124, 177, 185,
374, 448
Нью-Йоркська фондова
біржа 185

О

Об'єднана літакобудівна
корпорація 79
Об'єднаний громадянський
фронт 114
ОГПУ 50
ОДНДО 148
Оксфорд 12, 24, 98
Олігархи 26, 38, 45, 73, 76,
84, 96, 102–103, 129,
308, 386, 443; Путін і О.
45, 73, 76, 129
Омськ 98, 408
Оподаткування 82, 143,
169, 254; О. і НДО
144; О. і олігархи 102–
103; О. і православна
церква 218;
О. і ренаціоналізація
103, 171; О. і справа
«Юкоосу» 97, 99–100,
102–103, 178–179; О.
як частка ВВП 175
Опозиційні партії 111,
122, 127, 132–133, 238,
261, 426

П

Опричники 50
Орвел Джордж 151, 195
Організація Варшавського
договору 22, 206, 237
Організація Договору
колективної безпеки
(ОДКБ) 245, 364–365
Організація економічної
співпраці та розвитку
(ОЕСР) 223, 402,
443–444
Організація з безпеки та
співпраці в Європі
(ОБСЕ) 34, 246–247,
250, 259, 261–262, 378

Організація Об'єднаних
Націй 8, 34, 174, 219,
248, 266, 333, 354, 377
Організована
злочинність 144, 154,
162, 239, 254, 260, 283,
353
ОРТ 95
Освіта 36, 71, 86–87,
120, 134, 141, 145,
153, 158, 200, 236, 240,
253, 285, 364, 401, 427;
О. в країнах ЄС 158,
236; О. в Марійській АР
145; О. і релігія 219; О. в
Східній Європі 285
«Освічені медіа», фонд 147
«Отечество — вся Россия»,
партія 74
Охорона здоров'я 78, 175;
О. з. у Східній Європі
71, 175, 284
«Охранка» 50
Пакистан 345, 359
Паксас Роландас 238
Палестинські
території 361
Памфілова Елла 135
Париж 148, 388, 431, 443
Парламент,
російський 26–27, 32,
98, 116, 134, 137, 158,
191, 213, 229, 270, 288,
349, 415; вибори 26,
32, 129, 137, 158, 213;
комітет у справах СНГ
335; П. і централізація
213; *див. також* Дума,
Рада Федерації

- Паспорти, російські 8,
119, 155, 266, 281
- Патаркацишвілі Бадрі 260,
429
- Патріотизм 33, 48, 73,
133, 150–151, 199,
205, 215, 221, 252,
276, 369, 416
- Патрушев Ніколай 58–59,
386, 400–401, 431
- Пен-клуб 143
- Пенсії 68, 73, 89, 134, 141,
190, 226, 427
- Переозброєння 32
- Перестройка 25, 135
- Перм 60, 203, 399
- Перська затока 75, 167,
185, 196, 221, 227, 341
- Перша світова війна 214,
218, 298, 306
- Пібалгс Андріс 301, 323,
325
- Південна Америка 325,
398; *див. також*
Латинська Америка
- Південна Корея 331
- Південна Осетія 7–9, 14,
161, 234, 252, 254–256,
259, 265–268, 351, 354,
430
- «Південний потік»,
газогін 4, 317
- Південно-Китайське
море 364
- Північна Америка 34, 37,
333
- Північна Атлантика 238,
337, 357, 365
- Північна Корея 22, 345,
379
- Північна Осетія 105, 254
- Північне море 293, 305,
312–313, 337
- Північний Кавказ 360, 395
- Північний Льодовитий
океан 4, 333–334, 343
- Північний полюс 333–334
«Північний потік»,
газогін 4, 186, 286,
296–301, 304–305, 311,
313, 373
- Північний флот 335, 339
- Підводні човни 23,
139, 334, 336–340;
див. також «Курск»,
підводний човен
- Пйонтковський
Андрій 121–123, 366
- Платон 24
- Повії 56, 78, 85, 151
- Повітряного простору
порушення 279,
336–337
- Податкова поліція 147,
257, 428
- Педерле 313
- Подорожі 86–87, 150,
227, 333, 423
- Показник людського
розвитку ООН
174–175
- Поліканов Дмитрій 89
- Політичні в'язні 116, 117,
276
- Політичні свободи 31
- Політковська Анна, її
вбивство 16–17, 105,
121, 124, 126, 139, 387–
388, 407
- Поліція 43, 49–51, 66,

- 104, 114, 142, 147, 192,
203, 236, 240, 257, 261,
264, 275–276, 368, 393,
402, 428, 445; Таємна
поліція 43, 49–50,
66, 192, 240, 368, 445;
див. також Податкова
поліція
- Полоній 17–18, 156, 388
- Польща 24, 69, 81, 84,
91, 173, 194, 199, 202,
204, 207–208, 211–
213, 237, 242, 263, 276,
286–288, 293, 298–
300, 305, 310–311,
326, 343, 348, 364, 384,
391, 399, 424, 436, 439,
444, 447; відносини
з Литвою 211–213,
242, 288, 391, 399, 424,
447; газопостачання
286, 293, 299–300,
305, 326; експорт
287; запровадження
військового стану 444;
іноземні інвестиції 173;
кордон 84, 213, 364;
Німеччина і П. 194,
199, 211, 213, 263,
299–300, 305, 311,
399, 436, 439; підтримка
Естонії 276; П. і «видача
терористів» 91, 348;
П. і Грузія 91, 262–
263; П. і Європа «двох
швидкостей» 286; П. і
закон про конкуренцію
286; П. та історія
199, 212–213; П. і
протиракетний захист
311, 343; членство
в НАТО 237, 263, 364
- Португалія 41, 77, 288,
384, 435
- Поті 9
- Поширення ядерної зброї
і технологій 10, 18,
20, 22–23, 33, 38, 42,
106, 109, 122, 146, 202,
227, 231, 304, 306, 315,
337–340, 342–346, 352,
361–362, 365, 378–379,
423, 440
- «Поющие вместе» 110
- Права людини 22, 33, 39,
51, 113, 116–118, 134–
135, 140, 143, 219–
220, 240, 246–247, 308,
309, 369, 380, 382–
383, 387, 390, 405, 416,
421; німецька критика
309; сприяння П. л. 380;
угоди про П. л. 219
- «Правда» 21
- Православ'я *див.* Російська
православна церква
- Прапор,
російський 334–335
- Президентська рада
зі сприяння
розвиткові інституцій
громадянського
суспільства і правам
людини 135
- Приватизація 73, 97, 214
- Придністров'я 161, 249–
251, 349, 426–427,
430–432
- Примаков Євгеній 56, 64,
392

- Приштина 353
- Програма розвитку
ООН 34, 174, 248
- Програмне
забезпечення 167–
168, 438
- Продаж зброї 46, 125, 250,
336, 339–343, 362, 367
- «Промнефгестрой» 101
- Пропаганда 19, 21, 33, 63,
82, 88, 93, 95, 146, 151,
202, 235, 247, 255, 276,
280, 347, 360, 379, 389,
417–418, 426, 431, 436;
советська П. 19, 202
- Просвітництво 134
- Протекціонізм 169
- Протести і демонстрації
32, 111, 118–119, 135,
141, 148–149, 151, 154,
202–203, 227, 238–239,
250, 254, 260–261, 263,
268, 275–277, 325, 347,
358, 383, 412, 435–436,
444; проти реформи
соцзабезпечення 327;
советська доба 203
- Протиракетного
захисту система,
американська 122,
311, 343–347, 350, 352,
355, 365, 443
- Професії 79, 81–82
- Профспілки 24, 37, 177,
207, 415
- Проханов Александр 361
- Психіатрія, каральна 46,
112–115, 135, 203, 383,
404, 418
- Псков 278
- Путін Владімір 6–7, 9–10,
16–17, 19–21, 28–29,
31–32, 36, 42–43, 45,
47–54, 56–58, 61–65,
67, 69–70, 73–80, 85–
87, 90–92, 94–96, 98,
102–112, 121, 123–
124, 126, 128–130, 133,
136, 138, 142, 148, 150–
152, 155–156, 163–
165, 168–170, 172, 181,
183, 197–199, 201–
202, 210–211, 215–216,
218, 221–223, 225–
228, 230, 240, 242–
244, 254, 260, 263, 270,
279, 287, 291–292, 294,
296–297, 301–302, 307,
309–311, 317, 319–
320, 323, 335, 337, 340–
341, 348, 350–352, 356,
358–360, 363–364, 380,
384–387, 389, 392–393,
395, 399–401, 403–
404, 406, 408, 411–417,
420–423, 425–426, 428,
430, 434, 437, 444–445;
бізнесові інтереси 31,
47, 77, 79, 90–92, 103,
121, 172, 230, 341, 359,
401; вигнання іноземців
з ринків 152; відносини
з Заходом 19–20, 43,
45, 51, 90–91, 109, 130,
165, 181, 198, 202, 215,
221, 223, 302, 319, 349–
350, 356, 360, 363–
365, 380; військова
політика 32, 54, 76–
77, 104, 263, 270, 337,

- 341, 348, 352, 426, 430;
дружба зі Шредером
202, 297, 301, 307,
309, 310; залицяння
до ісламського світу
360; зустріч із Бушем
341, 421; ідеологія
221, 223, 228; кар'єра
в КГБ 29, 42, 45, 48–
49, 51–52, 80, 302, 401,
434, 444–445; культ
особи 111; критика
П. з боку Литвиненка
17, 156, 422; манера
висловлюватися 17;
особиста популярність
29, 32, 53, 64, 75,
77, 110–111, 225;
піднесення до влади 10,
28, 73, 80, 95, 130; П. і
Америка 19–20, 148,
202, 215–216, 227–
228, 311, 337, 341, 348,
352, 356, 359, 360, 421;
П. і Білорусь 242–244,
341, 364; П. і вбивство
Політковської 17, 105,
387–388; П. і Грузія
263, 349–350, 428; П.
і доба Єльцина 28–
29, 36, 53, 65, 67, 70,
72–73, 76, 78, 83, 90–
91, 94, 104, 124, 134,
198, 215, 223, 356.;
П. і економіка 21, 31,
43, 45, 70, 77–78, 92,
138, 164, 168, 170,
291, 386, 399, 408,
420; П. і енергетична
політика 98, 181,
291–292, 294, 296,
307–308, 318–319, 323;
П. і етнічні росіяни 107,
152, 270; П. звинувачує
інших 215; П. і ЗМІ 6,
29, 52, 61, 78, 94, 103,
130, 148, 387, 403, 406;
П. та історія 20, 36, 47,
52, 78, 108, 169, 198–
199, 201, 211, 215, 225,
297, 360; П. і Китай
337, 363–364; П. і
крах СРСР 9, 215; П. і
критика НДО 142, 148;
П. і напади терористів
19, 52, 54, 58, 226–
227; П. і Медведєв як
наступник 6, 151, 385;
П. і Меркель 287, 296,
309–311; П. і «Наши»
150–151; П. і облога
школи в Беслані 104–
105; П. і ОДКБ 364–
365; П. і президентські
вибори (2004 р.) 129;
П. і релігія 218; П. на
Самарському саміті
287; П. як спадкоємець
Андропова 42–43, 51;
П. і Україна 263, 302;
П. і централізація 76,
104, 223, 225, 422; П. на
чолі ФСБ 29, 48, 51,
445; сприяння службам
розвідки 279, 356
Пушков Алексей 358
Пьотр І 200, 210, 407
Рада Безпеки ООН 354,
377

- Рада Європи 22, 247, 261,
378, 421
- Рада Федерації 129, 270
- Радіостанції 88, 120–122,
443
- Райс Кондоліза 158, 190
- Ракети 23, 33, 122, 124,
215, 258, 306, 311, 336–
341, 343–347, 350, 352,
355, 362, 365, 376, 401,
429, 440, 443
- Расизм 152, 196
- Рахімкулов Мегдет 321
- Рахмонов Емомалі 241
- Рейган Рональд 42, 176,
307
- Рейн, річка 20, 431
- Реклама 99, 122–123, 165,
168, 190, 221, 230, 246,
342, 407, 432
- Релігія 21, 115, 134, 148,
218–220, 422
- Ренаціоналізація 170–171
- Ренесанс 134
- РЕН-ТВ 95, 121, 123
- Реформа соціального
забезпечення 226, 327
- Реформатори 26, 51, 66,
69, 77, 287
- Реформація 134
- Рибкін Іван 129–131
- Рижков Владімір 136
- Рим, античний 221
- Робітники 49, 71, 73,
89, 116, 120, 122, 124,
152, 155, 157, 174,
177, 189, 241, 297, 395;
сільськогосподарські Р.
174
- Родіонов Ігор 237, 424
- Розваги 56, 86, 95, 110, 286
- Роздрібні ринки 151, 153
- Рокський тунель 9, 256,
265, 267
- Романови 191–192
- Російська академія
наук 49
- Російська імперія 8, 14,
66, 148, 195, 200, 221,
227, 235, 279, 306, 355,
359, 376, 416
- Російська православна
церква (РПЦ) 8, 191,
217–220, 255, 422
- Російський дослідний центр
прав людини 143
- «Роснефть» 80, 100–102,
170, 184–185, 295, 321,
363, 374, 386, 400, 440–
441, 444; набутки 80,
101, 170, 184
- «Рособоронекспорт» 340–
341
- «Российская газета» 204,
401, 409, 418, 434
- «РосУкрЕнерго» 303–304
- Рубль 27, 37, 67–69, 100,
104, 168, 243, 337, 399,
411
- Рузвельт Франклін Д. 202
- Румунія 212, 237, 248–
249, 251, 293, 317–319,
348, 350, 384, 400, 424;
американські бази в Р.
348; газопостачання
293, 317–319; Р. і
«видача терористів»
348; Р. і Молдова 248–
251; Р. і НАТО 237, 318,
350

- Русофобія 379
 «Руснефть» 101
 Рушайло Владімір 57
 Рязанський інцидент із бомбою 58–60, 62–63, 94, 396
- С**
- Саакашвілі Міхаїл 7, 9, 253, 255, 257, 259–261, 263–268, 427
 Савицька Світлана 113
 Сакс Джефрі 72
 Самарський саміт 287
 Санкт-Петербург 29, 47, 76, 79–80, 89, 118, 127, 147, 154, 165, 176, 269, 301–302, 359, 385, 393, 403, 408, 425, 437; вибори 127; демонстрації 154; закриття відділу «British Council» 147; інвестиційний саміт 176, 359; націоналізм 89; Путін і С. 76, 79–80, 165, 301–302, 359, 385, 408, 425, 438
 Санкції 137, 222, 238, 251, 257, 371, 406, 429
 Саратов 125
 Саркозі Ніколя 267, 315
 Саудівська Аравія 38, 164, 170, 176
 Сафронов Іван 124–125
 «Сахаалін-2», газовий проект 181, 310
 Сахаров Андрій 192, 203, 405, 416
 «Сбербанк» 100, 182
 Свердловськ 65
- Світова організація торгівлі (СОТ) 39, 160–161, 263, 299
 Світовий банк 159
 Свобода слова *див.*
 Політичні свободи
 СВР 157, 279, 443
 Севастополь 267, 281, 435
 Сексуальна наруга 114; проміскупітет 175
 Селігер, озеро 150
 Сербія 7, 149, 238, 287, 353–354, 356, 400
 Середземне море 33, 322, 335, 339
 Середній клас 27, 81–82, 86–89, 106, 108, 174
 Середня Азія 11, 106, 198, 240–241, 245, 297, 313–314, 320, 326, 245, 356, 364; авіабази в С. А. 356; С. А. і газопостачання 297, 313–314, 320, 326; С. А. і ШОС та ОДКБ 245
 Сечин Ігор 79, 385–386, 400
 Сибір 99, 125, 144, 154, 181, 210, 232, 249, 265, 329, 331, 383, 408, 418; газові родовища 181, 329, 331; депортації до Сибіру 210, 232, 249
 «Сибнефть» 96, 98
 Силовики 50, 52, 77, 219, 385–386
 Сирія 35, 125, 316, 340, 342, 361–362, 443
 Сирові матеріали 31, 43, 164–165, 294

- Сікорський Радек 300
 Сілезія 198
 Сіті лондонське 34, 120, 185
 Скуратов Юрій 56
 Слов'янофіли 192
 Слов'янські мови 106—107, 221
 Словаччина 24, 41, 149, 194, 203, 206, 234, 237—238, 246, 290, 294, 299, 321, 384, 399—400, 418, 423—425; газопостачання 294, 299
 Словенія 293, 297, 301, 317, 384, 424, 447
 Смоленський
 Александр 83
 Сногвіт, газове родовище 330
 Собел Влад 230
 Советський Союз 6—7, 9—10, 18—22, 24—26, 28, 33—36, 41—44, 46, 48—52, 64—72, 78—84, 86—87, 90, 97, 105—108, 112, 114—117, 126, 136, 140, 142—143, 145, 151, 165, 171, 174—176, 187, 189, 191—194, 197—199, 201—204, 206—207, 209—211, 213, 218, 220, 224, 229, 232—233, 235, 237—239, 241—242, 244—246, 248, 253, 255—257, 264, 269—270, 272—275, 279, 282, 289, 292, 302, 307, 310, 314, 320, 327, 329—331, 337, 339, 341—342, 351, 355—356, 359—362, 364, 368, 370, 376—377, 379—380, 385, 389—390, 393—394, 398—399, 401, 403, 405, 409, 411, 414—419, 424, 427, 433, 435, 441, 443; анексія балтійських держав 24—25, 35, 42, 106, 203, 209—210, 213, 237—238, 248, 272—273, 389—390, 394, 398—399, 419, 424, 433; анексія Естонії 35, 204, 207, 209—211, 248, 272—275, 399; антисемітизм 202, 361—362; вето в ООН 377; військова спадщина 33, 238, 264, 339, 341—342; газова інфраструктура 44, 46, 170, 289, 292, 314, 328—329, 441; гордість росіян за С. С. 191; громадянське суспільство в С. С. 20—21, 51, 142; економіка 43, 51, 67, 69—70, 78—79, 83, 206, 327, 398; Єльцин і С. С. 26, 66—67, 69, 72, 106, 191, 198, 204, 213, 218, 307; життя в С. С. 20—21, 43, 51, 68, 70, 78, 80—82, 401, 435; заборона порнографії 337; закриття баз 356; зв'язки з Німеччиною 24, 307; ідеологія 189, 355; інтервенція в Афганістан 203, 360;

- крах С. С. 7, 9, 25, 36,
67, 78–79, 105, 108,
188, 201, 282, 368,
394, 403, 414, 441;
наукова спадщина
329; національний
гімн 193; номенклатура
78; пенітенціарна
система 112, 114,
116–117, 401; погляди
іноземців на С. С. 198,
204, 415; промисловість
170–171, 174, 272,
341–342; пропаганда
82, 151, 202, 418; Путін
і С. С. 9–10, 36, 42, 79,
108, 197–198, 202,
210–211, 270, 292, 337,
341, 351; рухи молоді
143, 246; С. С. і Молдова
204, 248–249; С. С. і
православна церква 218;
С. С. під час «холодної
війни» 22, 143, 246, 341,
377, 417
- Содружество Независимых
Государств, створення
його 237, 244–245,
266, 268, 335, 443
- Солана Хав'єр 264
- Солдати, самогубство серед
них 23
- «Солідарність»,
профспілка 24, 207
- Сорос Джордж 113, 184
- Союзна держава 242–243
- Спеціальні війська 336,
396
- Спеціальні економічні
зони 169
- «Справедливая Россия»,
партія 131–132
- Сталін Йосиф 9–10, 19,
36, 43, 70, 108, 113,
139, 165, 188, 192–
194, 199–202, 205–
207, 209, 211–212,
224, 249, 252, 276–
277, 389, 393, 401,
417–418, 428; історія
і С. С. 36, 108, 193–194,
199–201, 206–207,
209; С. і балтійські
держави 36, 209, 252
- Стомахін Борис 144
- Страсбург 140, 144
- Стратегічні ракетні
війська 124
- Стродас Гейнріхс 213
- Судан 341
- Судети 290
- Судова влада 32, 99, 111,
114, 117, 124, 138–140,
147, 222, 229, 297, 305,
405, 409–410, 428
- Суецька криза 202
- Сурков Владислав 221,
228–231, 386
- Суслов Михайло 188,
229–230
- Сутягін Ігор 116–117, 139
- Сухумі 253
- Східна Європа 13, 46,
165, 194–195, 204,
207–208, 234, 236–
237, 271, 283, 290,
307, 350, 355–357,
431; С. Є. та історія
195, 204; С. Є. і НАТО
236–237, 307

- Східна Німеччина 47, 49,
194–195, 197, 206, 302,
306–307, 399; «Штазі»
49
- Східна Пруссія 198
- США 20, 42, 64, 91, 125,
148–149, 153, 155,
158, 169, 175, 190,
196, 202, 206, 216, 231,
241, 253, 262, 266, 281,
297, 306–307, 306,
311, 317–318, 322–
323, 337–338, 341–
347, 349, 352, 358–
359, 361, 363, 365–
366, 371, 389–390, 401,
418, 424, 430, 437–438,
440; антиамериканські
настрої 153, 169, 306–
307, 311, 347, 359,
366; вибори 247, 345;
відносини з Росією
19, 91, 182, 215, 227,
241, 250, 266, 337–
339, 343–344, 346–
347, 352, 356, 358, 366,
370–371, 401, 430;
військова політика
209, 241, 318, 337, 341,
344–345; демографія
175; економіка 317,
371, 444; енергетична
незалежність; іноземні
інвестиції 37, 182,
307, 359, 372; мозкові
центри 122, 149, 238;
підтримка фонду
«Освічені медіа» 147;
Путін і США 19–20,
169, 311, 337, 341, 359,
421; союз із Європою
11, 35, 42, 216, 250,
262, 322, 343, 346–
349, 352, 358, 370–371,
440; російські втікачі
в США 125; США і
Білорусь 341; США і
Болгарія 318, 350; США
і глобальна гегемонія
231, 358; США і Грузія
91, 151, 253, 262, 266,
268, 290, 370, 430;
США та історія 22,
203, 358, 390; США
і колишні радянські
держави 318, 346; США
і колишня Югославія
318; США і Косово 353,
356; США і напад 11
вересня 19, 347; США
і Німеччина 206, 209,
290, 306, 440, 444; США
і Середня Азія 240,
356, 365–366; США
і справа Литвиненка
154–155; США і
Туреччина 247, 315,
322; США і українська
Помаранчева революція
241, 356, 420; США і
«Юкос» 100
- Таджикистан 35, 241, 245,
364, 425
- Таємна поліція 43, 49–50,
66, 192, 240, 368, 445
- Таксисти 152–153, 411
- Талібан 356, 361
- Таллін 36, 275, 277, 313,
419, 433

- Тамарешені 259
 Татари 106, 193–194, 205, 281
 Татарстан 104, 107, 144, 360, 398
 Тбілісі 258, 267, 322
 ТВ-6 95
 ТВ-С 95
 Тевтонські лицарі 210
 Телебачення 27, 31, 52, 116, 123, 126, 230, 407; ізраїльське Т. 362; Т. в марійців 145
 Телекомунікації 80, 172, 414
 Теократія 189
 Терентьев Сава 402
 Тероризм 18–19, 28, 38, 45, 50, 53–56, 58–60, 64, 91, 104–106, 123, 141, 144–145, 156–157, 226–227, 240, 245, 260, 279, 281, 298, 315, 345, 347–348, 362, 365, 382, 395, 412, 420; контртероризм 105, 298; вибухи житлових будинків у Москві 28, 53–54; рязанський інцидент із бомбою 58–60, 62–63, 94, 396; *див. також* Війна з тероризмом
 Тетчер Маргарет 176
 Тихий океан 337, 339
 Тихоокеанський флот 339
 Ткаченко Юрій 57, 61
 Тлісова Фатіма 125
 ТНК 181
 Товариство російсько-чеченської дружби 144
 «Тойота» 165
 Токіо 177
 Транспорт 80, 84, 101, 118, 173, 226, 243, 268, 289, 292, 349, 401
 Трегубова Єлена 123
 Тренін Дмитрій 355, 442
 Тrepашкін Михайл 62, 116, 155
 Трумен Гарі С. 202
 Трутко Марина 113
 Туреччина 41, 86, 106, 107, 155, 247, 265, 314–316, 322–323, 359, 420, 424–425; антиамериканські настрої 315; газопостачання 322
 Туризм 82, 86, 254, 362
 Туркестан Китайський 364
 Туркменістан 241, 245, 314, 316–317, 366; газопостачання 316–317, 323, 366
 Турчинов Олександр 304
 Тюркські народи 106
 Тютюн 70, 218
 Уваров Сергій, граф 220
 Угорщина 41, 106–107, 144, 146, 170, 194, 202, 212, 237, 294, 312, 317, 319–322, 353, 384, 399, 424; У. і газопостачання 294, 312, 321–322; У. та історія 212, 319;

У

- У. і криза в Боснії 353;
 членство в НАТО 237
 Узбекистан 235, 240, 245,
 364–366, 425
 Україна 11, 13–15, 131,
 148–149, 151, 173, 193,
 198, 205, 227, 238–
 239, 241, 245, 248, 250,
 256, 262–263, 266,
 269, 271, 281, 299–
 300, 302–304, 331, 353,
 356, 377, 400, 411, 420,
 435–436; вихід із СНГ
 245; газопостачання
 15, 299–300, 302–
 304, 331; голодомор
 193; ЗМІ 256, 271;
 іноземні інвестиції 173;
 період незалежності
 248, 435; Помаранчева
 революція 14, 148,
 151, 227, 239, 241, 299,
 356, 420; російський
 вплив в У. 271, 281, 420;
 У. і боснійська криза
 353; У. і грузинський
 конфлікт 238, 262, 266–
 267; У. і Крим 204–
 205, 281, 435–436; У.
 і Молдова 248, 250; У.
 і членство в НАТО 149,
 262–263, 435
 Університети 47, 72, 87,
 153, 167, 175, 199, 203,
 210, 285, 404, 414, 442
 Урал 65, 104, 189, 273–
 274, 283, 364, 399
 Уран 33, 154, 342–343
 Урумчі 364
 Усиновлення 137, 301, 415
 Успаскіс Віктор 239
 Фармацевтичні препарати
 167, 402
 ФБР 155, 303
 Федералізм 104
 Фельгенгауер Павел 267,
 351, 417, 430
 Феодалізм 134, 176, 191,
 220
 Фінляндія 10, 107, 144,
 209, 282, 294, 298, 304,
 359, 376, 384, 408, 447;
 Ф. і газопостачання 294,
 298; Ф. і Естонія 209,
 282, 298, 304
 Фінно-угорські мови 106,
 144, 146
 Фірташ Дмитрій 303
 «Фольксваген» 165
 Фондовий ринок,
 російський 161,
 184–185
 «Форд» 165
 Форд Генрі 204
 Форум країн-експортерів
 газу (ФКЕГ) 323–324
 Фрадков Михайіл 362
 Франкфурт 177, 374
 Франція 41, 197, 206,
 210, 262, 267, 286,
 290, 293, 295, 307, 332,
 359, 368, 384, 418;
 антиамериканські
 настрої 359; Ф. і
 газопостачання 293,
 295, 332; Ф. і Грузія 262,
 267, 290; Ф. і Європа
 «двох швидкостей»
 286; Ф. та історія 197,

Ф

- 206, 210; Ф. і колишні
 советські держави 210
 ФСБ 17–18, 29, 48–49,
 51–52, 57–61, 99, 104,
 115–116, 119, 125, 139,
 155–157, 191–192, 219,
 279, 386, 393, 395–397,
 400, 407, 431, 435, 445;
 арешти Ходорковського
 99; дозвіл діяти
 за кордоном 279;
 допити 115; операції
 з незаконного
 прослухання 29,
 139; Путін на чолі
 ФСБ 29, 48, 51, 445;
 формування ФСБ 393;
 ФСБ і Литвиненко 17,
 116, 155–156; ФСБ і
 московські вибухи в
 будинках 60, 396; ФСБ
 і опозиція 32, 151; ФСБ
 і православна церква
 219; ФСБ і рязанський
 інцидент із бомбою 58–
 61, 395–396
 Фурсін Іван 303
- Х** Хакамада Ірина 129–130
 «Хамас» 360–361, 363
 Харугія-77 246
 «Хезбола» 360–361
 Хіросіма 202
 Ходорковський
 Михайл 97–100, 102,
 117, 140, 144, 178, 403,
 405
 «Холодна війна» 6, 10,
 13, 19–20, 22, 24–25,
 33–37, 40–42, 45–46,
 131, 143, 147, 157, 186,
 188, 206, 208, 233–235,
 246, 252, 269, 290, 306,
 337–338, 341, 346, 348,
 352, 358, 361, 367–368,
 370–371, 374, 377–378,
 380, 384, 389, 397, 417,
 423, 441, 443–444; вето
 377; візит союзників до
 Москви 341; закриття
 баз 91; Німеччина і «Х.
 в.» 35, 40–41, 91, 290,
 306; переговори 233,
 246, 348; перемога
 в «Х. в.» 22, 46, 236,
 290, 368, 371, 374;
 порушення повітряного
 простору 337; роль
 НБСЄ 246–247, 389;
 угоди про контроль за
 озброєннями 344, 348,
 352; «Х. в.» і бізнесові
 інтереси 41, 186, 374;
 «Х. в.» та Ізраїль 361;
 «Х. в.» та історія 22,
 35, 368; «Х. в.» і права
 людини 143, 380; «Х. в.»
 і справа Литвиненка
 157; «Х. в.» і шантаж
 131; цькування куль-
 турних організацій 147
 Хорватія 238, 318, 424
 Хрущов Микита 188, 435
 Хусейн Саддам 341
- Ц** Царська доба 50, 191, 210,
 220, 232, 394, 414
 Цензура 88, 120, 232, 398
 Центр європейських
 реформ 375

- Центр міжнародного правового захисту 144
 Центральна Європа 35, 37, 66, 165, 234–235, 322, 343, 351, 399, 418
 Церква і держава 218–219, 422
 Цигани 284
 ЦРУ і «видача терористів» 348
 Цуг 301, 303
 Цхінвалі 265
 Чавес Уго 169, 341, 358
 Чаплін Всеволод 220
 Чебоксари 112
 Чейні Дік 64
 Челябінськ 364
 Чемберлен Невіл 234, 290
 Червона армія 25, 197, 201, 205, 207, 209, 211, 264
 Червоний терор 193, 209
 Череповець 140
 Черкесов Віктор 52, 385
 Черненко Константин 51
 Черномирдін Віктор 95, 392, 415
 Чеська Республіка 237, 293, 299, 343, 384, 424, 447; Ч. Р. і протиракетний захист 311, 343; Ч. Р. і членство в НАТО 237
 Чехо-Словаччина 24, 194, 203, 206, 234, 246, 290, 399, 418, 423, 425
 «Чеченпресс», веб-сайт 156
 Чеченці 7, 8, 22, 54–55, 130–131, 157, 194, 360, 393–394, 402; лідери Ч. у вигнанні 131, 157; сепаратисти 7, 22, 54, 130, 145, 360, 394, 402
 Чечня 7, 16, 22, 28, 54–56, 77, 96, 101, 104–106, 130, 140, 144, 226, 349, 361–362, 387, 394–395, 397–398, 408, 412; американська політика щодо Ч. 215; «арабські» бойовики в Ч. 362; російські війни в Ч. 7, 28, 55–56, 77, 130, 349, 361, 394, 412; судові справи про права людини
 Чилінгаров Артур 333, 335
 Чистки 193, 200
 ЧК 50
 Чорне море 71, 235, 254, 269, 285, 314, 339
 Чорноморський флот 339
 Шакіров Раф 123
 Шанхай 35, 245, 364, 425
 Шанхайська організація співпраці (ШОС) 35, 245, 364–366
 Шахи 7, 114, 207, 314, 380
 Швейцарія 55, 159, 241, 286, 293, 301, 303, 356, 414
 Швеція 259, 289, 298, 304, 384, 447; газопостачання 298, 304; Інститут об'єднаних досліджень 289
 Шеварнадзе Едуард 253

Ч

Ш

- Шевцова Лілія 215, 217–218, 225
- Я** Шендерович Віктор 122–123
«Шквал», торпеда 336, 340
Шпигунство 32, 116–117, 139, 146, 148, 230, 279
Шредер Герхард 186, 202, 297, 301, 307, 309–311, 313
«Штазі» 49
Штейнмеєр Франк-Вальтер 311
Штокмана газове родовище 310, 330, 332
- Щ** Щекочихін Юрій 62, 124, 397
- Э** «Эхо Москвы» 88, 120, 122
- Ю** «Юганскнефтегаз» 99–100, 170
Югославія, колишня 22, 266, 273, 318, 321, 356; *див. також*
Боснія; Косово; Сербія; Хорватія
- А–Z** Южно-Русское газове родовище 312
«Юкос», західні інтереси та «Ю.» 97, 99–103, 117, 159, 170, 177–180, 184, 302, 325, 328, 371, 374, 403, 405, 420
Юр'єв Михайл 227–228
Юханова Надія 58
Ющенко Сергій 62, 397
- Ющенко Віктор 411
«Яблоко», партія 64, 122, 127–129, 133
Явлінський Григорій 64
Ядерна зброя 10, 18, 20, 22–23, 33, 38, 42, 106, 109, 122, 146, 202, 227, 231, 306, 315, 337–339, 342–346, 352, 361–362, 365, 379, 423, 440; американська і натівська Я. з. 42, 338–339, 345, 352, 365, 440; бомба на Хіросіму 202; Іран і поширення Я. з. 22, 315, 342, 345, 361–362, 365; китайська Я. з. 345, 365
Ядерні відходи 146
Якунін Владімір 80
Ямальське газове родовище 329
Яндарбієв Зелімхан 157
«Яндекс» 167
Японія 164, 172, 202, 206, 214, 230, 331, 417
«Amnesty International» 62, 116–117, 143
«Associated Press» 125
«Barclays» 321
«BASF» 296, 298, 312, 331
«Basic Element» 308
«Benefit» 101
«BP» 38, 160, 181–182, 184
«British Council» 147
«Centrica» 184

-
- «Chevron» 332
 «ConocoPhillips» 332
 «Daiwa» 230
 «Drezdner Bank» 393
 «E.ON Ruhrgas» 184, 297, 308, 312, 331
 «Economist Intelligence Unit» 165
 «ENI» 294, 296, 317, 325, 438
 «Enron» 178
 «Exxon» 181
 «Fluxys» 313
 «Forbes», журнал 125
 «Gasunie» 311
 «Gaz de France» 296, 438
 «General Motors» 165, 440, 443
 Goethe Institute 146
 «Google» 167
 «Heritage Foundation» 292
 «Hermitage Capital» 183
 «Hochtief» 308
 «Human Rights Watch» 143, 428–429
 Instituto Cervantes 147
 Institut Franais 147
 «JP Morgan Chase» 321
 «Mabetex» 55–56
 «Microsoft» 296
 «MOL» 321–322
 «New Times» 121–122, 406
 «Norsk Hydro» 332
 «ÖMV» 320–321, 441
 Ostausschuss der deutschen Wirtschaft 308
 «Petrobras» 328
 «Playboy» 337
 «PricewaterhouseCoopers» 166, 177–180, 415;
 «P.» і справа «Юкоcy» 177–180
 «Raiffeisen Bank» 303
 «Revue Baltique» 209
 «Romipetrol» 318
 «Shell» 38, 160, 181, 440
 «Slovnaft» 321
 «Sonatrach» 325
 «Statoil» 330, 332
 «Strabag» 308
 «Total» 332
 «Transparency International» 40, 138, 409
 «Wingas» 312
 «Winterschall» 298
 WWW 363–364

Зміст

Карта (Пітер Вінфілд)	4
Передмова Нормана Дейвіса	6
Передмова до українського видання	13
Вступ	16
1. Піднесення Путіна до влади: як КГБ захопив владу в Росії	47
2. Путін на чолі влади: переможці та невдахи нового режиму	76
3. Зловісна гра: використання Кремлем державної влади для боротьби з незгодою	110
4. Чому гроші — найбільша сила Росії і наша найбільша слабкість	163
5. «Нове самодержавство»: що надихає провідирів Росії?	188
6. Як Східна Європа опинилася на передовій нової «холодної війни»	234
7. Політика трубопроводів: загроза і реальність	291
8. Брязкання зброєю чи її продаж? Розтин російської зовнішньої політики	336
9. Як виграти нову «холодну війну»: чому Захід має вірити в себе?	368
Примітки	383
Подяки	446
Показчик	449

ТОВ «ТЕМПОРА»

Київ

01030, Київ, вул. Богдана Хмельницького, 32, оф. 4
Тел./факс: (044) 234-46-40, e-mail: tempora@ukr.net
www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК, № 2406 від 13.01.2006

Едвард Лукас
Нова холодна війна.
Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу

Головний редактор — Ю. Олійник
Редактор — І. Давидко
Обкладинка, комп'ютерна верстка та макет — Ю. Жарков

Підписано до друку 26.04.09. Формат 84х108^{1/32}

Умовн.-друк. арк. 25,62. Обл.-вид. арк. 18,73.

Папір офсетний. Гарнітура Лазурського.

Друк офсетний. Наклад: 3000 екз.

Зам. № 354

Надруко:

Видавництво ПП «Медобори 2006»

32343, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н,
с. Довжок, пров. Радянський, 6а.

Тел./факс: (03849) 2-20-79.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3025 від 09.11.2007 р.

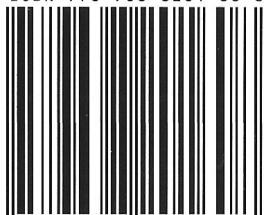
«Одне слово, Захід програв нову „холодну війну“, бо навряд чи помітив її початок. Путін і його кремлівські союзники захопили владу в Росії, кинули чорну тінь на східну половину континенту і створили міцні плацдарми в головних європейських країнах. А готовність чинити їм опір видається тривожно слабкою...

Якщо Захід не почне вигравати нову „холодну війну“, поки може, в майбутньому йому доведеться набагато сутужніше. Ціною конфронтації тепер можуть бути економічні труднощі й політична непевність. Але конфронтація однаково пропонує шанс новим відносинам із Росією, які спираються на реалізм, а не сентименти, тверезість мислення, а не видавання бажаного за дійсне. Згодом ціна буде вищою – можливо, такою високою, що Захід уже не зможе сплатити її...

Саме це й спонукало мене після понад двадцятирічної праці журналістом у тому регіоні написати цю книжку.

Е. Лукас

ISBN 978-966-8201-60-8

9 789668 201608 >